

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ВОСТОЧНОЕ
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

I

STUDIES
IN ORIENTAL SOURCES

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1988

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1988

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խ մ բ ա գ ր ա կ ա ն կ ո լ ի գ ի ա

Գ Խ. Սարգսյան, Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Հ. Դ. Փափազյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել
գրախոսներ՝ պատմ. գիտ. դոկտորներ
Հ. Մ. Եզանյանը և Ե. Ղ. Սարգսյանը

Հատորում տեղ են գտել աղբյուրագիտական հոդվածներ՝ նվիրված հայագիտության մեջ արարական աղբյուրների ուսումնասիրությանը, հայատառ թուրքերեն ձեռագրերին, դրամագիտությանը և վիճագրությանը: Բնագրերի հրապարակումների բաժնում հրատարակված են արարերեն և հայերեն ձեռագրեր՝ Հայաստանի և Արևելքի այլ երկրների վերաբերյալ, ինչպես նաև արևելագետ աղբյուրագետների հիշատակին նվիրված հոդվածներ:

Նախատեսված է արևելագետների, հայագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ա. 0505040000
703(02)—88 30—85

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1988

ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ մատենագրութեան կապերն ու փոխառնչութիւնները Արևելքի այլ ժողովուրդների գրավոր մշակույթի հետ դարերի պատմութիւնն ունեն և կարևոր ու շոշափելի արդյունքներ են տվել:

Արևելքի գրական հռչակավոր կոթողները՝ «Շահնամե», «Հազար և մեկ գիշեր», պարսկական պոեզիան ու բազմաթիվ այլ հուշարձաններ ծանոթ են հայ հասարակութեանը՝ սկսած միջնադարից և թարգմանական մեծ ավանդույթ ունեն:

Հայ մատենագիրները տեղյակ են եղել արաբ բանաստեղծների ստեղծագործութիւններին ու տաղաչափութեանը: Ղուրանը քաջ ծանոթ էր միջնադարի հայ մտածողներին և թարգմանվել է հայերեն: Հայ առակագրութիւնն առնչվել է հնդկական «Քալիլա և Դիմնա» ժողովածուի արաբերեն թարգմանութեանը: Հայ մտածողները ծանոթ էին ու թարգմանաբար օգտագործել են արաբական փիլիսոփայական երկերը:

Հայ բժիշկները թարգմանել ու օգտագործել են արաբ բժիշկների, հատկապես Ռազիի ու Ավիցեննայի (Իբն Սինա) երկերը: Արաբերենից հայերեն են թարգմանվել ձիաբուժութեան, երկրագործութեան, արքիմիայի, դեղարույսերի, դեղատոմսերի (ախրապատին) մասին երկերը:

Մյուս կողմից հայերենից արաբերեն են թարգմանվել տարբեր ուղիքի՝ պատմական (Ագաթանգեղոս), ձիաբուժական, գեղարվեստական-գրական հուշարձաններ:

Դեռ անցյալ դարի սկզբից թե՛ եվրոպացի, թե՛ հայ բանասեր պատմաբանները արաբ պատմիչների (Բալազուրի, Քաբարի, Իբն ալ-Ասիր և այլք) և շախարհագրագետների (Իբն Խորդադեհ, Յակուտ և այլք) բնագրերն օգտագործել են իրենց հայագիտական հետազոտութիւններում, իսկ դարի երկրորդ կեսից սկսվել է և այսօր շարունակվում է այդ աղբյուրների հայերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով ամբողջական կամ հատվածաբար թարգմանութեան գործը:

Պարսիկ պատմիչներն ու աշխարհագրագետները (Ռաշիդ ալ-Դին, Համդալլահ Ղազուլինի և այլք) որպես հայագիտական հետազոտությունների աղբյուր օգտագործվել են նույնպես անցյալ դարի սկզբներին: Մեր օրերում ուսումնասիրվել են Երևանի Մատենադարանում պահվող պարսկերեն հրովարտականներն ու կալվածագրերը և հրատարակվել բնագրով ու թարգմանությամբ:

Հայագիտական պրպտումների համար օգտագործվել են նաև թուրք պատմիչների ու աշխարհագրագետների (Քաթիբ Չելեբի, էվլիա Չելեբի և այլն) երկերը, որոնց հայերեն թարգմանությունները լույս են տեսել վերջին տարիներին՝ մատենաշարով:

Այսուհանդերձ, թե՛ Արևելքի ժողովուրդների գրավոր կոթողները հայ ժողովրդին ներկայացնելու, թե՛ Մատենադարանի արևելակեղու ձեռագրերի հրատարակման և մանավանդ հայ ժողովրդի պատմության ու նրա մշակույթի պատմության համար արևելյան սկզբնաղբյուրների պարունակած նյութի՝ մշակման և կիրառման գործը դեռևս եռանդուն ջանքեր է պահանջելու հայ արևելագետներից:

Իրենց հերթին հայ պատմիչների ու աշխարհագրագետների երկերը առատ ու արժեքավոր, շատ դեպքերում եզակի ու անփոխարինելի նյութ են մատակարարել Արևելքի տարբեր, մտիկ ու հեռավոր երկրների ու ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի հետազոտման համար, ինչպես Ազաթանգեղոսը, Եզնիկ Կողբացին, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Աշխարհացույցը, Ղևոնդը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, Մատթեոս Ուտհայեցին, Վարդանը, մանր ժամանակագրությունները և ուրիշներ: Կարևոր նյութ են պարունակում այս առումով նաև հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները և վիմագիր արձանագրությունները:

Վերջին տարիներին մեզ մոտ էապես աշխուժացել է թե՛ արևելյան լեզուներով գրական կոթողների ու պատմական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման ու հրատարակման, թե՛ Արևելքի երկրների մասին հայկական աղբյուրների մշակման ու հրատարակման գործը:

Որքան էլ այս նյութերը մշակել և օգտագործել են հայ հետազոտողները համապատասխան արևելյան երկրների պատմությունն ու մշակույթը լուսաբանելու առումով, դեռևս մնում են կարևոր ու արժեքավոր նյութեր, որոնք պետք է ի հայտ բերվեն և օգտագործվեն հետազոտողների կողմից:

Այս ամենն իր կազմակերպական մարմնացումն է ստացել ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Արևելյան աղբյուրագիտության

բաժնի ստեղծմամբ, բաժին, որը կոչված է կանոնավոր հունի մեջ
դնել և ծրագրված աշխատանքներ կատարել վերոհիշյալ բնագավառ-
ներում:

Ներկա հատորով ինստիտուտը «Մերձավոր և Միջին Արևելքի եր-
կրրներ և ժողովուրդներ», «Հին Արևելք», «Կովկաս և Բյուզանդիա» մա-
տենաշարերի կողքին հիմնադրում է մի նոր մատենաշար՝ «Արևելյան
աղբյուրագիտություն» խորագրով, որը կնպաստի Հայաստանում գի-
տություն ալդ ճյուղի հետագա զարգացմանը:

Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԻՅԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՂԻՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայերի առնչութիւնը արարների ու նրանց մշակույթի հետ գալիս է դարերի խորքից: Մանոթանալով արարներին որպես նվաճողների և հետագայում նրանց մշակույթին, հայերը, բնականաբար, պիտի սովորեին արարերին և հետաքրքրվեին նրանց մշակույթով, մանավանդ որ միջնադարյան արևելքում արարերին միջազգային լեզու էր:

Ը դարում այդ ծանոթացումը, հարկավ, Ղուրանից այն կողմ չէր կարող անցնել: Ղևոնդ պատմիչը¹ հիշում է Փուրկանը (Ղուրան) և տալիս բազմաթիվ մահմեդական կրոնական հոսանքների և աղանդների անունները, որոնց ծանոթացել էր գուցե գրավոր աղբյուրներից: Հայ նախարարներն ու հոգևորականները չէին կարող չիմանալ արարերները, քանի որ գործ ունեին ոչ միայն Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկան) և զորավարների հետ, այլև անձամբ գնալով Դամասկոս ու Բաղդադ բանակցութիւններ էին վարում ամիրապետների հետ, ինչպես օրինակ Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին ու Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին: Իշխանաց իշխան Բագրատ Բագրատունին, որ քաջ գիտեր արարերին, նանա սարկավազին պատվիրել էր գրել Հովհաննու ավետարանի մեկնութիւնը արարերին²:

Իսկ արդյոք հետաքրքրութիւն չի եղել արարական պատմական երկերի նկատմամբ: Ն. Ակինյանի³ ենթադրութիւնը, թե Ղևոնդը և Մովսես Կաղանկատվացին իրենց մատյաններում խալիֆաների ցուցակներ կազմելիս ունեցել են արարերին գրավոր աղբյուրներ, թեև վարկած է, սակայն չպիտի շտապենք ժխտել այդ հնարավորութիւնը: Մովսես Կաղանկատվացու երկից երևում է, որ նա ծանոթ է արարական մահմեդական ամիսներին (Սաֆար, Ռամազան, Շաւալ, Ռաբիլ ավալ), նույնիսկ արարերին շահր (ամիս) բառն է գործածում⁴:

Այսուհանդերձ պետք է շեշտել, որ հայ մատենագիրները հիմնականում հետաքրքրվել են արաբական բժշկական⁵, արիմիական⁶, ձիաբուծական⁷, երկրագործական⁸ և գեղարվեստական գրականությունը⁹, ինչպես նաև ախտարական (երազահանություն) գրվածքներով և նույնիսկ փիլիսոփայությունը¹⁰:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին անկասկած բնագրով ծանոթ էր արաբական բանաստեղծական արվեստին, որ այդքան դիպուկ խոսքերով բնորոշում է արաբական մատենագրության այդ խիստ կարևոր ճյուղը, հիշելով նաև հուշակավոր Մուտանաբբի բանաստեղծին¹¹:

Հայերենում մի քանի հարյուր արաբական փոխառությունների առկայությունը¹² պետք է հետևանք համարել առաջին հերթին արաբ մատենագրության և հատկապես գիտական (բժշկական և այլն) գրականության ու գեղարվեստական արձակին բնագրով ծանոթ լինելուն:

ԺԶ—ԺԸ դարերում հայ մշակույթի կենտրոններում (Կոստանդնուպոլիս, Նոր Զուլա, Հալեպ, Լվով) հետաքրքրություն առաջացավ դեպի արևելյան լեզուները և հատկապես արաբերենը: Հովհաննես քահանա Տիգրանակերտցին (ասորի) արաբերենից հայերեն է թարգմանել քրիստոնյա արաբ բժիշկ Յահիա իբն Զալլայի (մեռ. 1100) Մարմինների կարգավորում (Տակվիմ ալ-արդան) գիրքը, որ 1628 թվականին Լվովում գրի է առել Մկրտիչ գրիչը բժշկապետ Հովհաննես խոջա Զուլայեցու համար¹³: Մեկ ուրիշը՝ Ավետիք (ընթերցող) Տիգրանակերտցի խաչատուրյանը արաբերենից թարգմանել կամ ազատ փոխադրել է աստղագիտական աշխատություններ¹⁴: Հալեպում և ընդհանրապես Սիրիայում ու Լիբանանում (Զմմառ) հայերի և քրիստոնյա արաբների սերտ շփումների հետևանքով ԺԷ—ԺԸ դարերում ձևավորվում է արաբախոս հայերի զանգվածը, որից դուրս եկան արաբագիր հեղինակներ¹⁵:

ԺԹ դարի սկզբից հայ իրականության մեջ սկիզբ առավ հետաքրքրությունը արաբերենի նկատմամբ, որի առաջին կարկառուն ներկայացուցիչն է Գևորգ Դպիր պալատցի Տեր Հովհաննիսյանը (1737—1812) իր արաբերեն-հայերեն բառարանով և արաբերենի քերականությամբ, որոնց մասին միայն հիշատակություն կա¹⁶: Հրատարակվել է սոսկ նրա պարսկերեն-հայերեն¹⁷ արժեքավոր բառարանը: Գևորգ դպրին կարելի է համարել հայ արևելագիտության հիմնադիրներից (Երեմիա Զելեպի Քյոմյուրճյանից հետո):

Արաբական աղբյուրները հայագիտությանն ի սպաս դնելու գործը իրականացավ միայն ԺԹ դարի առաջին կեսում: Դա պայմանավոր-

ված էր հայագիտութեան և արարական աղբյուրագիտութեան զարգացումով:

Հայկական աղբյուրների հրատարակման գործն սկիզբ է առել Ամստերդամում և Մարսելում ժէ դարում: Լույս են ընծայվել է դարի Աշխարհացույցը (Աղվեսագրքի հետ), Առաքել Դավրիժեցու և Մովսես Խորենացու պատմությունները: ԺԸ դարում պատմիչների երկերը տպագրվում են Կոստանդնուպոլսում (Ագաթանգեղոս, Զենոբ Գլակ, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե), Վենետիկում (Ղազար Փարպեցի): ԺԹ դարի առաջին կեսում այլ պատմիչներ են հրատարակվում Վենետիկում, Երուսաղեմում և բազում այլ վայրերում:

Սրան զուգահեռ զարգանում է հայագիտությունը: Մ. Չամչյանը (1738—1823) հիմք է դնում նոր հայ պատմագրությունը¹⁸, իսկ Ղ. Ինճիճյանը (1758—1833) հայ պատմագրական միտքը նոր աստիճանի է բարձրացնում Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքի պատմությանը նվիրված իր մենագրությունը¹⁹ (որը գրել է հավանաբար 18—20-ական թվականներին): Ս. Սոմալյանը գրում է առաջին ուսումնասիրությունը հայ մատենագրության պատմության մասին²⁰:

Հայագիտությունը զարգանում է նաև Եվրոպայում: Ժէ դարում լույս տեսավ Կղեմես Գալանոսի եկեղեցական բանավեճերին նվիրված աշխատությունը²¹, Հաջորդ դարում Մ. Վ. դը Լակրոզը²² (1661—1732) և Յ. Շրոդերը²³ (Սքրոդեր—1680—1756) հրատարակել են հայերենի ուսումնասիրմանը նվիրված երկեր: Աբբա Վիլֆրուան գրել է Փարիզի արքունի գրադարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը²⁴:

Հայագիտության զարգացումը պահանջում էր օժանդակ՝ օտար աղբյուրների տեղեկությունների ներգրավումը հայագիտական ուսումնասիրություններում: Առաջին քայլերն արել էր Մ. Չամչյանը, օգտագործելով հին հունական, լատինական ու բյուզանդական աղբյուրները: Ղ. Ինճիճյանն ավելի առաջ էր գնացել այս հարցում: Դեռևս 1806-ին լույս տեսած «Աշխարհագրություն Հայաստանին վերաբերյալ» հատորի համար օգտվել է արաբ հեղինակների եվրոպական լեզուներով եղած թարգմանություններից, ապա Կոստանդնուպոլսում պատվիրած է եղել արաբական որոշ աղբյուրներից թարգմանություններ կատարել, սակայն համարում շունենալով թարգմանիչների հմտության վրա, քիչ է օգտագործել այդ թարգմանությունները²⁵: Իր Հնախոսության մեջ «Աշխարհագիրը յայլոց ազգաց» վերնագրի տակ հիշում է ԺԹ դարի աշ-

խարհագրագետ Իդրիսիին (էտրիս) և ԺԴ դարի պատմիչ Աբու-լ-Ֆիդային (Ապիւլֆետա Իսմայիլ)²⁶։

Արարական աղբյուրագիտութեան զարգացումը Եվրոպայում ԺԷ—ԺԸ և ԺԹ դարի առաջին կեսում հնարավորութիւն տվեց արարական սկզբնաղբյուրներն օգտագործելու արեւելագիտութեան և ի շարս այլոց նաև հայագիտութեան մեջ։

ԺԷ դարում լույս տեսան մի շարք քրիստոնյա արար պատմիչների՝ Մաքինի (ԺԿ դ.), Եվտիքիոսի (Ժ դ.), Աբու-լ-Տարաշ Բար Լեբրեոսի (ԺԳ դ.), Երկերը, ինչպես նաև Ֆարդանիի (Թ դ.) աստղաբաշխական երկը և Աբու-լ-Ֆիդայի Աշխարհագրութեանից հատվածներ²⁷։ Փարիզում լույս տեսավ Բ. դ'Էրբելոյի «Արեւելյան Գրադարան»²⁸ աշխատութիւնը, որն արեւելագիտական հանրագիտարան է։ Արարագիտութեան կենտրոններն էին Ֆրանսիան, Անգլիան և Հոլանդիան։ ԺԸ դարում Գերմանիայում լույս տեսավ Աբու-լ-Ֆիդայի Պատմութիւնը, իսկ Ք. Շնուռերը կազմեց արարքերն հրատարակութիւնների մատենագիտութիւն²⁹։

Արարագիտութիւնը բուն զարգացում ապրեց ԺԹ դարում, և նրա առաջին կարկառուն ներկայացուցիչը Ս. դը Սասին (1758—1838) էր Ֆրանսիայում։ Նրա աշակերտներից է. Կատրըմերը հրատարակեց Մակրվիլիի (ԺԵ դ.) պատմութեան ֆրանսերեն թարգմանութիւնը, ապա Ժ. Ռենոն և Մ. Գ. դը Սլենը լույս ընծայեցին Աբու-լ-Ֆիդայի Աշխարհագրութեանը, իսկ վերջինս հրատարակեց Իբն Խալիֆանի (ԺԳ դ.) Կենսագրական բառարանի անգլերեն թարգմանութիւնը։ Գ. Ֆլուգելը հրատարակեց մատենագիտական երկու երկ՝ Նադիմի (Ժ դ.) Ֆիհրիստը և Քաթիբ Զեյբիի (ԺԷ դ.) Քաշֆ ալ-Ձունունը։ Հատկապես եռանդուն գործունեութիւն ծավալեց Ֆ. Վյուստենֆելդը (1808—1899), լույս ընծայելով Յակոտի (ԺԳ դ.) Աշխարհագրական բառարանը, Կազվիինի (ԺԳ դ.) աշխարհագրական երկերը և շատ այլ բնագրեր³⁰։

Այս բոլորի հիման վրա սկսվեց արարական աղբյուրների օգտագործումը հայագիտութեան մեջ։ Առաջին կարևոր դեմքը, որին կարող ենք այս բնագավառի հիմնադիրը համարել, Մ. Ժ. Սեն-Մարտենն է (1791—1832), որն իր «Պատմական և աշխարհագրական տեղեկութիւններ Հայաստանի մասին»³¹ մենագրութեան առաջին հատորում շարադրում է Հայաստանի (Մեծ և Փոքր Հայք) պատմական աշխարհագրութիւնը, ապա Հայաստանի համառոտ պատմութիւնը և ժամանակագրութիւնը։ Այս աշխատութեան մեջ նա օգտագործել է հունարեն, ասորերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն բազմաթիւ պատմաաշխարհագրական երկեր, ընդ որում առատորեն մեջ բերելով արար

հեղինակների գործերը՝ Մասուդիի (Ժ դ.) Պատմությունն ու Աշխարհագրությունը, Իբն Հաուկալի, Իդրիսիի (ԺԲ դ.) Աշխարհագրությունները, Իբն ալ-Ասիրի, Գրիգորիոս Աբու-լ-Ֆարաջի Պատմությունները, Յակուտի Աշխարհագրական բառարանը, Աբու-լ-Ֆիդայի Աշխարհագրությունը: Պարսիկ հեղինակներից օգտվել է Համդալլահ Ղազուխիից, իսկ թուրք մատենագիրներից՝ Քաթիբ Չելեբիի (ԺԷ դ.) Զիհաննումայից: Նյութեր է քաղել նաև Աբու-լ-Ֆարաջի ասորերեն Պատմությունից: Երկրորդ հատորում զետեղված են հայկական աղբյուրներից թարգմանություններ, որոնց ծանոթագրություններում նույնպես օգտագործված են արաբ հեղինակները:

Մ. Ժ. Սեն Մարտենի³² այս արժեքավոր երկի հրապարակումից հետո հետաքրքրությունն ավելացավ Հայաստանի և ընդհանրապես Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած երկրների նկատմամբ: Ժ. Կլապրոթը³³ լույս ընծայեց մի փոքրիկ ուսումնասիրություն՝ նվիրված այդ տարածության մեջ ընկած երկրների մասին Մասուդիի հաղորդած տեղեկություններին:

Ինքնատիպ աշխատություն է հայազգի Մուրաջա դ'Օհսոնի (1740—1807) «Կովկասի ժողովուրդները»³⁴ հետմահու հրատարակված աշխատությունը, ուր ի մի է բերել արաբ տարբեր մատենագիրներից քաղած տեղեկությունները, միաժամանակ տողատակում նշելով աղբյուրները. Թ դարից՝ Բալազուրի, Ժ դարից՝ Մասուդի, Քաբարի, Իբն Ֆադլան, Իբն Հաուկալ, ԺԳ դարից՝ Իբն ալ-Ասիր, Զաքարիա Կազուխի, Յակուտ, ԺԴ դարից՝ Դիմաշլի, Աբու-լ-Ֆիդա, ԺԵ դարից՝ Իբն ալ-Վարդի: Օգտագործել է նաև Մունաջջիմ Բաշիի (ԺԷ դ.) արաբերեն մեծ պատմության օսմաներեն թարգմանությունը (Ահմեդ էֆենդի) և այլն:

Հայաստանի պատմությունը ուսումնասիրելու համար հետաքրքրություն առաջացավ արաբական դրամների նկատմամբ: Ք. Ս. Յրենի (1782—1851) և այլոց դրամագիտական աշխատությունների հիման վրա Յ. Հ. Պետերմանը (1801—1876) կազմեց Հայաստանի (Արմենիա) արաբ կառավարիչների (ոստիկանների) առաջին ցուցակը³⁵:

Բ. Գ. Նիբուրը (1771—1831) արաբերենից գերմաներեն թարգմանեց Կեղծ-Վակիդիի Ասորիքի նվաճումներ գրքից Վերին Միջագետքին (Զազիրա) և Հայաստանին վերաբերող հատվածը³⁶: Դա կարևոր է ոչ այնքան որպես աղբյուր Հայաստանի պատմության համար (քանի որ նրա անանուն հեղինակը ԺԲ դարում է գրել), որքան անգնահատելի արժեք ունի Սասնա ծռեր վեպի ուսումնասիրման համար:

Շարունակելով արաբական աղբյուրների տեղեկությունները հա-

յագիտութեանն ի սպաս ղնելու գործը (1822—1883), Շ. Դեֆերմերին³⁷ ֆրանսիական «Ասիական հանդեսում» հոդվածների մի շարքով թարգմանաբար հրատարակեց արաբ (Բաբրի, Իբն ալ-Ասիր, Իբն Խալդուն) և պարսիկ (Խոնդեմիր, Միրխոնդ) մատենագիրներից քաղված հատվածներ Կովկասի (նաև Հայաստանի) և հարավային Ռուսաստանի մասին:

Գերմանացի արևելագետ Ա. Դ. Մորդամանը (1811—1879) առաջինն էր, որ փորձեց առանձին հավաքել արաբ պատմիչների տեղեկությունները միայն Հայաստանի մասին: Նա քաղվածաբար հատվածներ է թարգմանել Բալազուրի, Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր, և Իբն Խալդուն³⁸ պատմիչներից:

Արաբական գրավոր աղբյուրներին ու դրամներին առնթեր հետաքրքրություն առաջացավ նաև Հայաստանի արաբերեն և արաբատառ արձանագրությունների նկատմամբ: Ն. Վ. Խանիկովը (1822—1878) ուսումնասիրեց Անիի աշտարակի պատի վրա Աբու Սաիդ իշխանի արձանագրությունը, որը նրա յարլիդն է^{39*}: Կովկասի արաբատառ արձանագրություններին Ն. Խանիկովն անդրադարձավ նաև հետագայում:

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմության համար կարևոր փաստաթուղթ է Հայոց Լեոն Գ թագավորի և Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Կալաունի միջև 1285 թվականին կնքված դաշնագիրը, որի բնագիրը Վ. Լանգլուան (1829—1869) պատմիչ Մակրիզիի բնագրից հրատարակեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության արքունի հրովարտականների և դաշնագրերի ժողովածուի մեջ՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁴⁰:

Հայաստանի վերաբերյալ արաբական աղբյուրների նկատմամբ հետաքրքրություն արթնացավ նաև հայ իրականության մեջ ԺԹ դարի երկրորդ կեսում:

Ա. Դ. Մորդամանից հետո Ա. Տեր Հովհաննիսյանցը հայերեն է թարգմանում մի արաբ պատմիչի երկ՝ Արաբշահի (ԺԵ դ.) «Լենկթեմուրի պատմությունը»⁴¹: Դրանից մեկ տարի անց լույս տեսավ Ա. Դ. Մորդամանի վերահիշյալ ժողովածուի (Արաբ պատմիչները Հայաստանի մասին) հայերեն թարգմանությունը: Ա. Տեր Հովհաննիսյանցը շուտով հրատարակեց Երուսաղեմի երկհատոր պատմությունը⁴², որի մեջ օգտագործվել էին աղբյուրները, արաբերեն վավերագրերն ու արձանագրությունները:

*Մոնղոլ-թաթար խաների յոված տարբեր բնույթի հրովարտականք:

Մի քանի տարի անց Ղ. Ալիշանը (1820—1901) հայերեն թարգմանեց ԺԹ—ԺԳ դդ. հայագգի արաբագիր պատմիչ Աբու Սահլի (Սալիհ)⁴³ պատմությունը (ըստ Օքսֆորդի արաբերեն բնագրի հրատարակություն)⁴⁴, ուր նկարագրված են Եգիպտոսի վանքերը և միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ՝ ֆաթիմյան Եգիպտոսում գործած հայ վեզիրների մասին:

Ընդհանրապես ԺԹ դարի վերջին և մեր դարի սկզբին մեծ առաջընթաց ապրեցին հայագիտությունն ու արաբագիտությունը: Իրար հետևից լույս տեսան Ղ. Ալիշանի «Շիրակ»⁴⁵, «Միսուլան»⁴⁶, «Այրաբատ»⁴⁷, «Սիսական»⁴⁸ և այլ կոթողային աշխատություններ, Ֆ. Նևի «Քրիստոնյա Հայաստանը և նրա գրականությունը»⁴⁹, Մ. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն Հայոց»⁵⁰, Ֆ. Տուրնբեիզի «Հայաստանի քաղաքական ու կրոնական պատմությունը»⁵¹ և Մ. Օրմանյանի «Ազգապատումը»⁵²:

Արաբագիտության ասպարեզում կարևոր իրադարձություն էր հնագույն՝ Ժ—Ժ դդ. աղբյուրների առաջին անգամ լույս ընծայումը: Մ. Ժ. դը Գուեն (1836—1909) լույս ընծայեց այդ դարերի արաբ աշխարհագրագետների բնագրերի ութհատորանոց մատենաշար⁵³, ինչպես նաև Թ դարի պատմիչ Բալազուրիի «Երկրների նվաճումը»⁵⁴: ԺԹ դ. վերջին քառորդում Եվրոպայի դրամագետները լույս ընծայեցին տարբեր թանգարաններում պահվող արաբական դրամների հավաքածոների նկարագրությունը⁵⁵, և այս նյութերը հետագայում հնարավորություն տվեցին ճշտելու Հայաստանի քաղաքական պատմության որոշ հարցեր և հատկապես լրացվեց Արմինիայի ոստիկանների ցուցակը:

Հայագիտության մեջ արաբական աղբյուրների ուսումնասիրման զարգացմանը խթանեցին նաև ԺԹ դ. և մեր դարի սկզբին լույս տեսած արաբական խալիֆության ընդհանուր պատմությանը նվիրված մեծագրությունները, որտեղ տարբեր աուիթներով անդրադառնում են նաև Հայաստանի պատմությանը: Այդպիսիք են Գ. Վալլի⁵⁶, Լ. Ա. Սեդիլյոյի⁵⁷, Ա. ֆոն Կրեմերի⁵⁸, Ա. Մյուլլերի⁵⁹, Վ. Մյուլրի⁶⁰, Յ. Վելհաուզենի⁶¹ և Կ. Հյուարի⁶² աշխատությունները:

Իրար հետևից հանդես եկան արաբական աղբյուրների օգտագործմամբ գրված Հայաստանի պատմությանն առնչվող երկեր: Վ. Տոմաշեկը Սասունին նվիրված իր երկասիրության մեջ⁶³ օգտագործել է բազում աղբյուրներ (կեղծ Վակիդի, Բալազուրի, Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր, Աբու-լ-Ֆիդա և այլն) հատկապես Սասունի արաբական շրջանի իրադարձությունների մեկնաբանման համար:

Հայաստանի արաբական շրջանի մասին (արաբական աղբյուրների առատ օգտագործմամբ) առաջին մենագրությունը Մ. Ղազարյանի (1864—1919) «Հայաստանը արաբական տիրապետության տակ» աշխատությունն է⁶⁴։ Այստեղ շարադրված են Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական կյանքի պատմությունը պատշաճ մակարդակով, Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկանների) նոր, առավել մանրամասն ցուցակը և Հայաստանի տեղանունների արաբական ձևերի բացատրությունները։

Այս շրջանում արաբական պատմագրության նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան ուժեղ էր, որ Ղ. Ալիշանը հայ պատմագրության պատմությունը նվիրված «Հայպատում» աշխատության մեջ, ի շարս Հայաստանի մասին այլ աղբյուրների, հիշում է հետևյալ արաբ պատմիչներին և աշխարհագրագետներին՝ Բալազորի, Յակուբի, Կուդամա, Թարարի, Մասուդի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի, Իբն ալ-Ջաուզի, Կադուհինի, Իբն ալ-Ասիր, Յակուտ, Աբու-լ-Ֆիդա, ալ-Վարդի, Մակրիզի⁶⁵։

Հայաստանի արաբական և բագրատունյաց ժամանակաշրջանների պատմության հետ սերտ աղերս ունի բյուզանդագետ-արաբագետ Ա. Վասիլևի «Բյուզանդիան և արաբները»⁶⁶ արժեքավոր մենագրությունը, ուր շարադրված է արաբա-բյուզանդական երեքհարյուրամյա պատերազմների մի հարյուրամյակից ավելի (820—959) ժամանակաշրջանի մանրակրկիտ պատմությունը։ Օգտագործված են բոլոր արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետների երկերը, որոնք տեղեկություններ են պարունակում այս հարցի մասին։ Հետագայում Մ. Կանարը⁶⁷, Թարգմանելով ֆրանսերենի, վերահրատարակեց այս աշխատությունը՝ հարստացնելով նոր ուսումնասիրություններով ու հարուստ Թարգմանություններով՝ արաբական աղբյուրներից։

Նույն սկզբունքներով են շարադրված Յ. Մարկվարտի (1864—1930)՝ Հայաստանի պատմությանը վերաբերող երկերը։ Նա իր «Արևելյան վրդապան և արևելաստիական արշավներ»⁶⁸ աշխատության մեջ գլուխ է հատկացրել Հայաստանի պատմության Բագրատունիների շրջանին։ «Հանդես Ամսօրյայում» 1913—1915 թվականներին տպագրված և ապա առանձին հատորով լույս տեսած «Հարավային Հայաստանը և Տիգրիսի ակունքները»⁶⁹ աշխատության մեջ նա արաբական և Բագրատունյաց շրջանների հարցերին է անդրադառնում, քննարկելով հատկապես Վասպուրականի ու Տարոնի պատմությանը վերաբերող բազում դրվագներ։

2. Քոփեյանն ուսումնասիրել է Հայաստանի վիճակը արաբական արշավանքների նախօրեին և նվաճումից հետո⁷⁰, ինչպես նաև արաբական տիրապետության վախճանը և Բագրատունյաց թագավորության ծնունդը⁷¹:

Հայաստանի և դրացի երկրների մասին արաբ աշխարհագրագետների տեղեկությունները, արաբերեն բնագրով և ուսեռեն թարգմանությունամբ, հրատարակել է Ն. Ա. Կարաուլովը՝ Կովկասին նվիրված մատենաշարի մի քանի համարներում⁷²: Նա ընդգրկել է թ դարի հեղինակներից՝ Իբն Խորդադեհհին, Յակուբիին, Իբն Ռուստային, Իբն ալ-Ֆակիհին և Կուդամային, իսկ Ժ դարից՝ Իսթախրիին, Իբն Հուկայլին, Մասուդիին և Մուկադդասիին: Այս աշխատանքը 1899-ին մեղալի է արժանացել և Վ. Ռոզենի կողմից վերանայվելուց հետո լույս է ընծայվել վերոհիշյալ մատենաշարում⁷³: Ն. Ա. Կարաուլովի աշխատանքը գովելի է նրանով, որ թարգմանությանը զուգահեռ տվել է արաբերեն բնագիրը:

Գրեթե սրա հետ միաժամանակ Բ. Խալաթյանցը «Հանդես Ամսորյալի» էջերում (1903—1909) հրատարակեց մի խումբ արաբ պատմիչների (Բալազուրի, Յակուբի, Թաբարի, Իբն Միսքավայհ, Իբն ալ-Ասիր) Հայաստանին վերաբերող հատվածները՝ թարգմանաբար⁷⁴: Հետագայում այս աշխատանքը լույս տեսավ առանձին հատորով⁷⁵:

Թեպետ Լեոյի «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորը լույս տեսավ 1947-ին, սակայն այն ավարտված էր առաջին աշխարհամարտի սկզբին: Նրա մեջ մանրամասն շարադրված է արաբական շրջանի պատմությունը⁷⁶: Չնայած արաբական աղբյուրներից Լեոն օգտվել է թարգմանաբար, սակայն նրա մոտ այդ շրջանի պատմական դեպքերի զարգացման ընթացքը մեծ հմտությամբ է տրված: Մ. Օրմանյանի «Աղգապատում» կոթողային աշխատությունից⁷⁷ հետո Լեոյի երկասիրությունը ևս մի նպաստ է արաբական շրջանի պատմական երևույթներն ավելի խորն ըմբռնելու համար:

Արաբական աղբյուրների լայն ընդգրկումով է գրված Իսլամի Հանրագիտարանում Մ. Շտրեքի «Հայաստան»⁷⁸ հոդվածը, ուր շոշափվում են քաղաքական, վարչական տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերը է—ԺԳ դարերում:

Թեև Ն. Մառը, Հայաստանի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներ չի ուսումնասիրել, սակայն արաբական աղբյուրագիտության և հայագիտության համար շատ կարևոր են նրա ներհուն ուսումնասիրությունները Վարդանի «Աղվեսագրքի» արաբերեն քարշումի (ասորա-

տառ արաբերեն) Թարգմանութիւն⁷⁹ և Ագաթանգեղոսի նորահայտ արաբերեն բնագրի մասին⁸⁰։

Մեր դարի սկզբին նորեն սկսեց հետաքրքրութիւնը Հայաստանի արաբական արձանագրութիւնների նկատմամբ։ Հայտնի վիճագրագետ Մ. վան Բերշմը, որի արաբական արձանագրութիւնների դիվանը հետաքրքրական նյութեր է պարունակում Հայաստանի պատմութեան համար, հրատարակեց Նիքոկետի, Ամիդի և այլ վայրերի արաբական արձանագրութիւնները, որոնք վերաբերում են Արտուխյաններին և այլոց⁸¹։ Ապա Մ. Տեր Մովսիսյանը հրատարակեց Զվարթնոցի տաճարի պատերին գրված արաբերեն արձանագրութիւնների⁸² գծանկարները՝ վ. Բարթոլդի որոշ դիտողութիւններով։

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Երևանը աստիճանաբար դարձավ գլխավոր հայագիտական կենտրոն։ Սովետական Հայաստանում հայագիտութեան հիմնադիրներ Շ. Աճառյանը, Շ. Մանանդյանը, Մ. Աբեղյանը, Ս. Մալխասյանը, Լեոն, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ լեզվաբանութեան, պատմագրութեան և գրականագիտութեան ասպարեզներում իրենց կոթողային աշխատութիւններով նոր թափ հաղորդեցին օտար աղբյուրները հայագիտութեանն ի սպաս դնելու գործին։

Այս նպատակն իրագործվեց նաև շնորհիվ Եվրոպայում և արաբական երկրներում ծավալված արաբագիտական պրպտումների արագ զարգացման։ Բազմաթիվ նոր բնագրեր հրատարակվեցին, որոնց մեջ հատկապես պետք է հիշել Շ. Ֆոն Մոխիլի⁸³ հրատարակած մատենաշարը (Խորեզմի, Սուհրաբ, Ջահշիարի)։ Ընդհանուր արևելագիտութիւնն ու արաբագիտութիւնը ստացան ամպիսի կարևոր ուղեցույց, ինչպիսին «Իսլամի հանրագիտարանն» է⁸⁴, որի երկրորդ հարստացված հրատարակութիւնն է լույս տեսնում։ Կ. Բրոկելմանն ավարտեց իր ծավալուն արաբական գրականութեան պատմութիւնը՝ լրացուցիչ հատորներով, որը մատենագիտական ճոխ տեղեկութիւններով օժտված մի բացառիկ հանրագիտարան է⁸⁵։ Դրանից հետո հրատարակված նոր նյութերի հավելումով պատրաստված մի աշխատութիւն է Յ. Սեզգինի երկը⁸⁶, որի մեջ շարագրանքը հասցվում է մինչև ԺԱ դարի կեսը։

Այս շրջանում լույս տեսավ Ժ. Լոռանի (1870—1955) «Հայաստանը Բյուզանդիայի և Իսլամի միջև. Արաբական նվաճումից մինչև 886»⁸⁷ արժեքավոր մենագրութիւնը։ Նա քննութեան է առել Հայաստանի ներքին վիճակը (վարչատնտեսական վիճակ, նախարարական տիրույթներ, եկեղեցի, ապստամբութիւններ և այլն) ապա հատուկ գլուխներում շարադրել է արաբա-բյուզանդական պատերազմները և Աշոտ Ա

Բագրատունու կողմից Հայոց թագավորության վերականգնումը: Հետագայում լույս տեսավ այս աշխատության վերամշակված հրատարակությունը Մ. Կանարի ջանքերով, ուր որպես հավելված զետեղված են արաբ մատենագիրներից (Բալազուրի, Յակուբի, Իբն ալ-Ֆակիհ, Թաբարի, Իսթախրի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի, Տաննուխի) քաղված հատվածների թարգմանությունները:

Արաբների պատմության հայտնի մասնագետ Կ. Հյուարը «Մի ասպատակություն Հայաստանում ժ դարում» հոդվածում⁸⁸ ուսումնասիրում է 938 թվականին Ատրպատականի գորավարներից Լաջբարիի ասպատակությունը Վասպուրական և պարտությունը, ըստ ժ—ժԱ դդ. պատմիչ Իբն Միսքավայհի տեղեկությունների, և դա առաջին դեպքն էր, որ այդ պատմիչի տվյալներն օգտագործվում էին Հայաստանի պատմության համար:

Հայաստանի պատմության Արաբական շրջանի որոշ հարցերով զբաղվել է Հ. Զորյանը, որն արաբական աղբյուրների հիման վրա ուսումնասիրել է արաբների հարկային քաղաքականությունը և գյուղի ու քաղաքի միջև ստեղծված հակասությունը⁸⁹:

Ժամանակի ընթացքում հրատարակված դրամագիտական նյութերը հնարավորություն տվեցին դրամագետ Ռ. Ֆասմերին (1888—1938) մի նոր կարևոր քայլ կատարելու Արմինիայի կառավարիչների⁹⁰ (ոստիկանների) ցուցակը լրացնելու ու կատարելագործելու հարցում: Նրա ցուցակն ընդգրկում է Աբբասյան ժամանակաշրջանը:

Իսլամին վերաբերող բնագրերը նույնպես զբաղեցրին հայ բանասերներին: Բ. Կյուլեսերյանի⁹¹ հրատարակած հայերեն ձեռագիրը՝ Մուհամմադի կենսագրության մասին, հավանաբար արաբերենից է թարգմանված, մանավանդ որ վերնագրում նշվում է նրա քարշունի լինելը, այսինքն՝ ասորատառ արաբերեն:

Արաբական աղբյուրներն առատորեն օգտագործված են Հ. Մանսուրյանի՝ Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին աշխատության արաբական և Բագրատունյաց շրջաններին նվիրված գլուխներում⁹². նույնը կարելի է ասել նրա «Արաբական արշավանքները Հայաստանում» և «Ժողովրդական ապստամբությունների մասին»⁹³ աշխատությունների վերաբերյալ: Շահեկան են Բ. Առաքելյանի հոդվածները արաբական շրջանի մասին⁹⁴:

Այդ ժամանակ նոր հրատարակված արաբերեն բնագրերից հետաքրքրական են Հայաստանի բագրատունյաց ժամանակաշրջանի համար կարևոր Մ. Կանարի (1888—1982) Սայֆ ալ-Դաուլա ժողովածուի նյութ-

թերը⁹⁵։ Կան հատվածներ ժԲ—ԺԳ դդ. պատմիչներ Ֆարիկից, Իբն Ջաֆիրից, Ջահարից։ Հայաստանի առևտրի և արհեստների ուսումնասիրման համար կարևոր է նաև այդ շրջանում լույս տեսած Ջահիզի Արրասյան շրջանի առևտրի մասին լույս տեսած փոքրիկ երկը⁹⁶։

Արարական աղբյուրների հայերեն թարգմանության ասպարեզում պետք է հիշել Ղ. Տալանի ԺԳ դարի պատմիչ Իբն Մուլասարի երկից։ Ֆաթիմյան խալիֆաների հայ վեզիրներին (Բադր ալ-Գամալի, Աֆդալ, Վահրամ Պահլավունի) վերաբերող հակիրճ հատվածները⁹⁷։ Իբն Խալիբանի կենսագրական հայտնի բառարանից ընդարձակ հատվածներ է թարգմանել Գ. Մըսրյանը Հայաստանի պատմությանն առնչվող արարականավարիչների ու զորավարների մասին⁹⁸։

Արարա-բյուզանդական սահմանային ընդհարումներին կրկին անդրադարձավ է. Հոնիգմանը⁹⁹ իր «Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները» մենագրության մեջ, որտեղ նույնպես օգտագործված են արարական աղբյուրներ։ Ի տարբերություն Ա. Վասիլևի, է. Հոնիգմանը ծանրանում է սահմանային ամբողջումների հարցին և այս տեսակետից շատ օգտակար է Հայաստանի արևմտյան գավառների դրության ուսումնասիրման համար։

Ինքնատիպ է Պ. Ժուզեի մենագրությունը¹⁰⁰ Հայաստանում հաստատված արար կենտրոնախույս տարրերի մասին։ Թ դարի առաջին կեսում, երբ թուլանում էր Աբբասյանների հեղինակությունը, տեղում հողային տիրույթներ ձեռք բերած արաբ զորավարներն ու ցեղապետերը ձգտում էին ինքնուրույնության, հետևելով հայ նախարարների օրինակին։ Դրանք արաբ պատմագրության մեջ կոչվում են մուտաղալիբ՝ բռնացող։

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո զարգացավ հետաքրքրությունն արաբ աղբյուրների նկատմամբ։ Դեռևս 1940-ին Ն. Աճառյանը Երևանի համալսարանի «Օտար աղբյուրները հայերի մասին» շարքում հրատարակեց Իբն Բաթուեայի (ԺԳ դ.) ուղեգրությունից Հայաստանին ու Կիլիկիային վերաբերող հատվածները¹⁰¹ արաբերեն բնագրով և հայերեն թարգմանությամբ։

Արժեքավոր աշխատություն է Գ. Մըսրյանի «Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ» մենագրությունը¹⁰², հիմնված արաբ պատմիչներ Իբն Մուլասարի, Մակրիզիի, Կալկաշանդիի և այլոց տեղեկությունների վրա։ Այստեղ առաջին անգամ այս նյութը ամբողջովին ուսումնասիրված է։

Արաբական կնքագիտության ասպարեզում մի կարևոր գյուտ էր

Հյուսիսային Կովկասի Կարաչայ (Կարաչայ—Չերքեզական ԻՄ) մարզում 1940 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված արաբատակներից, հասարակ բուֆի գրուֆյամբ և «Աշուֆ իբն Սնբաթ» մակագրուֆյամբ¹⁰³, Հեղինակը գտնում է, որ այն պետք է պատկանած լիներ Բագրատունյաց թագավորության հիմնադիր Աշոտ Ա Բագրատունուն, քանզի նրա օրոք դեռ շատ սերտ էին հարաբերություններն Աբրասյան խալիֆայության հետ։ Դվինի հնագիտական պեղումների ընթացքում ևս գտնվել են արաբերեն կնքադրոշմներ¹⁰⁴, որոնք, անկասկած, առևտրական գործարքների հետ են կապված։

Հետպատերազմյան շրջանում ամենակարևոր նորությունն այն է, որ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ մի շարք նոր արաբերեն բնագրեր հրատարակվեցին։ Վ. Մինորսկին կարողացավ ձեռք բերել երկու փոքր հատված Մոնաչչիմ Բաշիի (Ժէ դ.) ծավալուն պատմությունից, որը փականքի տակ է պահվում Կոստանդնուպոլսում։ Առաջինը Հայաստանին և արևելյան Անդրկովկասին վերաբերող մի հատված է¹⁰⁵, ուր խոսվում է Շադդադյանների մասին։ Վ. Մինորսկին այն հրատարակեց բնագրով, անգլերեն թարգմանությամբ և մանրամասն ուսումնասիրությամբ։ Երկրորդը վերաբերում է Շիրվանին ու Դարբանդին¹⁰⁶ և նույն սկզբունքներով է լույս ընծայված։ Նա անգլերեն թարգմանություններ հրատարակեց Լոնդոնում անտիպ մնացած Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի (ԺԲ դ.) պատմական երկից, նախ հատվածներ տպելով անգլիական արևելագիտական հանդեսում¹⁰⁷, ապա որոշ քաղվածքներ հրատարակեց վերահիշյալ հատորում¹⁰⁸, ուր Մոնաչչիմ Բաշուց վերցրած առաջին հատվածն էր ուսումնասիրել։ Մինորսկին մեղհեղյան կոչված հայտնի գրչագրից լույս ընծայեց Աբու Դուլաֆի (Ժ. դ.) երկրորդ հիշատակարան կոչված աշխարհագրական փոքրիկ երկը¹⁰⁹, որը երկրորդ անգամ հրատարակվեց Պ. Բուլգակովի և Ա. Խալիդովի կողմից¹¹⁰։

Հայաստանի մասին որոշ տեղեկություններ ունի ԺԳ դ. պատմիչ Մուհամմադ ալ-Համավին¹¹¹, որի ձեռագիրը լույս ընծայեց Պ. Գրյազնևիչը։ Հայաստանի մասին հարուստ տեղեկություններ ունեն Ժ դ. պատմիչ Քուֆին¹¹², որի պատմությունը հրատարակվեց Հայդարաբադում (Հնդկաստան) և Խալիֆա իբն Խայյաթի (Թ դ.) պատմությունը¹¹³, որը լույս ընծայվեց նախ Բաղդադում, ապա Դամասկոս-Բեյրութում։

Կարևոր աշխատանք է կատարվել նաև արաբերեն աղբյուրներից հայերեն թարգմանության ասպարեզում։ Ա. Ադամյանը թարգմանել է հատվածներ Բալազորիից¹¹⁴, և Յակուբիից¹¹⁵, Այս ասպարեզում հատկապես մեծ է Հ. Նալբանդյանի վաստակը¹¹⁶, որը թարգմանել է Յա-

ձուտի (ԺԳ դ.) «Աշխարհագրական բառարանից», Աբու-լ-Ֆիդայի (ԺԴ դ.) «Պատմութիւնից» և Իբն Շադդադի (ԺԳ դ.) «Սալահ ալ-Դիինի կենսագրութիւնից» Հայաստանին և հայ ժողովրդին վերաբերող հատվածները Այս հատորն ունի բացառիկ ճոխ ծանոթագրութիւններ: Ա. Տեր Ղևոնդյանը թարգմանել է Մունաշշիմ Բաշիի այն հատվածը, որ վերաբերում է Դվինի ու Գանձակի Շադդադյաններին¹¹⁷, ալ-Ֆարիկիից մինչ այժմ հրատարակված հատվածները¹¹⁸ և Իբն ալ-Ասիրը¹¹⁹ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարում, որտեղ և հրատարակվել է Նալբանդյանի վերոհիշյալ հատորը:

Արաբական աղբյուրների լայն ընդգրկումով են գրված Մ. Կանարի «Համդանյանները և Հայաստանը»¹²⁰, «Համդանյանների հարբստութիւնն պատմութիւնը Զաղիրայում ու Սիրիայում»¹²¹ աշխատութիւնները և բազմաթիվ հայագիտական թեքում ունեցող հոդվածներ¹²², Նալբանդյանի Հայաստանում արաբների հարկային քաղաքականութիւն¹²³ և ոստիկանների մասին¹²⁴ հոդվածները, Ա. Ալպոյաճյանի Մալթիայի հայոց պատմութիւնն արաբական շրջանին վերաբերող հատվածը¹²⁵, Ա. Տեր Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրայութիւնները Բագրատունյաց Հայաստանում»¹²⁶ և «Հայաստանն ու արաբական խալիֆայութիւնը»¹²⁷ մենագրութիւնները և արաբ հեղինակ Ա. ալ-Սայյիդի¹²⁸ «Հայաստանը արաբների պատմութիւնն մեջ» աշխատութիւնները:

Բավական հաջողութիւններ արձանագրվեցին նաև դրամագիտութիւնն բնագավառում: Ա. Բիկովը 330 (941/42) հիշրի թվականին Դվինում թողարկված մի արաբատառ դրամի ուսումնասիրման¹²⁹ միջոցով ճշտումներ է կատարում Դվինի և Բագրատունյաց Հայաստանի պատմութիւնն որոշ հարցերում:

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի (1226—1269) երկլեզվյան (հայատառ-արաբատառ) դրամներին (Հեթում-Քայկուբադ, Հեթում-Քայխոսրով), որոնք թողարկված են Սիս մայրաքաղաքում, շատերն են (ինչպես Վ. Լանգլուա)¹³⁰ անդրադարձել: Վերջերս այդ հարցով զբաղվեցին Պ. Պտուկյանը¹³¹ և հատկապես Պ. Սապպաղյանը¹³², Վերջինս ապացուցում է, որ ճիշտ չէ նախորդ դրամագետներից շատերի այն կարծիքը, թե Հեթում Ա թագավորի երկլեզու դրամների առկայութիւնը ապացույց է նրա կախմանը Իկոնիայի սուլթանութիւնից: Նա զարգացնում է Կ. Սիպիլյանի¹³³ այն դրույթը, թե այդ դրամները երկլեզու են թողարկված սոսկ առևտրական հարաբերութիւնների հեշտացման և զարգացման նպատակով:

Հայաստանում թողարկված արաբական դրամների ուսումնա-

սիրման ասպարեզում շատ մեծ վաստակ ունի և. Մուշեղյանը, որի «Դվինի դրամական շրջանառութիւնը դրամագիտական տվյալներով»¹³⁴ (ոուսերեն) մենագրութիւնը հարուստ նյութեր է պարունակում Հայաստանի պատմութեան տարբեր շրջանների մասին: Խիստ արժեքավոր է նրա «Աբբասյան դրամների թողարկումը խալիֆաթի Արմինիա նահանգում, Ը—Ժ դարերում»¹³⁵ ծավալուն հոդվածը և հավելվածը, որի նյութերի հիման վրա Ա. Տեր Դևոնդյանը կազմեց Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկանների) նոր ցուցակը¹³⁶:

Պ. Սապպաղյանը իր «Հայ արաբական դրամագիտութեան մի քանի հարցերու շուրջը»¹³⁷ ծավալուն հոդվածում ընդգծելով նոր հրատարակված դրամագիտական աշխատութիւնների նշանակութիւնը (և. Մուշեղյան) միաժամանակ մեջ է բերում Արմինիայում թողարկված մինչ այդ անհայտ մնացած դրամների լրացուցիչ ցուցակը (26 դրամ): Նա հիշում է նոր դրամագիտական հրատարակութիւններ, որոնցից կարևորագույններն են Աբդ ալ-Ռահման ալ-Տահմիի և Ջ. Ուսկըրի մենագրութիւնները:

Հետաքրքրական աշխատանքներ են կատարվել նաև վիմագրութեան ասպարեզում: Վ. Ա. Կրաչկովսկայան¹³⁸ հրատարակեց Ն. Մառի Անիում կատարած պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մի արձանագրութիւն (քուֆի գրածևում), որը գտնվել է Անիի միջնաբերդի դռան վերևում և գրված է ԺԲ դարում Շադդադյանների կողմից: Զ. Փափազյանը¹³⁹ լույս ընծայեց Արաբսի հովտում 1413 թ. իշխող Փիր Հուսայնի կառուցած դամբարանի արձանագրութիւնը, ուր գուցե նրա հայրը՝ ամիր Սաադն է թաղված:

Միջնադարում արաբերենը եղել է միջազգային լեզու և պատահական չէ, որ մեզ հասել են հայ տիրակալների թողած արաբերեն արձանագրութիւններ: Հայոց արքա Սմբատ Բ (977—990) Բագրատունիի Հաղպատի¹⁴⁰ վանքի Մ. Նշան եկեղեցու զմբեթի վրա գտնվող իր քանդակի ապարոշի վրա փորագրել է տվել իր տիտղոսը «Շահանշահ Անիի թագավոր», իսկ Հյուսիսային Հայաստանի Զաքարյան իշխանապետութեան տիրակալներ Զաքարիան և Իվանեն¹⁴¹ Ամբերդ ամրոցի ազատագրումից (1196) հետո արաբերեն արձանագրութիւն են թողել՝ «Ամիրսպասալար Զաքարիա Իվանա Արծրունի»:

Երկու արձանագրութիւն է հրատարակել Ա. Խաչատրյանը՝ թալինում Շադդադյանների թողած 570 (1174) հիշրի թվականի արաբերեն շինարարական վիմագիրը¹⁴² և Եղեգիսի եռալեզու (արաբերեն, պարսկերեն, հայերեն) տապանագիրը¹⁴³:

Ուրախալի է նշել, որ մեր օրերում արաբերեն և արաբատառ բնագրեր են հրատարակվել նրևանում, որոնցից հատկապես պետք է հիշատակել Հ. Փափազյանի հրատարակած Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի շարքը¹⁴⁴: Դրանց մեջ կան հենց արաբերեն գրված վավերագրեր և կամ ամբողջ տողեր արաբերեն նախադասություններ ունեցող բնագրեր: Որպես արաբերեն բնագրերի հրատարակություններ կարելի է նշել նաև Ա. Տեր Անոնյանի Ազաթանգեղոսի ամբողջական բնագրի միջնադարյան արաբերեն թարգմանության լույս ընծայումը¹⁴⁵ և Հ. Ժամկոչյանի Իրն ալ-Ֆակիրհի (Թ դ.) ընդարձակ խմբագրության որոշ հատվածների հրապարակումը¹⁴⁶, ըստ մեղհեդյան ձեռագրի:

Հայ արաբական բանասիրությունը, որի մի մասն է կազմում արաբական աղբյուրների հայագիտության մեջ ուսումնասիրման և օգտագործման հարցը, հայագիտության օժանդակ ճյուղերից է, որի հետագա զարգացումը աներկբալորեն նոր, թարմ ավիշ կմատակարարի հայկական ուսմանց առաջընթացի համար:

А. ТЕР-ГЕВОНДЯН

ИЗУЧЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКОВ В АРМЕНОВЕДЕНИИ

Резюме

Армяно-арабские культурные взаимоотношения начинаются с VIII—IX вв., а арабские источники содержат богатые сведения по истории средневековой Армении.

Первая попытка использования арабских источников в арменоведении сделана Г. Инчичяном (1758—1833) в его монографиях о древней Армении. Широко использовал арабские нарративные источники (Масуди, Ибн Хаукал, Ибн ал-Асир, Абу-л-Фарадж Бар Эбрей, Абу-л-Фида и др.) для изучения исторической географии Армении М. Ж. Сен-Мартен (1791—1832) в своем двухтомном труде «Исторические и географические записки об Армении» (Париж, 1818, 1819).

М. д'Оссон (Тосунян, 1740—1807) в своей работе «Народы Кавказа» (Париж, 1828) собрал сведения ряда арабских историков и географов о странах Кавказа, в том числе и Армении. Б. Г. Нибур (1776—1836) подготовил немецкий персвод сочинения Псевдо-Вакиди «История завоевания Месопотамии и Армении» (Гамбург, 1847).

Данные арабских монет для составления списка арабских

правителей (остиканов) Армении (Берлин, 1840) были впервые использованы Х. Петерманом (1801—1876). Арабской эпиграфикой в Армении (Ани) впервые заинтересовался Н. Ханьков (1822—1878).

Во второй половине XIX в. появились армянские переводы сочинений арабских авторов. А. Тер-Ованесян издал перевод истории Тимура автора XV в. Арабшаха (Иерусалим, 1873). Извлечения из сочинения арабоязычного армянского историка XII—XIII вв. Абу Салиха ал-Армани («Церкви и монастыри Египта») перевел Г. Алишан (1820—1901).

М. Казарян (1864—1919) впервые изложил историю Армении VII—IX вв. на основе арабских источников (Балазури, Якуби, Табар, Ибн ал-Асир, Якут и др.) в своей монографии «Армения под арабским владычеством» (Марбург, 1903). Особый интерес в смысле насыщенности сведениями арабских источников представляют труды И. Маркварта (1864—1930) по истории средневековой Армении (о деятельности Багратидов, о вопросах истории южных областей Армении).

В начале нашего века были предприняты переводы некоторых трудов арабских географов IX—X вв. на русский язык Н. Карауловым (Тифлис, 1901—1908) и историков IX—XIII вв. — на армянский язык Б. Халатянцем (Вена, 1903—1909).

Следует подчеркнуть значение работы Ж. Лорана (1870—1977) «Армения между Византией и исламом» (Париж, 1919), в которой изучены политическая история, экономическое состояние Армении в VII—IX вв., а также отношения армянских нахараров и церкви с арабскими халифами.

Р. Фасмер на основе богатого нумизматического материала составил новый список арабских правителей (остиканов) Армении при Аббасидах (Вена, 1931).

В деле изучения истории западных областей Армении, являвшихся ареной борьбы между халифатом и Византией VII—X вв., большое значение имеют замечательная работа А. Васильева «Византия и арабы» (СПб, 1900—1902) и исследование Э. Хонигмана «Восточные границы Византийской империи» (Брюссель, 1935), в которых использованы богатые сведения арабских источников.

После второй мировой войны В. Минорский издал отрывки из арабского сочинения Мунаджима Ъаши, а также ал-Фарики, на основе которых исследовал ряд вопросов истории армянского средневековья.

Определенные заслуги имеет М. Канар (1888—1982) в изучении различных сторон армяно-арабских отношений. Он подготовил к изданию работу А. Васильева на французском языке с

дополнением переводов ценных отрывков из трудов арабских авторов. Подготовил к переизданию, опять-таки с дополнениями, также упомянутую выше работу Ж. Лорана.

В последние десятилетия в области армяно-арабской филологии и источниковедения были изданы новые работы. В их числе—переводы арабских историков и географов, сделанные А. Налбандяном (Иакут, Абу-л-Фида), А. Тер-Гевондяном (Ибн ал-Асир), труды по истории армяно-арабских политических отношений А. Алпоячяна, Г. Мысряна («Видные армяне в Египте»), А. Налбандяна, А. Тер-Гевондяна («Арабские эмираты в Багратидской Армении», «Армения и арабский халифат»), А. ал-Сайида («Армения в истории арабов»). Исследования по арабским монетам, чеканенным в Армении, выполнены А. Быковым, Х. Мушегяном («Денежное обращение Двина по нумизматическим данным»), П. Саббагяном. Издания текстов осуществлены А. Папазяном, А. Тер-Гевондяном («Арабская редакция Агафангела»), А. Жамкочяном (Ибн ал-Факих, «Известия о странах»). В. А. Крачковской, А. Папазяном, А. Хачатрянном изданы арабские надписи Армении. В. А. Крачковской изучена уникальная арабская печать Ашота I царя Армении.

Մ Ա Ն Ո Ւ Ա Վ Ի Ո Ւ Ի Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Լ

1 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 58: Ղուրանին ծանոթ է վարդան պատմիչը, որը հիշում է նրա սուրաններից (զուլաններից) մեկը հենց արարերին «սուրաթ ալբակարայ» (Կովի սուրան), որը Ղուրանի առաջին սուրան է, չհաշված բացման սուրան (Ֆատհհա): «Մեծին վարդանայ Բարձրերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 92:

2 Արարերենը, որպես արևելյան միջազգային լեզու, օգտագործվել է Հայաստանում նաև անկախ պետականության առկայության պայմաններում: Դրա վկայությունն է Հաղպատի արձանագրությունը Բագրատունյաց թագավորության շրջանից և Ամբերդի արձանագրությունը Զաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանից:

3 Ն. Ալիեյան, Մովսես Դասխուրյանցի (Կաղանկատուացի) և իր Պատմութիւն Աղվանից, Ազգային Մատենադարան, ՄԺԱ, Վիեննա, 1970, էջ 336—357:

4 «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Տփղիս, 1912, էջ 331—332; The History of the Caucasian Albanians, by Movses Dasxurancj, tr. by Ch. Dowsett, London, 1961, p. 187—188.

5 Л. Оганесян, История медицины в Армении, 1, Ереван, 1946, стр. 57.

6 Կ. Ղաֆադարյան, Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, էջ 50—54:

7 Բ. Չապազյան, Բժշկարան ձիոյ և զրաստնոյ, Երևան, 1962:

8 Ղ. Ալիշան, Գիրք Վաստակոց Թարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877:

9 H. Laurentie, La version arménienne du conte de la ville d'alrain, Revue

des Etudes Arméniennes, I, fasc. 3, Paris, 1921, p. 287—302 Հայտնի չէ, թե Առաքել Անեցիին, որ արաբերենից թարգմանել է Պղնձե քաղաքի պատմությունը (Հազար և մեկ գիշեր ժողովածուից) և Աղեկախոսը (Երազհան) արդյո՞ք չի հետաքրքրվել պատմական գրականությունը:

10 Ս. Պարսևանյան—Տատոյան, Հովհաննես Պուլզ Երզնկացիի «Ի տանկաց իմաստասիրաց Գրոց քաղեալ Բանքին» աղբյուրը՝ Բասաէլ Իխտան ալ-Սաֆա, Հայկադղյան Հայագիտական հանդես, 2, Պեյրուֆ, 1977—1978, էջ 51—70:

11 N. Adontz, Denys de Thrace, Louvain, 1970, p. 232—233. Բ. Չուլասոյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 29—33:

12 Հ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Բ, Երևան, 1951, էջ 169—217:

13 F. N. Finck, L. Giandschezian, Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Universitäts Bibliothek, Tübingen, 1907, S. 119—121. Նույն ձևազարմ Նիշվում է նաև, որ կա մի այլ թարգմանություն Յահա իրն Իսա իրն Զաղլայից՝ Մինհաջ ալ-Բայան (բուժման ձեռքի մասին), կա նաև նշանավոր բժիշկ Մուհամմադ իրն Զաքարիա ալ-Ռադիից մի քանի էջ թարգմանություն:

14 Հ. Անտոյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ, Երևան, 1976, էջ 1014—1023:

15 G. Graf, Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur, Vatican, 1951, IV, S. 82—93.

16 Ա. Այվազյան, Շարհայ կենսագրությունց, Ա, 4. Պոլիս, 1893, էջ 11—73:

17 Գևորգ Դպիր, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, 4. Պոլիս, 1826:

18 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Ա—Գ, Վենետիկ, 1784:

19 Ղ. Ինճիկյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, Ա, Բ, Գ, 1835:

20 S. Somai, Quadro della storia litteraria di Armenia, Venezia, 1829.

21 Կղեմես Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. 1—2, Հռոմ, 1650—1661:

22 Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958, էջ 112—113:

23 J. J. Schröderi, Thesaurus linguae armeniacae, Amsterdam, 1711.

24 Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque de Roy, adressé en 1735, par l'Abbé de Villefroy.

25 Ղ. Ինճիկյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական, Ա, էջ 20—33:

26 Նույն տեղում, Գ, էջ 323—324:

27 J. Füch, Die arabischen Studien in Europa, Leipzig, 1955, S. 79—90.

28 B. d'Herbelot, Bibliothèque Orientale, Paris, 1697.

29 Ch. Schnurrer, Bibliotheca Arabica, Halae, 1811.

30 J. Füch, Die arabischen Studien in Europa, S. 140—157, 193—195, 201—205.

31 M. J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, I—II, 1818—1819. Մ. Ժ. Սեն Մարտենը սովորել է Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում: Արաբերենն ուսանել է Սիլվեստր դը Սառիլի, իսկ հայերենը՝ Շահան Զրպետի մոտ: 1820 թվականին ընտրվել է Արձանագրությունների ակադեմիայի անդամ, իսկ 1822-ից Ժ. Կլապրոթի և Ա. Ռեմյուլայի հետ վարել է «Ասիական հանդեսը»: Կրպցումներով և վերամշակված վերահրատարակել է Լեբոյի Ստորին (Բյուզանդական) կայսրության պատմությունը. Histoire du Bas-Empire, par Lebeau, Paris, 1824—1936. Այս հրատարակությունը բաղկացած է 21 հատորներից:

որի 12 հատորները պատրաստել է Սեն Մարտենը, իսկ մնացածը՝ Մ. Բրոսեն: Տե՛ս 4. Պատկանյան, Հայագետ Սեն Մարտեն, նրա կենսագրությունը և գրավոր երկասիրությունները, «Փորձ», Տփղիս, 1881, մայիս-հունիս, էջ 1—18:

32 Մ. Ժ. Սեն Մարտենի այս երկին անդրադարձել է Ղ. Ինժիճյանը («Շնախօսութիւն աշխարհագրական», Գ, էջ 326—339): Պատասխանելով նրա քննադատությանը (Journal des savants, 1828) այն մասին, թե իր 1806 թվականին Վենետիկում հրատարակած «Հայաստան» հատորում (Գ. Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» շարքում) չի օգտագործել արարական և պարսկական աղբյուրները, նա նշում է, որ ինքը հետաքրքրվել է արարական աղբյուրներով և իր հերթին գտնում է, որ Սեն Մարտենն իր այլ աշխատության մեջ գերազանատել է օտար (արարական) աղբյուրները, թերազանատելով հալ մատենագիրներին:

33 Macoudi, Description du Caucase et des pays qui voisinent la Mer Noire et la Mer Caspienne, trad. par J. Klaproth, Magasin Asiatique, I, Paris, 1-25.

34 M. D'Ohsson, Les peuples du Caucase, Paris, 1828. Բուն անունը Մուրադ (Մուրադա) Քոստանյան է: Մնվել է Կոստանդնուպոլսում, եղել է Շվեդիայի դեսպան օսմանյան պետությունում: Կյանքի վերջին տարիներին ապրել է Փարիզում: Հիդրնակ է ընդարձակ օսմանյան պատմության, որը հետմահու հրատարակել է որդին՝ Արաբհամ Կոստանդինը (Tableau général de l'Empire Ottoman..., v. 1—7, Paris, 1788—1824):

35 J. H. Petermann, De Osticantis arabicis Armeniae Gubernatoribus (693—855), Berolini, 1840. Հայերեն թարգմ.՝ «Երեւակ», Կ. Պոլիս, 1859, էջ 15—20, 40—46, 73—79:

36 Է. G. Niebuhr, A. D. Mordtmann, Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien von Mohammed ben Omar el Wakedi, Hamburg, 1847. Տե՛ս Հայաստանին վերաբերող մասի թարգմանությունը՝ Ա. Տեր Ղևոնդյան, Աղբիկ Տարոնի զրույցը XII դ. արարական աղբյուրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, 3 (82), էջ 265—286:

37 C. H. Défrémery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie méridionale Paris, Journal Asiatique, 1849, t. 13, 14. 1850, t. 16. 1851, t. 17.

38 «Հատուածք պատմութեան Հայաստանի քաղեալք յարարացի պատմագրաց ի ձեռն Տրթր Մորթմանայ արեւելադէտի», Կ. Իւթիւնեան, Կ. Պոլիս, 1874:

39 N. Khanykov, Inscriptions musulmanes d'Ani et les environs de Bakou, Bulletin de l'Academie de Sciences de St. Petersburg, 1849. Idem, Mémoires sur les inscriptions musulmanes du Caucase, Journal Asiatique, 1862, t. 20, p. 57—155 M. Brosset, Les ruines d'Ani, St. Petersburg, 1860, p. 30—31.

40 V. Langlois, Le trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de la chancellerie royale des Roupenides, Venise, 1863, p. 217—231. Հայերեն թարգմ. Բակուրան, Գաշնագիր խաղաղության ընդմեջ կտոն Գ թագավորի և Եզիպտոսի մեմլուքյան սուլթան Գալաունի կնքուած 1285 մայիս 7-ին, «Բանասեր», Փարիզ, 1902, էջ 69—79:

41 «Պատմութիւն կենկ Քեմուրայ», թարգմ. Ա. Տեր-Հովհաննեսեանց, Երուսաղեմ, 1873:

42 Ա. Տեր Հովհաննեսյանց, Ժամանակագրական պատմություն Երուսաղեմի, Ա, Բ, Երուսաղեմ, 1890:

43 Աբու Սահլ հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1895:

44 B. J. A. Evetts, The churches and monasteries of Egypt and some neighbouring countries, attributed to Abu Sahl, the Armentian (arab. text), Oxford, 1894.

45 Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

46 Խայնի, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

47 Խայնի, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

48 Խայնի, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

49 F. Nève, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Louvain, 1886

50 Մ. Գառգաշյան, Քրիստոնէական պատմութիւն Հայոց, Ա, Բ, Տփղիս, 1895:

51 F. Tournebize, Histoire politique et religieuse d'Arménie, Paris, 1900.

52 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա—Գ, Կ. Պոլիս—Երուսաղէմ, 1912—27:

53 „Bibliotheca Geographorum Arabicorum“, I—VIII, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Bat., 1870—1894.

54 „Liber exugnationis regionum auctore al Beladorsi“, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Bat., 1866.

55 Դրամագրտական աշխատութիւնների մատենագիտութիւնը տե՛ս X. Мусегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 179—185.

56 G. Well, Geschichte der Chalifen, 3 Bde. Mannheim, 1846—1851.

57 L. A. Sedillot, Histoire générale des Arabes, I—II, Paris, 1877.

58 A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I—II, Wien, 1875—1877.

59 A. Müller, Der Islam im Morgen—und Abendland, I—II, Berlin, 1885, 1887.

60 W. Muir, The Caliphate its rise, decline and fall, London, 1891.

61 J. Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin, 1902.

62 C. Huart, Histoire des Arabes, I—II, Paris, 1912—1913.

63 W. Tomaschek, Sasun und das Quellengebiet des Tigris, Wien, 1896. Հայերեն թարգմ.՝ «Մասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները», պատմական և տեղագրական հետազոտութիւն, Վիեննա, 1896:

64 M. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903: Մկրտիչ Ղազարյանը ծնվել է 1864 թվականին Կարսում: Ավարտել է էշմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, սովորել է Պետերբուրգի և ապա Բեռլինի համալսարաններում, վերջինս ավարտելով գրել է «Հայաստանը արաբական տիրապետության տակ» դոկտորական թեզը (հրատարակվել է 1903-ին Մարբուրգում): 1906—1912 թվականներին քահանայագործել է Պետերբուրգի հայոց ս. Կատարինե եկեղեցում, միաժամանակ դասավանդելով տարրեր ուսումնական հաստատութիւններում: 1910 թվականին հոգեհանգիստ է կատարել պաշտոնապես բանադրված Լ. Տոլստոյի համար նրա թաղման օրը, հայ համայնքի և ցուցարար ուսանողների խնդրանքով Նա հանդես է եկել Պետերբուրգի մամուլում («Новое время»), պատասխանելով սահարյուրյակային հեղինակների՝ հայ ժողովրդի դեմ գրած զրպարտիչ հոդվածներին:

1912 թվականից Հայաստանում զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով, եղել է

Գեորգյան Ճեմարանի տեսուչի օգնական: 1914—1919 թվականներին եղել է տեսուչ Եամախիի և Ալեքսանդրապոլի ուսումնարաններում: Մահացել է 1919-ին Ալեքսանդրապոլում: Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Լ. Տոլստոյի հոգեհանգիստը Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցում, «Գրական թերթ», 22 սեպտեմբերի 1978: Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1981, էջ 239:

65 Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, Վենետիկ, 1901, էջ 32:

66 А. Васильев, Византия и Арабы, i. За время Аморийской династии, Петербург, 1900, II, За время Македонской династии, 1902.

67 Մ. Կանարը վերահրատարակեց այս աշխատությունը ֆրանսերեն թարգմանությամբ, Ըոխացենով նոր ուսումնասիրությունների ավյաներով և տալով հավելված, որ քաղվածաբար թարգմանված են արար մատենագիրների տեղեկությունները (Իրեն-Կուտալյա, Բալզադուրի, Յակուրի, Բարարի, Մասուդի, Եվտիբիոս, Սուլի, Համզա Իսֆահանի, Իրեն Միսրավյա, Իրեն ալ-Ազրակ, Իրեն Ջաֆիր, Իրեն ալ-Ասիր, Սիրթ Իրեն ալ-Ջաուդի, Իրեն ալ-Ադիմ, Այնի, Իրեն Տադրիբիբի, Սուլուբի և շատ ուրիշներ): A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dynastie d'Amorium, Bruxelles, 1959, t II, 1re partie, La dynastie Macédonienne, Bruxelles, 1968, t. II; 2ème partie, Extrait des sources arabes, trad. par M. Canard Bruxelles, 1950.

68 J. Marqwart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903. Հայերեն մասնակի թարգմանություն՝ Հայ Բազրատունեաց ճիւղագրությունը, Վիեննա, 1913:

69 Idem, Südarmenten und die Tigrisquellen, Wien, 1930.

70 H. Thopdschian, Armenten vor und während der Araberzeit, Zeitschrift für armenische Philologie, Marburg, 1903.

71 Idem, Die inneren Zustände von Armenten, unter Ašot I, Berlin-Halle, 1904.

72 Н. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении... Сборник Материалов для описания местностей и племен Кавказа XXIX (Ис-тахри), Тифлис, 1901, XXXI (Ибн ал-Факих), 1902, XXXII (Ибн Хордадбех, Кудама, Ибн Русте, Якуби), 1903, XXXVIII (Мукаддаси, Масуди, Ибн Хаукал) 1908.

73 И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. V, М.—Л., 1958, стр. 103—104.

74 «Հանդես Ամսօրեայ», 1903—1909:

75 «Արարացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», Թարգմ. Բ. Խալաթյանց, Վիեննա, 1919: Այս աշխատանքն ունի որոշ թերություններ:

76 Ան, Հայոց պատմություն, Բ, Երևան, 1967, էջ 266—478:

77 Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ, Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 707—892:

78 M. Streck, Armenien, The Encyclopaedia of Islam, Leyde-London, I, 1913. p. 435—449.

79 Ն. Մառ, Տողովածոյք առակաց Վարդանայ, Ա, Բ, Պետերբուրգ, 1894—1896: Հ. Տաշյան, Տողովածոյք առակաց Վարդանայ... ըստ հայագետ Ն. Մառի, Վիեննա, 1900:

80 Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб., 1905.

81 M. van Berchem. Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmans.

«du Diyar Bekr, „Amida“, Heidelberg-Paris, 1907. Տե՛ս 2. Աստուրյան, Արաբական արձանագրություններ Հայաստանէն, «Բազմավեպ», 1909, էջ 241—245:

82 Մ. Տեր Մովսիսյան, էջմիածին և Հայոց հնագույն եկեղեցիները, «Ազգագրական Հանդես», ԺԷ, 1907, էջ 87—132, տարադ. ԺԲ, 8, 9, 10, 11, 12:

83 H. von Mzik, Bibliothek arabischer Historiker und Geographen, I—V, Leipzig, 1926—1930.

84 Encyclopédie de l'Islam, t. I—I V, Leyden-Paris, 1913—1936.

85 C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, I—II, Weimar-Berlin, 1898—1902. Supplementband, I—III, Leiden, 1936—1942.

86 F. Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums, I—VII, Leiden, 1967—1979.

87 J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919.

Ժ. Լորանը ծնվել է 1870 թվականին, սովորել է Փարիզի համալսարանում: 1895 թվականից եղել է Աթենքի ֆրանսիական դպրոցի անդամ, դասավանդել է նաևսիի համալսարանում, ապա եղել է բանասիրական ֆակուլտետի դեկանը: Մասնակցել է առաջին համաշխարհային պատերազմին: Ծանապարհորդել է Բալկաններում ու Փոքր Ասիայում և այդ ժամանակ նրա մեջ հետաքրքրություն է արթնացել Հայաստանի անցյալի նկատմամբ: Մահացել է 1955-ին: J. Laurent, Etudes d'histoire arménienne Louvain, 1971. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard (Calouste Gulbenkian foundation), Lisbonne, 1980.

88 Cl. Huart, Une razzia en Arménie à Xe s., Revue des Etudes Arméniennes, I, Paris, 1921, f. 4

89 Լ. Զառյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը ֆեոդալական Հայաստանում, «Երևանի պետական Համալսարանի Տեղեկագիր», Բ—Գ, 1927, Նույնի, Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի ու գյուղի միջև ստեղծված հակասությունը, «Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի ինստիտուտի», Բ—Գ, Երևան, 1928:

90 R. Fasmer, Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, von al-Saffah bis zum Krönung Aschots I, 750—887, Wien, 1931.

91 Բ. Կիպեսերեան, Իսլամը հայ մատենագրության մէջ, Վիեննա, 1930:

92 Լ. Մանանդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստանում, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932:

93 Նույնի, Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939:

94 Բ. Առափնյան, Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թվականին, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1941, 5—6, էջ 55—63:

95 M. Canard, Recueil des textes relatifs à Sayf al-Daulah, Alger, 1934.

96 Djahiz, at-tabassur bi-l-tidjara, Damas, 1932.

97 Ղ. Տայան, Իսլամի Մուսուսարի տարեգրությունները Նիզամիի երեք հայ նախարարաց մասին, Բազմավեպ, 1921, էջ 205—208:

98 Իպն Խալիֆան, Վեֆայաթ ալ-Ալան (անհետացած Երևելիներ), Թարգմ. Գ. Մըսրուլյան, Կաշիրե, 1935:

99 E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935.

100 П. Жузе, Мутагалибы в Закавказье в IX—XI веках, Тифлис, 1937.

101 «Իրն-ի Բատուտա», քաղեց և Թարգմանեց Ն. Անաույան, 1940:

102 Գ. Մըսրուլյան, Ահանավոր հայեր եգիպտոսի մեջ, Կաշիրե, 1947:

103 В. А. Крачковская, Печать Багратида Ашота с арабской надписью.

Краткие сообщения института истории материальной культуры, вып. XV, 1946, стр. 112—117.

104 А. Калантарян, Раннесредневековые буллы Двина, Ереван, 1982, стр. 31.

105 V. Mino sky, Studies in Caucasian History, London, 1953.

106 Idem, A History of Sharvan and Darband, Cambridge, 1958.

107 Idem, Caucasia in the History of Mayyafariqn, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XIII, 1949.

108 Idem, Studies in Caucasian History, p. 86—99.

109 „Abu Dulaf Mitsar Ibn Muhaihl's Travels in Iran (circa AD 950) Arabic text“, trans., comm., by V. Minorsky, Cairo, 1955.

110 «Вторая записка Абу Дулафа», издание текста, перевод и комментарии П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова, М., 1960.

111 Мухаммад ал-Хамави, ат-Тарих ал-Мансури, издание текста, предисловие и указ. П. А. Грязневича, М., 1960.

112 Ibn al-Atham al-Kufi, Kitab al-Futuh, I—VIII, Hyderabad, 1965—1975

113 „The History of Khalifah Ibn Khayyat“, vol. 1—2, ed. by Akram Diya al-Umari, Imprimerie al-*s* dabe-Nagav, 1967/1386. Damas-Beyrouth, 1977.

114 Ա. Աղամյան, Պելատոհորի Արար պատմագիրը և հայերը, Բաղմավեպ, 1953, էջ 77—82, 130—134:

115 Ա. Աղամյան, Ցակուրի արար պատմագիր և հայերը, Բաղմավեպ, 1957, էջ 153—159, 207—212, 262—266: 1958, էջ 96—104:

116 «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Ցակուր ալ-Համավի, Արու-լ-Ֆիդա, Իրն՝ Շաղղադ». կաղմեց Ն. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

117 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Մոնաչչիմ Բաշիի ԺԱ—ԺԲ դարերի անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շաղղաղյանների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 6, 1962:

118 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Ֆարհիկի «նիրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դ.) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին: Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ, 2, Արարական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 195—212:

119 Իրն ալ-Ասիր, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արարական աղբյուրներ, Բ, Թարգմանություն, առաջաբան և ժաննթագրություններ Ա. Տեր Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

120 M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'études orientales. VII, Alger, 1943.

121 Idem, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, Paris, 1951.

122 Bibliographie de M. Canard, Extrait de Byzantion, t. XLIII (1973, Bruxelles, 1974).

123 Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 12, 1956:

124 Նալբ, Արար ոստիկանները Հայաստանում, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 8, 1958:

125 Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն Մալաթիո Հայոց, Պեյրուսթ, 1961, էջ 176—213:

126 Ա. Տեր Ղևնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965: Aram Ter-Ghevondyan, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, trans. by Nina Garsoian (Calouste Gu benkian Foundation), Lisbon, 1976.

127 А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.

128 ادیب السید، أرمينية فى التاريخ العربى، حلب، 19۷۷

129 А. Быков, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты, Эпиграфика Востока, XI, 1955.

130 V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p 55—59.

131 B. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia, New York, 1962, p. 51, 84

132 Պ. Սապաղյան, Հեթում Ա-ի Հեթում Զապել և երկլիզվյան դրամներուն մասին, Հայկազյան հայագիտական հանդես, Ը, Պեյրուսթ, 1980, էջ 242—248:

133 Կ. Սիպիլյան, Դասավորություն Ռուբենյան դրամոց, Վիեննա, 1802, Հավելված, էջ 19—20:

134 X. Мусегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962.

135 Խ. Մալիզյան, Աբրասյան դրամների թողարկումը խալիֆաթի Արմինիա նահանգում Ը—Ժ դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 4, 1973, էջ 143—156 (Հավելված):

136 Ա. Տեր Ղևնդյան, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1977:

137 Պ. Սապաղյան, Հայ արարական դրամագիրտության մի քանի հարցերու շուրջը, Հայկազյան հայագիտական հանդես, Պեյրուսթ, Դ, 1974, էջ 161—181: Նալբ, Դրամագիտական և պատմագիտական առնչություններ արարական շրջանին, Նոր ապրիլ պարբերագրք, Հալեպ, Բ տարի, թիվ 1(4), 1981, էջ 66—71:

138 В. А. Крачковская, Арабская надпись из раскопок Н. Я. Марра, Кр. сооб. инст. ист. мат. куль., вып. XV, 1947, стр. 15—16.

139 А. Д. Папазян, Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд, «Ближний и Средний Восток», сборник статей памяти В. Н. Заходера, М., 1961, стр. 68—75. Հ. Փափաղյան, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԾ դ.), «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 7—8, 1960, էջ 23—24:

140 Ա. Տեր Ղևնդյան, Հաղատի արարերին արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, «Լրարեր», 1979, 1, էջ 73—80:

141 Նույնի, Զարարիայի և Իվաննի արաբատառ արձանագրությունը Ամբերդում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1971:

142 А. Хачатрян, Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174 г. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, 4:

143 Его же, Трёхязычная надпись из Елегиса, Кавказ и Византия, вып. 3, Ереван, 1982, стр. 124—134.

144 Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Բ, Կալվածագրեր (ԺԴ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1968:

145 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արարերեն նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968; Նույնի, Ազաթանգեղոսի արարական խմբագրության (Վարք) նորահայտ ամբողջական բնագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1973:

146. Ибн ал-Факих, Ахбар ал-Булдан, изд. текста, перевод и комментарии А. С. Жамкочяна, Ереван, 1979.

2. ԹՈՓՈՒԶՅԱՆ

ՏԻՄՈՒԹԵՈՍ ՍԱՓՐԻԶՅԱՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԵՔՈՎՊԻԱՅԻ ԺԹ ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂՐՅՈՒՐ

Հայ-եթովպական բաղամագարյան ավանդական կապերի շնորհիվ Եթովպիայի վերաբերյալ ստեղծվել են հայկական արժեքավոր աղբյուրներ: Դրանցից է Տիմոթեոսի (1822—1909) ուղեգրությունը¹, որի առանցքը կազմում են այն պատմական իրադարձությունները, որ 1867—1868 թթ. տեղի ունեցան Ամհարայում, Եթովպիայի ներքին գործերին անգլիացիների զինված միջամտության հետևանքով: 1871 թ. ուղեգրությունը, հայերեն բնագրի հետ միաժամանակ, լույս է տեսել ֆրանսերեն, քիչ անց նաև գերմաներեն թարգմանությամբ², սակայն բավարար չափով ուսումնասիրված չլինելով, գրեթե չի մտել գիտական շրջանառության մեջ³:

Ուղեգրության ճանաչում գտնելուն որոշակի արգելք են հանդիսացել նաև շարադրանքի յուրահատկությունները, առանձին սուբյեկտիվ կողմերը և, որ ամենակարևորն է, 1869—1870 թթ. նրա լույս ընծայվելու նախօրեին արդեն ընթերցողների սեղանին էին Հորմուզդ Ռասամի, Հուլանդ ու Հոգիբի և մի շարք այլ հեղինակների ուղեգրական բարձրարժեք աշխատությունները, նվիրված անգլիացիների զինված միջամտությանը և Եթովպիայի Թեոդորոս Բ թագավորի (1855—1868) եղբրական վախճանին: Ստեղծվեց թյուր տպավորություն այն մասին, որ իբր Տիմոթեոսը ոչ մի նոր բան չի հաղորդում, այլ կրկնում է եվրոպական այդ հեղինակներին:

Տիմոթեոսի ուղեգրությունը ժամանակագրական առումով համընկնելով հանդերձ Ռասամի և մյուսների աշխատությունների հետ, նրանցից տարբերվում է աշխարհագրական և դրանով պայմանավորված պատմական ընդգրկումով: Այն դեպքում, երբ Ամհարան դուրս է մնացել վերահիշյալ հեղինակների տեսադաշտից, Տիմոթեոսը քսաներկու ամիս շրջագայել է հենց Ամհարայում և իր ուղեգրությունում շարադրել

ականատեսի վկայութիւններ անգլիացիների Մագդալա ներխուժելուց հետո Ամհարայում ստեղծված իրավիճակի մասին: Պետք է նկատել, որ Եթովպիայի տարբեր գավառներում տարբեր իրադարձութիւններով նշանավորվեց Թեոդորոս Բ-ի պետութեան կործանումը:

Այսպիսով, բավարար հիմքեր կան Տիմոթեոսի ուղեգրութեան վերագնահատման ներկա փորձին ձեռնամուխ լինելու համար:

Պետութիւնն ու եկեղեցին այն երկու սյուններն էին, որոնց վրա խարսխված էր Եթովպիայի ֆեոդալական հասարակութեան ամբողջ շինքը: Հիերարխիայի գլուխ կանգնած Թեոդորոս Բ-ը եթովպական պետութեան ռազմաքաղաքական կենսունակութեան գրավականը տեսնում էր կենտրոնացած ուժեղ թագավորութեան մեջ: Նրան հաջողվեց միավորել Ամհարայի, Տիգրեի, Շոայի, Գոչամի իշխանապետութիւնները, կազմել մեծաթիվ բանակ և ֆեոդալներին ղրկել զորք ունենալու իրավունքից: Արգելվեց ստրկավաճառութիւնը, բարեփոխվեց հարկային դրութիւնը, պակասեցվեց ներքին մաքսատների թիւը, վճռական միջոցներ ձեռնարկվեցին բանդիտիզմի դեմ և այլն: Տարբեր մասնագետներ հրավիրվեցին Եվրոպայից, սկսվեց ճանապարհաշինարարութիւնը: Էական տեղաշարժեր կատարվեցին նաև Եթովպիայի արտաքին քաղաքականութեան բնագավառում: Թեոդորոս Բ-ը շեղյալ հայտարարեց Ռաս Ալիի և նրա նախորդների ժամանակ եվրոպական պետութիւններին տրված առհասարակ բոլոր արտոնութիւնները, սակայն նրան շահողվեց իրավահավասարութեան սկզբունքով պայմանագիր կնքել ոչ Անգլիայի, ոչ էլ Ֆրանսիայի հետ: Սուեզի ջրանցքի կառուցումը, բարձրացնելով Կարմիր ծովի միջազգային առևտրական նշանակութիւնը, խթանում էր այդ պետութիւնների Եթովպիա ներթափանցման քաղաքականութեանը:

Եկեղեցին պետութեան պաշտոնական գաղափարախոսութեան կրողը լինելուց բացի նաև ֆեոդալական հաստատութիւն էր, և նրա հզորութեան տնտեսական հիմքը հողային սեփականութիւնն էր: Երկրի տարբեր մասերում գործող բազմաթիվ եկեղեցիներն ու վանքերը ունեին հողային ընդարձակ տարածութիւններ, անհաշիվ գյուղեր, հսկայական հարստութիւն: Հոգևորականութեան բազմահազարանոց բանակի յուրաքանչյուր անդամ իրավունք ուներ իր աստիճանի և զբաղեցրած պաշտոնի համեմատ եկեղեցապատկան հողեր շահագործելու: Իր տրնտեսական կարողութեամբ եթովպական եկեղեցու պատրիարքը՝ աբու-նա Սալաման ավելի հզոր և հարուստ էր, քան մի քանի աշխարհիկ

Ֆետոյալ միասին վերցրած: Եկեղեցին ներկայացուցիչներ ուներ արքունիքում, գավառային վարչական կենտրոններում և, որ ամենագլխավորն է, թագավորը չէր կարող օրինավոր համարվել մինչև շօմվեր արունայի կողմից:

Պայքարելով ֆետոյական սեպարատիզմի դեմ, Քեոզորոս Բ-ը փորձեց թուլացնել եկեղեցու ազդեցութունը: Եկեղեցու արտոնութունների սահմանափակման և եկեղեցապատկան կալվածքների մի մասի գրավման հետևանքով, հոգևորականութունը, արունա Սալամայի գրվխավորությամբ, դուրս եկավ Քեոզորոս Բ-ի դեմ և նույնիսկ գործիք դարձավ նրա ներքին ու արտաքին թշնամիների ձեռքում:

Եթովպական եկեղեցու հակաթեոզորոսյան դիրքավորումը նպաստում էր անգլիական ճնշման ուժեղացմանը: 1856 թ. Ալեքսանդրիայի ղպտի պատրիարքը ժամանեց Եթովպիա և, ակներևորեն անգլիացիների պատվերով, փորձեց ուղիներ հարթել օտարերկրյա ներթափանցման առաջ, սակայն հանդիպելով Քեոզորոս Բ-ի բուն դիմադրությանը, վերադարձավ ձեռնունայն: 1858 թ. պատասխանելով Եգիպտոսի փոխարքայի կրկնվող հրավերներին, Քեոզորոս Բ-ը Կահիրե ուղարկեց ասալաֆի Կանդիրայի դեսպանութունը, սակայն բանակցութունները խզվեցին, որովհետև փոխարքայի ներկայացուցիչների բերանով խոսում էին անգլիացիները: 1859 թ. Քեոզորոս Բ-ը, ոչ առանց հիմքի, կասկածամտությամբ վերաբերվեց Եթովպիա ժամանած եգիպտական դեսպանությանը և նրա ղեկավար Աբդուլ Ռահմանին բռնադատեց միառժամանակ մնալ Մազալայում: Ավելի ուշ, Եթովպիա ուղարկված Արկիկոյի Նաիրը շրթայակապ բանտ նետվեց: 1862 թ. հուլիսին Եթովպիա ժամանեց Դունկան Չարլզ Կամերոնը, սակայն Քեոզորոս Բ-ը չճանաչեց նրա անգլիական հյուպատոսի հանգամանքը և այլն: Անհնազանդ Քեոզորոս Բ-ին կարգի հրավիրելու նպատակով անգլիացիները ուժեղացրին ճնշումը. Եգիպտոսը զորքեր կենտրոնացրեց Եթովպիայի հյուսիս-արևմտյան սահմանների մերձակայքում, իսկ անգլիական նավատորմի միավորները պարեկում էին Տիգրեի ջրերում: 1863 թ. նոյեմբերին փորձ արվեց Ամֆիլայի ծովածոցը և համանուն կղզին դնելու անգլիական վերահսկողության ներքո: Անգլիական աքցանի սեղմվելը համարձակութուն էր ներշնչում կենտրոնախույս ֆետոյաներին, հակաթեոզորոսյան շարժումներ հրահրում տարբեր գավառներում:

1864 թ. հունվարին Կամերոնը և նրա գործակալները բանտ նետվեցին Եթովպիայի ներքին գործերին միջամտելու մեղադրանքով: Նրանց արգելափակումը շտեմնված աղմուկ բարձրացրեց ոչ միայն

Անգլիայում: Մայրահեղ գործիչները պահանջում էին վճռական միջոցներ, ընդհուպ պատերազմ՝ «ենզր բռնակալի» դեմ: Ստեղծվել էր Եթովպիայի ներքին գործերին զինված միջամտութան հարմար պատրվակ, սակայն անգլիական կառավարությունը փութկոտություն հանդես չբերեց, այլ հարուցեց մի շարք միջնորդություններ: «Աբիսինիայում արգելափակվածների ազատության ֆոնդի» կողմից Եթովպիա ուղարկվեց Ա. Բեկը, որը, սակայն, չկարողանալով հանդիպել Թեոդորոս Բ-ի հետ, վերադարձավ ձեռնունայն: Ապարդյուն անցավ նաև Եթովպիայի անգլիական նախկին հյուպատոս Վոլտեր Պլովդենի եղբոր՝ Տրեվեր Պլովդենի «անձնական դիմումը» Թեոդորոս Բ-ի մարդասիրական զգացումներին:

Բոլորովին այլ բախտ վիճակվեց անգլիական կառավարական պատվիրակությանը, որի կազմում էին Ադենի անգլիական ռեզիդենտի առաջին օգնական Հորմուզդ Ռասամը⁴, բժիշկ Հենրի Բլանկը և զինվորական աստիճանավոր Վ.-Ֆ. Պրիդոն: 1865 թ. դեկտեմբերի 28-ին նրանք Մետեմայից անցան Եթովպիայի արևմտյան «Ռուբիկոնը» և հատելով Ամհարայի գավառները (Չելգա, Դեմբեա, Տակուսա), 1866 թ. հունվարի 25-ին հասան Դամոտ, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր Թեոդորոս Բ-ի բանակատեղին: Եթովպիայի տիրակալի հետ Վիկտորիա թագուհու անունից սկսված բանակցությունները, սակայն, դրական արդյունքի չհանգեցրին, որովհետև այդ օրերին Շոայում Թեոդորոս Բ-ի զորքերի պարտությունից հետո անգլիացիներն անզիջող էին դարձել և անորոշ խոստումների փոխարեն պահանջում էին ազատ արձակել հյուպատոս Կամբերոնին ու արգելափակված մյուս եվրոպացիներին: Հետևանքն այն եղավ, որ Ռասամը, Բլանկն ու Պրիդոն ձերբակալվեցին և ուղարկվեցին Մազալայի ամրոցը, որտեղ և մնացին մինչև զինված միջամտության ավարտը:

1867 թ. ապրիլին անգլիական կառավարությունը սկսեց նախապատրաստել զինված ներխուժումը Եթովպիա: Նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակված Ռոբերտ Նապիրի տրամադրություն տակ դրվեց արդիական զինքերով զինված ավելի քան 30.000 մարդ՝ մեծ մասամբ ասիացիներ և աֆրիկացիներ, որոնք նույն թվականի հոկտեմբերին անցան Եթովպիայի սահմանը: 1868 թ. ապրիլին Թեոդորոս Բ-ը տանուլ տվեց Մազալայի ճակատամարտը և, չցանկանալով գերի ընկնել, ինքնասպան եղավ: Կողոպտելով Մազալայի ամրոցի հարստությունները և վերցնելով արգելափակվածներին, Նապիրի զորքերը հեռացան Եթովպիայից: Որպես զինվորական աստիճանավորներ Հոլլանդը, Հո-

զիրը, Մարխամը և Բլանտֆորդը ներխուժող զորքերի հետ Զուլլայի նավահանգստից Ադիչերադ—Դոնգուլա—Գեշեն ուղեգծով իջել էին հարավ՝ մինչև Մագդալա, այստեղից էլ վերադարձել նույն ճանապարհով։ Այսպիսով, 1850—1860-ական թթ. անգլո-եթովպական հարաբերությունները խիստ սրվել էին անգլիական կառավարության Եթովպիա ներթափանցելու համառ փորձերի հետևանքով։ Այդ քաղաքականութունը հանգեցրեց նախ Մասաուայի անգլիական հյուպատոս Կամերոնի ու նրա մի շարք աշխատակիցների, հետագայում և Թեոդորոս Բ-ի հետ բանակցող անգլիական պատվիրակության անդամների արգելափակմանը։ Նրանց ազատության հարցը վճռվեց Եթովպիայի ներքին գործերին զինված միջամտության միջոցով։

Այդ իրադարձությունների հետ առնչվեց նաև հայոց եկեղեցին։

Տիմոթեոսի ուղևորության վերաբերյալ հաղորդումներում⁵ խոսքը գնում է Կամերոնին և արգելափակված մյուս եվրոպացիներին ազատելու համար հայոց եկեղեցու միջնորդության մասին։ Ըստ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնաթերթի, Հորմուզդ Ռասամի առաքելության տապալումից հետո «Անգղիո դահլիճը վերջին փորձ մի ուղևորվ ընել», դիմել է հայոց եկեղեցու միջնորդությանը⁶։ Թվում է դրանում համոզված է նաև ինքը Տիմոթեոսը, երբ գրում է. «Կոստանդնուպոլսո անգղիական դեսպան վսեմափայլ լորդ Լայնզ, իմանալով թե սուրբ Երուսաղեմ բնակող հապեշները հայոց պատրիարքի իրավասության տակ կգտնվին, [Կոստանդնու]պոլսի [հայոց] ազգային վարչության և պատրիարքարանի միջոցով կխնդրե ամենապատիվ Եսայի պատրիարքեն, որ յուր կողմեն պատգամավորութուն մը յուղարկե առ Թեոդորոս, և անկե խնդրե Անգղիո հյուպատոսին և անոր ընկերաց ազատութունը»։ Սակայն փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ անգլիացիները միջնորդության ցուցանակի ներքո ձգտում էին հասնել այլ նպատակների։

Հորմուզդ Ռասամի պատվիրակության ձախողումից հետո անգլիացիները հազիվ թե հույսեր կապեին հայ եկեղեցու միջնորդությանը։ Եվ, իրոք, լոնդոնում արդեն որոշվել էր «զենքի միջոցով» հաղթահարել «Աբիսինիայի դժվարությունները»⁷։ 1867 թ. ապրիլին, երբ Տիմոթեոսը տակավին Կահիրեում էր գտնվում, սկսվեց զինված միջամտության նախապատրաստումը։ Անգլիացիները զինված ներխուժման հաջողության նախապայման էին համարում Թեոդորոս Բ-ի մեկուսացումը, և հնարավոր ամեն միջոց գործադրում էին, որպեսզի խորացնեն կամ առնը-

վազն պահպանեն այն թշնամական հարաբերությունները, որ գոյություն ունենին նրա և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների միջև: Այդ կարգի առաջելությամբ Եթովպիա ուղարկվեց գնդապետ Մերևեթերը, որը, հաստատվելով Սենաֆեում, կապեր ստեղծեց նոր ռեժիմից դժգոհ ֆեոդալների հետ և ջանում էր նրանց համոզել, որ շարժմանական ուժերը գալիս են պատերազմելու միայն Թեոդորոսի դեմ⁸: Թեոդորոս Բ-ի մեկուսացման գործում անգլիացիները որոշակի դեր էին վերապահել նաև Եթովպիայի հետ դարավոր առնչություններ ունեցող ղրպատիական և հայկական դավանակից եկեղեցիներին:

Եթովպիայում մեծ հեղինակություն ունեւր Ալեքսանդրիայի ղպտի պատրիարքը: Նա էր նշանակում եթովպական եկեղեցու գլուխ արունային, ընդ որում արունան, որպես կանոն, պետք է լիներ ղպտի եկեղեցականներից: Դարերի խորքից եկող այդ իրավունքը ղպտի հոգևորականությանը հնարավորություն էր տվել ամուր կովաններ ստեղծելու Եթովպիայում, և Ալեքսանդրիայի պատրիարքը հաճախ միջամտում էր ոչ միայն եթովպական եկեղեցու, այլև արքունիքի գործերին: Եզիպտոսում անգլիական ազդեցության ուժեղացմանն զուգընթաց Ալեքսանդրիայի պատրիարքարանն ավելի ու ավելի էր ընդառաջում անգլիացիներին և երբեմն էլ նպաստում նրանց Եթովպիա ներթափանցելու փորձերին: Եթովպական եկեղեցու կալվածների գրավումից և հատկապես արունա Սալամայի արգելափակումից հետո ղպտի բարձրաստիճան հոգևորականությունն անվերապահորեն անցել էր Թեոդորոս Բ-ի թշնամիների կողմը: Ինչ վերաբերում է հայոց եկեղեցուն, ապա անգլիացիները բավականաչափ հստակ չէին պատկերացնում նրա քաղաքական նախասիրությունները՝ անգլո-եթովպական հակասությունների կապակցությամբ:

Հայ-եթովպական եկեղեցական հարաբերությունները դարձնվել են հակաքաղեքողոնական համատեղ պայքարի բովում և այնուհետև շարունակվել համարյա առանց ընդմիջման: Ժժ դարից Օսմանյան կայսրության միաբնակները, այդ թվում եթովպացիները, գտնվում էին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքի իրավասության ներքո⁹: Ընդ որում պատրիարքն իրավունք ուներ դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել անհնազանդ կամ եկեղեցական կանոնների դեմ մեղանշող միաբնակներին: ԺԹ դարի կեսերից այլազգի միաբնակները, բաժանվելով հայոց եկեղեցուց, կազմեցին ինքնուրույն համայնքներ, սակայն Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքները շարունակում էին բարեկամական սերտ կապեր պահպանել եթովպական եկեղեցու և

արքունիքի հետ¹⁰։ Ուստի հայոց եկեղեցին կարող էր որոշակի դեր կատարել Քեոզորոս Բ-ի մեկուսացման գործում։

Անգլիացիները, հայոց եկեղեցուն մոտենալով հնարավոր զգուշավորութեամբ, ոչ Կոստանդնուպոլսի, ոչ էլ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի առաջ Եթովպիա պատմիրակութիւն ուղարկելու հարց չեն դրել, այլ պարզապէս նրանց խնդրել են, որ «Գիր մի գրեն առ Քեոզորոս կայսեր», հայցելով արգելափակվածների ազատութիւնը¹¹։ Հավանական է, որ անգլիական դեսպան Լայնդի ձեռքում եղել է հնդկահայերի մեղանհայտ մի նամակ-հանձնարարականը ուղղված Կոստանդնուպոլսի Պողոս պատրիարքին, ինչպես դժվար չէ կուհել «Սիոնի» այն հաղորդումից, որտեղ ասված է. «Վեհափառ թագուհւո կողմեն այսպիսի խնդիր մի առ հայոց ազգն ընելու ուշադրութիւնը շարժած են անշուշտ հնդկարնակ ազգայինք»¹²։ Առանց հնդկահայերի հեղինակավոր ազգեցութեան հազիվ թե անգլիական դեսպանին հաջողվեր պատրիարքից ստանալ այնպիսի կարևոր թղթեր, ինչպիսիք են «աղերսանաց գիրն առ Քեոզորոս» և Երուսաղեմի Ծայի պատրիարքին ուղղված հանձնարարական նամակը, որով անգլիացիների առաջ բացվեցին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի դռները։ Նկատի ունենալով մի շարք հանգամանքներ, ինչպես կնշվի քիչ հետո, Ծայի պատրիարքը նպատակահարմար է գտել նախաձեռնութիւնը վերցնել իր ձեռքը և, մի կողմ դնելով Կոստանդնուպոլսում պատրաստված, Պողոս պատրիարքի կնիքը կրող «աղերսանաց գիրը», գրել է Քեոզորոս Բ-ին ուղղված երկու՝ «օրհնութեան» և «աղերսանաց կոնդակներ, որոնք սանվտանգ անոր ձեռքը հասցնելու և աղերսագրույն ավելի կարևորութիւն տալու» դիտավորութեամբ, Եթովպիա է ուղարկել «հատուկ պատմիրակութեան մը ձեռքով»¹³։

Որ Տիմոթեոսի ուղևորութիւնը չի կատարվել անգլիացիների պատվերով, վկայում է նաև Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի դիվանապետը, որը մասնակցել է ուղևորութեան նախապատրաստմանը։ Նա գրում է. «Անիկա (Ծայի պատրիարքը—Չ. Ք.) բավական չհամարելով նամակով միայն միջնորդել, ինչպես առաջարկած էր Անգլիո տերութիւնը, այլ ի պատիւ հայ ազգին, ծառայութիւն մը մատուցանելու համար բրիտանական մեծագոր տերութեան, հանձն կառնէ վտանգի ենթարկել իր երկու միաբաններուն կյանքը»¹⁴։ Ծայի պատրիարքի ծառայասիրութիւնը բացատրվում է այն ոտնձգութիւններից պաշտպանվելու մտահոգութեամբ, որ այդ տարիներին լատին և հույն կղերը փորձում էին սուրբ տեղերում հայոց վանքի դարավոր իրավունք-

ների դեմ: Պատրիարքը հուլս ունեի անգլիացիներին մատուցված ծառայութիւններին փոխարեն հնարավորութիւն ձեռք բերել նրանց պաշտպանութեանն ապավինելու: Պատասխանելով Անգլիայի արտաքին դործերի պետական քարտուղար Կլարենդոնի՝ Տիմոթեոսի Եթովպիայից վերադարձը ողջունող նամակին, նա գրել է . «Երանի թե օգոստոսիայլ վեհապետն ու անգլիական ազգը կարևոր պարագաներու մեջ մանավանդ հիշեին հայոց ազգն ու անոր հովիվը, որ իր հարգալից անձնվիրութեան մեջ շեքացալ բնալ և պիտի շեքրանա այսուհետև ալ, ինչպես կհավատանք որ Մեծն Բրիտանիո մարդասիրութեանը և հզոր պաշտպանութեանն ու խնամքը պիտի չզլացվի մեզմե երբեք»¹⁵:

Անգլիացիները հայոց եկեղեցուց ստացել էին շատ ավելի, քան ակնկալում էին: Բարձր գնահատելով Եսայի պատրիարքի ծառայութեանը, Ֆորեյն Օֆիսը Երուսաղեմի անգլիական հյուպատոսին հանձնարարում էր. «Հայտնեցեք պատրիարքին այն վսեմ գաղափարը, զոր բրիտանական վեհափառութեան կառավարութեանը ունեցալ նորին բարձրապատվութեան անհապաղ ի գործ դրած բարեկամական հղանակին վերա, ի մասին կարգադրութեան՝ հազատութեան անգլիացի բանտարկելոց ի Հապեշտան»¹⁶: Անգլիայի պաշտպանութեանը որոնող պատրիարքն արդեն ներքաշվել էր անգլիական դիվանագիտութեան ջրապտույտի մեջ, և նրան սպասում էին տակաւին այլ փորձութեաններ:

1867 թ. հունիսի վերջերին Եսայի պատրիարքը հրավիրվեց Եգիպտոս, որտեղ նրան ընդունեցին կառավարական պատիվներով¹⁷: Կահիրեում անգլիացիները նրանից կորզեցին երրորդ կոնդակը¹⁸, որը խզիվ Իսմայիլի նույնիմաստ մի նամակի հետ միասին ուղարկվեց Եթովպիա՝ Եգիպտոսի անգլիական հյուպատոսի միջոցներով¹⁹: Այդ անհրաժեշտ էր, որպեսզի Թեոդորոս Բ-ին զրկեն մեկուսացումից գոնե մասամբ դուրս գալու վերջին հնարավորութեանից, որը ստեղծվել էր հենց ներխուժման նախօրեին: Սեպտեմբերին թուրքական սուլթանը և Եգիպտոսի խզիվը համաձայնվել էին, որ ներխուժումը Եթովպիա կատարվի եգիպտական տերիտորիայից՝ եգիպտական զորքերի մասնակցութեամբ: Հոկտեմբերի սկզբին Մասսաուայում և Սուակինում 10.000 եգիպտական զինվորներ, Աբդ-ալ-Կադեր փաշայի հրամանատարութեան ներքո, սպասում էին ներխուժման հրամանի²⁰: Սակայն ներխուժումը ստանալով հակաքրիստոնեական-մուսուլմանական երանգ, կարող էր երկյուղ առաջացնել քրիստոնյա ֆեոդալների շրջանում, նրանց մղել լեզու գտնելու Թեոդորոս Բ-ի հետ²¹: Ուստի, նպատակահարմար նկատվեց եգիպտական զորքերը ետ քաշել Եթովպիայի սահմանամերձ վայ-

րերից և ներխուժումը սկսել ոչ եգիպտական Ձուլյա նավահանգստից: Եսայի պատրիարքի կոնդակը կոչված էր հանգստացնելու Քեոզորոս Բ-ի թշնամիներին: Նրանց հավաստիացնելով, որ Եթովպիա է ներխուժում ոչ թե մուսուլմանական Եգիպտոսը, այլ քրիստոնյա Անգլիան:

Եսայի պատրիարքը դժվարությամբ է ստորագրել այդ կոնդակը, ինչպես երևում է Երուսաղեմի պատրիարքարանի մի հայտարարությունից, որտեղ ասված է. «Ե՛րանի, թե անգլիական կառավարությունը փոքր մի ևս երկայնամտեր և հայ նվիրակության միջնորդության վախճանին սպասեր նախքան պատերազմի դործողությանց ձեռք զարնելը, որոյ վերա իրավամբք յուր դժգոհությունն կհայտնե ն[որին] ամենապատիվ սրբազնությունը»²²: Եսայի պատրիարքը հավանաբար հասկացել էր, որ անգլիացիները հայոց եկեղեցու այսպես կոչված միջնորդության պետք ունեին ոչ թե արգելափակվածների ազատության, այլ զինված ներխուժումը իրականացնելու համար: Դրանում նա համոզվեց հոկտեմբերին, երբ անգլիացիները ներխուժեցին Եթովպիա, սակայն զարմանալի է, որ շարունակել է մինչև տարեվերջ մնալ Կահիրեում: Այն ժամանակ խիստ փոքրաթիվ եգիպտահայ համայնքը չէր կարող նրան շուրջ վեց ամիս հեռու պահել Երուսաղեմից: Չի բացառվում, որ անգլիացիներն արգելակել են նրա վերադարձը, սպասելով զինված ներխուժման բախտը կանխորոշող գործողությունների ավարտին:

Այսպիսով, Հորմուզդ Ռասամի առաքելության տապալումից հետո, երբ արգեն որոշվել էր Եթովպիա ներխուժել, անգլիացիներն ամուր կառչեցին հայոց եկեղեցուն և լիովին օգտվեցին Անգլիայի «հզոր պաշտպանությունը» որոնող Եսայի պատրիարքի ծառայություններից: Եթովպիայում անառարկելի հեղինակություն վայելող Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի միջնորդությունն անգլիացիներին պետք էր ոչ թե Մազդալայում արգելափակվածների ազատությունը ձեռք բերելու, այլ Եթովպիայի հոգևոր ու աշխարհիկ ֆեոդալներին հանգստացնելու և ներխուժման ժամանակ Քեոզորոս Բ-ին նրանց հնարավոր աջակցությունից զրկելու համար:

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի նվիրակների՝ Իսահակ եպիսկոպոս Աստվածատուրյանի և Տիմոթեոս վարդապետ Սափրիչյանի մասին պահպանվել են խիստ սակավ կենսագրական տեղեկություններ: Տիմոթեոսը ծնվել է 1822 թ. Կոստանդնուպոլսում, կրթությունը ստացել է Երուսաղեմի ս. Հակոբի դպրեվանքում: Նա բավական ընդունակ անձնավորություն էր, հայերենից բացի գիտեր մի քանի լեզուներ, կարդում

էր եվրոպական գրականութիւն, թերթեր²³։ Տարբեր ժամանակներում վարել է Երուսաղեմի հայոց վանքի գանձապետի, մատակարարի և Ալեքսանդրիայի վանքապատկան կալվածների տեսուչի պաշտոնները։ Մի առ ժամանակ էլ անդամակցել է ս. Հակոբի միաբանութիւն տնօրեն խորհրդին։ Կյանքի վերջին տարիներին գործել է Երուսաղեմից հեռու, ստանձնելով թեմակալ առաջնորդի պաշտոնները։ Վախճանվել է 1909 թ. Կոստանդնուպոլսում «ալեքրյալ» հասակում²⁴։

Իսահակը ծնվել է (թվականն անհայտ է) Թուրքիայում։ Սովորել է ս. Հակոբի դպրեմանքում։ 1858—1864 թթ. նշանակվել է Երուսաղեմի պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Կոստանդնուպոլսում, 1865 թ.՝ Եգիպտոսում վանքապատկան կալվածների տեսուչ, Եթովպիայից վերադարձին՝ ս. Հակոբի լուսարարապետ։ Վախճանվել է 1883 թ. Երուսաղեմում²⁵։

Երուսաղեմի նվիրակները, ինչպես նշվեց, զինված էին Ծայի պատրիարքի զույգ կոնդակներով։ Առաջինում՝ «օրհնութիւն» կոնդակում ոգեկոչելով հայ-եթովպական բարեկամութիւնը, պատրիարքը Թեոդորոս Բ-ին խնդրում էր «ի մասնավորի» ունկնդրութիւն շնորհել նվիրակներին, երկրորդում, որ կոչվում է «աղբրսանաց» կոնդակ՝ «շնորհս առնել հյուպատոսին Անգղիո եւ ընկերաց նորին, եւ ներել ամենայն հանցանաց զորս գործյալ իցէ նոցա երբեք»։ Հնարավոր չի եղել կոնդակները թարգմանել եթովպերեն, և դրանց գրաբար բնագրին կցվել է արաբերեն թարգմանութիւնը։ Անհրաժեշտ է համարվել կոնդակները թարգմանել նաև ֆրանսերեն «ի տեղեկութիւն եվրոպացի բաժանորդաց», այսինքն՝ եվրոպական թերթերին։ Նվիրակները բավական տարատեսակ ըրնծաներեն ի զատ՝ Թեոդորոս Բ-ին տանում էին նաև մի ականակուռ խաչ, որը պարփակում էր նվիրական մի մասունք՝ «կենաց խաչափայտեն մաս մը» և այլն։

Անգլիայի արտաքին գործերի պետական քարտուղարի կարգադրութիւնը Կոստանդնուպոլսի անգլիական դեսպանը պարտավորվել է նվիրակներին ցույց տալ հնարավոր ամեն օգնութիւն։ Մեկնումի նախօրեին Երուսաղեմում նրանց է հանձնվել դեսպանի «հանձնարարական գիրը», որտեղ նշված էր նրանց «ուր և ինչ նպատակի համար ուղևորվելը»։ Մինչև Եթովպիայի սահմանը նվիրակների «ուղևորութիւն հարկավոր դուրսութիւնց և հոգատարութիւն վրա մտածելն ու տնօրինելը» հանձնարարվել է Եգիպտոսի անգլիական ընդհանուր հյուպատոս զընդապետ Ստանտոնին։ Վերջինս նվիրակներին հանձնել է Սուեզի և Զիդրայի անգլիական «հյուպատոսաց տրվելիք հանձնարարական թղթե-

րը»։ Զիրդայի անգլիական հյուպատոսի տեղակալ Ալֆրեդ Սանդիսը կազմակերպել է նրանց ուղևորութունը դեպի Սուալին, Կասալա, Գեդարեֆ և Մեդամմա, որտեղից էլ նրանք նույն տարվա հուլիսի 9-ին մտել են Եթովպիա։

Նվիրակներն անցնելով Վոհնիի գյուղերից ականատես եղան Տեսու Գորազեի կատարած ավերածութուններին։ Նրանց հաջորդ հանգրվանը Ճիրանայի Գարբե Մարիամ գյուղն էր, այնուհետև՝ Բիթանիա-Սուուս, Վոլտակե կամ Մելքոնզ ավանները, և, վերջապես, Ավիսա գյուղը, որտեղից էլ հուլիսի 24-ին հասան Ջար-ամբա։ Տիմոթեոսը նշել է. «Բոլորովին ուժաթափ եղած լերան գլխուն մոտ հասեր էինք, երբ մեզ դիմավորեց Չելգայի գավառին կուսակալ և Ջար-ամբայի պահապան Տասամմա իշխանը հարյուրի շափ զորքով»։

Նվիրակներին շի հաջողվել ուղևորութունը շարունակել մինչև Դերրա Տարոր, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր Քեոդորոս Բ-ը և բավական երկար կանգ են առել Ջար-ամբայում։ Սեպտեմբերի 9-ին Ջար-ամբայի իշխան Տասամման նրանց ժամանման մասին տեղեկացրել է Քեոդորոս Բ-ին, որը պատասխանել է. «Աստուծով, մոտ օրերս կամ ես անձամբ կուգամ, կամ զորքերս խրկելով քովս կընդունիմ զիրենք»։ Հոկտեմբերի 11-ին նվիրակները Քեոդորոս Բ-ին ուղարկում են ժարաբերին գիր մը» հատուկ սուրհանդակի միջոցով։ Քվում էր, շուտով կկայանա նրանց հանդիպումը, սակայն անգլիացիների հարձակման հետևանքով Քեոդորոս Բ-ը քաշվեց Մագդալա, և Տիմոթեոսը հնրավորութուն չունեցավ հանդիպելու նրան։

1868 թ. հունվարին Տեսու Գորազեն, գրավելով համարյա անպաշտպան մնացած Ջար-ամբան, գերի է վերցնում հայ եկեղեցականներին և տանում Չոգի (Վոգերայում), իսկ փետրվարին ուղարկում Չարդոգա, որտեղ նրանք մնում են մինչև Տեսու Գորազեին պարտության մատնած Վագշում Գորազեն նրանց նախ տեղափոխում է Կիդանա-Մերետ քնակավայրը, իսկ հունիսի սկզբներին՝ Բելեսա։ Այստեղ նրանք ընկնում են հետին թշվառության մեջ։ Տիմոթեոսը գրում է. «Մեկ ձեռք հագուստե ի զատ ուրիշ չէր մնացեր... այն էլ կարկատան կարկատանի վրա...։ Ոտքերնուս մուճակներն ալ հինացած ըլլալով, փոկերով տրեխներ շինեցինք»։ Նրանց ապրուստի աղբյուրն էր «հոգևոր ու մարմնավոր» բժշկութունը, որի «ձայնը բոլոր Բելեսայու մեջ տարածվեցավ և հեռավոր տեղերն ալ սկսան հիվանդներ բերել»։

Ուշագրավ է, որ անգլիացիները նվիրակների ճակատագրով շեն հետաքրքրվել մինչև 1869 թ. կեսերը, երբ Սասայի պատրիարքը սկսեց

ցուցց տալ լուրջ անհանգստութեան նշաններ: Ի պատասխան նրա դիմումներին, Յորենյն Օֆիսը կարգադրում է, որպեսզի Եգիպտոսի ընդհանուր հյուպատոսը լինի որ հարկ է ի գործ դնել նվիրակների վերադարձի համար: Այդ կարգադրութեան հետո Եգիպտոսի ընդհանուր հյուպատոսի տեղակալ Ստանլեյը նվիրակներին գրում է. «Վեհափառ թագուհւոյն կառավարութեան հատուկ հրամանագիր ստացա ձեր վերադարձը դուրացնելու համար...: Ուտի այժմ վեհափառ թագուհւոյն կողմեն գիր մի կուղղենք նորին բարձրութեան Գոբազե իշխանին, խնդրելով իրմե որ դուրացնե ձեր վերադարձը և անվտանգ հասցնե զձեզ մինչև Մեդամմա, ուր բարձրապատիվ փոխարքայն ի պատիվ նորին վեհափառութեան թագուհւոյն և ձեր կրած սուրբ պաշտոնին հատուկ հրամաններ խրկած է զձեզ ամենայն սիրով ընդունելու և մինչև ի Կահիրե անվտանգ հասցնելու»: (Սակայն այդ նամակը հապաղել է, և նրանք այդ կարգադրութեան մասին տեղեկացել են միայն վերադարձից հետո՝ Եգիպտոսում):

Ընդառաջելով անգլիացիներին, Տեկլա Գիորգիս վերանվանված Վագշում Գոբազեն նվիրակներին գրավոր հայտնել է. «Եթովպիո Տեկլա Գիորգիս թագավորը սույն նամակը կուղարկե առ արունա Իսահակ և առ արունա Տիմոթեոս: Ինչպե՞ս էք, շա՞տ լավ էք: Առաջ ճամբա լըլլալով սպասեցիք: Հիմա ձեր թագավորեն նամակ եկավ մեզի. գացեք երկիրնիդ: Երկուքնուդ համար դեճազմաչ Անինենն երկու ջորի ընդունեցեք: Ինչ որ ունիք առեք հետերնիդ տարեք ձեր երկիրը: Ձեր վերադարձը լացուց մեզի»: 1869 թ. ապրիլի 16-ին Տիմոթեոսն ու Իսահակը դուրս են գալիս Բելիսայից զինված մարդկանց ուղեկցութեամբ և, կտրել-անցնելով Ագաուի երկիրը, մայիսի 27-ին ոտք են դնում Տիգրեի սահմանագլխի Ֆենարոա գյուղաքաղաքը: Առաջնորդվում են նախ Ադուա, ապա Աքսում, որտեղ Տիգրեի մեծ իշխան Կասան (ապագա Յոհաննես թագավորը, 1871—1889) նրանց ընդունում է պատիվներով: Հունիսի 4-ին նրանք շարունակում են ճանապարհը դեպի Ասմարա, ապա Մասսաուա, Զիդդա, Կահիրե:

Կահիրեում նվիրակներն արժանացել են բավական ջերմ ընդունելութեան: Վիկտորյա թագուհին, արտաքին գործերի պետական քարտուղար Կլարենդոնը, Եգիպտոսի խզիվ Իսմայիլ փաշան, անգլիական հյուպատոսներ և այլ պաշտոնական անձինք ըստ արժանվույն բանավոր և գրավոր շնորհակալութեան են հայտնել նրանց: Տեղեկանալով նվիրակների վերադարձի մասին, Կլարենդոնը Եսայի պատրիարքին գրել է. «Սույն լուրը մեծ ուրախութեամբ ստացավ նորին վեհա-

փառութիւնը, և հրաման ըրավ ինձ, որ իմացնեմ ձեր ամենապատ-
վութեան, թե որքան մեծ արժեք տված է այն սիրելի օգնութեան, զոր
ձեր տերութիւնը փութաց շնորհել Հայկեշատանի մեջ եղող յուր ժա-
ռաներուն միութարութեան համար»²⁶։ Այդ առթիւ թագուհին բարեհա-
ճել է նաև Երուսաղեմի պատրիարքարանին նվիրել յուր իշխան ամուս-
նույն և Գալլայի իշխանին կենդանագիր պատկերները։ Անգլիացիները
դրամական որոշ օգնութիւն՝ 1025 օսմանյան ոսկի են առաջարկել
Երուսաղեմի հայոց վանքին, սակայն, ինչպես նշել է Սալալանյանցը,
Ծայի պատրիարքը չի ընդունել, քանի որ «նյութական օգնութենե
ավելի բարոյական պաշտպանութեան կարոտ կհամարեր իր ազգը և
Ս. Աթոռը»²⁷։

Այսպիսով, անգլիացիները կազմակերպեցին Երուսաղեմի հայոց
պատրիարքի նվիրակների ուղևորութիւնը մինչև Եթովպիայի սահմա-
նագլուխը։ Ընկնելով ապստամբութիւնների կրակի մեջ, նրանք շկա-
րողացան ճանապարհը շարունակել մինչև Թեոդորոս Բ-ի բանակատե-
ղին, և շուրջ քսաներկու ամիս թափառեցին Ամհարայի տարբեր շքո-
ջաններում։

Այդ անսովոր թվացող աշխարհում Տիմոթեոսը կուտակել է ամենա-
տարբեր բնույթի նյութեր, որոնք շարագրված են նրա ուղեգրութեան
մեջ։

* * *

ԺԸ դարի երկրորդ կեսին սկսվեց Եթովպիայի համակողմանի հե-
տադոտութեան ժամանակաշրջանը։ Եթովպիա ժամանող գիտական ար-
շավախմբերը, ճանապարհորդները, քաղաքական ու կրոնական գործիչ-
ները, տուրք տալով հանդերձ Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութատիրական
շահախնդրութիւններին, կուտակել են ճանաչողական խոշոր նշանակու-
թիւն ունեցող բազմահարուստ նյութեր։ 1769—1772 թթ. շոտլանդացի
ականավոր ճանապարհորդ Ջեյմս Բրյուսի գիտական արշավախումբը,
հետադոտելով հյուսիսային Եթովպիան, Աքսում և Գոնդար քաղաքները,
Տանա լճի հարավային շրջանները, կուտակել է աշխարհագրական,
պատմագրական, աղագրական, լեզվագրական և այլ բնույթի հսկայա-
կան նյութեր։ 1805 և 1809 թթ. Հենրի Սալտը ուսումնասիրել է հյուսիսա-
յին Եթովպիայի աշխարհագրութիւնը և առևտուրը, պատրաստել պատ-
մական հուշարձանների գծագրեր, կազմել ամհարինյա, տիգրինյա,
ազաու, գալլա, սոմալի լեզուների առաջին արմատական բառացանկը։
Ռոշե դ'Ներիկուրը ուսումնասիրել է հարավային Եթովպիայի տեղա-

գրութիւնը և երկրաբանութիւնը, Լեֆերուրը՝ եթովպական բարձրա-
վանդակի ժողովուրդների պատմութիւնը և ազգագրութիւնը, Ֆերե և
Գալիսիերը՝ Ադուայի և Գոնդարի երկրաբանական ու օգերևութաբա-
նական պրոբլեմները, Անտ. դ'Աբադին՝ Եթովպիայի քաղաքների, կեն-
դանի ու մեռած լեզուների, Լալիբալայի ժայռափոր եկեղեցիների, ման-
րանկարչութիւնն ու գրչութիւնն արվեստի, տարբեր գիտութիւնների
պատմութիւնը: էդ. Ռուպպելը պատրաստել է Եթովպիայի ֆիզիկական
և քաղաքական աշխարհագրութիւնն բավական ճշգրիտ քարտեզը, կազ-
մել է բուսական ու կենդանական աշխարհի նմուշների հարուստ հավա-
քածու և, կատարելով օգերևութաբանական առաջին դիտարկումները,
հայտնաբերել է կլիմայական մի շարք օրինաչափութիւններ: Ս. Գո-
բատը, Ժ. Լ. Կրայֆը, Կ. Վ. Իզենբերգը հետազոտել են եթովպական
բարձրավանդակի ժողովուրդների լեզուները, Կ. Տ. Բեկը կազմել է
Եթովպիայի լեզվագրական քարտեզը և այլն:

ԺԹ դարի կեսերից Եթովպիան ուսումնասիրողները, կատարելով
այս կամ այն եվրոպական մեծ պետութիւն կառավարող շրջանների
պատվերները, հակվում էին հիմնականում արդիական նշանակութիւն
ունեցող պրոբլեմների վրա: Անգլիական հյուպատոս Վոլտեր Պլովդենը
արժեքավոր նյութեր է հավաքել եթովպական քաղաքների, քաղաքային
դասերի, ֆեոդալական հիերարխիայի, գյուղացիութիւնն և ցեղերի, ներ-
քին ու արտաքին առևտրի, եկեղեցու ու եկեղեցականութիւնն և այլ հար-
ցերի վերաբերյալ: Մասաուայի ֆրանսիական հյուպատոս Գիլյոմ Լե-
ժանը ուսումնասիրել է Եթովպիայի առևտրատնտեսական նշանակու-
թիւնը, ներքաղաքական իրավիճակը, ֆրանս-եթովպական հարաբե-
րութիւնները, Եթովպիայի շուրջը ծավալվող անգլո-ֆրանսիական մըր-
ցակցութիւնը, Ֆրանսիայի կարմիրժովյան շահերի հետ կապված դժվա-
րութիւնները և այլն: Աֆրիկա ուղևորվող ռուսական առաջին գիտա-
կան արշավախմբի ղեկավար Ծ. Պ. Կովալևսկին հետազոտել է ներ-
քին Եթովպիան և Սպիտակ Նեղոսի ակունքների տեղագրութիւնը: Եթով-
պագետ Առն. դ'Աբադին, ճանապարհորդ Հենրի Դուֆտոնը, միսիոներ
Հենրի Շտերնը և ուրիշներ արժեքավոր նյութեր են հավաքել Եթով-
պիայի սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական կյանքի, կառավար-
ման ձևերի, կրոնների և այն վերափոխումների մասին, որ Եթովպիա-
յում կատարվեցին Թեոդորոս Բ թագավորի գահակալութիւնն առա-
ջին տարիներին:

Աղբյուրների հաջորդ խումբը, որին պատկանում է նաև Տիմոթեոսի
ուղեգրութիւնը, բացառիկ կարևոր նշանակութիւն ունի Եթովպիայի

1850—1860-ական թթ. պատմության հարցերի լուսարանման համար: Հորմուզդ Ռասամի ծավալուն աշխատությունում²⁸ հարուստ նյութեր են բերվում անգլո-եթովպական ճգնաժամի, հակաթեոդորոսյան ապստամբությունների, անգլիացիների և ֆեոդալ-իշխանների կապերի, անգլիացիների եթովպիա ներխուժման, Մագդալայի անկման, Քեոդորոս Բ-ի ինքնապանություն և այլ պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ: Հենրի Բլանկը²⁹ հիմնականում անդրադառնում է Ռասամի նկարագրած իրադարձություններին, սակայն միաժամանակ հաղորդում է լրացուցիչ արժեքավոր տեղեկություններ, երբեմն էլ նոր նյութերով հարստացնում նրա հաղորդումները: Այդ առումով ուշագրավ են Մասաուայից Դամոտ, այստեղից էլ Մագդալա տեղանքի և բնակավայրերի նկարագրությունը, ինչպես և այն նյութերի զգալի մասը, որ վերաբերում են հակաթեոդորոսյան ապստամբություններին: Տարիներ անց, Պրիդոն շարադրել է Ռասամի գլխավորած առաքելության համառոտ պատմությունը, որը սակայն պատմագիտական լուրջ արժեք չի ներկայացնում: Կամերոնի հետ բանտային կյանքի դառնությունները ճաշակած Կ. Տ. Բեկը և ուրիշներ հրատարակել են հետաքրքրական հուշագրություններ և այլն:

Հոլլանդ ու Հոլդրի երկհատոր աշխատությունը³⁰ նվիրված է անգլիացիների զինված միջամտության պատմությանը: Նրանում մանրամասն նկարագրված է եթովպիա ներխուժող բանակի կազմը, զորքերի փոխանումը Զուլա, նրանց ծավալած ուղմական և հետախուզական գործողությունները, Մագդալայի ճակատամարտը և այլն: Աշխարհագրագետ սպա Մարխամի աշխատություն³¹ հիմնական բովանդակությունը կազմում է ներխուժող զորքերի գործողությունները և Զուլայից մինչև Մագդալա ձգվող երկրամասի նկարագրությունը³², Բլանֆորդը ուսումնասիրել է այդ երկրամասի ընդերքը և բուսական աշխարհը:

Տիմոթեոսի ուղեգրությունը բաղկացած է երկու բաժնից. առաջինը վերնագրված է «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապեշտան», որտեղ ժամանակագրական հաջորդականությամբ նկարագրված է նրա ուղևորությունը: Գրանցելով այն ամենը, ինչ տեսել ու լսել է, Տիմոթեոսը նյութեր է կուտակել Ամհարայի քաղաքների ու գյուղերի, գյուղացիության վիճակի, հակաթեոդորոսյան ապստամբությունների և այն իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնք կապված են Տեսու Գոբազեի, Վազշում Գոբազեի, Տիգրեի մեծ իշխան Կասայի հետ և այլն: Երկրորդ բաժինը, որ վերնագրված է «Նկարագիր բարոյական, կրոնական և քաղաքական կենաց հապեշից», ունի երեք ենթաբաժին, «Հապեշներուն

բնավորութեան նկարագիրը», «Հապեշներուն կրոնական նկարագիրը», «Հապեշտանի ներկա պատմութիւնն ու քաղաքական անցքերը», որոնցում ի մի են բերված բազմազան նյութեր Ամհարայի վերաբերյալ: Առաջին ենթաբաժնում նկարագրված են Ամհարայի բնակիչների առօրյա կյանքը, սովորութիւնները, բարքերը, նիստ ու կացը, ընտանեկան կյանքը: Երկրորդ ենթաբաժինը ամբողջովին նվիրված է եթովպական եկեղեցուն և հոգևորականութեանը: Երրորդ ենթաբաժնում նյութեր են բերվում եթովպիայի «նախնական պատմութեան», Թեոդորոս Բ-ի և եկեղեցու հակամարտութիւնների, եթովպիայի ժողովուրդների ու ցեղերի, նրանց լեզուների, հավատալիքների վերաբերյալ:

Հորմուզդ Ռասամի, Հոլլանդ ու Հոգիբի և մյուս հեղինակների հաղորդումների միջուկը կազմում են հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան եթովպիայում ծավալված իրադարձութիւնները, իսկ Տիմոթեոսը հաղորդում է Ամհարայում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ: Նա համարյա չի խոսում կամ էլ երբեմն անցողակի հիշատակում է Ամհարայից դուրս տեղի ունեցած եղելութիւնների մասին:

Ինչպես Տիմոթեոսի, այնպես էլ այդ հեղինակների հաղորդումները կառուցված են բանավոր (նրանց տեսածներն ու լսածները) և գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Հորմուզդ Ռասամը և Հենրի Բլանկը լայնորեն օգտագործել են անգլիական հետախուզութեան նյութերը, Թեոդորոս Բ-ի հետ բանակցութիւնների արձանագրութիւնները, կողմերի միջև փոխանակված նամակները, արունա Սալամայի հաղորդումները, Հոլլանդ ու Հոգիբը և Մարխամը՝ Անգլիայի և Հնդկաստանի արխիվներում պահպանվող նյութերը, ներխուժման մասնակցած տարբեր գնդերի օրագրերը, սպաների զեկուցագրերը, գրառումները: Տիմոթեոսի ուղեգրութիւնը շարադրված է գերազանցապես բանավոր, մասամբ էլ գրավոր աղբյուրների նյութերի հիման վրա:

Գրավոր աղբյուրներ օգտագործելու անհրաժեշտութիւնը ծագել է նրանից, որ Տիմոթեոսը ցանկացել է եթովպագիտական ուսումնասիրութեան տեսք տալ ուղեգրութեանը: Նա, ինչպես ինքն է ասում, փորձել է ոչ միայն նկարագրել իր ուղևորութիւնը, այլև «գրի առնու... երկրին բարոյական, կրոնական և քաղաքական պատմութիւնը»: Այդ ծրագիրը, սակայն, չէր կարող նույնիսկ մոտավոր շահով հրատարակել միայն նրա տեսածի ու լսածի հիման վրա: Նա գրավոր աղբյուրներից փոխառութիւնները ծառայեցրել է սեփական դիտարկումների ամրապնդմանը և շարադրանքի հենքում նկատված բացերի վերացմանը:

Դրանք սակայն որակ չեն կազմում և թեկուզ նվազագույն շահով չեն մթափում Տիմոթեոս-ուղեգրողի դեմքը:

Տիմոթեոսը շորս անգամ վկայակոչել է ԺԸ դարավերջի հայ աշխարհագրագետ Ստեփաննոս-Գյուվեր Ագոնցի³³ Աշխարհագրությունը՝ ուղեգրության համար համարյա կարևորություն կամ նշանակութուն չունեցող հարցերի (Եթովպիայում տարածված որդախտի, սողոմոնյան թագավորության ծագման, Տանա լճի և այլն) կապակցությամբ: Ուղեգրությունում օգտագործված են մի շարք փաստաթղթեր (Եսայի պատրիարքի կոնդակները, պետական քարտուղար Կլարենդոնի, Եգիպտոսի անգլիական հյուպատոսի տեղակալ Ստանլեյի և այլոց նամակները), որոնք լույս են սփռում Տիմոթեոսի ուղեգրության հետ կապված այս կամ այն հարցի վրա: Տիմոթեոսը դիմել է նաև Աստվածաշնչին, մանավանդ այն դեպքերում, երբ խոսքը եթովպական եկեղեցու դավանության, ծեսերի և հոգևորականության մասին է: Դրանով էլ սպառվում է վկայակոչված գրավոր աղբյուրների շարքը:

Հիմքեր կան կարծելու, որ Տիմոթեոսը ձեռքի տակ ունեցել և առանց համապատասխան տողատակի ծանոթագրության օգտագործել է նաև մի շարք այլ գրավոր աղբյուրներ: Պատմելով բուրգանների մասին նա ասում է. «Ջարմանալի է, որ... այսչափ եկող գնացող եվրոպացիք ... մինչև ցայսօր և ոչ մեկը խոսած ու գրած (բուրգայության մասին) է յուր ուղեգրության մեջ»: Նա հազիվ թե այդ կարգի դիտողություն աներ, եթե ծանոթ չլիներ որոշ եվրոպական աղբյուրների: Հավանական է, որ նրան անծանոթ չեն եղել Ջեյմս Բրյուսի, Հենրի Սալտի այն ժամանակ լայնորեն տարածված աշխատությունները, սակայն դրանք, ավելի քան կեսդարյա հնություն ունենալով, չէին կարող, բացի ընդհանուր բնույթի տեղեկություններից, քիչ թե շատ կոնկրետ նյութեր մատակարարել ուղեգրությանը: Չի բացառվում, որ Տիմոթեոսն օգտվել է եվրոպական մամուլի այն հաղորդումներից, որ վերաբերում են Կամերոնի և մյուս եվրոպացիների արգելափակմանը: Ավարտելով «Անգլիացի հյուպատոսն ու անոր բանտարկությունը» ենթագլուխը, Տիմոթեոսը նշել է. «Այս լուրերը մենք Երուսաղեմ եղած ժամանակնիս լրագիրներու մեջ կկարդայինք ստույգն անստուգին հետ, և երբեմն հանդերձ չափազանցություններով»: Հավանաբար վերոհիշյալ ենթագլխի հիմքում ընկած են լրագրային ստույգ համարված ամփոփագրերից քաղվածքներ:

Այն դեպքում, երբ գրավոր աղբյուրները ուղեգրությանը տվել են այս կամ այն չափով լրացուցիչ, օժանդակ նյութեր, բանավոր աղբյուրների նյութերը՝ Տիմոթեոսի տեսածներն ու լսածները (անձնական տպա-

վորութիւններ, ականատեսների ու ականջալուրների պատմածներ, ժողովրդական զրույցներ ու առասպելներ և այլն) կազմում են նրա կութիւնը:

Տիմոթեոսի ուղեգրութեան նյութերի գլխավոր աղբյուրը հասարակ ժողովուրդն է: Ի տարբերութիւն «եվրոպացի բարձրաստիճան» ճանապարհորդների, նշել է Տիմոթեոսը, «մեր դիրքն ավելի ժողովրդային ըլլալով, դուրամեծ էինք ամենուն... և իբրև բուն տեղացի ծանոթացանք անոնց [եթովպացիների] ամեն բնավորութեանց»: Ուղեգրութիւնում բերված են հասարակ մարդկանց հետ հանդիպումների, զրույցների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր. Վոգերայում «երբեմն հարյուր, երբեմն ավելի անձինք» հատկապես կրոնավորներ, զրույցի էին նստում Տիմոթեոսի հետ, Բելեսայում, որտեղ նա զբաղվում էր «հոգևոր ու մարմնավոր բժշկութեամբ», նրա մտտ հիվանդներ էին գալիս նույնիսկ հեռավոր վայրերից և այլն, և այլն: Ուղեգրութիւնը զգալի շահով պարտական է նաև Տիմոթեոսի հանդիպումներին ու զրույցներին Տեսուրոբազեի, Վազշում Գորազեի, Տիգրեի մեծ իշխան Կասայի, Զարամբայի իշխանների, ս.Նակոբի նախկին սան Միքայել վարդապետի և այլ աշխարհիկ ու եկեղեցական գործիչների հետ:

Թե ինչպիսի լրջութեամբ և բարեխղճութեամբ է Տիմոթեոսը վերաբերվում հաղորդած նյութերի հավաստութեանը, երևում է հետևյալ փաստերից. նա լսածը տեսածից տարբերում է նշելով. «կ'ըսեն», «կ'ըսուի», «ինչպես իրենք կ'ըսեն», «կը պատմեն թե», «ինչպես որ կը զրուցվի», «ինչ որ լսեցինք», «ժողովրդական վկայութիւնն է» և այլն: Նա լսածի հավաստութիւնը կասկածի է ենթարկում կամ պատասխանատվութիւնն իրենից հեռացնում հետևյալ խոսքերով. «առանց երաշխավոր ըլլալու ճշտութեան», «կա ըսին իրենք, բայց մենք չտեսանք», «թեպետ առասպել մը պիտի թվի», «պահ մը կասկածի կը տանի», «թեպետ մենք չենք հավատացած», «դատողութիւնն ընթերցողաց կը թողունք», «հայտնի առասպել մը ըլլալուն ամենևին տարակույս չկա» և այլն:

Տիմոթեոսը հավաստում է, որ ջանացել է «ճիշտ տեղեկութիւններ», հաղորդել և հնարավորութեան սահմաններում ստուգել է ուրիշներից լսածները: Նա ասում է. «Մեր ծանոթութիւններն Ամհարա երկրին մեջ թափառած ժամանակնիս ստացած և շատերու համաձայն վկայութեամբ և մեր հետաքրքիր հետազոտութեամբ ստուգված, և պատմածնուս մեծ մասն ալ մեր անձին փորձով իմացած և այնպես ի գիր արձանագրուցած ենք»: Նա մինչև անգամ լսածներից զանց է առել «շատ բաներ ու

դեպքեր», որոնք «բացակա ժողովրդոց վրայոք» էին և «ստուգելը դժվար էր»: Այնուամենայնիվ ուղեգրութունում կարելի է երբեմն հանդիպել այնպիսի անհեթեթութունների, ինչպիսին է Եթովպիայի «մարդաշուն» բնակիչներին վերաբերող տեղեկութունը: Տիմոթեոսն ինքն էլ, կարծես, որոշ շփոթվ հավատացել է լսածին, որ տղամարդիկ «կես մարդ, կես շուն» են հարավային Եթովպիայում:

Բանավոր պղբյուրների տարբեր բնույթի մեծաքանակ նյութերի անկաշկանդ օգտագործումը խոր կնիք է թողել Տիմոթեոսի ուղեգրության վրա: Նրանում կողք կողքի առկա են իրական-պատմական և ժողովրդական-վիպական տարրերը:

Տիմոթեոսը ձգտում է նմանվել միջնադարյան հայ մատենագիրներին, որոնք պատմական իրադարձությունները, նույնիսկ գիտական հարցերը շարադրել են գեղեցիկ ու պատկերավոր, բանարվեստի այն կանոնների համաձայն, որ մշակված էին վանական կրթության օջախներում: Նրանց երկերում հաճախ իրար հաջորդում են պատմականն ու ոչ պատմականը, իրականն ու առասպելականը: Միջնադարյան հայ մատենագրության ավանդույթներին հետևելու ձգտումից ծագում է ուղեգրության շարադրանքի զլխավոր յուրահատկությունը՝ իրադարձությունները ներկայացնելիս միուհյուսել իրական-պատմական և ժողովրդական-վիպական տարրերը: Ուղեգրության այն հատվածները, որտեղ Տիմոթեոսը հաղորդում է սեփական աչքերով տեսածները, սեփական տպավորությունները հիմնականում իրական-պատմական են, իսկ ականջալուր իրադարձությունների և անցյալի մասին հաղորդումներում գերակշռում են ժողովրդական-վիպական տարրերը: Կան նաև այնպիսի հաղորդումներ, որոնցում առասպելները լիմաստավորվում են որպես անցյալում կատարված եղելությունների իսկական պատմություն:

Այդ առումով բնութագրական է Եթովպիայի «Հրեշավոր թաղավորաց» պատմությունը, որի ներածականում Տիմոթեոսն ասում է. «Հապեշից ներկա քաղաքական պատմության ձեռք չզարկած, որ թեոդորոսի իշխանության ժամանակեն կսկսի, ավելորդ չեմ համարիր համառոտ տեղեկություն մը տալ հապեշից ազգային հին ավանդության մը վրա, որ իրենց նախնական պատմության կարևոր մեկ մասը համարված է. այն է Զանդո և Գրայն թագավորաց տիրապետությունը»: Ապա ավելացնում է, որ Եթովպացիները «Գրայնեն հետո երրորդ հրեշավոր թագավոր կհամարին» Թեոդորոս Բ-ին: Իհարկե, անհեթեթ է

Ձանդո-Գրայն-Քեղդորոս զուգորդումը, սակայն, այդ գլուխների ներքո մատուցվում են արժեքավոր նյութեր:

Ձանդոյի առասպելը եթովպական բանավոր բանահյուսության հնագույն նմուշներից է³⁴: Տիմոթեոսը, թեև իմացել է, որ այդ առասպելն առկա է նաև գրավոր աղբյուրներում (Ձանդոյի «վրայոք երկար պարագաներով գրվածք կան իրենց ազգային պատմության մեջ, ինչպես կըսեն իրենք»), սակայն գերադասել է գրի առնել ժողովրդի բերնից լսածը, և, հավանաբար, նրա վերապատմածն առասպելի ամհարական տարրերակն է: Դժվար է ստուգությունը որոշել, թե ինչ չափով են պահպանված ավանդական բանահյուսության տարրերը, սակայն այն գաղափարական ընդհանուր բովանդակություններով եթովպագետ Բուշի տարբերակին նմանվելով հանդերձ, նրանից տարբերվում է արտաքին որոշակի հատկանիշներով: Բուշի տարբերակում³⁵ շար ուժերի հավաքական կերպար վիշապ-օձը կոչվում է Վայնաբա, իսկ բարի ուժերի մարդակերպ մարմնացումը՝ Անգաբո, որը հանդես է գալիս որպես Սաբա թագուհու հայրը և նրա նախորդն եթովպական գահի վրա: Վայնաբա վիշապ-օձն ապրում էր Աքսումի հարավակողմը գտնվող Տոմբեն գավառում, և երբ հայտնի է դառնում, որ այն դեպի Աքսում է շարժվում, Անգաբոն քաղաքի բնակիչներին խոստանում է հրեշին սպանել, պայմանով, որ իրեն բարձրացնեն գահ: Նրանք համաձայնվում են: Անգաբոն կախարդում է Աքսումի ճանապարհը, և այնտեղ թաղում երկաթե գործիքի կամ զենքի ձև ունեցող մի առարկա, որը կրակ է ժայթքում վիշապի վրա: Վայնաբան բոցերի միջից անցնելով հասնում է Աքսում, սակայն այնտեղ էլ մահանում է ստացած վերքերից³⁶:

Ժողովրդական ստեղծագործություն է Գրայնի առասպելը, որի պատմական հիմքը եթովպական ժողովուրդների պայքարն է Գրայն կամ Ջախլիկ վերանվանված իմամ Ահմեդ ալ-Ղազիի հրոսակների դեմ: 1527—1549 թթ. ալ-Ղազին, հենվելով Կարմիր ծովի աֆրիկյան ափերում հաստատված թուրքական նվաճողների վրա, ոչնչացրել է այն տնտեսական ու մշակութային արժեքների զգալի մասը, որ Եթովպիայի ժողովուրդները ստեղծել էին դարերի ընթացքում: Նրա հռչակած «սուրբ պատերազմի» տարիներին կողոպտվեցին ու այրվեցին Դեբբա-Լիբանոսի, Լալիբելայի նշանավոր վանքերը, կոտորվեցին կամ բռնի կրոնափոխվեցին Հաիկ լճից մինչև Աքսում, Դեմբեա ընկած քաղաքների ու գյուղերի բնակիչները: Եթովպացիներին օգնության հասած «ճերմակ մարդիկ» (ի դեպ պորտուգալացիներ, ոչ թե հույներ) բազմամյա մարտերից հետո վերջ տվեցին ալ-Ղազիի ասպատակություններին: Այդ

պատմական եղելութիւնները, ենթարկվելով ավանդական վեպի համար սովորական փոփոխութիւնների՝ և առասպելականացման, ծնունդ են տվել Գրայնի առասպելին, որի բազմաթիվ տարբերակներից մեկն է Տիմոթեոսի վերապատմածը:

Մինչ առասպելներն ունեն դիցաբանական նկարագիր և պարունակում են զգալի փոխառութիւններ, ժողովրդական վեպն ընդհանուր առմամբ ազգային ինքնուրույն ստեղծագործութիւն է, որի նյութը նշանավոր անձանց ու եղելութիւնների պատմութիւնն է: Այդպիսին է «Երրորդ հրեշավոր թագավորի» կամ Կասա-Քեոդորոսի վեպը, որի մի շարք դրվագներն առկա են Տիմոթեոսի ուղեգրութեան մեջ:

Եթովպական ժողովուրդը, ինչպես նշել է Տիմոթեոսը, Քեոդորոս Բ-ին «անմահ և յուր անձը և մարմինը գերբնական զորութեան տեր կհամարեր, որուն համար կբսեին, թե ոչ սուր կբանի վրան, և ոչ գրնտակ կդիպչի», և «հավանական է որ քանի մը դար անցնելեն հետո առասպելյալ դուցազուններու կարգն անցնի Քեոդորոսն ալ յուր քաջագործութիւններով»: Արդեն բերնեբերան շրջում էին նրա սխրագործութիւնները գովերգող երգեր ու պատումներ: Ժողովրդական վիպասանները տարբերութիւն չէին դնում իրականի և երևակայականի միջև, իսկ առասպելականն ու հրաշալին դուր էին գալիս ինչպես վիպողին, այնպես էլ նրա ունկնդիրներին: Դժվար է ասել՝ Կասա-Քեոդորոսի մասին իրարից անշատ ստեղծված երգերի ու պատումների հարակցումով մի ամբողջական, միասնական վեպ գոյացել էր, թե ոչ: Հավանաբար ոչ, քանի որ դրանում որոշիչ դերը պատկանում է ժամանակին: Սակայն այն, ինչ Տիմոթեոսն է վերապատմել («Քեոդորոսի թագավորութիւնը», «Քեոդորոսի գովելի հատկութիւնները», «Քեոդորոսի բռնութիւնները» և այլն), մի բավական ամբողջական պատում է, որն ունի սկիզբ, զարգանում է և ավարտվում գլխավոր հերոսի՝ Քեոդորոս Բ-ի ինքնասպանութեամբ: Ունեցե՞լ է Տիմոթեոսն արդյոք որևէ գրավոր աղբյուր Կասա-Քեոդորոսի վեպի համար, մեզ հայտնի չէ: Սակայն վեպի մի քանի դրվագները տարբեր ծավալով և տարբեր խմբագրութեամբ գրի են առել նաև Վալդե-Մարիամը, Հենրի Բլանկը և ուրիշներ³⁷, իսկ նույն դրվագի տարբերակների առկայութիւնը խոսում է այն մասին, որ Կասա-Քեոդորոսի վեպն ապրել, զարգացել է բերանացի և ինչպես այդ հեղինակները, այնպես էլ Տիմոթեոսն օգտվել են եթովպական բանավոր ստեղծագործութեան միանգամայն տարբեր ակունքներից:

Կասա-Քեոդորոսի վեպը, Եթովպիայի ֆեոդալական անցյալից ռազմաարկածախնդրական մի սովորական դրվագ հիշեցնելով հան-

դերձ, ունի պատմական հիմք և գաղափարական նպատակասլացութիւն: Նրա միջավայրը պատմական է (Եթովպիայի Ֆեոդալական հասարակութիւնը), պատմական են նրա գործող անձերը (Կասա-Քեոդորոս, Ռաս Ալի, Վայզարո Մանան, արունա Սալամա, Կամերոն և այլն), և պատմաքաղաքական է նրա բովանդակութիւնը (սկզբում՝ պայքարը գալլա Ֆեոդալների կեղծքիչ լծի, հետագայում՝ օտար զավթիչների ներթափանցման դեմ): Վեպի հերոսներից յուրաքանչյուրը հավաքական կերպար է (Ռաս Ալին՝ գալլա Ֆեոդալների, արունա Սալաման՝ կղերի, Կամերոնը՝ օտար զավթիչների և այլն) և, ինչպես յուրաքանչյուր ժողովրդական ստեղծագործութեան մեջ, նրանց գաղափարականացումը տրված է արարքների շահազանցումով: Վեպում տեղ է տրված և Ամհարայի կեղծքված, ճնշված գյուղացիութեանը, որը, համախմբվելով Կասա-Քեոդորոսի շուրջը, պայքարում է գալլա Ֆեոդալների լծից ազատագրվելու համար:

Տիմոթեոսի ուղեգրութիւնում կան բազմաթիվ մանրապատումներ, զրույցների, առասպելների բեկորներ (գուշակութիւններ Կասա-Քեոդորոսի և Վագշում Գոբազեի մասին, Տեսու Գոբազեի և Վագշում Գոբազեի մենամարտը և այլն), հեթանոսական անցյալից ժառանգված հավատալիքներ և այլ ժողովրդական-վիպական նյութեր:

Տիմոթեոսի ուղեգրութեան իրական-պատմական նյութերը հիմնականում վերաբերում են սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական այն իրավիճակին, որ 1867—1869 թթ. տիրում էր Ամհարայում: Սակայն շտիրապետելով պատմութիւն հորինելու վարպետութեանը, նա արժեքավոր այդ նյութերը մատուցել է բավական խառը և համարյա անսխտեմ: Նա հաճախ պատմում է թռիչքներով՝ մեկ անցյալի մասին, մեկ ներկայի, մեկ գյուղացիների, մեկ եկեղեցական գործերի, հարկերի մասին խոսքը չավարտած վերադառնում է կիսատ թողած մի այլ հարցի, երբեմն էլ այլ բառերով կրկնում է այն, ինչ արդեն ասվել էր: Այդ կարգի ցրվածութիւնը խլացնում է նյութի հնչողութիւնը, դժվարացնելով ուղեգրութեան օգտագործումը: Նրա նյութերի տեսակարար կշիռը ցույց տալու համար անհրաժեշտ է դրանք համախմբել և իմաստավորել համապատասխան հարցերի շրջանակներում:

Ուղեգրութեան տարբեր մասերում ցրված են զգալի քանակութեամբ նյութեր, որոնք հարստացնում են մեր պատմագիտական իմացութիւններն ու փաստական գիտելիքներն ամհարական գյուղի ու քաղաքի, քաղաքային բնակիչների ու գյուղացիութեան և այլ բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ:

Ամհարայի առավել զարգացած շրջաններում վաղուց սկսվել էր աշխատանքի հասարակական բաժանումը: Առևտուրը և արհեստները, անշատվելով գյուղատնտեսությունից, կենտրոնանում էին նոր ձևավորվող քաղաքներում, որտեղ հանգրվանում էին առևտրական քարավանները, կազմակերպվում էին տոնավաճառները և այլն: Սակայն ապստամբութունները, ներքին պատերազմները, գերեվարությունները, ասպատակությունները բացասաբար էին անդրադառնում ֆեոդալական հասարակության առաջընթացի, արտադրողական ուժերի զարգացման վրա: Տիմոթեոսի նյութերը խոսում են այն մասին, որ Ամհարայի քաղաքները, բացառությամբ մի քանիսի, թույլ զարգացած տնտեսական կենտրոններ էին, նրանց բնակչության զբաղմունքի մեջ գերակշիռ տեղ էր գրավում երկրագործությունը, դեռևս սուր հակադրություն չկար քաղաքի և գյուղի միջև: Սակայն բնակչության կազմով, արտադրական և փոխանակային հարաբերություններով, Ամհարայի ֆեոդալական քաղաքը հանդիսանում էր ավելի բարդ սոցիալական կառուցվածք ունեցող և նոր ներհակություններ պարփակող մի ամբողջություն:

Ուղեգրությունում առանձնապես լայն տեղ են գրավում այն նյութերը, որոնք բնութագրում են Ամհարայի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Գյուղերը տեղադրված էին դժվարամատչելի վայրերում՝ խոր ձորերում կամ բարձրադիր լեռնադաշտերում, «վախնալով ապստամբներին և զոդերին»: Որոշ վայրերում տարին երեք անգամ վարուցանք էր արվում, սակայն գյուղացիներն ապրում էին հետին թշվառության մեջ: Նրանց քրտնաշան աշխատանքի արդյունքը գնում-հալում էր հարկերի ու պարհակների, կողոպուտի ու թալանի կաթսայում: Գյուղացիության հաշվին էին ապրում ոչ միայն իշխանները, ֆեոդալ-կալվածատերերը, պետական զանազան մակաբուծիչները, այլև Թեոդորոս Բ-ի մեծաթիվ բանակը:

Տիմոթեոսը հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում դրամով ու մթերքով գանձվող հարկերի չափերի, հարկադրման ու հարկագանձման միջոցների, հարկը չվճարող գյուղացիների նկատմամբ գործադրվող պատժամիջոցների և, վերջապես, ամհարական գյուղը քայքայող կեղեքման ու ճնշման այլ ձևերի մասին: Թշվառության մատնեղված գյուղացիներն ամբողջ ընտանիքով ծառայության էին մտնում բանակում, տղամարդիկ կոչվում էին, իսկ «կանայք անոնց հացն ու կերակուրն» էին պատրաստում, «տղայք ալ զենքերն ու վահանն» էին կրում կամ կեր հավաքում գրաստների համար: Սակայն վերջին տարիներին գյուղերում այնքան քիչ էին վարուցանք անում, որ զինվորները ուտելու

բան շէին գտնում և խոշոր խմբերով անցնում էին Քեոդորոս Բ-ի թըշ-նամինների կողմը:

Ամհարայի քաղաքային բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էր ստորին խավը: Մեծ թվով քաղաքացիներ զբաղվում էին հողագործությամբ՝ մշակում էին քաղաքում կամ նրա մերձակայքում գտնվող արտերը, այգիները, պարտեզները: Նրանք վերամշակում էին երկրագործական մթերքները, մեղրից ստանում էին մեղրագինի, որոշ բույսերից՝ ձեթ, օձառ, դեղամիջոցներ, կորեկից՝ օղի, կաթից՝ մածոն, սակայն չգիտեին պանիր պատրաստելու ձևը: Արհեստավորների (ոսկերիչ, դերձակ, բրուտագործ, աղեղագործ և այլն) զգալի մասը կիսով չափ երկրագործ, անասնապահ կամ որսորդ էր, արհեստով զբաղվում էր տարվա որոշ ամիսներին, կատարելով սեզոնային պատվիրատուի կամ պատահական գնորդի պահանջարկը: Խոշոր թիվ էին կազմում նաև մանր առևտրականները, որոնք զբաղվում էին սնունդամթերքի, մրգեղենի, բանջարեղենի, խմիչքեղենի և երկրագործական ու անասնապահական այլ ապրանքների մանրածախ առևտրով:

Անհամեմատ ավելի ստվարաթիվ էին և մշտապես կարիքի մեջ էին գտնվում օրավարձով աշխատող սևագործ բանվորները, որոնց ծառայությունից օգտվում էին ինչպես ֆեոդալները, այնպես էլ բարեկեցիկ քաղաքացիները: Այդ ընչազուրկ զանգվածն այնքան մեծ էր և աշխատավարձն այնքան ցածր, որ յուրաքանչյուր քիչ թե շատ ունևոր քաղաքացի պահում էր երկու սեռի տասնյակ ծառայողներ: Քաղաքային բնակչության ամենաաղքատ մասը, զուրկ լինելով ամեն ինչից, անգամ տուն ու տեղից և պատահական աշխատանքից, զբաղվում էր մուրացկանությամբ:

Տիմոթեոսը ճանաչողական նշանակություն ունեցող նյութեր ու տեղեկություններ է հաղորդում քաղաքների բնակչության սոցիալական սանդղուղի վերին աստիճանները կազմող իշխանների, ֆեոդալ-կալվածատերերի, զինվորականության և, հատկապես, հոգևորականության մասին, դասեր, որոնց ճոխ ու փարթամ կյանքի աղբյուրը հողային սեփականությունը, հարկերը և թալանն էին:

Տիմոթեոսի մի շարք հաղորդումներից երևում է, որ Ամհարայում օտար չի եղել քաղաքային դասերի պայքարը հանուն ինքնավարության՝ ֆեոդալական վերնախավի իշխանության դեմ և, որ նշանակալից է, քաղաքացիները որոշ տեղերում ձեռք էին բերել հարկային, դատական և ինքնավարական այլ ֆունկցիաներ:

Ամհարական քաղաքները, գտնվելով պետական ենթակայության

ներքո, կառավարվում էին արքունիքից նշանակված կառավարիչ-իշխանների («գլխավորի») կողմից: Կառավարիչը նշանակվում էր, ինչպես նշել է Տիմոթեոսը, համապատասխան քաղաքի «բնակչաց խընդրանք», ընդ որում նրանք իրավունք ունեին ընդունել կամ մերժել առաջարկվող թեկնածությունը: Հաճախ քաղաքացիները, «երկու կողմի» բաժանվելով, պաշտպանում էին երկու տարբեր թեկնածուներ, երբեմն էլ «բոլորը մեկանց միաբանելով» նոր նշանակված կառավարչին կամ «գրկողությունց ու դեշությանց» պատճառ դարձած նախկին կառավարչին հալածում էին «երկիրեն դուրս»: Անկասկած, կառավարչի նշանակման հարցում որոշակի դեր էր կատարում ցեղակցության ազդակը: Ցեղային ավագանու ներկայացուցիչների մասնակցությունը քաղաքի վարչատնտեսական կառավարմանը պայմանավորված էր քաղաքային դասերի տնտեսական դերի աճով:

Ամհարական քաղաքի ինքնավարության գործում կարևոր դեր ունեւր ծերերի խորհուրդը: Նրա անդամները նշանակվում էին ազդեցիկ ու բարեկեցիկ հասուն տարիքի քաղաքացիներից և, որ ամենազխտավորն է, նրանց նշանակումը կատարվում էր ոչ թե պետական իշխանությունների, այլ քաղաքացիների կողմից: Ծերերի խորհուրդները զբաղվում էին համաքաղաքացիների միջև ծագած ամենատարբեր վեճերի կարգավորումով, «այն բոլոր դատական գործերով», որոնցում չկար արյան հարց³⁸: Սակայն ծերերի խորհուրդները հաշտարար դատավորի դերից բացի կատարում էին նաև այլ ֆունկցիաներ, որոնց մասին Տիմոթեոսը հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ: Նա հավաստում է, որ խորհուրդները կարևոր դեր էին կատարում պետական հարկերը հավաքելու վերաբերյալ թագավորական հրամանի կատարման գործում³⁹, իսկ պատերազմի ժամանակ նրանք էին բանակցում թշնամու հետ, նրանց որոշումով էր քաղաքն անձնատուր լինում կամ շարունակում կռիվը և այլն⁴⁰:

Քաղաքային ինքնավարության ցուցանիշ էր նաև քաղաքացիական դատարանի առկայությունը: Դատերը լսվում էին հրապարակով, ներկա էին լինում ամբաստանյալը, ամբաստանողը, դատավորը կամ դանիան և քաղաքացիները: Եթե դատավորը, որն ընտրվում էր տեղում հավաքված բազմության միջից, չէր կարողանում «կողմերն իրավախոհ ընել», հաշտեցնել, ապա դատը հղվում էր «մեծ իշխանին կամ թագավորին ատյանը»: Իհարկե, քաղաքացիական դատարանը ծառայում էր իշխող դասերի շահերին, սակայն քաղաքի զարգացմանն համընթաց հաշվի էին առնվում նաև քաղաքային վերնախավի շահերը, և մասամբ

սահման էր դրվում իշխողների կամայականութուններին բնակչության ստորին խավերի նկատմամբ: Ամհարայում ներքին մաքսատների առկայութիւնը ևս խոսում է քաղաքային ինքնավարութեան մասին:

Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ուղեգրութեան այն նյութերը, որ պատմում են 1867—1868 թթ. Ամհարայում տեղի ունեցած հակաթեոդորոսյան ապստամբութիւնների, այդ շարժումների ղեկավար Տեսու Գոբազեի, Վազշում Գոբազեի և այլ պատմական դեմքերի մասին:

Թեոդորոս Բ-ի հզորութեան թուլացմանն ղուգընթաց ապստամբ իշխանները բաժան-բաժան էին արել Ամհարան: Տեսու Գոբազեն տիրում էր Վոլկաիդում և Վոգերայում, Վազշում Գոբազեն՝ Լաստայում, Դաճազմաչ էնինեն՝ Բելեսայում և այլն: Անգլիացիների ներխուժումից հետո, երբ Թեոդորոս Բ-ը ստիպված Մագդալա քաշվեց, ապստամբ իշխանները զենքերը դարձրին միմյանց դեմ: Վազշում Գոբազեն հաղթեց նախ էնինեին, ապա Տեսու Գոբազեին և, տիրելով ամբողջ Ամհարային, իրեն հռչակեց Նթովպիայի թագավոր Տեկլա Գիորգիս (1868—1871) անվանումով:

Այդ պատմական դեմքերի և իրադարձութիւնների վերաբերյալ Տիմոթեոսը հաղորդում է մեծ մասամբ ականատեսի վկայութիւններ: Առանձնապես հետաքրքրական են նրա հաղորդումները Զելգայի գավառի և Զար-ամբայի շուրջը ծավալված ռազմական զործողութիւնների մասին: Նա բավական մանրամասն նկարագրել (հավանաբար միակ նկարագրութիւնը) է Զար-ամբայի տեղագրութիւնը, նրա ռազմական նշանակութիւնն ու պաշտպանական միջոցները, ներքին կյանքն ու սեփականութեան եղանակը, պաշարումն ու հանձնման բանակցութիւնները, պաշտպանների փախուստն ու Տեսու Գոբազեի զորքերի ներխուժումը, վերջինիս հանդիսավոր մուտքը Զար-ամբա և այլն: Տիմոթեոսը գրի է առել Տեսու Գոբազեի հետ ունեցած բազմաթիվ հանդիպումներն ու զրույցները, նրա նվաճումներն ու հերոսական վախճանը:

Տիմոթեոսը, գտնվելով Վազշում Գոբազեի զորակայանում, հանդիպումներ ու զրույցներ է ունեցել ոչ միայն նրա, այլև նրա մերձավորների հետ, և կուտակել է բավական հարուստ նյութ: Նա նկարագրել է Վազշում Գոբազեին (սնիհար և ճողած մարդ մըն էր, բայց մտքը զորավոր, հնարագետ և սրտով արի»), նրա զորքերին (սխիստ քաշ, ճարպիկ ու պատերազմասեր» համաերկրացիներին), տեղեկութիւններ հաղորդել նրա մղած կռիւների ու նվաճումների, եկեղեցականութեան հետ ունեցած դժվարութիւնների մասին, բնութագրել նրա հարկային քաղաքականութիւնը, արտաքին կապերը, քաղաքական նա-

խասիրությունները . Տիմոթեոսը վկայում է, որ նա սկզբում օգնել է անգլիացիներին, սակայն թագավոր Հռչակվելուց հետո հրաժարվել է գործիք դառնալ նրանց ձեռքում և, ձգտելով պաշտպանել Թեոդորոս Բ-ի ստեղծած պետությունը, զենքերը դարձրել է կենտրոնախույս ֆեոդալների դեմ: Այդ վկայությունները կարող են նոր լույս սփռել Վազզում Գորազելի կամ Տեկլա Դիորգիսի կենսագրության վրա, որի մասին մեզ հասել են շատ հակասական կարծիքներ:

Ուղեգրությունում կան նաև Տիգրիսի մեծ իշխան Կասայի կամ Եթովպիայի ապագա Յոհաննես Դ թագավորի (1871—1889) անձի, գործի և անգլիացիների հետ նրա կապերի, եթովպական արքունիքի և եկեղեցու հակամարտությունների, աշխարհիկ ու հոգևոր ականավոր ֆեոդալների վարքագծի, Եթովպիայի ֆեոդալական միջավայրի, սոցիալական հարաբերությունների, տնտեսական կյանքի և այլ բաղմաթիվ հարցերի վերաբերյալ իրական-պատմական նյութերով կառուցված հաղորդումներ:

Այսպիսով, իրական-պատմական և ժողովրդական-վիպական նյութերի առկայության պայմաններում, Տիմոթեոսի ուղեգրությունը ներկայացնում է և՛ պատմագիտական, և՛ գրական արժեք: Նրա գրական ամենագլխավոր արժեքը կայանում է նրանում, որ Տիմոթեոսը լայնորեն օգտվել է ամհարական բանավոր բանահյուսությունից, գրի առել ժողովրդական ստեղծագործության նմուշներ: Ուղեգրության պատմագիտական արժեքը պայմանավորված է այն խորքով ու լայնքով, որով ընկալվում է Ամհարայում տիրող սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը՝ Թեոդորոս Բ-ի վերջին տարիներին:

Տիմոթեոսը, որպես մտածող, հոգևոր դասի ներկայացուցիչ է, և դա որոշում է նրա պատմափիլիսոփայությունը: Նրա աշխարհայացողության հիմքը կազմում է «բանն» (logos) աստվածային նախախնամությունը («Ի սկզբանէ էր բանն և Աստուած էր բանն»): Աշխարհը ստեղծվել է աստծու կողմից և ամեն ինչ ենթարկվում է նրա գերբնական զորությանը: Աստծու կամքով են կատարվում բնական երեվոյթները՝ երկրաշարժ, կայծակ, մահ, սով, առատություն և այլն, և աստվածային կամ «վերին նախախնամությունն» է շարժում մարդկային հասարակության պատմության անիվը, հասարակական կյանքում պահպանում կամ խանգարում կարգ ու կանոնը, բռնկում կամ հանգսնում պատերազմները, զահ բարձրացնում կամ գահընկեց անում արքաներին, վարձատրում կամ պատժում մարդկանց և այլն: Մարդկային

կյանքը լոկ նախադուռն է դեպի ոչ երկրային, նյութական աշխարհից վեր գտնվող «հանդերձյալ աշխարհին», որի հավիտենական երանությանը կարող են արժանի լինել միայն «ճշմարիտ քրիստոնյաները»: Սակայն պետք է միաժամանակ նկատել, որ Տիմոթեոսը հոգևորականության այն ներկայացուցիչներից էր, որոնք արդեն համարյա տեսնում էին, որ գիտության զարգացման շնորհիվ այդ կրոնական դոգմաներն աստիճանաբար կորցնում են միջնադարյան վառ գույները, և որ հասարակական միտքը ձգտում է ավելի ու ավելի խորամուխ լինել ունալ աշխարհի ու մարդկային հարաբերությունների մեջ:

Տիմոթեոսը թեև կույր հավատով չի ընդունում դոգմաները և, որ առավել կարևոր է, դրանց նկատմամբ հաճախ ցուցաբերում է կասկած ու անվստահություն⁴¹, սակայն հիմնականում հավատարիմ է կրոնական աշխարհայեցողությանը և քրիստոնեական բարոյականության ըսկըզբունքներին, որոնցով էլ պայմանավորված են նրա սուբյեկտիվ գնահատականները եթովպական ժողովուրդների բարոյական վարքագծի, Անգլիայի գաղութային քաղաքականության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Տիմոթեոսը գտնում է, որ Եթովպիայում քրիստոնեությունն անճատվել է, և եկեղեցին այլևս ի վիճակի չէ կատարելու իր քրիստոնեական առաքելությունը (այդ մտքերը կարմիր թելի նման անցնում են ամբողջ ուղեգրության միջով): Եթովպական եկեղեցու գլուխը՝ արևմտ Սալաման ընչաքաղց է, խարդախ և դավադիր, նրա ստորադասները տգետ են, ծուլ, անառակ և Ֆիրենց անարժան վարքով ու ընթացքով անպատիվ եղած են ժողովրդոց առջև: Գողութունը, ստախոսությունը և խաբեբայությունը նրանց «երկրորդ բնությունն» է: Ինչպես եկեղեցականները, այնպես էլ աշխարհականները՝ «մեծամեծներից» մինչև հասարակ մարդիկ չեն հնազանդվում «քրիստոնեական օրինաց», անձնատուր են եղել անցավոր աշխարհի վայելքներին և ապրում են զեխ ու անբարոյական կյանքով: Տիմոթեոսն ասում է. «Եթե կուզե մեկը ջրհեղեղեն առաջ մարդկային ցեղի բարուց պակասյալ վիճակը երևակայել իբր ի պատկերի, թող հապեղից երկիրը երթա, ուր կարծես թե քրիստոնեության անունը ի նախտինս սուրբ ավետարանին կհիշվի»:

Սոցիալական աղետների պատճառը որոնելով մարդկանց հոգեկան պայմանների, մոլորությունների և բարոյական արատների մեջ, Տիմոթեոսը բավական երկար կանգ է առել բարքերի անկման (անհյուրընկալություն, ապերախտություն, գողություն, շուտություն, պոռնիկություն, մարդասպանություն և այլն) նկարագրության վրա, սակայն ամենազարմանալիս այն է, որ նա լրջորեն փորձում է ցույց տալ, որ այդ

արատնհրով տառապում է Ծթովպիայի ողջ քրիստոնյա բնակչությունը, և «քրիստոնեական օրինաց» ճանապարհից խոտորելու հետևանք են մեկը մյուսին հաջորդող ապստամբությունները: Տիմոթեոսի ասելով, ժողովուրդը փոխանակ Քեոդորոս Բ-ին հնազանդելու և «օրհնություններով ու զոհողություններով» իր երախտագիտությունը հայտնելու նրան ինչպես որդին հորը, ձգտում է «աթոռեն վար առնուլ զինքը», իսկ վերջինս ստիպված է «ակամա բռնություն ձեռք առնուլ և անոնց հետ ոչ ևս իրրև հայր, այլ իրրև անաշառ դատավոր և իրրև դահիճ վարվիլ»: Երբ գլուղացիները շտկալով ծանր հարկերին ու կեղեքումներին ապստամբություն են բարձրացնում, ապա դա Քեոդորոս Բ-ի նկատմամբ նրանց «ապերախտության» արտահայտությունն է: Հանուն «քրիստոնեական օրինաց», Տիմոթեոսն արդարացնում է ոչ միայն Քեոդորոս Բ-ի բռնությունները, այլև Անգլիայի ներխուժումը Ծթովպիա:

Տիմոթեոսն Անգլիան համարում է «կրոնական ազատության» խոտյան և պաշտպանում է նրա գաղութատիրական շահախնդրությունները, դրանցում պարզամտորեն տեսնելով քրիստոնեության գոյատևման երաշխիքը Ծթովպիայում: Նա հավատացած է, որ այլակրոն ու անկրոն ժողովուրդների օվկիանոսում որպես միայնակ կղզի ընկած Ծթովպիայում կործանման օրհասական վտանգ է սպառնում քրիստոնեությանը, իսկ եթովպական եկեղեցին այնքան է հեղինակազրկվել, որ անընդունակ է որևէ դեր կատարել այդ վտանգը հեռացնելու գործում: Անգոր է նաև թագավորը, որը խճճվել է ապստամբությունների մեջ: Այդ դեպքում ո՞ւմ օգնությանը ապավինել հրկիրը քառասյին վիճակից դուրս բերելու և «քրիստոնեական օրինաց» համեմատ կառավարելու համար: Տիմոթեոսը որպես փրկության լաստ մատնացույց է անում Անգլիային, և ջանք չի խնայում նրան առաքինության բոլոր գույներով զարդարելու համար: Նա հավատացած է, որ «անգլիացիները հավատո դեմ բնավ չեն պատերազմիր, իրենց կրոնական սկզբբունքն է ազատությունը, վասն որո չեն հաճիր բնավ որևէ ազգի մը կրոնքը բռնաբարել» և այլն: Մոռանալով անգլիական լգինված միջամրությունը և դրա ծանր հետևանքները, Տիմոթեոսն ասում է, որ անգլիական «տերությունը բռնության գործ տեսնել չուզեր, այլ ինչ որ կրնե սիրով և իմաստությամբ է»: Նրա կարծիքով, անգլիացիներն Ծթովպիա են մտել «առանց աշխարհակալություն ընելու մտօք» և նրանց «անշահասէր ընթացքը» կարող է նպաստել երկրի բարգավաճմանը:

Եզրակացնենք. Միմոթենոսի ուղեգրութիւնը ուրույն տեղ է գրավում Եթովպիայի նոր պատմութեան օտար աղբյուրների ընտանիքում: Նրա հաղորդումներն էապես վերաբերում են Հորմուզդ Ռասամի, Հենրի Բլանկի, Հոլլանդ ու Հոզիրի և մյուս հեղինակների տեսադաշտից համարյա ամբողջովին դուրս մնացած Ամհարայի ներքին կյանքին և, որ ամենակարևորն է, նոր փաստերով, երբեմն էլ արդեն հայտնի փաստերի նոր մեկնաբանութեամբ հարստացնում են մեր պատկերացումն այն պատմական իրադարձութիւնների մասին, որոնցով նշանավորվեց անգլիացիների Եթովպիա ներխուժումը և Քեոզորոս Բ-ի պետութեան կործանումը Ամհարայում: Եթովպիայի 1860-ական թվականների պատմութեան հարցերն ուսումնասիրողները չեն կարող անտարբեր անցնել Տիմոթենոսի ուղեգրութեան կողքով:

О. ТОПУЗЯН

ПУТЕВЫЕ ЗАМЕТКИ ТИМОТЕОСА САПРИЧЯНА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЭФИОПИИ XIX В.

Резюме

Благодаря многовековым армяно-эфиопским традиционным связям возникли ценные армянские источники об Эфиопии, которые, однако, в силу своей недостаточной изученности еще мало используются в науке. Один из таких источников—пространные путевые записи Тимотеоса (Тимофея) Сапричяна (1822—1909 гг.) «Двухлетнее странствие по Абисинии». Записи Тимотеоса представляют огромный интерес для эфиопистики. Однако имеющиеся переводы этого произведения на французский и немецкий языки не привлекли к себе внимание ученых; их заслонили путевые записи таких авторов, как Ормузд Рассам, Генри Бланк, Холанд и Хознер, изданные одновременно с переводами работы Тимотеоса. Между тем труд Тимотеоса выгодно отличается от трудов названных авторов более широким хронологическим и географическим охватом материала. В центре сообщений Тимотеоса—описание исторических событий, ознаменовавших падение государства, созданного царем Эфиопии Теодоросом II. Посещение Тимотеосом Эфиопии совпало с периодом английской экспансии в эту страну в 1867—1868 гг. Ему было поручено вручить Теодоросу II (1855—1868 гг.) послание—ходатайство армянского патриарха в Иерусалиме Исаи (оно было написано по предложению

английского Форин Офиса) об освобождении задержанного в Магдале английского консула Камерона и некоторых его сотрудников. Попав в плен к восставшим феодалам, Тимотеос почти два года (1867—1869 гг.) жил в Амхаре. Он собрал самые различные по характеру сведения об этом крае, которые и составляют содержание его путевых записей.

Отличительной их чертой является то, что в них сочетаются реально-исторические и народно-эпические материалы. Исторически достоверно написаны те разделы, где автор выступает в качестве очевидца и излагает личные впечатления. В сведениях о минувших событиях и деятелях доминируют народные предания. Характер изложения порой напоминает исторический роман. В силу этого труд Тимотеоса наряду с историографической представляет также литературную ценность.

Его литературное достоинство заключается в том, что Тимотеос широко использовал устное народное творчество Эфиопии. Ценны его записи легенды о Зандо, Гране и, особенно, эпизодов из народного сказания о Касе-Теодоросе, отдельные части которого в других редакциях приводятся в хрониках Уольде-Марьяма, Зэиннэбэ. Неизвестно, имел ли Тимотеос под рукой письменные источники об этом сказании. Однако существование различных вариантов одного и того же сюжета свидетельствует о том, что сказание о Касе-Теодоросе бытовало в устной форме и авторы пользовались разными источниками. Однако главное достоинство записей Тимотеоса, безусловно, заключается в сведениях исторического характера. Его сообщения о неизвестных ранее исторических событиях или новое толкование уже известных ранее событий обогащают наши знания о последних годах правления Теодороса II в Амхаре. Особую ценность представляют описания исторических событий, связанных с Тасоу Гобэзэ, Вагшумом Гобэзэ, ставшим впоследствии императором Тэкле Гийоргисом, данные о Касе, будущем императоре Йоханнесе IV.

В записях Тимотеоса, слабо владевшего искусством изложения истории, отсутствует систематизация материала, полнота охвата. Такие важные стороны жизни, как налоговое обложение, деятельность советов старейшин, борьба городских сословий против феодалов и другие, почти совсем не затронуты. Тимотеос принадлежал к духовному сословию. Однако, будучи довольно способным и развитым человеком (знал несколько языков, в их числе древнеэфиопский, читал европейскую литературу и пр.), он не всегда принимал религиозные догмы, часто выражал свое сомнение и недоверие к ним. Вместе с тем он оставался верным религиозному мировоззрению и тем нормам морали и права, на которых зиждилось феодальное общество.

1 «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշտան, կամ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական վարք Հապէշից», յօրինեց Տիմոթէոս Սափրիշեան Կոստանդնուպօլսեցի, ի միաբանութենէ ս. Երուսաղէմի, առաջին և երկրորդ զիբք, Երուսաղէմ, ի տպարանէ առաքելական Աթոռոյ ս. Յակովբեանց, 1871:

2 Deux ans de séjour en Abyssinie ou vie morale, politique et religieuse des Abyssiniens par le R. P. Dimothéos, légat de sa Béatitude le patriarche arménien auprès de Théodore roi d'Abyssinie, traduit par ordre de sa Béatitude Monseigneur Issale, patriarche arménien de Jérusalem. Typographie arménienne ou couvent de Saint-Jacques, Jérusalem, 1871.

Zwei Jahre in Abyssinien oder Schilderung der Sitten und des staatlichen und religiösen Lebens der Abyssinier von Sr. Hochw. Pater Timotheus, Legat Sr. Eminenz der Armenischen Patriarchen bei König Theodor von Abyssinien. Armenische Bibliothek. Herausgegeben von Abgar Joannissiany, Leipzig.

Ուղեգրութիւն անգլերեն Քարգամանութիւնը, որը նվեր է ուղարկվել Անգլիայի Վիկտորյա թագուհուն, մնացել է անտպ:

3 Մի շարք հեղինակներ անդրադարձել են Տիմոթէոսի ոչ թե ուղեգրութիւնը, այլ նրա ուղեւորութիւնը: Նրանք պարզապէս վերաշարադրել են ուղեգրութիւն այն մասերը, որ նրանց թվացել է կարևոր հայ-եթովպական հարաբերութիւնների տեսանկյունից: Գրանք են Ֆ. Զ. Մալեզյանը («Գեր[ապատիւ] Իսահակ եպիսկոպոսի եւ արթ[անապատիւ] Տիմոթէոս վարդապետի Հապէշտան ուղեւորութեան պատմութիւնը», տե՛ս, «Մասիս», 4. Պոլիս, 1869, № 182, 1870, № 407: Որոշ հապավումներով արտատպվել է էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում, տե՛ս 1869, № 6, էջ 146—149, 1870, № 9, էջ 183—185): Մինա Նուրիջանը (Ժամանակակից պատմութիւն 1866—1878, հատոր 9, Վենետիկ, 1907, էջ 46): Մաղափա Օրմանյանը (Ազգապատում, մասն երրորդ, 1808 տարիներ մինչև 1909, տպարան սրբոյ Հակոբյանց՝ Երուսաղէմ, 1927, էջ 4123—4138): Տ. Զ. Ք. Սավալանյանցը (Պատմութիւն Երուսաղէմի, երրորդ հատոր, տպարան սրբոյ Հակոբյանց, Երուսաղէմ, 1931, էջ 1132—1155): Բյուզանդ Եղիայանը (Հայ կաթողիկէ և արևմտարեւելեան հարանվանութիւնաց բաժանումը ԺՔ դարուն, Անթիլիաս—Լիբանան, 1971, էջ 303—304) և ուրիշներ:

4 Հորմուզդ Ռասամը ծագումով հայ էր («Միտն», Երուսաղէմ, 1867, № 4, էջ 49): Այդ հանգամանքը հավանաբար ոչ անկարևոր դեր է կատարել եթովպիա ուղարկվող այդ պատվիրակութիւն գլուխ նշանակվելու գործում: Լինելով ոչ միայն քաղաքական գործիչ, այլև գիտնական, Ռասամը 1897 թ. Քոփրաք-Կալեում (Վան) հնագիտական պեղումներ է կատարել անգլիական հյուպատոս Կլեյտոնի և ամերիկյան միսիոներ Ռեյնոլդսի հետ: Նրա գրչին են պատկանում մի շարք գիտական աշխատութիւններ:

5 Տիմոթէոսի ուղեւորութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն է առաջացրել ինչպես հայ, այնպես էլ օտար շրջաններում: Երուսաղէմի հայոց վանքի պաշտոնաթերթ «Միտն» ամսագրում նրա ուղեւորութիւն վերաբերյալ հրատարակված յուրաքանչյուր նյութ անհապաղ արձագանք էր գտնում գրեթէ բոլոր հայկական կարևոր թերթերում: Ստորև գրանցից մի քանիսը. 1. «Գեր [ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ արթ[անապատիւ] Տիմոթէոս վարդապետի ուղեւորութիւնն դէպ ի Հապէշտան» («Միտն», 1867, № 4, էջ 49—54): 2. Գեր[ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ իւր

ուղեկցաց ի Սուէզ հասնիլը» («Սիոն», 1867, № 3, էջ 72—74): 3. «Երկրորդ նամակ գեր[ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի ի Ջիզղայէ» («Սիոն», 1867, № 6, էջ 89—90): 4. «Երրորդ նամակ գեր[ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի ի Սուակինէ» («Սիոն», 1867, № 8, էջ 121—122): «Սիոնը» հրատարակել է նաև այն նամակները, որ Վիկտորյա Թագուհու «հրամանաւ» Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրութիւնը հղել է Նսայի պատրիարքին Տիմոթէոսի ուղեւորութիւն կապակցութեամբ («Սիոն», 1870, № 5, էջ 70 և 1872, № 7, էջ 156):

6 «Սիոն», 1867, № 4, էջ 49:

7 Record of the Expedition, vol. I, p. 51.

8 Նույն տեղում, էջ 330—331:

9 Մ. Մամալեյան, Հայոց եկեղեցի, էջ 102—103:

10 Տարբեր ժամանակներում մի շարք բարձրաստիճան հայ եկեղեցականներ, այդ թվում Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը պարզեցաւրէլ են էթովպական շրանշաններով:

11 «Սիոն», 1867, № 4, էջ 49:

12 Նույն տեղում:

13 Նույն տեղում:

14 Տիգրան Հ. Ք. Սավալանյանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. 2, էջ 1152—1153:

15 Նույն տեղում, էջ 1154:

16 «Սիոն», 1867, № 4, էջ 49:

17 Ըստ Երուսաղեմի պատրիարքարանի պաշտոնաթերթի, պատրիարքը Եգիպտոս է գնացել հալկական «եկեղեցաց այցելութիւն ընելու նպատակով»: Իհարկէ, այդ այցպես չէր: Ալեքսանդրիայում պատրիարքը շոգենալից նավամատուց է հասել «կառավարութիւն կողմէն խրկված ութ զույգ թիով նավ նստած և ուրիշ տասնի շափ նավակներու ուղեկցութեամբ»: Այնտեղից «գործելու կառավարութիւն կողմէն պատրաստված քառաձի կառքն նստելով և ուրիշ քսանի շափ կառքերու ընկերակցութեամբ» առաջնորդվել է եկեղեցի: Նրա կառքի առջևից գնում էին «30-ի շափ ոտնավոր և 60-ի շափ ձիավոր զինվորք» և այլն («Սիոն», 1867, № 7, էջ 105—106):

18 Այդ կոնդակում Եգիպտոսի խղիվը ներկայացված է որպես մի գործիչ, որը Թեոդորոս II-ի նկատմամբ տածում է բարեկամական սրտարուս սիրո զգացումներ և ցանկանում Եթովպիան տեսնել խաղաղ ու բարգաձան վիճակում: Իրք նրան «ցամ մի» է, որ Անգլիան «պատերազմ հրատարակեց, և Եթովպիայի դեմ մեծ արշավանք ու բազմաձեռն բանակ մի խրկեց» ու Թեոդորոսը «պիտի ստիպվի պատերազմելու, արյուն թափելու»: Ճիշտ է, Եթովպիան ժողովրդի գործընկեր և մեծ կարողութիւն օտար հարձակման դեմ», սակայն չի կարող վերջնական հաղթանակ հուսալ, քանի որ Անգլիան, «մյուս քրիստոնյա մեծ տերութիւնց հետ բարեկամական հարաբերութիւններ ունենալով, կրնա օգնութիւն գտնել» և այլն: Վերջում պատրիարքը խորհուրդ է տալիս ազատ արձակել կալանավորներին «մեծ արշավանքի գեշ հետևանաց առաջին առնելու»: Համար:

19 Record of the Expedition, vol. I, p. 42.

20 Նույն տեղում, էջ 44:

21 Նույն տեղում, էջ 44—45:

22 «Սիոն», 1867, № 12, էջ 189:

23 Տիմոթէոսն ազատ օգտվում էր թուրքերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն լեզուներէրց, մասամբ էլ ամհարերէնից: Վերջինիս մասին նա բազմիցս հիշատակել է

ուղեգրութիւն մեջ Մի տեղ նա ասում է. «Ես... կըսեի Ամհարայի լեզվով,—Ձեր իշխաններին համբերութիւն սովորեցնեք, տեսեք, ինչպես հանդարտ կդիտեն» և այլն: Մի այլ տեղ նա նշել է, որ ինքը եթովպացի կրօնավորների հետ զրույցներ էր ունենում «խոսելով հետերին իրենց լեզվով»: Տիմոթեոսն ամհարերին ոչ միայն խոսում, այլև ինչ-որ շափով գրում էր: Նա ասում է. «Ես քիչ-շատ հապեշերին տառերը ճանչնալու մեկուն հեղև կուտայի գրվելիք տառերը, և ես կնշանակեի մեքենայարար, բայց կարողացա իմացնել անով (նամակով—Ն. Բ.) մեր ով և ուր ըլլալնիս»:

24 Մ. Աղավնունի, Միաբանք և այցելութ, էջ 509:

25 Նույն տեղում, էջ 441:

26 Տիգրան Ն. Բ. Սավալանյանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. 2, էջ 1154:

27 Նույն տեղում, էջ 1155:

28 Narrative of the British Mission to Theodore, King of Abyssinia, with notices of the countries traversed from Massowah, through the Soudan, the Amhare, and back to Anneslay Bay, from Magdala, by Hormuzd Rassam, in two volumes. London, 1869.

29 Ma captivité en Abyssinie, avec des détails sur l'empereur Théodoros, sa vie, ses mœurs, son peuple, son pays, par le Dr. H. Blanc, traduit par Arbousse-Bastide, Paris, 1870.

30 Record of the Expedition to Abyssinia, compiled by order of the secretary of state for war, by Major Trevenen J. Holland, C. B. Bombay staff corps and captain Henry M. Hozier, 3rd Dragoon guards, under the direction of colonel sir Henry James..., 1870, vol. I and II.

31 A History of the Abyssinian Expedition, by Clemand R. Markham, with a chapter containing an account of the mission and captivity of Mr. Rassam and his companions by Lieutenant W.-F. Prideaux, Bombay, staff corps 1889.

32 Այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ կան նաև մի շարք եթովպական աղբյուրներ, որոնցից հատկապես պետք է նշել Զանների ամհարերին բնագիրը (E. Littman, The Chronicle of King Theodore, New York and Leipzig, 1902. Խալիբեն Թարգմանութիւնը՝ Martino Mozeno, La cronaca di tre Teodoro. Attribuita al dabbara „Zaneb“, Rassegna di studi Etiopici, II, 1942). Վալդե Մարիամի (C. Mondon-Vidalliet, Chronique de Théodore II, Paris, 1905), Անանուհի (Luigi Fasella, La cronaca dell'Imperatore Teodoros II di Etiopico in un manuscritto Amarico. Annali dell'istituto orientale di Napoli, VI—VIII, 1957—1959) ժամանակագրութիւնները: Տիմոթեոսի ուղեգրութիւնից քսան-երեսուն տարի հետո միայն խմբագրված այդ աղբյուրների քննարկումը չի մտնում մեր խնդրի մեջ, թեև, ելնելով շարադրվող հարցերի պահանջներից, դրանց հաղորդումներին ևս անդրադարձել ենք այս կամ այն շափով:

33 Ս. Գ. Ազոնց, Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, Ափրիկե, Վենետիկ, 1802:

34 Զանդոյի առասպելը ծագել է տոտեմիզմի դարաշրջանում, երբ վիշապ-օձերը համարվում էին տոտեմներ: Սակայն երկրագործութիւն և անասնապահութիւն զարգացման շնորհիվ այս հասկացութիւնը տրոհվել է, և բարի ուժերին զուգահեռ ստեղծվել է ընդհանուր թշնամի ուժերի մի հավաքական կերպար՝ վիշապ-օձերի ու դեմրի կերպարանքով: Զանդո վիշապը հավաքական, ընդհանուր հասկացողութիւն է, մարմ-

նաՎորում է հասարակական, շար, ճնշող, թշնամի ուժերը, եթովպական ժողովրդի թշնամիների գաղափարը: Այդ վիշապամարտի դիցարանական առասպելը վերամշակվելով նպաստել է քրիստոնեության տարածմանը եթովպիայում: Զանգոյի առասպելից երևում է, որ եթովպիայում գոյություն է ունեցել վիշապ-օձերի և կախարհ-համալինների պաշտամունքը: Դա նշանակում է, որ եթովպիայի հնագույն քնակիչները կռուպաշա էին, և հիմքից զուրկ են պնդումները այն մասին, որ իբր նրանք հնագույն ժամանակներում մի աստված են պաշտել: Այդ թյուր հետևությունն արվել է եթովպիայում տարածված մի առասպելից, որի համաձայն եթովպացիները սերել են Նոյ նահապետի երկրորդ որդու՝ Գամից, սրա որդիներից էլ՝ կուշերը (նուբիացիները): Մեր կարծիքով Նոյից սերելու առասպելը ծագել է քրիստոնեությունը եթովպիա մուտք գործելու ժամանակներում՝ որպես պայքարի միջոց կռապաշտության դեմ:

35 E. A. W. Budge, A History of Ethiopia, London, 1928, vol. I, p. 142.

36 Զանգո-Վայնարայի առասպելը հիշեցնող մի պատում էլ կա եգիպտական դիցարանության մեջ: Արեհ աստվածուհի Իսիսը ցանկանում է իմանալ արևի Ռա աստծու գաղտնարանի անունը, սակայն վերջինս մերժում է բանալ իր գաղտնիքը: Իսիսը ստեղծում է տեգի ձևով մի վիշապ և, այն կախարհելով, խրում է Ռա աստծու ճանապարհին: Տեգածե վիշապն արևի աստծուն հարվածում է այնքան ժամանակ, մինչև նա հայտնում է իր գաղտնիքը և մահանում: Այդ առասպելի վերապրուկները մինչև օրս էլ պահպանվել են աֆրիկյան տարրեր ժողովուրդների մոտ: Ունիորոներն, օրինակ, գոմեշը սպանում են մոտավորապես այնպես, ինչպես Իսիսի վիշապը՝ Ռա աստծուն:

37 Վալդե-Մարիամը, օրինակ Կասա-Քեոդորոսի ըմբոստության դրվագը վերապատմել է այսպես. «Վալզարո Տավարայի հետ ամուսնանալու շնորհիվ լինելով Ռաո Ալիի փեսան, Կասան մնաց աներոջ տանը, բայց մի օր, երբ նա որդադեղ էր ընդունել և խնդրել էր, որ իր ճաշը ուղարկեն, նրան որպես մսեղեն ճաշատեսակ մատուցեցին կենդանու առջևի ոտքերը: Նա դրանք ետ ուղարկեց գոռալով. լեջ Կասան այդ մտից չի ուտում, ինչ է, ինձ չրկիր կնոջ տեղ են դրել: Նրա կինը՝ Վալզարո Տավարայն ասաց. Դու ոչ մի կտոր հող չունե՞ս: Լավագույն դեպքում մեղ մնում է պատրաստվել այստեղից հեռանալու համար. — Ինչպես թե հող չունեմ, գոռաց Կասան,— դեռ կտեսնենք: Դրանից հետո նա Կվարա իջավ կնոջ հետ միասին» (տե՛ս Mondon-Vidailet, Chronique de Théodore II, pp. 2—3).

Բլանկն այդ նույն դրվագը վերապատմում է հետևյալ ձևով. Կասան, որ վիրավորվել էր թուրքերի դեմ կռվում, աստիպվեց կանգ առնել Դեմրեայի սահմանի վրա: Նա բանակատեղից զոքանին լուր ուղարկեց իր վիճակի մասին, խնդրելով մի կով՝ արիսինիացի բժիշկների պահանջած վարձը: Վալզարո Մանանը, որ միշտ ատել էր Կասային, փութաշանորեն օգտագործեց առիթը ... որպեսզի կոտրի նրա հպարտությունը և նրան ուղարկեց կովի փոխարեն մի կտոր միս, վիրավորական մի նամակի հետ միասին: Վիրավոր պետի մահիճի մոտ էր նրա կինը, նրա զթախտությունները բաժանող ֆաշարի ընկերը, որին նա սիրում էր: Ականջ դնելով թագուհու հեգնական նամակին, նա խոր նվաստություն զգաց, և նրա՝ գալլացու կոացող արունը բոցավառվեց: Նա ոտքի կանգնեց և Կասային ասաց, որ ինքը սիրում է քաջերին, ատում վախկոտներին, և նրան կլքի, եթե նա արյամբ վրեժխնդիր չլինի այդ վիրավորանքի համար: ... Եվ վրեժխնդրության ծարավը ներթափանցեց Կասայի սիրտը: Ուժերը բավականաչափ վե-

րացոնելուց հետո նա վերադարձավ Կվարա և իրեն անկախ հռչակեց բացահայտ կերպով» (H. Hancock, Ma captivité, pp. 3—4):

Ահա և Տիմոթեոսի տարբերակը. «Այն ատենները Քեղոքոսս, որ Կասս կըսվեր, կուզա Ռաս Ալիին քով զինվորութիւն կմտնէ, և յուր ցույց տված քաղութուններով սիրելի կըլլա անոր աչքին մինչև կփեսայանա՝ անոր աչքիկը առնելով: Սր մը անիկա որդաղեղ (կոստ) խմած ըլլալով աներոջմէն կով մը կխնդրէ, աներոջ մայրն ալ, որ դեռ կենդանի էր, նախատելով մը հրաման կընէ սպասավորաց, ասելով,—Որդաղեղ ծախտզին տղուն կտոր մը միս տվէք որ երթաւ Այս խոսքը խիստ ծանր կուզա Կասսալին, կզայրանա ու կրակ կդառնա կնկա մը բերնէն այնպես նախատինք ընդունելուն: Յուր կիներ կիմանա այս բանը, ու կդառնա կըսէ Կասսային.—Գոտիդ կապե շուտով, քով Կասսա, ի՞նչ ես կեցեր մնացեր կնկա մը պես: Ըսել կուզէ կտրիճ հղիք ու ապստամբութիւն կանան խոսքերն ավելի խրախուսվելով ու զրգովելով, Կասսան հետը կառնու զինքն ալ ու կփախչի յուր հայրենի երկիրը՝ Կվարա, և քիչ ժամանակի մէջ կհաշողի անոր տիրել» և այլն:

38 Abyssinia and his peop'e or Life in the Land of Prester John (Consul, Plowden's description of Abyssinia 1852—5) Edited by J. C. Hotten, London 1868, p. 187—188.

39 Տիմոթեոսը հաղորդում է. «Քե որ թագավորը դրամ, պարեն կամ ուրիշ որևէ բան մը խնդրելու ըլլա սեղաց մը, նույն տեղվույն կառավարիչ իշխանը յուր կուտա յուր մարզոց և գյուղացւոց ծերերուն կհայտնէ անոնց թագավորին պահանջը և անոնց հաճությունը ընդունելուն կրածն խնդրածը յուրաքանչյուր գյուղի վրա, դարձյալ անոնց ձեռքով ամեն մեկ գյուղին յուր կարողութիւն համեմատ, և դարձյալ յուրաքանչյուր գյուղի ընկած բաժինը նույն կերպով կրածն ամեն մեկի տան վրա»:

40 Ըսա Տիմոթեոսի, ծերերի խորհուրդը իրավունք ուներ վճռելու քաղաքի և քաղաքացիներին տարբեր հարցեր, ընդունելու կամ մերժելու կովի ելած իշխաններին օգնութիւն ցույց տալու առաջարկը և այլն: Բերնք երկու օրինակ. Գարբ Մարիամ իշխանը, հուսալով օգնական ուժեր ստանալ Բելեսայից, չլուր կխրկի Բելեսայու ծերերին», հայտնելով. «Ես ձեր ստացվածքը հափշտակելու շնք եկած, այլ միայն պատերազմող մարդիկ կուզեմ ձեզմէ: Մերերը պատասխանեցին. «Յորքան պատերազմող մարդիկ ունեինք թագավորին քով կգտնվին. այդ խնդիրքնիդ անհնար է, իսկ թե որ արմտիք, պաշար կուզէք, տանք ձեզի»: Կամ «դեմբացիք, որ առանց իշխանի էին, երկու կողմի բաժանվելով, մեկ կողմը Տեսու Գորաղե զորավոր ալստամբի իշխանութիւն ներք կմտնեն, և մյուս մասը, իրենց ծերունայց հաճությամբ Չելգայի կուսակալներուն անձնատուր կըլլան»:

41 Օրինակ. Ագաու երկրում շքի մեծ ցամաքութիւն» էր, սլատում է Տիմոթեոսը «գյուղացիք կուզային և, իմանալով մեր եկեղեցական ըլլալը, կաղաչին որ աղոթք ընենք, որ աստված անձրև տա իրենց ... խաչահանգիստ ըրինք և աղոթք ընելով, աստծո ողորմութիւնը խնդրեցինք: Չենք գիտեր թե արդոք մեր աղոթքը լսելի եղավ, թե աստված ժողովրդոց և մեր երեսին ողորմեցավ. երկու անգամ այնքան հորջ անձրևներ իշան, մինչև հեղեղներ կապեցին ու գետեր հորդեցան ...»: Գյուղացիները հավատում են, որ անձրևը տեղում է աստծու կամեցողությամբ, իսկ Տիմոթեոսը վստահ չէ («չէնք գիտեր»), թե ինչպես պատահեց որ անձրև տեղաց Ագաու երկրում: Ուղեգրութիւնում կան այդ կարգի նաև այլ փաստեր:

ԱՆԻ ԵՎ ԴՎԻՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ԳՏՆՎԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանի երկու խոշոր քաղաքներում՝ Անիում և Դվինում գտնված դրամագիտական նյութերը հնարավորություն են ընձեռում դատելու ոչ միայն ընդհանրությունների, այլև այն տարբերությունների մասին, որոնք բնորոշ են եղել նրանցից յուրաքանչյուրի դրամական շրջանառության ներքին ոլորտին։ Շատերը չէ, որ ծանոթ են Անի քաղաքում գտնված դրամագիտական նյութերի ծագմանը վերաբերող ժամանակագրական և դինաստիական պատկանելության տրվյալներին։ Ի տարբերություն հնագիտական բնութթի շատ նյութերի, որոնց քննությունները կատարվել են դեռևս հանգուցյալ ակադեմիկոս Ն. Յ. Մառի ղեկավարությամբ, Անիում գտնված դրամագիտական նյութերը մինչև վերջերս մնացել էին անորոշ միճակում։ Հնագետների կողմից հիշատակվել են, որ հնամյա Անի քաղաքում և նրա շրջակայքում հին ու միջնադարյան մետաղե շատ դրամներ են գտնվել, սակայն այդ դրամների վրա եղած պատկերների ու գրությունների, նրանց պետական պատկանելության, ինչպես նաև ժամանակագրության մասին որոշակի տեղեկություններ կամ դասակարգված ցուցակներ չեն հրապարակվել։

Ավարտելով Դվին քաղաքի տարածքի վրա գտնված դրամների ու դրամական գանձերի քննությունը, որոնց արդյունքների առաջին մասը հրատարակված է¹, մենք ձեռնամուխ եղանք Անիում և նրա շրջակայքում գտնված դրամագիտական նյութերի ուսումնասիրությունը։ Դրանք ներկայումս պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում²։ Սակայն մինչ այդ նյութերի հիմնական խմբերին անդրադառնալը, նշենք, որ առաջին հաղորդումը Շիրակի Բագրատունյաց մայրաքաղաքի պեղումներից ի հայտ եկած դրամների մասին տվել է Ն. Յ. Մառը։ Նրա հաղորդագրության մեջ ասված է, որ Անիում գտնվել են առավելապես պղնձե և շատ քիչ արծաթե դրամներ³։

Քննությունները պարզեցին, որ իրոք Անիի դրամագիտական հավաքածուն բաղկացած է գերազանցապես պղնձե դրամներից: Սակայն միայն այդքանը, ուրիշ տեղեկություններ դրամների վերաբերյալ Ն. Յ. Մառը չի տվել: Այնուհետև Անիում գտնված դրամագիտական նյութերին անդրադարձել է հանգուցյալ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին՝ ավելացնելով մի քանի էական տվյալներ, որոնք բացակայում էին նախորդ հաղորդման մեջ: Ըստ Հ. Օրբելու՝ Անիում գտնված դրամները եղել են բյուզանդական պղնձե դրամներ և մասամբ մահմեդական ու վրացական⁴: Հիրավի, Անիում գտնված դրամագիտական նյութերի մեջ մեծ մասը Բյուզանդական կայսրության պղնձե դրամներ են, հետո միայն՝ առանձին օրինակներով, մահմեդական տարբեր իշխանությունների և վրաց Բագրատունյաց թագավորության պղնձե դրամներ: Տարիներ առաջ Պետական էրմիտաժի դրամագիտության բաժնում (1951թ.) ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին մեզ հաղորդեց իր տպավորությունները Անիում գտնված մի շարք հուլաղույան պղնձե դրամների մասին, որոնց վրա դրոշմված էին հայերեն գրերին նմանվող, բայց անորոշ նշաններ: Դրանք թողարկվել են Անի քաղաքում, Հուլաղույան վերջին խաներից Սուլեյմանի (1339—1344) և Նուշիրվանի (1344—1354) տարիներին, նրանց անունների ուղղուրերեն արձանագրություններով: Թանգարանում պահվող արխիվային նյութերի ներկայիս վիճակից ելնելով, կարելի է ասել, որ մենք պարտական ենք Հովսեփ Օրբելու հիշատակություններին Անիում գտնված դրամական գանձերի, մասնավորապես 1906 թ. Գազկաշեն եկեղեցու մոտ, 1908 թ. միջնաբերդի բազիլիկ դահլիճի նկուղում և 1909 թ. Մառի անվան փողոցի պեղումներից ի հայտ եկած գանձերի տեղանքին վերաբերող մանրամասնությունների համար: Սակայն մինչև 1982 թ. դեռևս չէր ստեղծվել մի ամփոփ ցուցակ Անի քաղաքում և նրա շրջակայքում գտնված դրամների մասին: Հիմք ընդունելով Անի քաղաքից Երևան փոխադրված բոլոր այն հին ու միջնադարյան դրամները, որոնք ներկայումս պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում⁵, մենք քննեցինք նրանցից յուրաքանչյուրի ծագմանը վերաբերող տվյալները, որոնք ներկայացնում ենք հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպոս Արիդայոսի գահակալության տարիներին (323—316) թողարկված արծաթե դրամներ . . . . . 2 հատ
2. Փյունիկիայի Տյուրոս քաղաքում, մ. թ. ա. Ա. դ. թողարկված արծաթե տետրադրախմ . . . . . 1 հատ

3. Հայաստանի Արտաշեսյան թագավորության Տիգրան Մեծի (95—55) պատկերով և նրա տիտղոսի՝ «արքայից արքա» հունարեն գրությունը, Տիգրանակերտում թողարկված արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
4. Պարթևական թագավորության, Օրոդես Բ արքայի (57—38) պատկերով և նրա տիտղոսների հունարեն արձանագրություններով արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
5. Հռոմի հանրապետության մ.թ.ա. Ա դ. վերջին թողարկված արծաթե դրամներ . . . . . 2 հատ
6. Հռոմի կայսր Վեսպասիանոսի գահակալության տարիներին (69—79) թողարկված արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
7. Բյուզանդական արծաթե դրամներ՝ թողարկված Թեոդոսիոս Բ կայսեր գահակալության տարիներին (408—450) 3 հատ
8. Բյուզանդական արծաթե դրամներ՝ թողարկված Անաստասիոս կայսեր գահակալության տարիներին (491—518) . . . . . 2 հատ
9. Իրանի Սասանյան թագավորության Որմիզդ Դ (579—590) և Խոսրով Բ (590—628) արքաների պատկերներով արծաթե դրամներ . . . . . 4 հատ
10. Բյուզանդական Հերակլես կայսեր և նրա հաջորդների գահակալության տարիներին՝ է—Ժ դդ. թողարկված արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
պղնձե դրամներ . . . . . 1274 հատ
11. Արաբական խալիֆայության Օմայան հարստության Արմինիա նահանգի, անտարեթիվ (է—Ը դդ.) պղնձե դրամներ 2 հատ
12. Արաբական խալիֆայության Աբբասյան ալ-Մանսուր խալիֆայի գահակալության տարիներին (754—775) ալ-Քուֆա քաղաքում թողարկված արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
պղնձե դրամ . . . . . 1 հատ
13. Բուլեհյան տիրապետության Բաղդադում թողարկված՝ Ժ դ. արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
14. Օրտոկյան (Մարդինի) նուր ադ-Դինի անունով (1146—1173) պղնձե դրամ . . . . . 1 հատ
15. Սելջուկյան (Ռումի), արծաթե դրամներ . . . . . 6 հատ
պղնձե դրամներ . . . . . 203 հատ
16. Իլդեգիզյան (Ադրբեջանի) աթաբեկների, ԺԲ—ԺԳ դդ. պղնձե դրամներ . . . . . 37 հատ
17. Խորեզմի շահ Զալալ ադ-Դինի, 1226 թ., պղնձե դրամ . . . . . 1 հատ

18. Վրացական Բագրատունյաց, ԺԲ—ԺԳ դդ., պղնձե դրամներ 52 հատ
19. Եղեսիայի խաչակիր ասպետների, ԺԲ դ., պղնձե դրամներ . 24 հատ
20. Մոնղոլական տիրակալության, Զինգիզյան Մենգու խանի (1251—1260) արծաթե դրամներ . . . . . 2 հատ
պղնձե դրամներ . . . . . 18 հատ
21. Մոնղոլական տիրակալության, Հուլաղույան խաների, ԺԳ—ԺԴ դդ. արծաթե դրամներ . . . . . 15 հատ
պղնձե դրամներ . . . . . 49 հատ
22. Իրանի քաղաքային թողարկման, ԺԷ—ԺԸ դդ., պղնձե դրամներ . . . . . 25 հատ
23. Օսմանյան կայսրության, մաշված արձանագրություններով ԺԹ դ., պղնձե դրամներ . . . . . 5 հատ
24. Ռուսական կայսրության, մաշված արձանագրություններով պղնձե դրամներ . . . . . 2 հատ
25. Անորոշ, խիստ մաշված արձանագրություններով, պղնձե դրամներ . . . . . 57 հատ
- Այսպիսով, մեր առաջ ներկայանում են Անի քաղաքի տարածքում գտնված 37 արծաթե և 1756 պղնձե, ընդամենը 1793 մետաղյա դրամներ, որոնց ծագման ժամանակագրական և դինաստիական վերոհիշյալ ցուցակը տակավին առաջին անգամ է հրատարակվում:
- Ինչ վերաբերում է Դվինում գտնված դրամներին, այս դրանք իրենց ծագման տվյալներով ստորաբաժանվում են հետևյալ հաջորդականությամբ.
1. Մակեդոնական թագավորության Փիլիպոս Արիդայոսի գահակալության տարիներին (323—316) թողարկված արծաթե տետրադրախմ . . . . . 1 հատ
  2. Հալոց Արտաշեսյան թագավորության Մեծն Տիգրանի գահակալության տարիներին (95—55), նրա «արքայից արքա» տիտղոսի հունարեն արձանագրությամբ, Տիգրանակերտում թողարկված արծաթե դրամ . . . . . 1 հատ
  3. Հռոմեական կայսրության Օգոստոս Օկտավիանոսի և Դոմիցիանոսի (81—96) տարիներին թողարկված . . . . . 1 հատ
Ընդամենը՝ 3 հատ արծաթե դրամ:
  4. Բոսֆորի թագավորության Ռիսկուպարիդ Բ (68—92) և Ռիսկուպարիդ Զ (318—332) թագավորների պղնձե դրամներ . . . . . 2 հատ

5. Իրանի Սասանյան թագավորության Ե—Է դդ. արժաթե դրամներ, թողարկված Կավատ Ա (488—531), Խոսրով Ա (531—579), Ուրմիզդ Դ (579—590), Խոսրով Բ (590—628) և Արտաշիր Գ (628—630) արքաների գահակալության տարիներին . . . . . 212 հատ
6. Բյուզանդական կայսրության Ե—ԺԱ դդ. ոսկե դրամներ . . . . . 44 հատ
 արժաթե դրամներ . . . . . 229 հատ
 պղնձե դրամներ . . . . . 50 հատ
 Ընդամենը՝ 313 դրամ⁶:
7. Արարական խալիֆայության, Օմայան հարստության, Ը դ. արժաթե դրամներ . . . . . 5 հատ
 պղնձե դրամներ . . . . . 30 հատ
 Ընդամենը՝ 35 դրամ:
8. Արարական խալիֆայության, Աբրուսյան հարստության Ը—Ժ դդ. արժաթե դրամներ . . . . . 28 հատ
 պղնձե դրամներ . . . . . 367 հատ
 Ընդամենը՝ 395 դրամ⁷:
9. Թարարիստանի արարա-սասանյան պատկերագրության, Ը դ. արժաթե դրամներ . . . . . 4 հատ
10. Սաջյան ամիրայության Յուսուֆ իբն Դիվդադի անունով Արմինիայում (Դվին) հիշրայի 319, այսինքն մ.թ. 931 թ. թողարկված արժաթե դրամ . . . . . 1 հատ
11. Շեղդադյան ամիրայության, մաշված արձանագրություններով, ԺԱ դ. արժաթե դրամներ . . . . . 2 հատ
12. Իրաքի սելջուկյան, մաշված արձանագրություններով, ԺԲ դ. պղնձե դրամներ . . . . . 2 հատ
13. Ադրբեջանի Իլդեզիդյան հարստության, աթաբեկներ՝ Իլդեզիդի (1137—1176), Փահլևան Մուհամմեդի (1176—1187), Կիզիլ-Արսլանի (1187—1191) և Աբու-Բեկրի (1191—1210) անուններով պղնձե դրամներ . . . . . 881 հատ
14. Օրտուկյան հարստության Հիսն Քայֆայի և Մարդինի տիրակալների, ԺԲ դ. պղնձե դրամներ . . . . . 5 հատ
15. Զանգյան հարստության Մոսուլի և Հալեպի տիրակալների, ԺԲ—ԺԳ դդ. պղնձե դրամներ . . . . . 3 հատ
16. Մենգուչակյան հարստության Երզնկայի տիրակալ Բահրամ շահի (1155—1218) պղնձե դրամ . . . . . 1 հատ

17. Փոքր Ասիայի սելջուկյան, ժԲ—ժԴ դդ. արժաթե դրամներ 5 հատ
 պղնձե դրամներ . . . . . 26 հատ
 Ընդամենը՝ 31 դրամ:
18. Խորեզմի շահ Զալալ ադ-Դին Մանգրուրունու անունով
 (617—628) պղնձե դրամ . . . . . 1 հատ
19. Վրաց Բագրատունյաց թագավորության, առավելագույն
 թամար (1184—1212) և Ռուսուդան (1223—1247) թագու-
 հինների անուններով վրացերեն և արաբերեն արձանագրու-
 թյուններով պղնձե դրամներ . . . . . 115 հատ
20. Մոնղոլական տիրապետության Չինգիզյան, Ղուլաղույան
 և Զուլյան խանների անուններով ժԳ—ժԴ դդ. արժաթե
 դրամներ . . . . . 3 հատ
 պղնձե դրամներ . . . . . 7 հատ
 Ընդհանուր թվով 10 դրամ:
21. Իրանի Սեֆյան շահ Աբբասի (1587—1629) անունով, Ռեշտ
 քաղաքում թողարկված արժաթե դրամ (աբբասի) . . . . . 1 հատ
22. Իրանական տիրապետության, ժԷ—ժԸ դդ. քաղաքային
 պղնձե դրամներ . . . . . 16 հատ
23. Հնդկաստանի Բարուրյան հարստության, Նասիր ադ-Դին
 Մուհամմեդի (1718—1748) անունով, Շահշահանաբադ
 քաղաքում, հիշրայի 1151 թ.՝ մ.թ. 1738—1739 թթ. թո-
 ղարկված արժաթե դրամ (ռուփի) . . . . . 1 հատ
24. Օսմանյան կայսրության Մուհամմեդ Դ (1648—1687) և
 Արդ ալ-Մեջիդ (1839—1861) սուլթանների անուններով
 արժաթե դրամներ . . . . . 2 հատ
 Արդ ալ-Ազիդի անունով (1860—1876) պղնձե դրամ . . . . . 1 հատ
 Ընդամենը՝ Օսմանյան 3 դրամ:
25. Ռուսական կայսրության Նիկոլայ Ա ցարի (1825—1855)
 անունով պղնձե դրամներ . . . . . 2 հատ
26. Խիստ մաշված, անորոշ արժաթե դրամներ . . . . . 6 հատ
 պղնձե դրամներ . . . . . 189 հատ
 Ընդամենը՝ 195 դրամ:
- Ի մի բերելով կարող ենք նշել, որ Դվինում գտնված դրամագիտա-
 կան նյութերը (ոսկե՝ 44, արժաթե՝ 506 և պղնձե՝ 1700 դրամներ) գրե-
 թե նույն համամասնությամբ, ինչպես Անիում գտնվածները, իրենց
 ծագմամբ երկու տասնյակից ավելի պետությունների դրամական միա-
 վորներ են՝ թողարկված տիպային տարբեր տվյալներով: Հիշյալ նյու-

Քերից Դվինի դրամական տնտեսութեան համար բնորոշ են, այսինքն լայն տարածում են ունեցել հետևյալ դրամական խմբերը.

ա) Սասանյան և բյուզանդական Ե—է դդ. արծաթի դրամները:

բ) Արաբական խալիֆայութեան (Օմայան և Աբբասյան) Ը—Ժ դդ. արծաթի ու պղնձի դրամները:

գ) Քուրբ սելջուկյան ԺԱ—ԺԲ դդ. պղնձի դրամները:

Այս երեք խմբերի դրամները վերաբերում են Դվինի քաղաքային կյանքի հիմնական փուլերին: Մնացյալները կամ վաղ, կամ ուշ ժամանակների են, երբ Դվինը, իբրև քաղաք դեռ չէր ձևավորվի, կամ կորցրել էր իր երբեմնի խոշոր քաղաքի նշանակությունը:

Ինչ վերաբերում է Անի քաղաքին, ապա վերջինիս դրամական տնտեսութեան համար բնորոշ են եղել հետևյալ դրամական խմբերը.

ա) Բյուզանդական կայսրութեան Ժ—ԺԳ դդ. դրամները:

բ) Քուրբ-սելջուկյան տիրապետութեան ԺԱ—ԺԳ դդ. դրամները:

գ) Մոնղոլական տիրապետութեան ԺԳ—ԺԵ դդ. դրամները:

Մնացածները պատահականություններ չլինելով հանդերձ, Անիում լայն տարածում և տևական շրջանառություն չեն ունեցել: Անիում ևս, ինչպես Դվինում, մակեդոնական, փյունիկյան, հին հայկական (արտաշեսյան), հռոմեական և այլ, առավելապես ուշ միջնադարյան դրամները վերաբերում են Անիի մասամբ նախաքաղաքային, ինչպես նաև հետքաղաքային ժամանակներին:

Հայտնի է, որ մինչև Ժ դ. Անին ամբողջ էր նրա քաղաքային կյանքի զարգացումը ժավալվել է Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության հզորության ժամանակներում՝ Ժ դ. սկզբից մինչև ԺԱ դ. առաջին կեսը: Մինչդեռ Դվինը սասանյան և արաբական տիրակալությունների ժամանակ տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային խոշոր կենտրոն էր Հայաստանում, ուր թողարկվում էին սասանյան և արաբական դրամներ: Արտաքին առևտուրը դրսից ևս բերում էր դրամներ:

Նյութերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ Անիում սասանյան, օմայան և արբասյան դրամներ գտնվել են հատուկինս նմուշներով, լայն տարածում այստեղ չեն ունեցել և բնորոշ չեն տեղական շուկայի համար: Այս որոշակի տարբերությունը՝ սասանյան և արաբական դրամների տարածված լինելը Դվինում, իսկ Անիում՝ գրեթե լրիվ բացակայությունը պատահականություն չէ: Այն հաստատում է գրավոր աղբյուրների հաղորդած ժամանակագրական տվյալները Դվին և Անի քաղաքների վերաբերյալ:

Այդ երկու քաղաքների դրամագիտական նյութերի համադրութիւնը բացահայտում է նաև մեկ ուրիշ տարբերութիւն՝ բյուզանդական Ժ—ԺԲ դդ. պղնձե դրամների առատութիւնը Անիում և դրանց համեմատաբար սակավութիւնը Դվինում: Այլ կերպ ասած, բյուզանդական ծափում ունեցող պղնձե դրամները Ժ—ԺԱ դդ. լայն տարածում են ունեցել Անիում, մինչդեռ Դվինում դրանք համեմատաբար անշնչան են եղել: Բյուզանդական պղնձե դրամներից Անիում տարածված են եղել առավելապես Հովհաննես Չմշկիկ (969—976), Վասիլ Բ և Կոստանդին Ը կայսրերի համատեղ զահակալութեան (976—1025), Միքայել Դ (1034—1041), Թեոդորա կայսրուհու (1055—1056), ինչպես նաև Կոստանդին Ժ Դուկասի և կայսրուհի Եվդոկիայի (1059—1067) ֆոլիսները:

Անի-Դվին դրամագիտական նյութերի համադրութիւնը ցույց է տալիս նաև մեկ այլ ուշագրավ տարբերութիւն: Դա Եղեսիա քաղաքում, ԺԲ դ. իշխած խաչակիր ասպետների թողարկած պղնձե դրամների առկայութիւնն է Անիում (24 ֆոլիսներ) և նրանց բացակայութիւնը Դվինում: Այդ դրամները Միջագետքից Շիրակ են թափանցել հավանաբար ոչ ուղղակիորեն՝ Եղեսիա-Անի գծով, այլ, հավանաբար, Անտիոքում և Կ. Պոլսում թողարկված բյուզանդական դրամների հետ միասին, որոնք այնքան տարածված էին Մերձավոր արևելքի երկրներում: Նկատենք, որ Անիում գտնված բյուզանդական դրամներն առավելապես Կ. Պոլսում և Անտիոքում թողարկված դրամներից են: Կոստանդնուպոլիսը և Անտիոքը միջազգային լայն կապեր ունեցող վաճառահան քաղաքներ էին, որոնց առնչութիւնները հայկական շուկաների հետ Բագրատունիների օրոք, ինչպես և նախաարարական ժամանակներում սերտ էին դարձել: Բացառված չէ, որ Սիրիա-Պաղեստինյան շրջաններում տարածված բյուզանդական դրամների հետ Հայաստան են թափանցել նաև հիշյալ խաչակիր ասպետների դրամները, որոնց հայտնութիւնները Անիում պատահականութիւններ չեն, այլ անցյալից մնացած հիշատակութիւններ այն կապերի մասին, որ ունեցել է Շիրակի հայոց մայրաքաղաքը ԺԲ դ. Լեանտի հետ: Անիում և Դվինում գտնված դրամագիտական նյութերի համադրութիւնը ներկայացնում է այդ երկու քաղաքների դրամական տնտեսութիւնների միջև եղած շոտորոտ տարբերութիւնը:

Հայտնի է, որ ԺԲ դ. վերջից մինչև մոնղոլական տիրակալութեան հաստատումը, այսինքն մինչև ԺԴ դ. երեսունական թվականների ավարտը, թե Անիում և թե Դվինում տարածված են եղել վրաց Բագ-

րատունյաց թագավորութեան դրամները: Վերջիններս թողարկվել են բացառապես պղնձից, և դրանց մի մասը ունեցել է վարկային նշանակություններին շուկայում բացակայող արծաթե դրամներին փոխարինելու համար: Դրանց վրա դրոշմված են եղել թամար և Ռուսուդան թագուհիների անունները վրացերեն համառոտագրված և արաբերեն ընդարձակ արձանագրություններով: Այդ դրամները թողարկվել են երկու՝ «կանոնավոր» և «անկանոն» տեսակներով: Անիում տարածված են եղել թե «կանոնավոր» և թե «անկանոն» կերտվածքով վրացական ժԲ—ժԳ դդ. պղնձե դրամները: Մինչդեռ Դվինում տարածված են եղել միայն «կանոնավոր» կերտվածք և համեմատաբար կայուն կշռային չափեր ունեցող վրացական պղնձե դրամները: Այդ տարբերությունը պահանջում է առաջիկայում քննության առնել դրանց գործառական նշանակության հարցերը՝ կապված Մերձավոր արևելքում «արծաթի ճգնաժամի» ծավալման փուլերի հետ: Դա քաղաքատնտեսական բնույթի պատմական երևույթ էր, որ դիտվում է Անդրկովկասում ողջ ժԲ և ժԳ դդ. սկզբում: Այդ երևույթի՝ այսպես կոչված «արծաթի ճգնաժամի» մասին գրավոր տեղեկություններ չեն պահպանվել, իսկ նրա ծագման պատճառները պատմադիտության մեջ մնացել է անորոշ, չնայած առանձին մասնագետներ շուրջ երկու հարյուր տարի տևող (ժԱ—ժԳ դդ.) արծաթե դրամների բացակայությունը Մերձավոր արևելքի երկրներում կապում են սելջուկյան ավերիչ արշավանքների կամ տնտեսական բնույթի տարբեր հարցերի հետ, որոնք լիակատար պարզաբանության կարիք ունեն⁹: «Արծաթի ճգնաժամի» հարցը կոմպլեքսային քննության թեմա է: Մեր նյութերի սույն քննության սահմաններից այն դուրս է:

Արդեն մոնղոլական տիրապետության ժամանակներում վերացել էր «արծաթի ճգնաժամը» և Արևելքում ամենուրեք թողարկվում էին արծաթե դրամներ, որոնք թափանցել էին արտաքին ու ներքին առևտրի շրջանառության ոլորտները: Սակայն մինչ այդ Անիում և Դվինում վրացական դրամների տարածումը պատահականություն չէր, այլ նպատակավորված էր Զաքարյանների իշխանության ներքո զարգացող նվազակազմի տնտեսական ու քաղաքական սերտ հարաբերություններով ընդդեմ թուրք-սելջուկյան դավթիչների:

ժԳ դ. կեսից, դժբախտաբար, խզվում է Անի և Դվին քաղաքների դրամական տնտեսության մեջ մինչ այդ նկատվող ընդհանուր կապը: Անիում լայն տարածում են ստանում մոնղոլական տիրակալության դրամները, իսկ Դվինում ընդհանրապես դրամական շրջանառությունը գրեթե դադարում է: Դվինում ժԳ—ժԴ դդ. դրամներ հազվագյուտ են

հանդիպում: Եվ դա պատահական չէ: Խորեզմի շահ Ջալալ ադ-Դինի և արևմտահայկան մոնղոլական զորքերի կողմից ավերված Դվինը ԺԳ դ. վերջին կորցրել էր իր քաղաքային կյանքի մեծ կենտրոնի նշանակությունը:

Ի տարբերություն Դվինի, Անիում շրջանառության մեջ էին մտել ոչ միայն մոնղոլական, մասնավորապես Չինգիզյան Մանգու խանի, Հուլաղույան Արղուն, Ղազան Մահմուդ, Մուհամմեդ Խուդաբենդա, Աբու-Սայիդ, Սուլեյման և Նուշիրվան խաների դրամները, այլև հենց Անիում այդ խաները թողարկում էին իրենց դրամները: Եթե հաշվի առնենք թանգարաններում ներկայումս պահվող Անի քաղաքում թողարկված մոնղոլական դրամները և կազմենք նրանց ժամանակագրությունը, ապա կարող ենք նշել, որ 1300—1301 թթ. մինչև 1377—1378 թթ.՝ ավելի քան 77 տարի անընդմեջ Անին արծաթե դրամներ է թողարկել ոչ միայն նրան տիրած Հուլաղույան, այլև վերջիններիս հաջորդած Ջելայիրյան խաների անուններով¹⁰:

Արծաթե դրամներից բացի, որոնք թողարկվում էին մասսայաբար, Անիում երբեմն թողարկվում էին նաև ոսկե ու պղնձե դրամներ: Պահպանվել են Աբու-Սայիդ խանի՝ հիշրայի 717, մ.թ. 1317—1318 թթ. Անիում կտրված ոսկե դրամներից, ինչպես նաև վերջին Հուլաղույաններից Սուլեյման խանի անունով հիշրայի 742—743 թթ., մ.թ. 1341—1342 թթ. պղնձե դրամներից առանձին նմուշներ: Այդ դրամները սպասարկում էին քաղաքի և նրա շրջակայքի ներքին առևտրի պահանջները, ըստ որում իրենց վրա ունեցած պատկերների ու գրությունների նշանակությամբ դրանք կազմում են մի յուրատիպ խումբ արևելյան դրամների հոծ զանգվածում: Անի քաղաքի վերջին դրամագիտական վկայությունը ԺԵ դ. դրվագված ոսկե դրամն է, որի մասին հիշատակում է ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին¹¹: Անիում դրվագված ոսկե այդ դրամը վերաբերում է 1407—1420 թթ. և, ինչպես ցույց են տվել վերջին քննությունները, կրում է իր վրա Կարա-Կոյունլի Աբու-Նասր Կարա Յուսուֆ Նույան իբն Մուհամմեդի (հիշրայի 790—810 թթ. = մ.թ. 1389—1406 թթ.) և նրա գահաժառանգ որդու՝ Պիր Բուղաղի (1407—1420 թթ.), անունները¹²:

Անի քաղաքի պատմության հետ առնչվող դրամներից առանձին նմուշներ մեզ հայտնի են նաև Հայկական ՍՍՀ Արթիկի շրջանի Հառիճ, Փանիկ ու Մեծ Մանթաշ գյուղերի դպրոցական թանգարաններից և լենինական քաղաքում կազմված հավաքածուներից¹³: Այդ ամենը՝ լրացնելով Անի քաղաքի պեղածո դրամների շարքը, միաժամանակ հաս-

տատում է մեր եզրահանգումները նրանց հիմնական խմբերի տարածման վերաբերյալ¹⁴,

Բացի զուտ դրամական բնույթի հարցերից, Անիում և Դվինում գտնված մետաղե դրամները իրենց պատկերազրույցյան տվյալներով համապատասխանաբար արտացոլում են այդ երկու քաղաքների պատմության պլանավոր փուլերը, ինչպես նաև հիշատակում նրանց կապերը միջնադարյան տարրեր երկրների հետ:

Х. МУШЕГЯН

МОНЕТЫ, НАЙДЕННЫЕ В ГОРОДАХ АНИ И ДВИН И ДАННЫЕ ИХ СОПОСТАВЛЕНИЯ

Резюме

В статье впервые представлена хронология и династическая принадлежность основных групп восточных монет, найденных в двух крупнейших городах средневековой Армении—в Ани и в Двине. Соответствующие коллекции монет ныне хранятся в отделе нумизматики Государственного музея истории Армении (г. Ереван). Их данные позволяют судить об особенностях денежного хозяйства упомянутых армянских центров ремесла и торговли, а также об их связях с внешним миром. Находки показывают, что для денежного обращения в городе Ани характерными были, в основном, византийские, сельджукские и монгольские монеты, отражающие соответствующие периоды политической истории города. В Двине же широкое распространение имели другие группы монет, а именно—сасанидские, арабские (омайядские и аббасидские), а также монеты сельджукидов и атабеков. В массе византийских монет в Ани часто встречаются фолисы Иоанна Цимисхия (969—976), Василия II и Константина VIII (976—1025), Михаила IV (1034—1041), Теодоры (1055—1056), а также Константина X с Евдокией (1059—1067). Монетная медь Византии X—XI вв. в Двине не имела широкого распространения. Кроме византийских монет, в Ани обращались также медные монеты крестоносцев Эдессы XII в. В материалах Двина они отсутствуют. Медные монеты XII в. из Эдессы, обнаруженные в Ани, позволяют судить о связях населения армянского города с экономическими центрами Леванта. Следует полагать, что эти связи развивались в пределах сферы торговли с Византией, золотые монеты которой имели широкое распространение не только в Армении, но и в соседних с ней странах Закавказья.

С конца XII в. наблюдаются связи городов Ани и Двин с грузинским царством Багратидов. Грузинские медные монеты XII—XIII вв. проникали в сферу внутренней торговли городов Северной Армении. С конца двадцатых годов XIII в. данные о денежном обращении в городе Двине прекращаются. Разрушенный войсками хорезм-шаха Джалал ад-дина, а также монгольскими полчищами, некогда многолюдный Двин безвозвратно теряет свое былое значение. В дальнейшем крупным центром денежного обращения в Северной Армении остается бывшая столица Багратидов—оккупированный монголами город Ани. Находки свидетельствуют о том, что в Ани обращались монгольские монеты, в частности, дирхемы и фельсы Чингизида Менгю Хана, Хулагуидов-Аргун, Махмуд Газан, Мухаммед Худабанда Улджайту, Абу-Саид, Сулейман и Нуширван ханов. Более того, в самом г. Ани с 1300—1301 гг. по 1377—1378 гг. чеканились хулагуидские и джалаиридские монеты. Последний нумизматический памятник анийского выпуска относится к 1407—1420 годам. Это золотая монета с надписями имен Кара-Йусуфа (1389—1406) гг. и его наследника Пир Будаха (1407—1420) гг. из племени Кара-Коюнлу.

Մ Ա Ն Ո Ր Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 X. А. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962.

2 Կ. Ղաֆադրյան, Անի, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. Ա, Երևան, 1974, էջ 407—411:

3 Н. Марр, Реестр предметов древности из VI (1907) археологической кампании в Ани, СПб., 1908, стр. 27—29.

4 И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, стр. 89, Анийская серия, № 3, СПб., 1910.

5 Անի քաղաքի թանգարանային նյութերը և դրամները կորստից փրկելու և պահպանության գործում իր երախտքն ունի Նիկողայոս Մառի աշակերտ Աշխարհբեկ Քալանթարը: 1918 թ. մի խումբ լուսցի հայրենասերների ջանքերով Աշխարհբեկ Քալանթարը կարողացել է թուրք զորքերի Անի մտնելու միջոցին դուրս բերել Անիի հնադարանից թանգարանային նյութերը և դրանք փոխադրել Երևան: Այդ մասին տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. Ա, 1974, էջ 407—411:

6 Դվինի կենտրոնական թաղամասից ոչ հեռու՝ Նորաշեն գյուղի մոտ գտնված ԺԱ դ. բյուզանդական ոսկե դրամական զանազան պարունակովյունը (3539 սովիդներ) ենթակա է առանձին քննության:

7 Հիշյալ քանակությանից բացի Դվինում գտնվել են արծաթե, առավելապես արքայան դրամների բեկորներ՝ 773,97 գրամ ընդհանուր քաշով, որոնք Հայաստանի դրամական տնտեսությանը բնորոշ չեն և վերապահված են առանձին քննության համար:

8 Я. А. Манандян, О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, 1954, стр. 214. Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Ա, Երևան, 1958, էջ 75:

9 В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, стр. 82; А. Ю. Якубовский, Феодализм на Востоке, Государственный Эрмитаж, Л., 1932, стр. 27; Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, стр. 73.

10 Խ. Ա. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Հաս. Ա, Երևան, 1983, էջ 227—233:

11 И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, стр. 10.

12 Իրանի մոնղոլական խաների և նրանց հաջորդների կողմից Անիում թողարկված դրամների պատկերագրության հարցերին անդրադարձել է վաստակաշատ դրամագետ Ե. Ա. Պախոմովը կովկասյան դրամագետների իր կազմած ցուցակում 1926 թ. հիշատակել է Անիում գտնված բյուզանդական ԺԱ—ԺԲ դդ. 608 դրամներից բաղկացած գանձը՝ հիմք ընդունելով Ն. Ց. Մառի գեկուցագրերը, Ե. Ա. Պախոմովը քննության է առել Անիում գտնված վրաց Քամար և Ռուսուղան թագուհիների ԺԲ—ԺԳ դդ. պղնձե դրամները, ինչպես նաև քրիստոնեական խաչով և «Ցանուն հօր և որդու և հոգույն սրբոյ Աստուծոյ միակ» բանաձևի արարերեն արձանագրությամբ մոնղոլական դրամները: Ե. Ա. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, I, 1926, № 130, № 148, вып. I, № 411, 467, вып. VII, № 1895.

13 Խ. Ա. Մուշեղյան, Դրամագիտական հավաքածու Շիրակից, «ՀՍՍՀ ԳԱ կրթության» Հաս. գիտ., 1979, № 7, էջ 83—111:

14 Սույն հոդվածով առաջին անգամ հրատարակվում է Անի քաղաքում գտնված դրամների մեր կազմած ցուցակը, որի մեջ մտել են թե՛ առանձին օրինակներով հայտնաբերված և թե՛ գանձերի մեջ պահպանված դրամները: Ինչ վերաբերում է Դվին քաղաքի պեղումներից և շրջակայքից պատահականորեն գտնված դրամագիտական նյութերին, ապա դրանք ներկայացված են ինչպես հրատարակված, այնպես էլ անտիպ, բայց վերջին քսան տարիների ընթացքում (1962—1982) մեր որոշմանը հանձնված բոլոր դրամներն ու դրամական գանձերը, որոնց ամբողջական ցուցակը նույնպես առաջին անգամ է հրատարակվում:

ՆՄՈՒՇՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՌԻ ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ ՉԱՓԱԾՈ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ճակատագրի բերումով հայկական ձեռագրերը ցրված են աշխարհով մեկ: Մատենադարանների և մասնավոր հավաքածուների մեզ հայտնի ձեռագրացուցակներում հայատառ թուրքերեն ձեռագրերը ղգալի թիվ են կազմում: Մեզ հետաքրքրող ձեռագրերի գերակշռող մասը գտնվում է Երևանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (շուրջ 300 գրչագիր ու պատահիկ): Այն իրենից ներկայացնում է բանահյուսական, պատմագրական, կրոնաբարոյախոսական, աստվածաբանական, բնական գիտություններին վերաբերող ձեռագրական հարուստ ժառանգություն և ընդգրկում է 600 ամյա մի ժամանակաշրջան: Այս ձեռագրերը գրի են առնվել կամ ընդօրինակվել են Կոստանդնուպոլսում, Տիգրանակերտում, Կտուց անապատում, Բայազետի բերդում, Ադրիանապոլսում, Եվդոկիայում, Կարինում, Վանում, Անկյուրիայում, Զեյթունում, Պրոսալում, Կյումուշխանեում, Մեքաստիայում, Պետերբուրգում, Էջմիածնում, Աստրախանում, Ղրիմում, Կալկաթայում և այլուր:

Բազմադարյան մշակույթ ունեցող հայ ժողովրդի մտքի, իմաստության, փորձի, ուրախության, սրամտության, վշտի ու տառապանքների, ներազնների ու ցանկությունների արտահայտությունները Օսմանյան կայսրության թրջախոս գավառներում հնչել են թուրքերեն և գրի են առնվել հայատառ թուրքերենով: Ուստի զարմանալի չէ, որ մեզ չեն հասել որոշ գավառների բանահյուսության և ոչ մի հայերեն նմուշ: Այս հանգամանքն այսօր այնքան հմտորեն օգտագործում են թուրք գիտնականները, ի թիվս այլ երևույթների՝ հայ բանահյուսության շատ նմուշներ ներկայացնելով որպես իրենց սեփականությունը: Թուրքերեն լեզվով լինելու ցավագին այս հանգամանքը, այնուամենայնիվ նպաստել է, որպեսզի ավելի արագ ու դյուրին տարածվեն այս ստեղծագործությունները Օսմանյան միապետության բազմազգ ժողովուրդին:

րի շրջանում, ազդեն թրջախոս ստեղծագործական մտքի վրա, նաև ազդվեն նրանից:

Աշուղական գրականությանը, բանահյուսությանն է վերաբերում հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի գերակշռող մասը¹:

Հայ աշուղական, գուսանական արվեստի արմատները դարերի խորքից են գալիս, երբ դեռ չէր կազմավորվել թուրքական պետությունը: Վաղ և միջնադարյան հայ գուսանական, աշուղական գրականության ուսումնասիրությանն են նվիրված Մ. Թաղիադյանի, Ղ. Ալիշանի, Մ. Էմինի, Ստ. Պալասանյանի, Հ. Գաթրճյանի, Գ. Զարհանալյանի, Մ. Արեղյանի, Ա. Զոպանյանի, Ստ. Մալխասյանի, Լևոն Մեսրոպի, Հ. Բերբերյանի, Գ. Թարվերդյանի, Գ. Լևոնյանի, Ա. Մնացականյանի, Հ. Սահակյանի, Շ. Գրիգորյանի, Ա. Շահսուվարյանի և ուրիշների բազմաթիվ աշխատություններ, հայ տաղերգուների երկերի գիտական հրատարակություններ, որոնք թույլ են տալիս ճիշտ ըմբռնելու մեզ հետաքրքրող հայատառ թուրքերեն տաղերն իրենց տարբերակներով: Բանասեր Գ. Լևոնյանը հաշվում է ավելի քան 400 աշուղներ, որոնք ժէ—ժԹ դարերում ստեղծագործել են միաժամանակ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով², Ընդունված է եղել զանազանի կերպով կարգի աշուղներ. աշուղներ, որոնք հանպատրաստից են հորինել ու կատարել իրենց երգերը որևէ գործիքի նվագակցությամբ (մեյտան շուարասը), և աշուղներ, որոնք նախապես գրավոր ունեցել կամ պատրաստել են իրենց տաղերը (քալեմ շուարասը)³: Այնուամենայնիվ դժվար է զանազանել այս աշուղներին, քանզի երկրորդները ևս շատ հաճախ հանպատրաստից էլ են կատարել:

Հաճախ, հոգևոր հայրերը գայթակղվելով աշխարհիկ, ժողովրդական թեմաներով գրված այս տաղերով, ոչ միայն մշակել են և վերափոխել դրանք հոգևոր տաղերի, այլև իրենք էլ ստեղծել են աշխարհիկ բովանդակության երգեր՝ կրոնական նուրբ քողի տակ, գրի են առել ժողովրդի այդ գանձերը, որոնց մի մասն էլ այսօր մեզ է հասել: Ավելին՝ ընդունելով ժողովրդական երգերի ավանդույթները՝ գրել են ժողովրդական, խոսակցական լեզվով, որը հիմնովին տարբերվում էր եկեղեցական լեզու դարձած հին հայերենից՝ գրաբարից: Թրջախոս գավառներում հոգևոր հայրերը երբեմն ստեղծագործել են նաև թուրքերեն, և այդ տաղերը ևս գրի են առնվել հայատառ թուրքերենով: Հաճախ էլ, հայտնի թուրքերեն երգի նույն սիրված մեղեդու համար գրել են հայերեն նոր բառեր՝ նպատակ ունենալով զարկ տալու հայերեն լեզվով երգերի տարածմանը: Մեզ են հասել Հովհաննես Երզնկացու, Հովհաննես

Թլկուրանցու, Թաղեոս Թոխաթեցու, Նահապետ Քուլակի, Գրիգորիս Աղթամարցու, Նաղաշ Հովնաթանի, Պաղտասար Դպիրի և ուրիշների հայատառ թուրքերեն տաղերը: Ձեռագրերը, ուր ամբարված են բաղմաթիվ հայատառ թուրքերեն շափածո ստեղծագործություններ՝ թույլ են տալիս միաժամանակ որոշ պատկերացում կազմելու թուրքական շափածո գրականության մասին և հետևել դասական ու ժողովրդական գրականության զարգացմանը:

Թուրքական դասական գրականությունը, ընդօրինակելով արաբապարսկական միստիկ բովանդակությամբ հագեցված ծեփծեփոն, վերամբարձ ոճը՝ ստեղծվել ու զարգացել է պալատներում, միշտ հեռու, օտար մնալով ժողովրդին: Պալատական գրականությունը չի արտահայտել իր ժամանակի բնորոշ գծերը, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը: Ավանդական կառուցվածքային ֆորմուլներից դուրս չեկող ստեղծագործություններում չեք գտնի հեղինակի ժամանակակիցին: Այս բանաստեղծներից միայն մի քանիսն են, որ վայելել են ժողովրդի սերը:

Աշխարհի բոլոր տիրակալները, թագավորներն ու սուլթանները, ունեցել են իրենց կողքին երգիչներ, որոնց հովանավորել են, սիրել, հրբեմն էլ զգուշացել նրանց սուր խոսքերից: Այս երգիչներից ոմանք, ապրելով ճոխ պալատներում, շքեղության մեջ՝ ձգտել են դեպի ժողովուրդը, բնությունը և այնտեղ գտել իրենց հոգեկան հանգստությունը, ազատությունը՝ զերծ կաշկանդումներից: Նրանք դուրս են եկել սոսկ դասական ավանդույթներով ստեղծագործող պալատական երգչի սահմաններից, երգել են երկրային սեր, ժողովրդի հոգսերն ու ուրախությունները, երբեմն էլ ապստամբել են պալատի դեմ, սպառնացել, որի համար այնքան խստորեն պատժվել են:

Թուրք իրականության մեջ, պալատական թուրք երգիչների կողքին ստեղծագործել են շատ սիրված ու զնահատված հայազգի երգիչներ, ինչպես՝ Աբդուլ Մեջիդ սուլթանի երգիչ Քեշիշօղլին, սուլթան Մահմուդի երգիչ Իւֆեթին և ուրիշներ:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր տաղարաններում հանդիպում ենք անունների, որոնք թուրք գրականության պատմության մեջ համարվում են դասական գրականության ներկայացուցիչներ, որոնցից մի քանիսի լեզուն, հայկական մտածողության առկայությունը, բովանդակությունը, տաղաչափական կառուցվածքը թույլ են տալիս ենթադրելու դրանց հեղինակների հայ լինելու հանգամանքը: Նույն այս հեղինակների անունները գտնում ենք համապատասխան շրջանի թուրք գրականության մասին աշխատություններում՝ ներկայացված որպես թուրք աշուղներ՝

համապատասխան կենսագրութիւններով: Այդպիսին են Կարակլու Ահմեդի⁴, Վասֆի Մահրի Քոչաթուրքի⁵ աշխատութիւնները, որտեղ գրտնում ենք մեզ հետաքրքրող աշուղների մասին ոչ միայն գրականագիտական տեղեկութիւններ, այլև, որքան էլ որ զարմանալի է, նրանց նկարները թուրքական հագուստներով:

Զեռագրերում ամբարված հայատառ թուրքերեն աշուղական տաղերի գիտական, քննական հրատարակութիւնները ոչ միայն ճշտումներ կմտցնեն նրանց հեղինակների ազգային պատկանելութեան հարցում, այլև որոշ վերազնահատումների կմղեն: Պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ աշուղների մեծ մասը կրել են պարսկական անուններ: Երկրորդ՝ նույն անունը կարող էին կրել մի քանի աշուղներ, և երրորդ՝ որ նույն աշուղը կարող էր ունենալ մի քանի անուններ: Այսպես օրինակ, ժԹ դարի աշուղ Զարուրին մրցութիւններում հաղթելով, ի թիվս այլ աշուղների, նաև հայտնի Թիւճճարիին, ստացել է Քեշիշօղլի մականունը, որը փոխել է Զարուրիի: Կ. Պոլսում մտերմանալով մի թուրք բեյի հետ՝ ներկայացելով է Սուլթան Մահմուդ Բ-ին, որին հանպատրաստից ձոնում է մի տաղ: Առատ պարգևի հետ միասին սուլթանից նա ստանում է նոր մականուն՝ Շավգի⁶:

Հայատառ թուրքերեն աշուղական գրականութիւնն ուսումնասիրել են օտարազգի հետազոտողներից գերմանացի նշանավոր արևելագետներ էննո Լիտմանը⁷, Օտտո Շպիսը⁸ և ուրիշներ: Թուրք հայանի գիտնական Ֆուադ Քյոփրյուլյուն իր աշխատութիւններում անդրադարձել է երեք հայ աշուղների, որոնք գրել են հայատառ թուրքերեն: Դրանք են՝ Մեսիհի էրմենին, Սերգիս Զեքին (Նուռլյան), Միրզա խանը: Ֆ. Քյոփրյուլյուն զրվատանքով է հիշատակում ժԸ դարի մի այլ աշուղի, ոմն Վարդանի, որն անհամեմատ ավելի տաղանդավոր է եղել, քան վերը հիշատակվածները⁹: Իզզեթ Ուլվին, Ահմեդ Ռասիմը թվում են Ստամբուլի բազմաթիվ հայ աշուղների, որոնք միաժամանակ թուրքերեն են կատարել: Յուսուֆ Նաբիի մի նամակից իմանում ենք ժԶ դարի երկու հայ աշուղների մասին՝ Վարդան և Մեջնուն¹⁰:

Ահա մի քանի անուններ՝ վերցված հայատառ թուրքերեն տաղարաններից. Պահարի, Սետաէի, Մեվզունի, Ակեահի, Մեքշուֆի, Զահիֆի, Ճեհաի, Շուխի, էօմեր, Շագիրի, Թանդիրի, Ապիտի, Յասլը, Նեպաթի, Հաշիմի, Դարունի, Մահզունի, Սենաթի, Կեվհերի, Մարհօշ օղլու, Մեճնունի, Տեհրի, Իրֆանի, Րավզիա, Նեվնի, Լիճճեյի, Նեֆիսի, Նիհատի, Վեհպի, Ճիւտայի, Նազիր¹¹, Աբրահամ, Կարաշ օղլան, Դալլաք Մուրադ, Տօնի, Միսկին, Բուրշի, Պետրշի օղլի, Օվլի Նավասի, Մամադ,

Ղամբար օղի, Քեշիշ, Ալավերդի, Մահմուդ, Հարություն Սալմաստեցի¹²:

Աշուղները (հիմնականում սազի նվագակցութեամբ) շրջել են Օսմանյան բազմազգ կայսրութունով, երգել, խաղացել, կատարել են իրենց և թե ուրիշների ստեղծագործութունները: Նվ քանի որ թուրքերենը հասկանալի էր բոլոր մյուս ազգերի համար ևս, բնական է, որ լինելով անզամ հայախոս զավառների ծնունդ՝ աշուղները հիմնականում կատարել են թուրքերեն:

Հայատառ թուրքերեն տաղարանների ամենագեղեցիկ նմուշները սիրո տաղեր են, հավաստող դարերից եկած ամենախոր փիլիսոփայութունն այն մասին, որ զգացմունքներից ամենագեղեցիկը վեր է հասարակական սոցիալական, դասակարգային, ազգային ու կրոնական բոլոր պատկանելութուններից ու նախապաշարումներից՝ թեև այն ընդվրդում է բազմադարյան սովորութունների ու ավանդույթների դեմ:

Տաղերում նկատել ենք կառուցվածքային հետևյալ տարբերակները. — մեկ տողը հայերեն է, մյուսը հայատառ թուրքերեն (երբեմն արաբախառը): Տողերից մեկը մյուսի թարգմանութունն է կամ՝ միմյանց շարունակում են առանց թարգմանութան:

Հայերեն երկտողին, քառատողին հաջորդում է հայատառ թուրքերեն երկտողը կամ քառատողը՝ նույն սկզբունքով:

Նույնիսկ հայերեն տաղերում, հայրեններում տեքստը երբեմն ընդմիջվում է հայատառ թուրքերեն բառերով, մտքերով, առանձին քառյակներով, որոնք բովանդակային շարունակութուն են կազմում և կամ նախորդի թարգմանութունն են պարզապես:

Մեծ թիվ են կաղմում այն տաղերը, որոնց հեղինակները, ստեղծման ժամանակը անհայտ են և որոնց հրատարակութունը մի քանի սովար հատորներ կարող է կազմել: Դրանց մեծ մասը գեղարվեստական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Ահա սիրո տաղի մի օրինակ: «Տաղ Գրիգորի ասացելի»-ի առաջին մասը երկկնզվյա է:

Ֆիդանէ պաշլատըմ պիւպիւլէր քիպի
(Սոխակների պես ողբալ սկսեցի)
Վարդն է նըստի ի բարձր որպես թագուհի,
Տաղէրէ կէզերտիմ պէն մէճլուն քիպի
(Թափառում էի Մեճնունի պես սարերում)
Թապալիմ թապկըլիմ ի վերայ վարդի
Խարշիտան կէլէն կէօզլերի մէստան
(Դիմացից եկողի աչքերը խումար)
Կամ արեք մօտ յիս կամ տուր պատասխան
Ճիկէր տալըանտի վուրդուն ու կիրեան
(Ձարկված սիրոս ողբաց խոշտանգված)

Արեկ որ նըստիք մէնչիս ի սէյրան
 (Եկ նստենք խինդ ու ուրախության)
 Կէլ սէն եանըմա, եղունճա ահան
 (Դու ինձ մոտ արի, մոտ ծամանտկներս)
 Զմեզ ուրախացոյ դարկ զմը բուպ շէշտէն
 Պիւլպիւլ տէ կ'լտի' պիւլպիւլէ խանտէն
 (Սոխակն էլ եկալ, զվարթ սոխակը)
 Ես եմ խիստ ուրախ ի քո դալըստեանս
 Սաչանիլ դաղել ծարուր քաշել ես
 (Քեզեցկուհի, մաղերիդ ծարուր քաշել ես)
 Լոմն աք մըթըլ, վարդ հոտով, քեաֆուր ես
 (Ճերմակ երեսով, սսկիզօժված, ձյունաստղիտակ վարդի հոտով)
 Սինին, աք լուլու կարմիր հաղել ես
 (Ճերմակ կրճքիդ վառ կարմիր ես հաղել)
 Փուսմաք մոտաւար նուշ ու շէլ երես
 (Բերանդ կլոր նուշ ու երեսդ խոնավ):
 Է հապիպ դալա դու դիս արիւր բոց
 (Սիրահար մնա, դու դիս արիւր բոց)
 Մուխաֆ մնացեալ հայրի մի հընոց
 (Շատ խորհրդավոր ես մնացել ի հընոց)
 Էշ շամլը նա տապ մարկարտէ շարոց
 (Նսճու ես նման, ինչպես գոլեմ, մարգարտե շարոց)
 Ըսխյինչիլիք սա ի մեշ վարդենոց,
 Է կարմիր քապիտակ դու սսկի գընդով,
 Էր դարկեր դուն դիս այդ շարխի նետով,
 Տապալիմ դեմ դիմացտ ահ կանչեմ ձայնով,
 Դուն ուստի ուսար թուղ ամպ լինելով,
 Է վիզըտ շող կուտա, երեստ է փայլուն
 Ուլ ըզքեզ տեսանէ սըրտիկն է յարին,
 Հիվանդ և փափաք եմ ի քո կարատուն,
 Արեկ դիս ի տես, իմ հէքիմըն դունս
 Քե չի գաս ի տես, մեղք է քո հոգուն,
 Կու մէռնիմ հալպէթ ի քո կարօտուն,
 Դու ինձ դեղիկ արայ Աստուծոյ սիրուն,
 Իմ սըրտին սամեկըն և արեըն դունս
 (Իմ սրտի հույսն ու արեըն դու):
 Այդ գեղեցկութիւնդ կու անցանի
 Անճա պիտի լաս սողորմու լալի
 Գիտես թե ինչ խըղճեր արի դու ինձի
 Պագիկ մի պարտ էիր ալլի գտնվի
 Որ երթամ դանգաիմ իմ գանգատըն դուն
 Էր հանց կու պահես ըզմարդն երեբուն,
 Մաղըըլ և խայտառակ կառնես թըշնամոյն
 Քանց քաղ հազար կայ ճալրով ճիկէր դուն¹³,

Հայատառ թուրքերեն տաղարաններում տեղ են գտել քառյակներ, գաղելներ, բևյթներ, որոնցից մի քանիսի հեղինակներն ամենայն հավանականությամբ հայեր չեն:

Հայատառ թուրքերենով մեզ են հասել բազմաթիվ աշխատանքային, հեթանոսական և քրիստոնեական տոներին նվիրված երգեր (ժաղկազարդի, բարեկենդանի, վարդավառի, համբարձման տոների ժամանակ շուրջպարերի հետ կատարվող երգեր): Այս երգերի մի մասի վառ թատերաչուությունը թույլ է տալիս վերարտադրելու որոշ ծիսակատարություններ՝ ամենայն մանրամասնությամբ: Այս առումով անշափ գունեղ են հարսանեկան երգերը, որոնք բազմաթիվ մասերից են կազմված: Յուրաքանչյուր արարողություն ուղեկցվում է համապատասխան երգով: Բացի թատերական երանգներից՝ դարերի փորձն ու փիլիսոփայությունն են պարունակում ընտանեկան կյանքին վերաբերող երգերը: Դրանք մեղմ ու քնքույշ օրորոցայիններ են, տանտանաներ: Դրանք հատկապես գունեղ, երգիծական երգեր են, որոնց գործող անձիք հարսերն ու սկեսուրներն են:

Աշուղներն անբաժան ուղեկիցներն են եղել պատերազմների, ապստամբությունների¹⁴: Նրանք երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել են դեպքերը, դեմքերը: Այս երգերն իրենցից ներկայացնում են սպառնական, խրոխտ ոճով գրված քայլերգեր: Շատ հաճախ, արշավանքների, մարտերի, ընդհարումների մասին պատմող երգերը թուրքերեն են հնչել նույնիսկ հայախոս գավառներում, որպեսզի թուրքերը ևս լսեն, հասկանան: Բազմաթիվ նման երգեր գրված են ընդդիմախոսությունների հիման վրա, ուր հետաքրքրությամբ երևան է գալիս պայքարող կողմերի նկարագրերը: Թուրքերն այս երգերում տարբեր իրադրություններում տարբեր բնավորության գծերով են հանդես գալիս. վախկոտի դիմաց՝ գոռոզ, պոռոտախոս ու ամբարտավան, իսկ քաջի հետ հանդիպելիս՝ քծնող ու վախկոտ:

Արագորեն են հյուսվել քաղաքական, երգիծական երգերը, որոնք արագ էլ մոռացության են մատնվել, քանզի նվիրված են եղել որոշակի դեպքերի, առանձին պատմական դեմքերի, իրադարձությունների: Այս երգերը հիմնականում որոշակի ուղղության, կառուցվածքային կանոնների չեն ենթարկվել: Ուղեկցվելով թամպուրայի նվագակցությամբ, կատարվել են խնջույքների, ճամփորդությունների, ուխտագնացությունների ժամանակ: Ժողովրդական բանահյուսության ամենախնջաբուխ արտահայտությունները երգերն են, որ կատարվել են տարբեր առիթներով՝ նաև տխուր ու դժբախտ: Մեզ հասած հայատառ թուր-

քերեն պանդխտութեան երգերը կարոտի երգեր են՝ լեցուն ավելի շատ հոռետեսութեամբ, քան թե բարի վերադարձի ու լավ վաստակի հույսով: Այս երգերը վերաբերում են ոչ միայն պանդխտին, այլև նրան սպասող մորը, հորը, հարազատներին, հարսնացուին: Մորմոքով լեցուն այս երգերի մի մասը բնականաբար վերաճում է անկեղծ ուղղված իրենց դժբախտութեան պատճառը հանդիսացողին:

Կէօգիւնիւն բշշըը աէօյիւնսիւն
Ճիւլբիւնէ աթեշ տիւշսիւն
Օճաղըն պատսըն
Էվիւն պաշընա երխըլսըն:

Ալքիդ լույսը մարի
Հոգիդ կրակ ընկնի
Օջախդ կործանվի
Տունդ գլխիդ փլվի:

Ժողովրդի դառնութեանների, դժբախտ ու տխուր օրերի երգերից են եղերերգերը, ողբերը, որոնք հիմնականում կատարվել են հանպատրաստից և ունեցել են իրենց որոշակի, ընդունված բովանդակային և կառուցվածքային ձևերը¹⁵:

Ժողովրդական բանահյուսութեան մյուս ժանրերին վերաբերող ստեղծագործությունները արդյունք են նաև ժողովրդի մեջ ընդունված՝ ձմեռվա երկար երեկոններին հավաքվելու, պատմություններ պատմելու, զբաղվելու, զվարճանալու սովորություն: Մեծ թիվ են կազմում առածները, առակները, առասցածքները¹⁶, հեքիաթները¹⁷, վիճակախաղերը¹⁸, թվաբանական խոսելուկները, տաղ-հանելուկները և առած-հանելուկները¹⁹, ոտանավորները²⁰, գուշակությունները²¹, պատմությունները՝ ընդամիջված երգերով²²: Այս ստեղծագործություններում գերակշռում են չափածո ձևերը:

Ժողովրդի կենցաղի, սովորությունների մի այլ կողմի՝ սնտոխապաշտության արտահայտություններն են նաև հմայագրերը: Ընդունված են եղել հմայագրերի արաբատառ տեքստերը: Ուստի պատահական չէ, որ հայատառ թուրքերեն հմայագրերին անպայման կից են նրանց արաբերեն և պարսկերեն տեքստերը²³:

Տրամաբանական պիտի համարել այն երևույթը, որ լոկ հայկական կամ ինքնուրույն ստեղծագործություններ կատարելով բանասացները, աշուղները այդքան մեծ հարգանք, սեր ու ժողովրդականություն դժվար թե կարողանային վայելել Օսմանյան կայսրության նման բազմազգ մի երկրում: Նրանք մեծ դեր են խաղացել նաև պետության մյուս ժողովուրդների բանահյուսության տարածման, կատարման, մշակման, նոր տարբերակներ ստեղծելու գործում: Այդ են վկայում տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններին կից (ոմանց) պարսկերեն, հայատառ

պարսկերեն, Թաթարերեն, հունարեն, եբրայերեն, լատիներեն, հունգարերեն (մաճառերեն), հայատառ քրդերեն, օսմաներեն, հայատառ արաբերեն, մոլդավերեն զուգահեռ տարբերակները:

Հայատառ թուրքերենով մեզ են հասել ոչ միայն այլազգի և այլալեզու աշուղների ստեղծագործությունները, այլև նրանց ժողովուրդների բանահյուսության մի շարք նմուշներ: Արևելքում տարածված սիրավեպերի առկայությունը հայատառ թուրքերեն ձևագրերում ապացույց է այն բանի, որ դրանք մեծ սիրով պատմվել, երգվել են նաև հայկական շրջաններում, գրի են առնվել հայատառ թուրքերենով: Շահ Իսմայիլի, Ասլիի և Քյարամի, Աշուղ Ղարիբի, Քյոռ Օղլու, Խան Չոբանի, Քահիր Միրզայի պատմություններն առատորեն ընդմիջված են բազմաթիվ երգերով²⁴:

Հոգևոր, կրոնաբարոյախոսական բնույթի ամենավաղ հայատառ թուրքերեն նմուշները ԺԶ—ԺԷ դարերին պատկանող օրհնություններ և աղոթքներ են²⁵: Հատկապես թուրքաշատ վայրերում հայերն ազատ չէին իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու: Մահվան սպառնալիքով, լեզուն կտրելով՝ արգելվում էր խոսել հայերեն: Նույնիսկ քարոզը եկեղեցում կատարվում էր թուրքերեն՝ հասկանալի լինելու թուրքախոս հայերին: Բացի առօրյա եկեղեցական ծիսակատարություններին վերաբերող ձեռագրերից, հայատառ թուրքերենով պահպանվել են կրոնաբարոյախոսական պատմություններ²⁶, հոգևոր տաղեր²⁷, եկեղեցիների պատմությանը վերաբերող ձեռագրեր²⁸, վարք սրբոց²⁹, խրատներ³⁰, հայսմավուրք³¹, ախտարք³², ճաշոց³³, եկեղեցական գրագրության օրինակներ³⁴, ամուսնական դաշնագրերի պատճեններ³⁵, անդորրագիրք և կահագիրք³⁶, ճառեր³⁷, կրոնական տաղեր³⁸ և այլն:

Երկվեզվյան՝ հայերեն և հայատառ թուրքերեն տեքստերը հիմնականում թարգմանություններ են՝ կատարված լատիներենից, իտալերենից, արաբերենից: Հետաքրքրություն են ներկայացնում բժշկարանները. օրինակ՝ իտալերենից թարգմանված եռամաս մի բժշկարան, որը ԺԸ դարի ձեռագիր է³⁹ և կազմված է բնախոսության, ախտահանության, ախտորոշման բաժիններից: Բժշկարաններն ունեն առողջապահությանը, մարդակազմությանը, բույսերի բուժիչ հատկություններին նվիրված մասեր:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում, կարծում ենք, «Պատմութիւն գիւտոյ Ամերիկայի» ձեռագիրը⁴⁰:

Գիտություններին վերաբերող ձեռագրերն, ի տարբերություն նմանատիպ հայերեն ձեռագրերի՝ անհամեմատ աղքատ են, ոչ միայն քա-

նակով (մոտ 40), այլև ընդգրկման շրջանակներով: Ժէ դարից սկսած հանդիպում ենք քիմիային⁴¹, թվաբանությանը⁴², աստղաբաշխությանը⁴³ նվիրված ձեռագրերի, Համեմատաբար շատ են բժշկության, մարդակազմության, դեղագործության⁴⁴ մասին ձեռագրերը: Կան նաև թանաք պատրաստելու⁴⁵, տարբեր գույներ ներկելու միջոցների մասին⁴⁶ նամակների և պարտամուրհակների օրինակներ⁴⁷: XVIII—XIX դդ. Օսմանյան կայսրության տնտեսական, առևտրական կապերի վիճակի առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Կոստանդնուպոլսի մաքսատան սակացույցները⁴⁸:

Պատմությանը վերաբերող հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի թիվը մոտ 20 է՝ «Պատմութիւն Օսմանեան թագաւորաց»⁴⁹, «Պատմութիւն Աղեքսանդր Մակեդոնացու»⁵⁰, «Պատմութիւն Նադիր շահին»⁵¹, «Պատմութիւն Լուվիսիկ թագաւորին»⁵²: Վարքագրական բնույթի են «Պատմութիւն Գրիգոր Լուսաւորիչին»⁵³, «Պատմութիւն Եղիայի Խարբերդացու»⁵⁴, «Վարք և պատմութիւն ի Դաշտիկ ծաղկողի գրոց»⁵⁵, «Պատմութիւն նահատակութեան Ապունաթումայ»⁵⁶: Պատմական բովանդակության ձեռագրերից են՝ «Գիրք պատմութեան ընդդէմ Փափապաշտից»⁵⁷, Գրիգոր Դարանաղցու երկը⁵⁸, ուղերձներ⁵⁹ և այլն:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի թվում են «Պատմութիւն Փարէղու և Վենայի»⁶⁰ միջնադարյան ասպետական ամենահայտնի և ամենասիրված ստեղծագործությունը՝ ժամանակին թարգմանված աշխարհի տարբեր լեզուներով (թարգմանիչն է Երեմիա Քյոմուրճյանը), և Երեմիա Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն Տիմօի»⁶¹ լիբիական պոեմի հայատառ թուրքերեն տարբերակը: Հետաքրքրական է մ.թ.ա. է դարում, ասորա-բաբելական միջավայրում ստեղծված հաղվագյուտ, հմայիչ գրական մի հուշարձանի՝ «Նիկարի գրույց»-ի հայատառ թուրքերեն տարբերակի առկայությունը: Այն ստեղծվել է թրքախոս հայերի միջավայրում՝ թարգմանվելով գրույցի հայերեն տարբերակից⁶²: Այսպիսով, «Նիկարի գրույցը» երևան է եկել նաև թուրքալեզու գրականության մեջ:

Այս ձեռագրերում ևս հանդիպում ենք հայերեն գրված մասերի: Դրանք երբեմն հայատառ թուրքերեն քնագրի թարգմանություններն են, երբեմն՝ ուղղակի հայատառ թուրքերենը ընդմիջվում է հայերենով, իսկ հաճախ նաև՝ հայերեն հատվածներն արտահայտում են նախորդ հայատառ թուրքերեն հատվածների համառոտ բովանդակությունը: Եթե ձեռագրերը երկլեզվյա է, հաճախ մեկ թերթի վրա տրվում են միանգա-

մից երկու զուգահեռները, ինչպես հանդիպում ենք ավետարաններում⁶³,
քարոզներում⁶⁴։

Վերը նշված համարյա բոլոր ձեռագրերը հետագայում բազմաթիվ տպագրութուններ են ունեցել, թեև քիչ շին նաև այն ձեռագրերը, որոնք պատմական, գիտական և գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում, անտիպ են և կարոտ հետազոտման։ Այս առումով, պատմական որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թումա (Թումա) վարդապետի մահվան առթիվ գրված հայատառ թուրքերեն Եվասն Թումայի վարդապետի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի, որ հտուն սպանանելը⁶⁵ տաղը՝ նվիրված 1657 թ. աթոռակալների⁶⁶ միջոցով սպանված Կ. Պոլսի պատրիարք Թումա Հալեպցուն։ Տաղն անանուն է, գրված առաջին դեմքով՝ Թումայի անունից և նման բնույթի հայատառ թուրքերեն մեզ հայտնի միակ գործն է։ Հայ միջնադարյան պանդխտության երգերին հատուկ ձևով է նկարագրվում մահվան սներում շուրջը ոչ մի բարեկամ շտեխնող Թումայի կարոտը, վիշտը, մորմոքն ու ողբերգական վիճակը։ Ահա այդ տաղը՝

Տաղ վասն Թումայի վարդապետի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի,
որ հտուն սպանանել

Թումայ էյ տէր, սուշում նէ տիր կիւնահըմ պիլինմէզ,
(Թուման ասում է, հանցանքս ի՞նչ է, մեղքս ի՞նչ է, չի իմացվի)
Աքար պէնիմ շէշիմ հաշի սիլինմէզ,
(Կհոսի իմ արտասուքը և չի սրբվի)
Պու տիհարտէ էհլի իման պուլունմազ
(Հավատացյալ չի գտնվի այս երկրում)
Ծաա էլլէրտէ կալտըղմի աղլէրիմ։
(Ողբում եմ, որ օտարության մեջ եմ մնացել)
Քահպէ Ֆէլէք պիզէ վէրմէտի էման
(Ստոր աշխարհը մեզ աման⁶⁷ չտվեց (փրկութուն չսվեց)
Հէթայ կէլտի պաշմըզայ պէկումէն,
(Անսպասելի փորձանք եկավ մեր գլխին)
Պաղլանըպ դընտանէ կիրտիկիմ գէման
(Երբ կապոտած զնդան նետեցին)
Քարանլըքտայ կալտըճաղըմ աղլէրէմ։
(Ողբում եմ, որ խավարի մեջ մնացի)։
Ղարիպ կեօնկլում, տուշմէտի պիր էլայն,
(Պանդուխտ հոգիս ոչ մի դադար չունեցավ)
Նէ կեահտէն տըքտըլար պէնի կուլայն,
(Այն ժամանակվանից, երբ ինձ շղթայեցին)
Ծալըզճա կալտըղմը աղլարմ։

Ողբում եմ մենակ մնալու համար)
Պիր իբի մընաֆըք կիրտի քանըմայ,
(Մի նրկու ոսոխ մահու տվեցին)
Ծարանլէրիմ պուլունմատի կանըմայ,
(Փրկողներ ինձ շնորհեցան)
քնաֆիր զիմինլէր⁸³ կիրտիլէր քանըմէ,
(անհավատ զիմինները արյունս թափեցին)
հէսրէթիլէ օլտիճէիմ աղլարէմ:
(ողբում եմ կարոտով մահանալու համար):
Պէնիմ ահըմ էտէնլէրէ քալմասըն,
(Թող նրանց այդ շնորհի)
տունեսսընտէ էհրէթինտէ կիւլմեսըն,
(ոչ այս, ոչ այն աշխարհում չուրախանան)
տէվրի քըհայմեթտէ իման պուլմասըն,
(ահեղ դատաստանի ժամին ներում չգտնեն)
մուրատըմայ էրմէտիմ աղլարըմ:
(Ողբում եմ, որ նպատակիս չհասա):
Աղլատը կէօղլէրիմ քան հաշ աղլատըյ,
(Անքրսս արտասովում են, արյուն արցունք թափում)
աճի սօղլէր ճիկէրճիիմ տաղլատըյ
(դառը խոսքերն այրեցին հոգիս)
ղալըմ ճէլլատ քօլլարըմըյ պաղլատըյ
(անխիղճ դահիճը թեքս կապկպեց)
հատ էլլէրտէ օլտուկումըյ աղլարըմ:
(ողբում եմ պանդխտության մեջ գտնվելու):
Պաք շու պաշըմըղայ կէլէն պու իշլէր,
(Տես մեր դիւին եկածները):
քնաֆիր կէօրսէյ պէնի կունահըմըղ պաղըշլէր,
(անհավատն անգամ ինձ տեսնելով մեղքերիս թողություն կտա)
խայիրէ տօնմէտի կեօրտուկումըղ տուշլէր
(տեսած նրաղներս բարի ավարտ շունեցան)
հատ էլլէրտէ օլտուկումը աղլարէմ:
(ողբում եմ պանդխտության մեջ գտնվելու)
Սէլամ էլլէն վայիտէմէ, կարտուշըմէ
(Բարև տարեք իմ մորն ու եղբորը)
թիւրլի թիւրլի հալլար կէլտի պաշըմէ,
(տեսակ տեսակ փորձանքներ եկան գլխիս)
զէհիբլէն աղը կաթտըլար աշըմայ
(կերակուրիս մեջ դառը թույն խառնեցին)
հատ էլլէրտէյ օլտուկիմի աղլարէմ:
(ողբում եմ պանդխտության մեջ գտնվելու համար):
Ծարանլարըմ հիւտամ սիզի սաքլասըն,
(Բարեկամներ, աստված ձեզ պահապան),
հէպար էլլէն քարտաշլարըմ աղլասըն

(հայտնեցեք եղբայրներիս, թող ողբան)
 հեմշիրէմ վալիտէմ սիւահ պաղլասըն,
 (քուլրս ու մայրս սեւեր թող հագնեն)
 պիր ֆերէնիկ կէօրմէքտիկիմ աղլարըմ:
 (ողբում եմ, որ մեկ անգամ էլ շտեսա):
 Վատէմ յէթտի պու տիեարտէն կեօլօլարըմ
 (ժամս հասաւ, այս աշխարհից հեռանում եմ)
 գերտիմիզ պիրիքեն արթը յիւզ օլտը,
 (մի վիշտ ունեինք, հարյուրը դարձաւ),
 եաղըք պէնիմ էմէնիմ հէլ օլտը,
 (ախոսս իմ գործը ի շէք դարձաւ),
 օնուն իշուն պէն տահիւան աղլարըմ:
 (դրա համար ես շարունակ ողբում եմ):

Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի հրատարակությունները, բնագրերի քննական ուսումնասիրությունները հետաքրքիր արժեքների, վերագնահատումների առիթ կտան: Ձեռագրեր, որոնք սպասում են իրենց մշակներին:

А. СТЕПАНЯН

ОБРАЗЦЫ ПОЭТИЧЕСКОЙ АРМЕНОПИСЬМЕННОЙ ТУРКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Арменописьменные туркоязычные рукописи разбросаны по всему миру, но подавляющее большинство их хранится в Ереванском Матенадаране им. Месропа Маштоца (около 300 рукописей и фрагментов). Записаны они в разные периоды в разных армянских культурных и религиозных центрах на протяжении 600 лет. Это богатое наследие содержит образцы фольклора, ашугской поэзии, художественных произведений, религиозно-дидактических, теологических рукописей, а также трудов по разным наукам. Эти рукописи, в основном, малоизучены и ждут много-стороннего исследования, так как большинство из них представляет определенный интерес в плане историческом, художественном и научном.

В данной статье наряду с подробной характеристикой поэтической арменописьменной туркоязычной литературой впервые публикуется два ее образца—тага (стиха): любовный таг Григора и исторический таг о гибели константинопольского армянского патриарха Товмы Алеппского в 1657 г.

- 1 Երևանում, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավելի քան 180 ձեռագրեր պարունակում են հայատառ թուրքերեն տաղեր, բանահյուսության նմուշներ:
- 2 Գ. Առեյան, Աշուղները և նրանց արվեստը, Երևան, 1944, էջ 34:
- 3 Ա. Ալլոյանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրե, 1937, էջ 1554:
- 4 Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, Ankara, 1967, s. 139, 633.
5. Vasfi Mahir Kocatürk, Türk Edebiyat Tarihi, Ankara, 1970, s. 426, 474, 498, 584.
- 6 Ա. Ալլոյանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 1556:
7. Enno Littmann, Das Malerspiel, Sitzungsberichte der Heidelger Akademie der Wissenschaften, Phil. hist., Kl., 1910.
- Նույնի, Ein türkisches Streitgedicht über die Ehe, „Bidāri ni Evil ile Bekaryn dasitany“. (D A volume of Oriental Studies presented to „Professor Edvard G. Browne“ pp 269—284.
- 8 Otto Spies. Esmān und Zejdschan. „Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien nach einem armenisch-türkischen Druch.) Antohropos, t. XX, 19253.
- 9 Fuad Köprülü. Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı üzerindeki Teşrati, Edebiyat Fakültesi Mecmuası“, Istanbul, 1922; Fuad Köprülü, Ed. biyat Araştırmaları, Ankara, 1966, s. 239—269.
- 10 Խ. Ամիրջան, Հայ մշակույթի պատմության նենգախոխման հարցի շուրջ, Երևան, «Սովետական գրականություն» ամսագիր, 1972, № 5:
- 11 Մատենադարան, ձեռ. 6438:
- 12 Անդ, ձեռ. 9003:
- 13 Անդ, ձեռ. 2394, էջ 182ա—184ա, տաղն անտիպ է, թարգմանությունը մերն է:
- 14 Աշուղների ստեղծագործություններին տարբեր գավառներում տարբեր անվանումներ են տրվել: Օրինակ, Զելթունում ավաղներ են անվանվել աշուղների մարտական, նաև հովվերգական երգերը:
- 15 Մատենադարան, ձեռ. 3300:
- 16 Մատենադարան, ձեռ. 5941, 1400, 2163, 8048, նաև Յ. Թօփեան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Արմաշի վանքին, ձեռ. 158, էջ 2ա—163, «Աղվեսագիրք» (163 առակ):
- 17 Մատենադարան, ձեռ. 157:
- 18 Անդ, ձեռ. 1675, 10264:
- 19 Անդ, ձեռ. 1786, 3442, 5373, 5616:
- 20 Անդ, ձեռ. 3830, 3998, 9117, 9404, 10097:
- 21 Անդ, ձեռ. 10262, 5941:
- 22 Անդ, ձեռ. 9074, 6657:
- 23 Անդ, ձեռ. 9906, 10284:
- 24 Անդ, ձեռ. 2842, 7318, 9003:
- 25 Անդ, ձեռ. 362, 1644, 1679, 1856, 2274, 3506, 5613, 8469:
- 26 Անդ, ձեռ. 9705, 10136:
- 27 Անդ, ձեռ. 5084, 1823, 3443, 6744, 8277, 8469, 8504, 9138:
- 28 Անդ, ձեռ. 2861, 6744, 8504:
- 29 Անդ, ձեռ. 5084, 7868, 9073, 9643, 10061:

- 30 Անդ, ձև. 1670, 6703, 9117, 10036:
- 31 Անդ, ձև. 2906, 6817, 7543:
- 32 Անդ, ձև. 8823, 9008, 9717:
- 33 Անդ, ձև. 4656:
- 34 Անդ, ձև. 517, 1670, 1856, 2861, 3476, 5043:
- 35 Անդ, ձև. 2614, 7265:
- 36 3. Տաշեան, Ցուցակ հայերեն ձևազարդ Մխիթարեան մատենադարանին ի վիհինա, ձև. 441:
- 37 Քէշիշեան, Ցուցակ հայերեն ձևազարդ Զմմառի վանքի մատենադարանին, ձև. 176 (ԺԸդ.). Ղուկաս Փինէլոստա Յիսուսեան կարդինալի «Քիթազ քի, անտէ սէռյ-լէնիր կէլէճնէր օմորտէն օթրու» (Գիրք՝ յորու ճառի զհանդերձեալ կենաց):
- 38 Մատենադարան, ձև. 2065:
- 39 Մատենադարան, ձև. 9711:
- 40 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձևազարդ սրբոց Յակոբեանց, ձև. 14:
- 41 Մատենադարան, ձև. 131, 6463, 10183:
- 42 Անդ, ձև. 524:
- 43 Անդ, ձև. 6420, 9713:
- 44 Անդ, ձև. 159, 1129, 4026, 5538, 9559, 9878, 10046:
- 45 Անդ, ձև. 459, 1387:
- 46 Անդ, ձև. 9677:
- 47 Անդ, ձև. 1803, 10186:
- 48 Անդ, ձև. 8015, 8016:
- 49 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձևազարդ սրբոց Յակոբեանց, ձև. 14:
- 50 Մատենադարան, ձև. 6891:
- 51 Անդ, ձև. 2722:
- 52 Անդ, ձև. 10247:
- 53 Անդ, ձև. 8219 և ձև. 8988՝ Պաղտասար Դալիք. «Վարք Գրիգոր Լուսավորիչի»:
- 54 Անդ, ձև. 6891:
- 55 Անդ, ձև. 8049:
- 56 Անդ, ձև. 2622:
- 57 Անդ, ձև. 1911:
- 58 Անդ, ձև. 9704, էջ 1ա—5ա, «Պատմութիւն յաղագս առնելոյն ասճկաց զՍուրբ Նիկողայոս կկեղծեցին ի ձևազարդ հայոց եւ տալոյն զկնի միոյ սարսոյ զՍուրբ Հրեշտակապետ կկեղծեցին փոխանակ նորին» և «Պատմութիւն յայմէ վասն նոյն սուրբ կկեղծեցուին, Գրիգոր վարդապետ կոչեցեալն Պարօնտէր, որ երբեմն էր պատրիարք սրբոյ Ծրուաղէմի յամի տեառն 1631: Նա զամենայն անցան իւր և զոր ինչ ետես վասն Պալատու Սուրբ Հրեշտակապետ կկեղծեցուին գրեաց այսպէս» (հեղինակ Գրիգոր Դարանազցի), էջ 5բ—10բ:
- 59 Անդ, ձև. 4494:
- 60 Անդ, ձև. 9700:
- 61 Անդ, ձև. 1456:
- 62 Պատմութիւն եւ խրատք երկարայ Իմաստնոյ, գիրք Ա (գիտական հրատարակութիւնը Ա. Մարտիրոսյանի), Երևան, 1969, էջ 303—325 «Ալիմ երկարն սոլլատիկի նասիհաթ» (զտնվում է Զմմառի վանքում, ձև. 413):

63 Մատենադարան, ձեռ. 5047:

64 Անդ, ձեռ. 7044:

65 Անդ, ձեռ. 7717, էջ 128բ—129բ, ձեռագիրն անտիպ է, թարգմանությունը մերն է:

66 Քանի որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանք իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն հոգևոր, այլև արևմտահայության համար նաև քաղաքական իշխանություն և տնօրինում էր նյութական մեծ կարողություն, ուստի և միշտ էլ սուր պայքար է մղվել պատրիարքական աթոռին տիրանալու համար: Պատահական չէ, որ երբևէն աշխարհական մեծահարուստ ամիրաները պատրիարք չէին ընտրում, իրենք էին համարվում աթոռակալ և օգտվում էին պատրիարքին տրվող բոլոր իրավունքներից: Սուլթանական կառավարությունը շահադրգոված էր լինում այս փոփոխություններում, քանզի յուրաքանչյուր նման դեպքում կառավարությունը որոշակի դումար էր գանձում:

67 Աման, էման—մուսուլմանների կողմից հաղթված քրիստոնյաներին՝ ներում:

68 Ձիմմի—միջնադարում այսպես էին անվանում Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական հպատակներին: Այստեղ՝ հավանաբար նկատի ունի իր հակառակորդ հույն հոգևորականներին:

ԿԱՐՆՈ ՍԱԼԴՈՒԽՅԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՏՈՂՄԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Բագրատոյնյաց թագավորութեան անկումից հետո Հայաստանը ենթարկվեց սելջուկ թյուրքերի ավերիչ արշավանքներին, որի հետևանքով փոխվեց ավատական իշխանութիւնների պատկերը Հայաստանում, քանզի այդ ժամանակվանից առավել մեծ տարածութիւն էին զբաղեցնում մահմեդական ամիրութիւնները:

ԺՐ դարի սկզբին Հայաստանի հյուսիսում իրենց գոյութիւնը պահպանել էին Տաշիր—Ձորագետի և Սյունյաց թագավորութիւնները, Խաչենի իշխանութիւնը և այլ մանր հայկական իշխանութիւններ: Հաւաւային Հայաստանում կային Տարոնի Թոռնիկյանների և Վասպուրականի Խեղենեկյան Արծրունիների իշխանութիւնները:

Հայաստանի այլ մասերում կաղմավորվել էին մահմեդական ամիրութիւններ, որոնց պատմութիւնը սերտորեն կապված է Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի պատմութեան հետ: Այդպիսի միավորներից էր Կարնո Սալդուխյանների ամիրութիւնը:

Կարնո սալդուխյան ամիրութեան վերաբերյալ պատմողական աղբյուրների տեղեկութիւնները սակավ են: Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանված վիմագիր, և, մասնավորապես, արաբերեն արձանագրութիւնները լրացնում են այդ բացը և լուսաբանում ամիրութեան ժամանակագրութեան, տոհմաբանութեան և քաղաքական պատմութեան մի շարք հարցեր:

Կարնո Սալդուխյանների ժամանակագրութեան և ամիրութեան կազմավորման հարցերով զբաղվել են մի խումբ հետազոտողներ՝ Մ. Դեֆրեմերին, Ա. Բեյգուն, Ե. Ցամբաուրը, Մ. Կիրզիօղլուն, Կ. Կահենը, Ֆ. Սումբերը, Ս. Բոռնազյանը և ուրիշներ:

Ի մի բերելով եղած նյութերը առաջին անգամ արևելագետ Մ. Դեֆ-

րեմերին կազմել է Կարնո Սալդուխյանների նախնական տոհմածառը¹, որի մեջ բացակայում են մի շարք ամիրներ:

Արու-լ Կասիմ

Ալի

Շահ-Բանու
Խլաթի թագավոր Սուբման Բ-ի
կինը

մալիք Սալտուկ կամ Սալիկ
իշխել է 548/1153—1154 թթ., հիշա-
տակվում է 560/1164—65 թթ.

Դուստր՝ Նշանվեց Իկոնիայի սուլթան
Կիլիճ-Արսլանի հետ, բայց ամուսնա-
ցավ Մալաթիայի տեր Զու-լ-Նունի հետ

մալիք Մուհամմադ (Հավանաբար վրաց.
աղբյուրների նասր ադ-դինը, որին հա-
շորդեց թուրք՝ Մութաֆրադ-դինը, ապա
Մուհամմադի որդի Մալիք-Շահը, որը
բանտարկվեց 597/1201 թ.

Հայտնի տոհմաբան Ծ. Ցամբաուրը, ի մի բերելով նախորդ հետա-
զոտողների և աղբյուրների տվյալները, կազմել է Կարնո Սալդուխյան-
ների նոր ճյուղագրությունը, որը նույնպես թերի է և լրացման ու ճշտ-
ման կարիք ունի: Ահա այն՝

Արու-լ Կասիմ

Ալի

Մալիք Սալդուկ

Շահ-Բանու (Խլաթի տեր Սուբման Բ-ի
կինը)

Մուհամմադ

դուստր (Մալաթիայի և Սերաստիայի
տեր Զու-լ-Նունի կինը)

Մալիք-Շահ

Ալա ադ-դին

Մուզաֆֆար ադ-դին

Ե. Յամբաուրը տվել է նաև Կարինում իշխող ամիրների մոտավոր ժամանակագրությունը², որը նույնպես վերանայման խիստ կարիք ունի:

Սալղուխյաններով դրադվել են մի շարք թուրքագետներ: Ա. Բեյ-գուն 30-ական թթ. հավաքել և հրատարակել է Կարինում և նրա շրջակայքի գյուղերում պահպանված վիմագիր արձանագրությունները: Սալղուխյաններից հասած երեք արձանագրությունների շուրջ նրա տված պատմական ակնարկը³ ոչ միայն չի հաստատվում այլ աղբյուրների տվյալներով, այլև առանձին իշխաններին շփոթում է միմյանց հետ: Անհամեմատ օգտակար դատողություններ են պարունակում Կ. Կահնեի ակնարկը⁴ և Ֆ. Սուտերի Սալղուխյաններին նվիրված հոդվածը⁵: Ֆ. Սուտերը իր առջև խնդիր չդնելով խորանալ տոհմաբանության մեջ, ավելի շուտ ի մի է բերել Սալղուխյան ամիրության քաղաքական պատմությունը, սակայն չի օգտագործել Սալղուխյաններին վերաբերող բոլոր արձանագրությունները, ուստի նրա ուսումնասիրությունը նույնպես լրացման կարիք ունի:

Հայ ուսումնասիրողներից Սալղուխյանների մասին մի ակնարկ է գրել Ս. Բոռնագյանը⁶, որը նույնպես թերի է և ամբողջացման կարիք ունի:

Բուն նյութին անցնելուց առաջ մեջ ենք բերում Սալղուխյան ամիրներին վերաբերող արաբերեն վիմագրերի տեքստերը և մեր թարգմանությունը:

1. Կարինի միջնաբերդի «Թեփսի մինարե» աշտարակի շինարարական արձանագրությունը (տե՛ս նկ. 1):

Ք. 1

The image shows a photograph of an Arabic inscription on a stone wall. The text is written in a clear, elegant script, likely from the 17th or 18th century. It is arranged in several horizontal lines, with some lines starting with decorative elements. The inscription is a record of the construction of the Minaret of the Middle Citadel in Karin.

Նկ. 1 (արձանագրություն 1)

... اقبال لمولانا ضياء الدين
 قطب الاسلام نصير الدولة ظهير
 الملة شمس الملوك و السلاطين
 [تاج الامراء المظفر] اينانچ بيغو
 البطغرل بيك ابي المظفر غازى⁷
 بن ابي القسم ...

2. Կարսի միջնաբերդի ներքին պարսպի հարավային դարպասի շինարարական արձանագրությունը՝
 أنشأ هذه القلعة المباركة
 أصفى الملوك فيروز آقاي، أعز
 الله انصاره في أيام مولانا
 السلطان الملك عز الدين
 أيد الله دولته، باعانة
 بنت السلطان كرم الدين،
 المعروفة، نور الله قبرها
 ومرقدتها [في سنة ثمان
 و أربعين و خمسمائة].⁸

3. Կարսի բերդի շինարարական արձանագրությունը՝
 [1] عمر هذا البنيان الامير شهسوار
 ايران(و) نوران، المجاهد المظفر،
 [2] سيمى الا سلام سالك الانام
 يهاجر الملة مجاهد الامة حسام
 الملوك و السلاطين
 [مقلم جيوش المسامين، الامير
 المؤ منين فيروز وزير ملك عز
 الدين⁹

... Բարգավաճում մեր տիրակալ՝
 Իիա աղ-ղինին, իսլամի բեկոին,
 պետության պաշտպանին, հա-
 մայնքի հենարանին, թագավոր-
 ների և սուլթանների արեզակին
 [Իշխանների թագին ալ-Մուզաֆ-
 ֆար] ինանչ-Բեյզու Ալի-թուրի
 բեկին, Արու-լ Մուզաֆֆար Ղա-
 զինն իբն Արու-լ Կասիմին...

Այս օրհնյալ բերդը կառուցել է
 թագավորների ասաֆ (իմաս-
 տուն վեզիր) Ֆիրուզ-Ակալը, թող
 աստված ամրապնդի նրա հաղ-
 թանակները, մեր տիրակալ՝ սուլ-
 թան, մալիֆ Իզզ աղ-ղինի [Իշ-
 խանության] օրերին, թող աստ-
 ված պաշտպանի նրա պետու-
 թյունը, Քարամ աղ-ղին սուլթա-
 նի նայտնի դստեր օգնությամբ,
 թող աստված լուսավորի նրա շի-
 րիմը և գերեզմանը [հինգհա-
 ռյուր քառասուն ութ թվականին]
 (1153—1154):

Այս շինությունը կառուցել է ա-
 միր, Իրանի և Թուրանի դուցա-
 ղըն, մարտնչող, հաղթական, իս-
 լամի սուր, ազնվաբարո մարդ-
 կանց մեջ, համայնքի քաջամար-
 տիկ, ազգի (համար) պայքարող,
 հրագավորների և իշխանների
 թուր, մահմեդական զորքերի [հը-
 րամանատար], հավատացյալների
 ամիրի [պաշտպան] Իզզ աղ-ղին
 մալիֆի վեզիր՝ Ֆիրուզը:

Նկ. 2Ա (արձանագրություն 4)

4. Արծկեի (Ադիլ-Ջեվազ) բերդի պարսպի շինարարական արձանագրությունը (տե՛ս նկ. 2 Ա, Բ):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِأَمْرِ الْمَلِكِ الْكَافُرِ الْكَبِيرِ الظَّهِيرِ الْبَغْدَادِيِّ
 الْمَلِكِ الْكَافِرِ الْمَلِكِ الْكَافِرِ الْمَلِكِ الْكَافِرِ
 الْمَلِكِ الْكَافِرِ الْمَلِكِ الْكَافِرِ الْمَلِكِ الْكَافِرِ

նկ. 2Բ (արձանագրություն 4)

أمر ببناء هذه القلعة مولانا
 الامير الكبير ظهير الدين امين
 الملة حسام الملوك و السلاطين....
 الاجل السيد .... [عز] الدين
 سملق بن علي ولي¹⁰ .....

[Հրամայել է կառուցել այս բերդը, մեր տիրակալ], մեծ ամիր, հավատի ապավեն, համայնքի պաշտպան թագավորների և սուլթանների (սուլթան...) փառապանծ, պարոն.... [Իզզ] ադ-դին Սալ-դուկ իբն Ալի, հովանավոր...

5. Կարինի Ուլու Ջամի մեծ մզկիթի շինարարական արձանագրությունը՝

بنى المسجد الجامع الملك العالم
 العابد أبو الفتح محمد سنة
 خمس وسبعين وخمسةماية¹¹.

Այս մեծ մզկիթը կառուցել է մալիք, գիտնական, աստվածաժախ Աբու-լ ֆաթհ Մուհամմադը՝ հինգհարյուր յոթնասուուն հինգ թվականին (1179—1180):

Նկ. 3 (արձանագրություն 6)

- [1] [Հրամայել է կառուցել այս բերդը մեր տիրակալ, ամիր, մարտընչող, հերետիկոսներից] և ըմբոստներից հաղթող, անհավատներից և բազմաստվածայիններից կործանող, ճնշվողներից [պաշտպան], ղազինների պարծանք, հավատի հենարան [համայնքի հպարտություն, ազգի ապավեն], Ռուսի, Հայաստանի Դիար-Քաքրի և Դիար-Ռարիա երկրների տիրակալ, Իրանի և [Թուրանի] դյուցազն, ուխտագնացության երկու սրբավայրերի զարդ՝ Արու Մանսուր Առդին Բասաթ (Շահ ?) իբն Մունամադ իբն Մալղուկ իբն Ալի իբն Արու-լ Կասիմ. թող [աստված] ամրապնդի նրա հաղթանակը ուրի առաջին ամսին, հիշրայի վեցհարյուր երեսուն թվականին (հունվար 1233)»
- [2] [المغيث] على المظلومين فخر الغزاة ظهير الدين [بها] الامة امين الملة
- [3] المالک ملک الروم و الارمن (و) ديار بكر و ربيعة شہسوار ايران [و نوران] زين
- [4] الحاج و الحرمین أبو منصور أرغین بساة¹² (شاه؟) بن محمد بن
- [5] سلق بن علی بن أبي القسم عز نصره في شهر ربيع الاول سنة ثلثین و ستمائة هجرية¹³.

Վերոբերյալ արձանագրութիւններէց առաջինը պատկանում է Կարինի Սալդուխյան¹⁴ իշխան Դիա ադ-դին Ղազի իբն Աբու-լ Կասիմին: Վիճազիրը ոչ միայն խոսում է պաշտպանական շինութեան մասին, այլև բերում է Կարնո տիրոջ՝ Դիա ադ-դին Ղազիի տոհմական ծննդաբանութիւնը և իրա ամբողջական տիտղոսաշարքը: Այս տիրակալի մասին պատմողական աղբյուրներում քիչ տեղեկութիւններ են պահպանուել: Նրա ինքնութիւնը և վիճազրի թվականը որոշելու համար դիմենք այլ աղբյուրներին: ԺԳ դարի արար հեղինակ իբն ալ-Ասիրը 496/1102—1103 թվականի դեպքերի մեջ, Բարքիարուկի և Մուհամմադ Տափարի միջև սկըռուկյան գահի շուրջ ծավալված սլայքարի կապակցութեամբ հիշատակում է. «... իսկ սուլթան Մուհամմադն իր մերձավորների մի խմբի հետ գնաց Արճեշ (Արշիշ), որը Հայաստանում է, ճակատամարտից քառասուն փարսախ հեռավորութեան վրայ Սա իլաթի գավառներից է, ամիր Մուլաման ալ-Կութբիի տիրութեանից: Նա այնտեղից գնաց իլաթ, և նրա հետ հարաբերուլթյան մեջ մտավ ամիր Ալիճ՝ Արգան ալ-Ռումի տերը, ապա գնաց Անի, որի տերն էր Ֆադլուն ալ-Ռամվազիի (ալ-Շադ-դադիի—Ա. Խ.) եղբայր Մինուչիհը»¹⁵: Այս վկայութիւնից պարզվում է, որ Կարնո տեր ամիր Ալին եղել է սկըռուկյան գահի հավակնորդ Մուհամմադ Տափարի դաշնակիցը, որը պարտութիւն էր կրել 495/1102թ. Բարքիարուկից՝ Խոյի մոտ տեղի ունեցած, ճակատամարտում: Դժբախտաբար արար հեղինակը չի տալիս Կարնո տիրոջ՝ ամիր Ալիի հոր անունը կամ տոհմական պատկանելութիւնը: Սակայն հաղորդումից հստակ երևում է, որ ամիր Ալին հաստատվել էր Կարինում դրանից առաջ:

Կարինի արաբներն վիճազրում հիշատակվող Դիա ադ-դին Ղազիի մասին մի արժեքավոր հիշատակութիւն է պահպանվել Ստամբուլի Ֆաթիհի անվան գրադարանում պահվող «Քիթաբ ալ-հիդայա Ֆիտ-տիր» խորագիրը կրող ձեռագրի՝ Դվինում 510/1116 թ. գրված հիշատակարանում. «Ամիր, փառավոր իսֆահսալար, պարոն Դիա ադ-դին... Ինանջ Բեյգու Ալի-Թուլրիլ-բեկ, Աբու-լ Մուլաֆֆար Ղազի իբն Աբու-լ Կասիմի... գրապահոցին»¹⁶:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, հիշատակվում է Կարինի, «Թեփսի մինարեի» աշտարակի վիճազրից հայտնի Դիա ադ-դին Ղազի ամիրը: Հիշատակարանը հաստատում է վիճազրում բերված նրա ամբողջական տիտղոսաշարքը և հայրական Աբու-լ Կասիմ անունը: Բացի դրանից, հիշատակարանը ցույց է տալիս, թե ամիր Դիա ադ-դին Ղազին իշխում էր 510/1116 թ., մի փաստ, որը մեզ օգնում է վերականգնելու մոտավոր

եղբորտուժյամբ «Թեփսի մինարե» աշտարակի վիմագրի թվականը՝ Թե՛ արարբերեն վիմագիրը և թե՛ հիշատակարանը Սալղուխյանների տոհմածառը հասցնում են մինչև Աբու-լ Կասիմը: Այս փաստը հաստատվում է արարական վիմագրության այլ տվյալներով նույնպես: Այսպես, Մժնկերտի վերորերյալ (№ 6) արձանագրության մեջ, Սալղուխյան վերջին իշխանը տալիս է իր ծննդաբանությունը՝ «...Աբու Մանսուր Արդին Բասաթ իբն Մուհամմադ իբն Սալղուկ իբն Ալի իբն Աբու-լ-Կասիմ...»¹⁷: Այստեղ նույնպես Աբու-լ-Կասիմի որդին հորջորջված է Ալի:

Ի մի բերելով պատմողական և վիմագիր աղբյուրների տեղեկությունները կարելի է անել երկու եզրակացություն: Աղբյուրների մի խումբը վկայակոչում է ամիր Դիա ադ-դին Ղազի իբն Աբու-լ Կասիմի գոյությունը կամ իշխանությունը Կարինում 510/1116 թ., իսկ երկրորդ խումբը՝ ամիր Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի իշխանությունը Կարինում 496/1103 թ.: Այստեղից կարելի է ենթադրել, թե Աբու-լ Կասիմը կամ ունեցել է երկու որդի՝ մեկը Ալի անունով, մյուսը՝ Ղազի (Դիա ադ-դին Ղազի), կամ էլ այս երկու իշխանները նույնն են: Մենք հակված ենք նույնացնելու այս երկու ամիրներին, մանավանդ, եթե ընդունենք, որ Դիա ադ-դին հորջորջումը տիտղոս է, բացի դրանից, շատ տիրակալներ ժԱ դարի վերջում ժԲ դարի առաջին կեսում հայտնի էին Ղազի տիտղոսով: Օրինակ՝ Երզնկա-Կամախի տերը հայտնի էր Մանգուջակ Ղազի¹⁸ անունով, Մալաթիայի և Սեբաստիայի տեր Դանիշմենդի որդին՝ Ամիր Ղազի Գյումյուշտեգին¹⁹ տիտղոսներով: Երբեմն էլ նույն իշխանը տարբեր աղբյուրներում հիշատակված է տարբեր անուններով, օրինակ՝ Անիի Շարդադյան վերջին տիրակալը հայտնի էր իր շահնշահ տիտղոսով, իսկ վիմագիր արձանագրություններից պարզվում է, որ նրա իսկական և պաշտոնական անունը Սուլթան է²⁰: Այս ձևով եթե մոտենանք Կարնո իշխանի անվանման հարցին, ապա կարելի է ենթադրել, որ թե՛ Դիա ադ-դին և թե՛ Ղազի հորջորջումները կարող են լինել նույն իշխանի սոսկ տիտղոսները, մինչդեռ նրա իսկական անունը եղել է Ալի:

Գիտական գրականության մեջ Կարնո տիրակալ Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի և Դիա ադ-դինի ինքնություն հարցը բաց է մնացել: Հայտնի պատմաբան-տոհմաբան Ծ. Ցամբաուրի կազմած տոհմածառում ամիր Դիա ադ-դին Ղազին առհասարակ բացակայում է²¹, Պատմաբան Յ. Սուսերը այս երկու ամիրներին համարում է տարբեր անձնավորություններ²²: Հայագիտական գրականության մեջ գտնում են, որ Դիա ադ-դին (Աբու-լ Մուլաֆֆար) Ղազին ոչ թե Աբու-լ Կասիմի որդին, այլ թոռն

է: Վերջին տեսակետը առաջացել է վիմագրի սխալ ընթերցման հետև-
վանքով և ակնհայտ թյուրիմացություն է²³:

Եվրոպացի որոշ վիմագրագետներ, հիմնվելով թուրք պատմարան
Ա. Բեյգուի սխալ ընթերցման վրա, Դիա ադ-դին Ղազիին նույնիսկ
նույնացնում են Աբու-լ Կասիմի թոռ Իզզ ադ-դին Սալդուկի հետ և
Թեփսի մինարեի վիմագիրը թվագրում ժԲ դարի կեսերով²⁴:

Դիա ադ-դին Ղազիի կամ ամիր Ալիի մասին հայկական և վրացա-
կան աղբյուրները տեղեկութուններ չեն տալիս: Նրա մասին որոշ կա-
րևոր տեղեկութուններ պահպանվել են ժԲ դարի արաբ պատմիչ՝ Իբն
ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի մոտ: Ահա թե ինչ է հաղորդում նա. «Հռոմաւ
ադ-դին Թիմուրթաշը մնաց մի որոշ ժամանակ, այնուհետև ամուսնա-
ցավ Կարինի (Արզան ալ-Ռումի) Ղազի ամիրի դստեր՝ խաթունի հետ:
[Այնուհետև], նա եկավ Մայաֆարիկին և նրանից ունեցավ երկու
տղա՝ նաչմ ադ-դին Ալիի ամիրը 520[1126] թ. և Զամալ ադ-դին
Սավթին 521[1127] թ.»²⁵, Ֆարիկիի այս հաղորդումը կրկին անգամ
հաստատում է Կարինում Ղազի ամիրի իշխանության փաստը 1126—
1127 թթ.:

Ամփոփելով աղբյուրների տեղեկութունները Կարինի Սալդուկյան
իշխանների մասին, պետք է ասել, որ 1103 թ. Կարինում իշխում էր
ամիր Ալին, 1116 թ. հիշատակվում է Դիա ադ-դին Ղազին, որը իշխել
է մինչև ժԲ դարի 20-ական թվականների կեսերը: Թե երբ է ամիր Ալին
անցել իշխանության գլուխ, դժվար է ասել, բայց հիմքեր կան ենթա-
դրելու, որ նա իշխել է Կարինում մոտավորապես ժԱ դ. վերջերից, իր
հոր՝ Աբու-լ Կասիմի մահվանից հետո:

Կարինի Սալդուկյան Դիա ադ-դին Ղազիի մասին մեզ հասած վեր-
ջին տեղեկութունը վերաբերում է նրա մահվանը: ԺԲ դարի արաբ
պատմիչ ալ-Ազիմին 526/1131—1132 թթ. դեպքերի մեջ հիշատակում
է՝ «Մահացավ Արզանի տեր՝ Ղազին»²⁶, Մենք գիտենք, որ սովյալ ժամա-
նակահատվածում Արզան (Արզն)—Բաղեշում իշխում էր Շամս-ադ-
դաուլա թուղան-Արսլանը²⁷: Վերջինս, ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է
Ֆ. Սումերը, չի կրել «Ղազի» տիտղոսը: Բացի դրանից, այս հաղոր-
դումը սրբագրելով, առաջարկում է «Արզանի տեր» արտահայտության
փոխարեն կարգալ՝ «Արզան առ-Ռումի տեր»²⁸, հետևաբար Սալդուկ-
յան Ղազի իշխանը պետք է մահացած լինի 526/1131—1132 թթ.:

Ամփոփելով արաբական վիմագրության սովյալները պետք է նկա-
տել, որ վիմագրերում հիշատակվող ամիրների ծննդաբանութունը վեր-
ջանում է Աբու-լ Կասիմ ամիրով, իսկ այս տոհմը և ամբողջ իշխանու-

թյունը հայտնի է դարձել տոհմապետ «Սալդուխի» անունով: Այստեղից միտք է ծագում, թե արդյոք ամիր-տոհմապետ «Սալտուկը» նույն Աբու-լ Կասիմը չէ՞, քանի որ նույն տոհմապետը կարող էր ունենալ Սալտուկ անունը և Աբու-լ Կասիմ մականունը: Թե ե՞րբ է հաստատվել Աբու-լ Կասիմը Կարինում և նրա շրջակայքում, այդ մասին կոնկրետ տեղեկություն մեզ չի հասել: Կարելի է ենթադրել, որ նա հաստատվել է այս շրջանում մոտավորապես ԺԱ դարի 80-ական թվականներին: Մինչև այսօր իշխել է այն տեսակետը, թե ամիր կամ զորապետ Սալտուկը 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում ցույց տված ռազմական օգնությունն դիմաց Կարինում և նրա շրջակայքում իկթա հողատիրույթ է ստացել սելջուկյան սուլթան Ալի-Աբսալանից²⁹: Այս տեսակետը վերանայման կարիք ունի, քանի որ զորապետ Սալտուկի՝ Մանազկերտի ճակատամարտին մասնակցելու փաստը չի հաստատվում այլ աղբյուրների տվյալներով և այն հիմնված է սոսկ հավանականության վրա³⁰: Այսպես, թե այնպես Կարինի Սալդուխյան իշխանության կազմավորման հարցը վերջնականապես լուծված չէ և գիտական գրականության մեջ տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել:

Ուսումնասիրողների մի խումբ Սալդուխյան ամիրության կազմավորման հարցը, ինչպես նշվեց, կապում է Մանազկերտի ճակատամարտում Սալդուխի մասնակցության հետ, երկրորդ խումբը՝ վրացական աղբյուրներում հիշատակվող Ահմադ զորահրամանատարի 1080 թ. արշավանքի հետ³¹, վերջապես, երրորդ խումբը այդ Ահմադ հրամանատարին կապում է ոչ թե Կարինի, այլ Կարսի ամիրության հիմնադրման հետ³²:

Մանազկերտի ճակատամարտին Սալդուխի կամ Աբու-լ Կասիմի մասնակցության վարկածը, ինչպես ասացինք, չի հաստատվում աղբյուրների նյութերով:

Հետազոտողների երկրորդ խմբի տեսակետը վերանայելու համար անհրաժեշտ է դիմել վրացական աղբյուրներին: Այսպես, ԺԲ դարի աղբյուր «Արքայից արքա Դավթի պատմության» մեջ կարդում ենք. «Քանի դեռ Գեորգի թագավորը այդ ժամանակ գտնվում էր Ղվիլի շրջակայքում, նրա վրա հարձակվեց թուրքերի բազմաքանակ բանակը զորեղ նետածիգ և ուժեղ ամիր Ահմադի գլխավորությամբ, որը այդ օրերին գրավել էր Կարս քաղաքը: Քրիստոնյաների ներքին դավաճանության պատճառով, նրանք հաղթեցին Գեորգի թագավորին, նրա զորքը անհամար կոտորեցին, վերցրեցին մեծաքանակ ավար՝ ոսկյա, արծաթյա սպասք, բազմատեսակ թանկարժեք իրեր և թագավորական վրան-

ներ ու այլ իրեր և գնացին: Քաղաքը Աճարիայից գնաց Աբխազիա: Ավարով ծանրաբեռնված թուրքերին (թուրքմեններին—Ս. Խ.) հանդիպեցին մեծ ամիրներ՝ ոմն Իասի (Սասի) և Բուժղուշը, որոնք թուրքերի անհամար բազմության հետ քոչում էին Հունաստան (Փոքր Ասիա—Ս. Խ.): Տեսնելով ոսկու և հարստության մեծաքանակ ավարը և իմանալով Գեորգի Քաղաքի փախուստի մասին, նրանցից լսեցին հետևյալը,—ինչո՞ւ եք գնում դեպի Հունաստան. ահա անմարդ և լիազանձ Վրաստան երկիրը: Նրանք անմիջապես փոխեցին իրենց ճանապարհը և սփռվեցին մորեխների նման երկրի երեսին... Այս առաջին և մեծ արշավանքը տեղի ունեցավ 300 (1080) թվականին»³³:

Վրացական աղբյուրի այս հաղորդումը վկայում է Ահմադ զորահրամանատարի կողմից Կարսի գրավման մասին և տալիս թուրքմեն այն զորապետների անունները՝ Բուժղուշ և ոմն Իասի, որոնք օգնություն են ցույց տվել այս արշավանքի ժամանակ: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, ոչ մի խոսք չի ասվում ո՛չ Կարինի կամ Ուլթիքի գրավման, ո՛չ էլ Աբու-լ Կասիմ կամ Սալդուս ամիրի մասին: Նույն այս վկայությունը պահպանվել է Քարթլիս ցխովրեբայի ԺԲ դարի հայերեն թարգմանության մեջ. «Յաուրն յայնոսիկ ասպատակեցին թուրքք յերկիրն վրաց և բազում արիւնս հեղին և դոչուովս գերեցին և գնացին, որոց գլխավորին անուն Բուժղուր կոչէին»³⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Քարթլիս ցխովրեբայի հայերեն թարգմանությունը պահպանել է միայն Բուժղուր (Բուժղուշ) զորապետի անունը, իսկ մյուս երկու ամիրների՝ «Ահմադի» և «ոմն Իասիի» անունները դուրս են մնացել, հավանաբար գրիչների մեղքով:

Թուրքագիտական գրականության մեջ վրացական աղբյուրի Բուժղուր ամիրը նույնացվում է Աբու Յակուբ զորավարի հետ³⁵: Վերջինս, մեր կարծիքով, պետք է լինի ոչ թե Կարինի, այլ Կարսի թյուրքական ամիրության հիմնադիրը: Բացի դրանից Աբու Յակուբ→Աբու-լ Կասիմ շփոթությունը գրիչների կողմից զրեթե անհնարին է: Այսպիսով, վրացական աղբյուրը ոչ մի տեղեկություն չի տալիս Կարինի կամ Ուլթիքի գրավման կամ Աբու-լ Կասիմի այս շրջանում հաստատվելու մասին, ուստի հետազոտողների այն կարծիքը, որ Ահմադ զորահրամանատարն է հիմնադրել Սալդուխյան ամիրությունը Կարինում 1080 թ., նույնպես չի հաստատվում աղբյուրների տվյալներով և վերանայման կարիք ունի:

Թեև գրավոր աղբյուրներում կոնկրետ տեղեկություններ չկան, սակայն տարածում է ստացել այն կարծիքը, թե Աբու-լ Կասիմը հաս-

տատվել է Կարինում և նրա շրջակայքում Ահմադ զորահրամանատարի 1080 թ. արշավանքից հետո, որը «արևելքի զորավար» Գրիգոր Բակուրյանի ձեռքից զավթել էր Կարինը, Ուլթիքը և այլ բերդեր ու վերջ տվել բյուզանդական իշխանությանը այս շրջանում: Մեր կարգիքով, Սալղուխյան իշխանության հիմնադիր Աբու-լ Կասիմի՝ Կարինում հաստատվելու հարցը վերջնականապես լուծված չի կարելի համարել:

Հայաստանի արաբերեն վիճազրեբրում Կարինի Սալղուխյան ամիրների ծննդաբանությունը վերջանում է Աբու-լ Կասիմով, մինչդեռ այս տոհմը հայտնի է դարձել Սալղուխ (Սալտուկ) ամիրի անունով և մինչև վերջերս այն կարծիքն էր տարածված, թե տոհմը կոչվում է ժԲ դարի կեսերին իշխող Իզզ ադ-դին Սալղուխի անունով³⁶: Սակայն անանուն արաբ հեղինակի «Քիթաբ ու-ինբա» երկում 516/1123 թ. իրադարձությունների մեջ հիշատակվում է նաև Սալղուխյան տոհմը. «Դուբայս [մալիքը] հարմար առիթ գտնելով հարձակվում է Հիլլայի (Իրաքում) վրա և դրավում այն: Բաղդադի վրա նրա [սպառնացող] վտանգը դիմադրավելու համար ալ-Մուսթարշիդ Բիլլահ խալիֆը օգնության է կանչում ծայրամասերի ուժերին՝ Վասիթից՝ Սաադի տոհմին, Բասրայից՝ Չանգի իբն Ակ-Սունկուրին, Դիար-Բաքրից՝ Քուդան-Արսլանին, Սալտուկի տոհմին (բանու Սալտուկ), Բուդայի տոհմին...»³⁷:

Անանուն արաբ հեղինակը վկայում է Սալտուկի տոհմի (Սալղուխյան տոհմի) գոյության մասին 516/1123 թ.: Հիշատակությունը փաստորեն ցույց է տալիս, որ Կարինում իշխող ամիրների տոհմը 516/1123 թ. արդեն հայտնի էր Սալտուկ անունով և ոչ թե անվանվել է ժԲ դ. կեսերին իշխող Իզզ ադ-դին Սալղուխից: Բացի դրանից սլարվում է, որ թշուրքական այս տոհմի նախահայրը նույնպես հայտնի է կղել Սալտուկ (Սալղուխ) անունով:

Ի մի բերելով աղբյուրների տվյալները Սալղուխյան տոհմի նախահոր վերաբերյալ կանգ ենք առնում տոհմապետների Սալղուխի և Աբու-լ Կասիմի ինքնության բացահայտման հարցի վրա: Արաբական վիճազրեբրը վկայում են Աբու-լ Կասիմի, իսկ անանուն արաբ հեղինակը՝ Սալղուխի մասին: Այստեղից կարելի է ենթադրել, թե Աբու-լ Կասիմը և տոհմապետ Սալղուխը նույն պատմական անձնավորությունն են:

Վերադառնալով Կարինում իշխող ամիրների ժամանակագրությանը պետք է ասել, որ արաբ հեղինակը ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում 516/1123 թ. Կարինի Սալղուխյան տոհմի խալիֆների հանդեպ յուրահատուկ պարտականությունների մասին և այս թվականին Կա-

րինում իշխող Դիա ադ-դին Ղազիին կարելի է դիտել որպես Աբբասյան խալիֆաների ստորակա:

Ինչպես ասվեց, Դիա ադ-դինը մահացել է 526/1131—32 թթ.: Նրանից հետո, ըստ արաբական վիմագրության, իշխել է որդին՝ Իզզ ադ-դին Սալդուխը: Ամիր Իզզ ադ-դին Սալդուխը հիշատակվում է երեք արձանագրությունների մեջ: Կարսի միջնաբերդի երկու արձանագրություններից մեկում նա հանդես է գալիս «սուլթան, մալիք» տիտղոսներով: 548/1153—1154 թթ. վիմագրում Կարսի կառավարչի դուստրը և Իզզ ադ-դին Սալդուխի վեզիր Ֆիրուզ-ակայը նշված են որպես Կարսի պարսպների և աշտարակների շինարարության նախաձեռնողներ: Նույն վիմագրից պարզվում է, որ Կարսի կառավարիչը եղել է Քարամ ադ-դինը, որը կրում էր միայն սուլթան տիտղոսը: Բացի դրանից, նույն արձանագրության «մեր տիրակալ (մաուլանա) Իզզ ադ-դինի (իշխանության) օրերին» արտահայտությունը թույլ է տալիս առաջ քաշել այն հիմնադրույթը, որ Կարսը ԺԲ դարի կեսերին գտնվել է Սալդուխյան ամիրության գերիշխանության տակ, այլ կերպ ասած, Կարսի Քարամ ադ-դին իշխանը ընդունել էր Կարինի Սալդուխյան տիրակալ Իզզ ադ-դինի գերիշխանությունը և դարձել նրա ստորակա (վասալ): Այս քաղաքական նշանակություն ունեցող փաստի օգտին է խոսում նաև Կարսի բերդի շինարարական երկրորդ արձանագրությունը (№ 3), որտեղ, առհասարակ, բացակայում է Կարսի կառավարչի անունը կամ նրա իշխանությունը բացահայտող որևէ բանաձև կամ ակնարկ: Ընդհակառակն այս վիմագրում գովերգվում են Սալդուխյան տիրակալ Իզզ ադ-դինի վեզիր Ֆիրուզ-ակայի սխրագործությունները: Մեր կարծիքով այս երկու վիմագրերը արձանագրվել են ի փառաբանումն Կարսի ազատագրմանը Սալդուխյանների կողմից, քանի որ այլ աղբյուրների համաձայն 548/1153 թ. ղվաղները ներխուժել էին Կարս և քաղաքը ավարառության մատնել³⁸: Հավանաբար Կարսի կառավարիչը այդ ժամանակ օգնության է կանչել Սալդուխյաններին, որոնք քաղաքը ազատագրելուց հետո սկսել են ամրաշինությունը: Այս իրադարձության հետ էլ պետք է կապված լինի արաբերեն վիմագրի Սալդուխյան ամիրության վեզիր և զորահրամանատար Ֆիրուզ-ակային վերաբերող «մահ-մեղական զորքի հրամանատար» արտահայտությունը: Ուշագրավ է, որ արաբ հեղինակ Իբն ալ-Ասիրի մոտ նույն այս տարվա իրադարձությունների շարքում հիշատակվում է նաև վրացիների և Սալդուխյան զորքերի միջև տեղի ունեցած մի ճակատամարտ. «Այս տարում (548/1153—1154) Հայաստանում վրացիների (քուրջերի) և Կարնո քա-

դաքի (Արղան ալ-Ռում) տեր Սալդուկի միջև սաստիկ պատերազմ եղավ, Սալդուկը պարտվեց: Վրացիները նրան գերեցին և ապա ազատ արձակեցին³⁹: Թեև արաբ հեղինակը չի հիշատակում ճակատամարտի վայրը կամ նրա պատճառները, բայց կարելի է ենթադրել, որ խոսքը դիշնադների այն հարձակման մասին է, որն արձանագրել են այլ մահ-մեղական հեղինակներ: Հավանաբար այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել Կարսի մոտակայքում: Այսպես թե այնպես Կարսի միջնաբերդի վիմագիրը ցույց է տալիս, որ հենց այս տարում՝ 548/1153—54 թթ. Սալդուխյան վեզիրը սկսում է Կարսի միջնաբերդի շինարարությունը և հիշատակում այն թիմ տիրակալ՝ Իզզ ադ-դինի [իշխանության] օրերին: Սալդուխյան տիրակալի ավելի վաղ գործունեության մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ, սակայն հավանական է, որ ամիր Իզզ ադ-դինն իշխանության գլուխ է անցել իր հոր՝ Ալիի (Դիա ադ-դին Ղազիի) մահվանից հետո, այսինքն՝ 526/1131—32 թթ., թեև պատմողական աղբյուրների հնագույն հիշատակությունը նրա մասին թվագրված է միայն 543/1148—49 թթ. և պահպանվել է ԺԲ դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ազրակի մոտ: Վերջինս հաղորդում է. «Խլաթի տիրուհին՝ Խաթունը, Իզզ ադ-դին Սալտուկի դուստրը հասավ Հիան Քելֆա, որպեսզի այնտեղից Հիջազ մեկնի (ուխտազնացություն), սակայն Ֆախր ադ-դին Կարա-Արսլանը նրան հրավիրեց իր մոտ և մեծ պատիվ ցույց տվեց»⁴⁰: Այս վկայությունը Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի մոտ բերված է 543/1148—49 թթ. դեպքերի մեջ և չի հիշատակված Սալդուխի դստեր անունը: Նրա անունը և ինքնությունը հաստատվում է արաբ հեղինակ (ԺԲ դար) Իբն ալ-Ադիմի մոտ պահպանված արժեքավոր մի վկայությամբ. «Սալդուկ իբն Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի դուստր Շահ-Բանուան իշխանուհին (մալիքաթ) 563[1167—68] թ. կառավարում էր Ռումը (Փոքր Ասիա—Ա. Խ.) և Հայաստանը: Նա Խլաթի և (ամբողջ) երկրամասի տեր Շահ-Արմեն Սուլթան իբն Իբրահիմ իբն Սուլթանի կինն էր»⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Կարնո իշխան Սալդուկը ոչ թե իր քրոջն էր ամուսնացրել Խլաթի տեր Սուլթան Բ-ի հետ, ինչպես կարծում էին մինչև հիմա⁴², այլ իր աղջկան:

Այս ժամանակաշրջանում թե Կարնո Սալդուխյան իշխան Սալդուխը և թե՝ Խլաթի տեր Սուլթան Բ-ը մահմեդական դաշնակից ամիրների հակավրացական պայքարի եռանդուն կազմակերպիչներն էին: Այս պայքարին հաճախ մասնակցում էին նաև Կարսի Ահաբյան իշխանները, Անիի Շադադյանները, Ատրպատականի Ելտկուզյան աթաբեկները և, վերջապես, Իրաքի սելջուկյան սուլթանները⁴³:

Վրացական թագավորութիւնը ժՅ դարի 50—60-ական թթ. պայ-
քարի մեջ էր մահմեդական միացյալ ամիրներին հետ, որոնք պաշտպա-
ւեում էին Անիի Շահդադյաններին: Վերջիններս ժՅ դարի 50-ական թթ.
այնքան էին թուլացել, որ ի վիճակի չէին ճնշել Անիի քաղաքային բնակ-
չութիւնն ընդվզումները, որոնք հաճախ, վրաց թագավորների օգնու-
թյամբ, տապալում էին ոչ ցանկալի կառավարչին և նորը հաստատու-
նրա փոխարեն⁴⁴:

Մեզ է հասել Կարնո տիրակալ Իզդ ադ-դին Սալդուխի մի դրամ,
որի վրա նա հիշատակվում է Իրաքի սելջուկյան սուլթան Մասուդ իրն
Մուհամմադից հետո⁴⁵: Արևելագետ-պատմաբան Կ. Կահնը, հիմք ըն-
դունելով այս դրամը, գտնում է, որ Կարնո իշխան Իզդ ադ-դին Սալ-
դուկը, այնուամենայնիվ, ոչ թե Ռումի սելջուկյան սուլթանների, այլ
Իրաքի սելջուկյան սուլթանների ձեռնարկած ստորական էր: Այս փաստը,
նրա կարծիքով, ցույց է տալիս թե Կարնո ավելի շատ կապված էր ոչ
թե Ռումի (Փոքր Ասիա), այլ Իրանական աշխարհի հետ⁴⁶: Սակայն
պատմողական աղբյուրների այլ տվյալները ցույց են տալիս, որ Կար-
նո Սալդուխյանները թեև ձեռնարկած ընդունում էին Իրաքի սելջուկ-
յան սուլթանների գերակայութիւնը, սակայն բազմաթիվ թելերով կապ-
ված էին Ռումի սելջուկների և հարևան այլ մանր պետական կազմա-
վորումների հետ: Այսպես, արաբ հեղինակ Իբն ալ-Ասիրի մոտ պահ-
պանվել է մի տեղեկութիւն, որը որոշակի լույս է սփռում այս հարցի
վրա: 560/1164 թ. դեպքերի մեջ նա գրում է. «Այս տարում (1164—
1165 թթ.) թշնամութիւն ընկավ Իկոնիայի (Կոնստանդ) և Ռումի երկրից
իրեն հարևան (հողերի) տեր ալ-Մալիք Կիլիշ Արսլան իբն Մասուդ իրն
Կիլիշ Արսլանի և Մալաթիայի ու Ռումի այլ մասերի տեր Յադի Արս-
լան⁴⁷ իբն Դանիշմենդի միջև և սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ:
Բանն այն է, որ Կիլիշ Արսլանը ամուսնացել էր ալ-մալիք Սալդուկ իրն
Ալի իրն Աբու-լ Կասիմի դստեր հետ: Հարսը տարվեց Կիլիշ Արսլանի
մոտ մեծ օժիտով, որի արժեքը չգիտենք: Մալաթիայի տեր Յադին հար-
ձակվեց նրա վրա, հափշտակեց հարսին իր ամբողջ ունեցվածքով և
կամեցավ ամուսնացնել նրան իր եղբորորդու՝ Զու-լ-Նուն իրն Մուհամ-
մադ իրն Դանիշմենդի հետ: Նա հրամայեց հարսին հրաժարվել մահ-
մեդականութիւնից և ամուսնացրեց իր եղբորորդու հետ: Կիլիշ Արս-
լանը հավաքեց իր զորքը և շարժվեց իբն Դանիշմենդի դեմ: Նրանք
իրար հանդիպեցին, պատերազմեցին ու պարտվեց Կիլիշ Արսլանը...»⁴⁸:

Այս վկայութիւնից երևում է, որ «մալիք Սալդուկի» հարաբերու-
թիւնները Ռումի սելջուկների հետ բավական լավ էին: Պատահական

չէ, որ Կարնո տերը բարեկամական հարաբերություններ՝ խնամիական կապեր էր հաստատում հենց սուլթան Կիլիշ Արսւանի հետ, այն դեպքում, երբ նա մերժեց խնամիական կապեր հաստատել թուլացած Շադդադյանների հետ: Այսպես, այս դեպքերից տարիներ առաջ (1153—1154 թթ.), երբ Անիի Ֆախր ադ-դին Շադդադը փորձեց կնության վերցնել մալիք Սալդուկի աղջկան, նա մերժում ստացավ Կարնո տիրոջից: Այս մերժման վրեժն առնելու համար նա Սալդուխյան տիրակալին խաբուսեցրեց հրավիրեց Անի, միաժամանակ հրավիրելով վրաց Դեմետրի թագավորին՝ իր զորքով: Նրանց միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում Սալդուկը ոչ միայն խայտառակ պարտություն կրեց և գերի ընկավ, այլև միայն մեծ նվեր ուղարկելով վրաց թագավորին կարողացավ ազատվել⁴⁹:

Կարնո իշխան Իզզ ադ-դին Սալդուկը բազմիցս բախվել է վրացական զորքերի հետ, կազմակերպել հարևան ամիրների հետ միացյալ արշավանքներ Վրաստանի դեմ, սակայն որոշակի արդյունքի չի հասել: Հայ պատմիչների վկայութեամբ Իզզ ադ-դին Սալդուկը հովանավորել է վրաց թագավորներից դժգոհ հայ և վրաց ազնվականութեան ներկայացուցիչներին, օրինակ, Ամիր Քուրդ Արծրունուն, որը պաշտոնազուրկ էր արված և արտաքսված Վրաստանից: Ամիր Քուրդ Արծրունին և նրա ժառանգները որոշ տիրույթներ էին ստացել Սալդուխից՝ Կարինի շրջանում⁵⁰:

Սալդուխյան իշխանութեան տիրույթների մասին աղբյուրները քիչ տեղեկություններ են հաղորդում: Կարսի արաբերեն արձանագրությունների համաձայն այս իշխանութեան ազդեցության, հավանաբար և տիրույթների մեջ էին ընդգրկվել նաև Վանանդը և Ուղթիքը: Մծնկերտի արաբերեն վիմագրի համաձայն Սալդուխյաններին էր պատկանում նաև Մծնկերտն իր շրջակայքով: Սալդուխյանների արևմտյան և հարավարևմտյան սահմանների մասին ոչինչ հայտնի չէ, այս իմաստով ուշադրով փաստ է բովանդակում Արծկեի բերդի պարիսպների արաբերեն վիմագիրը (№ 4): Այստեղ հիշատակվում է Իզզ ադ-դին Սալդուկի սնունը: Թեև վիմագիրը եղծված է սկզբի և վերջի հատվածներում, սակայն մեր կողմից կարդացված հատվածում հստակորեն երևում է Սալդուխի սնունը և այս փաստը արդեն խոսում է այն իրողութեան օգտին, որ Սալդուխյանների տիրույթները Իզզ ադ-դինի օրոք տարածվել են մինչև Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան սահմանները, մասնավորապես, մինչև Արծկե: Բացի Արծկեի բերդից, ենթադրվում է, որ Իզզ ադ-դին Սալդուխի կողմից պետք է կառուցված լինեն նաև

Բաբերդի պարիսպները⁵¹։ ԺԳ դարի սկզբին այդ պարիսպները վերանորոգել է Մուղխ ադ-դին Թուղրիլ իրն Կիլիջ Արսլանը։ Այդ մասին կրկին անգամ վկայում են բերդի շինարարական արաբերեն արձանագրությունները⁵²։ Նույն վիմագրերը վկայում են նաև, որ Բաբերդը նույնպես մտել է Սալղուխյանների տիրույթների մեջ։ Այս իշխանության կազմում են եղել նաև Ավնիկը, Թորթումը, Զիվինը և ամբողջ Բասենի դաշտավայրը։ Այսպիսով, Սալղուխյանների ամիրության սահմանները տարածվում էին հյուսիս արևելքում՝ Վանանդից մինչև Բաբերդի շրջանը, իսկ հարավում ընդգրկում էին Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան շրջանները։ Այս ամիրությունն իր քաղաքական հզորացման գագաթնակետին է հասել հենց իզդ ադ-դին Սալղուխի իշխանության տարիներին, որի գահակալության վերջին տարին պարզվում է արաբ հեղինակ ալ-Ֆարիկիի մի վկայության օգնությամբ. «563 թվականի ուսաբ ամսվա սկզբին (1168 թ. ապրիլի կեսերին) լուր հասավ, թե Արզան ալ-Ռումի տեր իզդ ադ-դին Սալղուկը մահացել է և նրան հաջորդել է որդին՝ ալ-մալիք Մուհամմադը»⁵³։

Մալիք Մուհամմադի մասին գրավոր աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել։ Կարինի «Ուլու-Ջամի» մեծ մզկիթի վիմագիր արձանագրությունում նշված է, որ Կարինում իշխող մալիք Մուհամմադը 575/1179—1180 թթ. կառուցել է մեծ մզկիթ։ Այստեղ նա հիշատակված է «Արու-լ Ֆաթհ մալիք Մուհամմադ»։ Սակայն այլ աղբյուրներից նա հայտնի է «Նասիր ադ-դին» անունով։ Այսպես, հասել են մեզ այս ամիրի մի քանի դրամներ, որոնցից մեկը թվագրված է 585(1189) թ. և ունի հետևյալ արաբերեն արձանագրությունը. «Փառավոր սուլթան Թուղրիլ իրն Արսլան», իսկ մյուս երեսին՝ «Նասիր ադ-դին Կիզիլ-Արսլան Մուհամմադ իրն Սալղուկ»⁵⁴։

Որոշ ուսումնասիրողներ կարծում էին, թե դրամի «Կիզիլ-Արսլան» տիտղոսը վերաբերում է Կարնո տեր Մուհամմադ իրն Սալղուկին, այդ իսկ պատճառով նրան անվանում էին Կիզիլ Արսլան Մուհամմադ⁵⁵, մինչդեռ այս դրամի վրա հիշատակվում են երկու իշխաններ, մեկը՝ Սալղուխյան, մյուսը՝ Ելտկուզյան։ Սկզբից այստեղ հիշատակվում է Ատրոպատականի աթաբեկ՝ Մուզաֆֆար ադ-դին Ուսման իրն Իլդեգիզը, ովքեր ունեցել է հենց Նասիր ադ-դին Կիզիլ-Արսլան տիտղոսը⁵⁶, ապա Կարնո ամիր Մուհամմադ իրն Սալղուկը։ Թուրք-սելջուկյան տիրակալների անունների այսպիսի հաջորդականությունը բացատրվում է այդ իշխանների իրավաքաղաքական դրուժյամբ և սելջուկյան պետության համակարգում զբաղեցրած աստիճանով։ Այս իմաստով Ե. Յամբաուրը

արդարացիորեն գտնում է, որ Կարնո տեր Մուհամմադ իբն Սալդուխը Իրաքի սելջուկյանների ստորակա (վասալ⁵⁷) էր: Կարինի Սալդուխյան տիրակալի մասին պահպանված մյուս վկայությունը մեզ է հասել վրաց Քամար թագուհու պատմիչի միջոցով: Ըստ այդ անանուն պատմիչի, վրացական զորքերը հարձակվել են Սալդուխյանների մայրաքաղաք Կարինի վրա, ճակատամարտում մահմեդական զորքին օգնում էին Կարսի և Սուրմարիի ամիրների զորագնդերը: «Սալդուխի որդի Նասր էդ-դինը իր երկու որդիներով» այդ ժամանակ գտնվում էր քաղաքում: Ճակատամարտը ավարտվում է վրացական զորքի փայլուն հաղթանակով⁵⁸: Գիտական գրականության մեջ վրացական աղբյուրի «Նասր էդ-դինը» նույնացվել է Կարնո տեր մալիք Մուհամմադի հետ⁵⁹, Բացի դրանից, Քամար թագուհու պատմիչի վկայության համաձայն, Կարնո տեր «Նասր էդ-դինը ուներ երկու որդի»: Բարեբախտաբար մեկ որդու անունը պահպանվել է նույն պատմիչի մոտ՝ «Սալդուխի թոռ Մութաֆ-րադին անունով», որի մասին անանուն հեղինակը հաղորդում է մի սիրավեպ՝ թե երիտասարդ ամիր Մութաֆրադինը (Մուղաֆֆար ադ-դին— Ա. Խ.) հրաժարվելով մահմեդական հավատից, ներկայանում է Քամար թագուհու պալատը՝ նրա հետ ամուսնանալու նպատակով, սակայն այդ առաքելությունը անհաջողության է մատնվում և երիտասարդ ամիրն ամուսնանում է Գեորգի Գ թագավորի ապօրինի դստեր հետ և վերադառնում հայրենի քաղաքը⁶⁰:

Մասնագիտական գրականության մեջ Մուղաֆֆար ադ-դին (Մութաֆրադին) ամիրի ինքնության հարցը վերջնական լուծում չի ստացել: Ե. Յամբաուրը նրան համարում է ոչ թե Սալդուկի, այլ մալիք Մուհամմադի թոռը⁶¹: Արևելագետ Կ. Կահենը նրան նույնացնում է մալիք Մուհամմադի՝ արաբական աղբյուրներից հայտնի, Մալիք-շահի որդու հետ և անվանում ալ-Մուղաֆֆար Մալիք-Շահ⁶²: Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ տեսակետը վերանայման կարիք ունեն: Մուղաֆֆար ադ-դինի՝ Մալիք Մուհամմադի թոռ լինելու փաստը չի հաստատվում ոչ մի աղբյուրի տվյալներով: Եթե վաստակաշատ պատմաբան Յամբաուրը օգտվել է վրացական աղբյուրի տվյալներից, ապա այնտեղ ասվում է, թե Մուղաֆֆար ադ-դինը եղել է Սալդուկի թոռը և ոչ թե որդին: Որքան հայտնի է, այս անվան միակ վկայությունը պահպանվել է հենց Քամար թագուհու պատմիչի մոտ, և եթե այլ աղբյուրների տվյալներ չունենք, ապա մենք իրավունք չունենք հավատ չընծայել վրաց պատմիչի տեղեկությունը: Այլ հարց է՝ արդյո՞ք իշխել է իրականում Մուղաֆֆար ադ-դինը հոր մահվանից հետո: Դժվար է ասել, քանի որ այլ տեղեկություն չունենք:

Ինչ վերաբերում է Կ. Կահենի տեսակետին, ապա պետք է առել, որ
 «ալ-Մուզաֆֆար Մալիք-Շահ» անունը առաջացել է տարբեր հեղինակ-
 ների մոտ հիշատակվող անձանց՝ տվյալ դեպքում, «Մուզաֆֆար ադ-
 դին» և «Մալիք-շահ» անունների մեխանիկական միացմամբ: Մեր ձեռ-
 քի տակ եղած աղբյուրների մեջ այս անունը՝ ալ-Մուզաֆֆար Մալիք-
 շահ ձևով չի հանդիպել: Բացի այդ, արար և պարսիկ հեղինակները նշում
 են, որ մալիք Մուհամմադի որդին հայտնի է Մալիք-շահ անունով: Այս-
 պես, Իբն ալ-Ասիրը, որից հետո նաև Աբու-լ Ֆիդան, Իբն Խալդունը,
 Աբու-լ Ֆարաջը և ուրիշներ Կարնո տիրակալ մալիք Մուհամմադի որ-
 դուն հիշատակում են 597/1201 թ. դեպքերի մեջ. «Այս տարում՝ Ռա-
 մադան ամսին (5 հունիս—5 հուլիս) Ռուքն ալ-Դին Սուլայման իբն Կի-
 լիջ Արսլանը գրավեց Մալաթիա քաղաքը, որն իր հղբոր՝ Մուհիզ ալ-
 Դին Կայսար Շահին էր պատկանում: ... և այնտեղից զնաց Կարնո քա-
 ղաք (Արդան ալ-Ռում), որը պատկանում էր ալ-Մալիք իբն Մուհամմադ
 իբն Սալդուլի տղային⁶³: Նրա տոհմը երկար ժամանակ տիրում էր
 Կարնո քաղաքին: Երբ այնտեղ (Կիլիջ Արսլանը—Ս. Խ.) զնաց ու մո-
 տեցավ, նրա տերը, վստահելով նրան, դուրս եկավ հաշտութուն կնքե-
 լու՝ Ռուքն ալ-Դինի ուղած պայմաններով, սակայն վերջինս ձերբա-
 կալեց նրան, իր մոտ բանտարկեց ու գրավեց հրկիբը: Սա վերջինը
 եղավ իր տոհմի այն մարդկանցից, որոնք իշխեցին (այդ քաղաքում)⁶⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, արար հեղինակը չի տալիս Կարնո տիրակալ
 Մուհամմադի (մալիք Մուհամմադի) թոռան անունը, որը բնագրում
 գրված է «الد» վալադ (տղա) և ոչ թե հայտնի بن—իբն (որդի) բառով:
 Բացի դրանից, Մուհամմադի որդին հիշատակվում է «Մալիք» բառով:
 Եթե الملك ընկալենք որպես անձնանուն, ապա ստացվում է՝
 والد الملك «Մալիքի որդի» արտահայտությունը: Հետևաբար Մալիքը
 նույնպես ունեցել է մի որդի: Մեր կարծիքով Իբն ալ-Ասիրի այս տե-
 դեկությունը աղավաղված է գրիչների կողմից: Մուհամմադի որդի Մա-
 լիք-Շահի անվան երկրորդ մասը բաց է թողնվել գրիչների մեղքով
 ملك—«մալիք» բառը իշխան կամ մալիք հասարակ իմաստով
 ընկալելու պատճառով: Այս աղավաղման փաստը և Մուհամմադի որդու
 «Մալիք-Շահ» անվան գոյությունը պարզելու համար դիմենք այլ աղբ-
 յուրների: Այսպես, արար հեղինակի նույն տեղեկությունը պահպանվել
 է նաև պարսիկ հեղինակների մոտ: Դիմենք ԺԶ դարի հեղինակ Շա-
 րաֆ-խանին: Այս հեղինակը Չեմիշգեզեկի (Չմշկածագի) կառավարիչ-
 ներին նվիրված գլխում գրում է. «... Չմշկածագի կառավարիչների տոհ-
 մածառը հասնում է, նրանց կարծիքով, Աբբասյան խալիֆների հետ-

նորոններից մեկին՝ Մալթիշ անունով. Մի քանի մեծ պատմիչների ասելով, նրանց տոհմի հիմնադիրը հանդիսանում է ամիր Սալիկը (Սալտուկը—Ա. Խ.) իրն Ալի իրն Կասիմ (Արու-լ Կասիմ—Ա. Խ.), որը պատկանում է սելջուկյան սուլթանների ճյուղներից մեկին: Սելջուկյան Ալի-Արսլանի գահակալության ժամանակ նա տիրում էր Կարինին և նրան հարող ամբողջ նահանգին, մինչև (այն ժամանակ), երբ 556/1160—61 թթ. նրա և Վրաստանի իշխանների (թագավորների—Ա. Խ.) միջև պատերազմ տեղի ունեցավ. նա (Սալտուկը) իր բոլոր անդավականների և բանակի հետ գերի ընկավ վրացիների մոտ: Սակայն, քանի որ նրա թույլը Շահ-Արմենի կինն էր, ուստի նա Վրաստան ուղարկեց մեծ նվերներ և ընծաներ ու փրկագնեց նրան բանտարկության շղթաներից: Նրա մահվանից հետո իշխանությունը անցավ նրա որդի Մալիք Մուհամմադին: Երբ Մալիք Մուհամմադը հեռացավ այս աշխարհից, իշխանությունն անցավ նրա Զակղաշին (թոռանը—Ա. Խ.⁶⁵): Զակղաշի (թոռան) մահվանից հետո իշխանության գահի վրա բարձրացավ Մալիք-Շահ իրն Մուհամմադը...»⁶⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Շարաֆ-խանը հիշատակում է Սալղուխյան տոհմի իշխաններին, սկսած Սալղուխից: Նրա այս վկայության մեջ նույնպես կան մի շարք աղավաղումներ և պատմական բնույթի անճշտություններ: Նախ այստեղ հեղինակը միացնում է Սալտուկ անունով երկու իշխաններին: Առաջին իշխանը տոհմի հիմնադիր Սալտուկն է, որը իրոք պետք է լինի սելջուկյան Ալի-Արսլանի ժամանակակիցը: Իսկ մյուսը հայտնի Իզդ ադ-դին Սալտուկն կամ Սալղուխն է: Վրաց թագավորների հետ պայքարել է ոչ թե տոհմապետ Սալտուկը, այլ Իզդ-ադ-դին Սալտուկը (Սալղուխ Բ):

Վկայությունից հստակ երևում է, որ մալիք Մուհամմադի որդին դա Մալիք-Շահն է: Այստեղ նույնպես հիշատակվող իշխանների միջև խառնաշփոթ կա, մանավանդ մալիք Մուհամմադի որդու և թոռան ինքնության հարցում, ուստի հարցը պարզելու և խառնաշփոթ վիճակից դուրս գալու համար դիմենք այն աղբյուրներին, որոնցից Շարաֆ-խանը քաղել է այս տեղեկությունը: Թուրքագետ Ֆ. Սուսերը արդարացիորեն նկատել է, որ Շարաֆ-խանը իր վկայությունը քաղել է Գաֆֆարիից, ուստի դիմենք այդ աղբյուրին. «Ամիր Սալիկ (Սալտուկ—Ա. Խ.) իրն Արու-լ Կասիմը Ալի-Արսլանի կարգադրությամբ դարձավ Կարինի (Արդան ալ-Ռումի) և նրա շրջակայքի տերը: 556/1160—61 թթ. ամիսների ընթացքում նա պատերազմ մղեց վրացիների հետ և իր զորահրամանատարների հետ գերի ընկավ: Նրա թույլը՝ Շահ-Քանուան, Խլաթի

տեր Շահ-Արմեն Սուլայման (Սուլթան)⁶⁷ իրն Իբրահիմ իրն Սուլայմանի կինն էր, վրաց թագավորին մի քանի նվերներ ուղարկելով փրկագնեց նրան: Նրանից հետո այս երկրի իշխանութունը անցավ նրա որդու՝ մալիք Մուհամմադի ձեռքը, իսկ նրանից հետո նրա թոռան՝ Մալիք-Շահ իրն մալիք Մուհամմադին: Հետագայում, Ռուքն ալ-դին Սուլայման իրն Կիլիչ Արսլանը նվաճեց այս երկիրը երեքշաբթի օրը, հինգհարյուր իննսուն ութ թվականի Շավվալ ամսին (1202-հունիս-հուլիս) և ձերբակալեց իրեն ընդառաջ եկող՝ Մալիք-Շահին: Սրանից հետո, ոչ-ոք չիշխեց նրանցից⁶⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, պարսիկ հեղինակը հստակորեն տարբերում է Սալդուխի որդուն և թոռանը: Սալդուխի որդին եղել է Մուհամմադը, իսկ թոռը՝ Մալիք-Շահը, որը մինչև վերջերս համարվում էր Սալդուխյան տոհմի վերջին ներկայացուցիչը, սակայն, ինչպես կտեսնենք մի քիչ հետո, այս տոհմից իր գոյութունն էր պահպանել ևս մի շառավիղ, սակայն այդ հարցին անցնելուց առաջ, տեսնենք, թե ինչ տեսակետներ կան Մալիք-Շահի ինքնության շուրջ:

ԺԳ դարի հեղինակ իրն Բիրբի մոտ Սալդուխյան վերջին իշխանի մասին պահպանվել է մի տեղեկություն, որի համաձայն, երբ Ռուքն ադ-դին Սուլայման-Շահն իր զորքով հասավ Կարին, նրան ընդառաջ եկավ Կարնո (Արզան ալ-Ռումի) տեր «Ալա՝ ադ-դին Սալտուկին», սակայն սուլթանը ձերբակալեց նրան և նրա իշխանութունը հանձնեց իր եղբայր Մուդիս ադ-դին Թուղրիլ-Շահին, որովհետև նա սուլթանին պատշաճ կերպով շղիմավորեց⁶⁹:

Իրն Բիրբի մոտ հիշատակված «Ալա՝ ադ-դին Սալտուկի» ինքնության հարցը կասկածի տակ է դրվել: Թուրքագետ Ֆ. Սումերը գտնում է, որ Կարնո տիրոջ «Ալա՝ ադ-դին Սալտուկի» անվանումը անընդունելի է, քանի որ իրն Բիրբին փորձում է արդարացնել Ռուքն ադ-դին Սուլայմանի նվաճողական վարքագիծը՝ իբր թև Սալդուխյան ամիր Ալա՝ ադ-դինը պատշաճ մակարդակով չի դիմավորել նրան⁷⁰:

Ե. Յամբաուրը իրն Բիրբի մոտ հիշատակված Ալա՝ ադ-դին իշխանին ընդունում է որպես Մալիք-Շահ (Մալիք) իշխանի որդին⁷¹: Սակայն, այս նույնացումը չի հաստատվում այլ աղբյուրների տվյալներով, ուստի այն վերանայման կարիք ունի:

Ի մի բերելով եղած տեղեկությունները դժվար չէ նկատել, որ թե՛ արաբա-պարսկական աղբյուրներում և թե՛ իրն Բիրբի պարսկերեն երկում խոսքը 597/1201 թ. միևնույն դեպքի մասին է, ընդ որում Կարնո տերը մի դեպքում անվանված է Մալիք-Շահ, իսկ մյուս դեպքում՝

Ալա՛ ադ-դին Սալտուկի: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ «Ալա՛ ադ-դին» հորշորջումը կարող է լինել Կարնո տիրոջ պաշտոնական տիտղոսը (լակար), մինչդեռ նրա իսկական անունը պետք է լինի Մալիք-Շահ:

Կարնո տեր Մալիք-Շահը, ինչպես ասվեց, ըստ իբն ալ-Ասիրի, Աբու-լ Ֆիդայի, Աբու-լ Ֆարաջի, Գաֆֆարիի և այլ հեղինակների 597/1201 թ. ձերբակալվել է Ռումի սելջուկյան սուլթան, Ռուքն ադ-դին Սուլայմանի կողմից, որը նրա տիրույթները հանձնել է իր եղբայր Մուղիս ադ-դին Թուղրիլ-Շահին՝ Երզնկայի և Կամախի տեր Ֆախր ադ-դին Բահրամ-Շահի հետ Վրաստանի դեմ արշավելու ժամանակ:

Թե ամիր Մալիք-Շահը կամ Ալա՛ ադ-դինը ե՞րբ է անցել իշխանության գլուխ, դժվար է ասել, այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք, բայց ժԲ դարի հեղինակ Իմադ ադ-դին ալ-Իսֆահանիի և իբն Վասիլի տեղեկությունների համաձայն ժԲ դ. 90-ական թթ. Կարինում իշխում էր ոչ թե Ալա՛ ադ-դին Մալիք-շահը, այլ Իզզ ադ-դին Սալդուկի դուստր Մամա Խաթունը: Իմադ ադ-դին ալ-Իսֆահանիս վկայում է, որ երբ ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Թակի ադ-դին՝ Ումար իբն Շահնշահ իբն Այուբը 587/1191 թ. ուսմադան ամսին սկսեց հարձակումը Խաթի տեր Բեգ Թեմուրի դեմ, նրան պարտության մատնելուց հետո, շարժվե-Մանազկերտի վրա և սկսեց քաղաքը պաշարել, այնտեղ նրան Արզան ալ-Ռումից օգնության հասան Սալդուկի դուստր իշխանուհի Մամա Խաթունի զորքերը: Թակի ադ-դին՝ Ումարը մահացավ Մանազկերտի սլաշարման ժամանակ⁷³:

Դժվար չէ կռահել, որ 587/1191 թ. Կարինում իշխող Մամա Խաթունը թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Խաթի տեր Բեգ-Թեմուրի հետ, այդ իսկ պատճառով նա հանդես էր գալիս Այուբյան տիրակալ Թակի ադ-դին Ումարի կողմից, որը հատուկ ծրագրեր էր մշակել Հարավ-արևմտյան Հայաստանի շրջանները նվաճելու համար: Բացի դրանից, այս հաղորդումը մեզ օգնում է պատասխանելու այն առեղծվածային հարցին, թե ումն է պատկանում Դերջանի Մամա Խաթուն գյուղում մինչև օրս կանգնած ճարտարապետական նշանավոր դամբարանը և քարավանատունը⁷⁴: Ճարտարապետ Պ. Պարուչյանի կարծիքով, Մամա Խաթունի դամբարանի նախագիծը տրված է Անիի է դարի դպրոցը՝ շարունակող հուշարձանների ավանդույթներով և մահմեդական ճարտարապետությունում իր տեսակի մեջ եզակի այս շքեղ կոթողի ստեղծագործական սկզբունքների կապը հայ ճարտարապետության հետ հանդիսանում է մահմեդականություն ընդունած խաթցի ճարտարապետի նրբորեն ծածկված նպատակը⁷⁵:

Մամա Խաթունի գործունեության մասին շատ քիչ բան է հայտնի: Մենք չգիտենք, թե նա երբ է անցել իշխանության գլուխ: Կարելի է ենթադրել, որ իշխել է իր եղբայր մալիք Մուհամմադից հետո՝ նրա մասին մեզ է հասել նաև մի վկայություն ԺԲ դ. հեղինակ Իբն Վասիլի միջոցով: Ըստ նրա, 597/1200—1201 թթ. Կարինի Մամա Խաթուն իշխանուհին Այուբյան տիրակալ Ալ-Մալիք Ադիլից խնդրում է մի ազդեցիկ ամուսին գտնել իր երկիրը կառավարելու և նրա հետ ամուսնանալու համար: Վերջինս Նարուսի տեր՝ Յարիս ադ-դին Մայմունին խորհուրդ է տալիս ամուսնանալ Կարինի իշխանուհու հետ Սակայն, երբ Յարիս ադ-դին Մայմունը դալիս է Կարին, պարզվում է, որ նա դատված և բաւտարկված է⁷⁶: Թեև արար հեղինակը չի հաղորդում նրա բանտարկության պատճառների մասին, սակայն պետք է ենթադրել, որ իշխանուհու հակառակորդները իրենց ձեռքն էին վերցրել իշխանությունը, մանավանդ, որ նա ցանկանում էր այլ երկրից կառավարիչ հրավիրել և իշխանությունը իր ձեռքում կենտրոնացնել: Մեր կարծիքով նա հեռացվել է գահից նույն իշխող ղինաստիայի այլ անդամների կողմից հենց 1200 թ., քանի որ Իբն ալ-Ասիրի հաղորդման համաձայն 1201 թրվականի հունիս-հուլիս ամսին քաղաքում արդեն իշխում էր մալիք Մուհամմադի որդի՝ Մալիք-Շահը, որը, ինչպես ասվեց, բանտարկվեց սելջուկյան սուլթան Ռուքն ադ-դին Սուլեյմանի կողմից և Կարինի իշխանությունը հանձնվեց Մուլիս ադ-դին Թուլրիլ-Շահին:

Սալղուխյանների մասին այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել պատմողական աղբյուրներում: Արդյոք իշխել են Սալղուխյանները 597/1201 թվականի Ռուքն ադ-դինի հայտնի արշավանքից հետո, այդ մասին աղբյուրները լռում են, սակայն Մժնկեբտի աղաբերեն արձանագրությունում նշված է, որ Սալղուխյան իշխաններից մեկը՝ Արու Մանսուր Արդին Բասաթ Իբն Մուհամմադ Իբն Սալղուկ Իբն Ալի իբն Արու-լ Կասիմ անոնով իշխել է Մժնկեբտում (Բասեն) 630/1233 թ.:

Արձանագրությունը տալիս է նաև Արու Մանսուր Արդին Բասաթի մի ճոխ տիտղոսաշարք: Եթե ընդունենք, որ Սալղուխյան իշխանը գոյատևել է իշխել է մինչև 30-ական թթ., ապա նա պետք է ընդունած լիներ Ռումի սելջուկների գերակայությունը: Քաղաքական տեսակետից թվում էր, թե այս վիմագրում պետք է Սալղուխյան իշխանը արտացոլեր Ռումի սելջուկյան սուլթանների վեհապետությունը կամ գերիշխանությունը: Սակայն այդ մասին չի ակնարկում վերոհիշյալ վիմագիրը: Կարելի է ենթադրել, որ Արդին Բասաթը եղել է սովորական

ավատատեր-իշխան, Հայտնի է, որ ժԳ դարի առաջին քառորդում Բարձր Հայքում և մասնավորապես Կարինում, Բաբերդում և մոտակա գավառներում իշխում էր Կիլիշ-Արսլան Բ-ի որդի Մուղիս-ադ-դին Քուլդիլ-Շահը: Այդ մասին վկայում են Բաբերդի պարիսպների արաբերեն շինարարական յոթ արձանագրությունները (610/1213 թ.)⁷⁷:

Համաձայն Իրն-ալ-Ասիրի Մուղիս ադ-դին Քուլդիլ-Շահը մահացել է 622/1225 թ.⁷⁸, որից հետո իշխանությունը անցել է նրա որդի՝ Ռուքն ադ-դին Ջահան-Շահի ձեռքը, սակայն վերջինս երկար չի իշխել: Նույն արար հեղինակը վկայում է, որ Խլաթի պաշարման ժամանակ Ջալալ ադ-դին Խորեզմ-Շահի կողմից, Կարնո տերը, որը հանդես էր գալիս որպես Խորեզմ-Շահի դաշնակից, և ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս նրան, գերի ընկավ Ռումի սելջուկյան սուլթան Ալա՛ ադ-դին Կայ-Կուբադի ձեռքը: Բռնագրավեց նրա տիրույթները և ամբողջ ունեցվածքը⁷⁹:

Այսպիսով, ի մի բերելով քննության արդյունքները, պետք է նշել, որ պատմողական աղբյուրներից բացի, Հայաստանում պահպանված արաբերեն վիմագիր արձանագրությունները հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում և բովանդակում այնպիսի փաստեր, որոնք թույլ են տալիս լրացնել պատմողական աղբյուրների բացը, որոշակի հըշտումներ անել: Մալղուխյանների ժամանակագրության և տոհմաբանության մեջ, ճշտել նրանց տիրույթների սահմանները, ինչպես նաև վեր հանել նրանց քաղաքական պատմությունը:

Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի հիման վրա կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին:

1. Մալղուխյանների ամիրությունը կազմավորվել է մեծ սելջուկյան տիրակալների (սուլթանների) իշխանության թուլացման շրջանում, երբ աշխարհակալության ներսում ժայր առան մի քանի մանր պետական ավատատիրական կազմավորումներ (օրինակ Մանգուչակյանների, Դանիշմենդյանների, Արտուխյանների ամիրությունները) մոտավորապես ժԱ դարի 80-ական թվականներին:

2. Մալղուխյան իշխանության հիմնադիրը—արաբական վիմագրերից հայտնի Աբու-լ Կասիմ կամ պատմողական աղբյուրների տոհմապետ Սալտուկն (Սալղուխն) է:

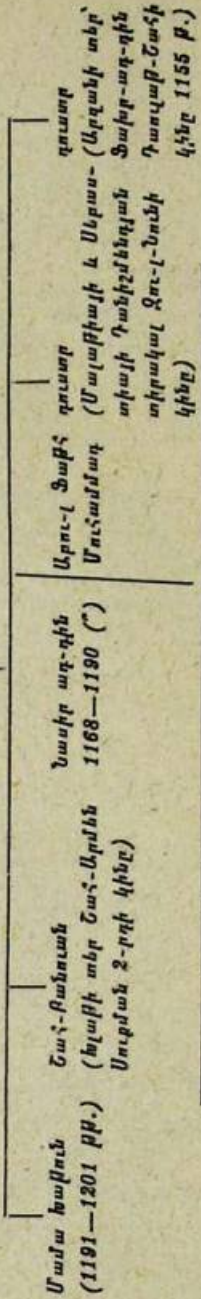
3. Մալղուխյան ամիրությունը քաղաքական ասպարեզ է իջել ամիր Ալիի կամ Դիա՛ ադ-դին Ղազիի օրոք և հզորության գագաթնակետին հասել Իզզ ադ-դին Սալղուխի (Բ) օրոք: Այս տիրակալի ժամանակ

Կարիճի Սաղրուխյան իշխանների տոհմանադր (ժԲ դար) և ժամանակագրությունը:

Աբու-լ Կասիմ Սալտուկ (Սալտուկ) Ա

Դիա ադ-դին Ղազի (=ամիր Ալի)

Իզզ ադ-դին Սալտուկ (Բ)

Աբու Մանսուր Արդին Բասաթ Ալա՛ ադ-դին Մալիք-Շահ Մուզաֆֆար ադ-դին

Իշխամ ամիրների ժամանակագրություն՝

1. Աբու-լ Կասիմ Սալտուկ Ա (Սալտուկ), ժԱ դարի 80—90-ական թթ. 1100—1132 թթ.
2. Դիա ադ-դին Ղազի (=ամիր Ալի) 1132—1168 թթ.
3. Իզզ ադ-դին Սալտուկ Բ 1168—1190 թթ. (ժոտավորակես)
4. Նասիր ադ-դին Մուհամմադ (Աբու-լ Տաթև) 1190—1201 թթ. (ժոտավորակես)
5. Մամա Խաթուն իշխանուհի
6. Ալա ադ-դին Մալիք-Շահ
7. Աբու-Մանսուր Արդին Բասաթ 1233 թ. (ժԻ քանի ամիս)

(Մենկեբուսում սովորական ակադամներ)

Մալղուխյան ամիրությունը ձեռք է բերել պետական կազմավորման բոլոր առանձնահատկությունները (դրամներ, տիտղոսներ, տարածք), թեև քաղաքական տեսակետից ընդունում էր մեծ սելջուկների ձևական գերակայությունը:

4. Մալիք Մուհամմադի, Մամա Խաթունի, ապա Մալիք-Շահի օրոք Մալղուխյան իշխանների հզորությունը նվազում է, և նրանք դառնում են մեծ սելջուկների, ապա Ռումի սելջուկների և Ելտկուզյանների յուրատեսակ ստորականեր:

5. Մամա Խաթունի օրոք ծայր առած երկպառակություններն ավելի են սրվում և բորբոքվում ժԲ դարի 30-ական թթ. իշխող դինաստիայի տարրեր խմբավորումների միջև: Այս մրցապայքարը ավարտվում է ամիրության կործանմամբ Ռումի սելջուկյան սուլթան Ռուքն ադ-դին Սուլայմանի կողմից՝ 1201 թ.:

6. Մալղուխյան տոհմի վերջին հայտնի ամիրը՝ Արու Մանսուր Արդին Բասաթը, իշխել է Մժնկերտի շրջանում մինչև ժԳ դարի 30-ական թվականները:

А. ХАЧАТРЯН

ХРОНОЛОГИЯ И ГЕНЕАЛОГИЯ САЛДУХИДОВ КАРИНА ПО ДАННЫМ АРАБСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

Рассмотрение данных арабских надписей из Карина, Карса, Мжикерта и Арцке (Адил-Джеваза) в сопоставлении со сведениями нарративных источников позволяет сделать некоторые новые выводы по вопросам хронологии и генеалогии династии Салдухидов.

1. Княжество Салдухидов Карина образовалось примерно в 80-х годах XI в. Ее основоположником, очевидно, был эмир Абу-л-Касим, которого следует отождествить с родоначальником Салтуком (Салдух I).

2. Эмира Дийа ад-дина Гази арабской надписи каринской башни следует идентифицировать с эмиром Али (1100—1131—1132 гг.).

3. При Изз ад-дине Салдухе II (1132—1168 гг.) во владения салдухидского княжества входил еще Вананд (Карсский район) и северо-западные районы Ванского озера.

4. Начиная с малика Мухаммада, салдухидские правители Карина стали формальными вассалами Великих сельджукидов и Румийских сельджукидских султанов.

5. После малика Мухаммада правила его сестра Мама Хатун дочь Салдуха (примерно в 1190—1200 гг.).

6. Эмира Малик-шаха нарративных источников следует идентифицировать с Ала ад-дином Салтуки, правившим в Карине в 597—1901—1202 г.

7. Последним представителем рода Салдухидов Карина был эмир Абу Мансур Аргин Басат ибн Мухаммад, упомянутый в арабской надписи Мжикертской крепости 630/1233 г.

8. Кроме Карина, во владения салдухидского княжества входили Карс-Вананд, Баберд, Басен, а также северные районы Ванского озера.

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1 M. Defremery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale,— J. A. Juin, ser. IV, t. XIII, Paris, 1849, p. 491—498.

2 E. de Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Berlin, 1955. (այսուհետև՝ Zambaur) p. 145.

3 A. A. Beygu, Erzurum Tarihi, antilari, kitabeleri, Istanbul, 1936, s. 16—41, 85—97 (այսուհետև՝ Beygu, Erzurum).

4 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, trans. from french by Jones-Williams London, 1968, p. 106—107.

5 F. Sumer, Saltuklular, — „Selcuklu Arastirmalari Dergisi“, III, Istanbul, 1971, (այսուհետև՝ Sumer, Saltuklular), s. 391—432.

6. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 490—491, 463.

7 M. Belin, Voyage de Paris à Erzurum,—JA, ser. IV, t. XIX, avril, Par 1852, p. 373—374, Repertoire chronologique d'epigraphie arabe, t. IX, publiée sous la direction d'Et. Combe, de J. Sauvaget, et de G. Wiet, le Caire, 1937, p. 1—2 (No 3202 այսուհետև՝ RCEA), Beygu, Erzurum, s. 94—95, Sumer, Saltuklular, s. 402.

Վերահիշյալ ամիրի տիտղոսների վերծանման հարցում մասնագետներն առաջարկում են տարբեր ընթերցումներ: Վիմագրի հնագույն հրատարակող Մ. Բելինը ոչ միայն տալիս է արձանագրության արաբերեն վերծանությունը և ֆրանսերեն թարգմանությունը, այլև բերում է վիմագրի մի զծանկար-պատճեն, որը, ի միջի այլոց, վիմագրի մասին պահպանվող միակ իրական վկայությունն է (տե՛ս Belin, Voyage, p. 373—374): Այստեղ նա տիտղոսաշարքում կարդում է՝ المظفر بيك «ալ-Մուզաֆֆար-բեկ»: Սակայն մյուս վիմագրագետներն այդ ընթերցման փոխարեն առաջարկում են الب ظفرليبيك «Ալֆ-Քուլրիլ-բեկը» տարբեր ընթերցումը (տե՛ս Beygu, Erzurum, s. 95 Sumer, Saltuklular, s. 402, RCEA, IX, p. 1—2, I. Konyali, Erzurum Tariht, cilt 2, Istanbul, 1960. s. 137). Բացի դրանից, տիտղոսի այս բաղադրամասը Ա. Բելյզոն, Ա. Թեյհիզը և Նուսրեթը ընկալում էին որպես անձնանուն (տե՛ս Ա. Բելյզոն, Նշվ. աշխ., էջ 94—95), իսկ غازی بن «Ղազի Իբն» անվան փոխարեն Նուսրեթը և Բելյզոն

սխալմամբ առաջարկում են կարդալ عجا د اندين «Իմադ ադ-դին» (տե՛ս Քեյզալ, նշվ. աշխ., էջ 94—95): նորագույն մասնագետներից Ի. Կոնյալին, որից հետո նաև Յ. Սուսլերը տալիս են վերոհիշյալ տիտղոսի և անվան ճիշտ արարելակը, որը համընկնում է 510/1116 թ. արարելուն հիշատակարանում պահպանված այս ամիրի տիտղոսների հետ:

K. M. F. Kirzioglu, Kars Tarihi', cilt. I. Istanbul, 1953, s. 389 (այսուհետև՝ Kars Tarihi, I), RCEA, IX, p. 43 (No 3265). Վիմագրի արարելուն ընագիրը բերված է ԺԷ դարի ճանապարհորդ էվլիա Չելեբիի մոտ, որից հետո այն առանց թվականի հրատարակվել է Մ. Կիրզիողլու և «Արարական վիմագրության ժամանակագրական դիվանում»: Մական իրականում վիմագիրն ունեցել է թվական և հայտնարելվել է Կարսի բերդի վերանորոգման ժամանակ 987/1579—1580 թթ. լայա Սուլթան-փաշայի կողմից, որը նույնպես բերդի նորոգման մասին երկլեզվյա (արարելուն-օսմաններեն) վիմագիր է փոքարել տվել շալի գրություններ: Բայց թուրք մատենագիրները վերջին երկլեզվյա վիմագրի տեքստը մեջբերելու փոխարեն, տալիս են ԺԲ դ. վիմագիրը: Բարբախտարար այս վիմագրի ամբողջական տեքստը թվականով հանդերձ պահպանել է ԺԶ դարի հեղինակ Իրբահիմ Փելեհին, որի վկայության միջոցով մենք վերականգնում ենք վիմագրի նախկին թվականը: Թուրքական աղբյուրների հալ թարգմանիչ Ա. Խ. Սաֆրաստյանը սխալ է տառադարձել վիմագրում հիշատակվող Կարսի Քարամ ադ-դին ամիրի դստեր անունը և Կարինի Իզդ ադ-դին իշխանին վերաբերող հատվածը: Այսպես, دلد آيد «թող աստված պաշտպանի» հայտնի վիմագրային բանաձևը դարձել է վերոհիշյալ ամիրի անվան մասնիկ և տառադարձված է «Իշդուլլահ» (Մելիք Իզդդդին Իշդուլլահի իշխանության օրոք), իսկ Կարսի կառավարչի դստեր անունը՝ «Քաշ ուն-նիսա» վերածվել է «Բենդելի-Քերիմեդդին» անհասկանալի անվան (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ., էվլիա Չելեբի, թարգմանություն ընագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 116 (տողատակ), հմմտ. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմանություն ընագրից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տեղափոխարանական բառարանով և հավելվածով կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, հ. Ա., Երևան, 1961, էջ 44): Ըստ վիմագրի, Կարսի կառավարչի անունն է Քարամ ադ-դին, իսկ նրա դստեր անունը՝ Քաշ ուն-նիսա: Վերջապես Կարինի տիրոջ անունը՝ Իզդ ադ-դին, իսկ հաջորդող دلد آيد արտահայտությունը սխալ է ընկալվել օսմաներենի թարգմանչի կողմից: Իրականում դա հայտնի վիմագրային, բանաձևային բարեմաղթանք է և անընդուն է ընագրի հաջորդ دولت «ե՛րա պետություն» բառի հետ:

9 Kars Tarihi, I, s. 389.

10 Սաղկավոր քուֆիով այս վիմագիրը փորագրված է Արծկեի բերդի չլուսխային պարսպի վրա և եղծված է սկզբնամասում ու վերջնամասում պարսպի մասնակի փլուման հետևանքով: Վիմագիրը լուսանկարել է Հ. Ա. Օրբելին 1911 թ. (տե՛ս Н. А. Орбели, Предварительный отчет.—Избранные труды, Ереван, 1963, с. 188—189, 195): Այդ լուսանկարը սիրով մեզ է տրամադրել իրանագետ Լ. Տ. Գյուլզալյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: Վերոհիշյալ տեքստը Հ. Օրբելու լուսանկարի հիման վրա փաստորեն առաջին անգամ է հրատարակվում: Այս վիմագիրը գրավել է նաև թուրքագետ Ա. Քեմալիի ուշադրությունը: Վերջինս, հավանարար վիմագրի բարձր տեղագրության պատճառով, չի անդրադառնում նրա վերծրնու-

Քյանը, բայց հրատարակում է նրա մի անհաջող լուսանկարը (տե՛ս A. Kemali, Ahlat tabeleri Istanbul, 1932, s. 63 (sek. 6).

11 Թուրքագետ Ֆ. Սումեբը ենթադրում է, որ Կարինի «Ուլու-Ջամի» մզկիթի՝ մեզ հասած արձանագրությունը հանդիսանում է նախնական ընդարձակ բնագրի համառոտված և խմբագրված տարբերակ, որը իրագործվել է ալեյի ուշ (տե՛ս Sumer, Saltukular, s. 331). Նախնական բնագրի կրճատման կամ խմբագրման օգտին է խոսում նաև անզլիացի հայտնի ճանապարհորդ Լինչի հետևյալ վկայությունը. «Ինձ ցույց տվեցին նաև մզկիթին պատկանող մի փաստաթուղթ, որը վկայում է մզկիթի կառուցման մասին սուլթան և հոգևոր առաջնորդ Մահմեդ ալ-Ֆաթիհի կողմից 575 (1179—1180) թվականին (տե՛ս Linch, Armenta. Travels and studies, vol. 2, London, 1901, p. 21; X. Линч, Армения, Путевые очерки и этюды, перевод с англ. Е. Джунковской, т. 2. Типограф, 1910, с. 271) Անդլիացի հեղինակի խոսքերից կարելի է կռահել, որ «հին փաստաթուղթը» վերաբերում է մզկիթի հիմնադրման և նրա օգտին վակֆային ունեցվածքների կամ տիրույթների փոխանցելու ակտին: Եթե Լինչի մեջբերված վկայությունը ճիշտ է, ապա պետք է նշել, որ այդ փաստաթղթի մեջ նույնպես կեղծված կետեր կան, քանի որ վերոհիշյալ մզկիթի կառուցողը, ըստ պահպանված համառոտ բնագրի, ոչ թե օսմանյան սուլթան Մահմեդ ալ-Ֆաթիհն է, ինչպես վկայում է անզլիացի հեղինակը, այլ Աբու-լ Ֆաթի Մուհամմադ իբն Սալդուկը, որը Կարինում իշխել է ԺԲ դարի 70-ական թվականներին (տե՛ս Zambaur, p. 145): Այստեղ, Աբու-լ Ֆաթի Մուհամմադ անունը փոխարինված է Մահմեդ ալ-Ֆաթիհ անունով: Եթե Լինչի վկայությունը ճիշտ է, ապա Սալդուկյան տիրակալի անունը մտացածին փոխարինվել է Օսմանյան հայտնի սուլթանի անունով, պահպանելով նախկին 575/1179—1180 թվականը:

12 Ա. Բեյզուն և եվրոպացի վիճագրագետները ارفين (Էրզին Բասաթ), ընթերցման փոխարեն տալիս են مالت شاه Մալիթ Շահ տարբերակը (տե՛ս Erzurum, s. 38, RCEA, IX, p. 209 (No 3498). Իսկ թուրքագետ Մ. Կիրզիզլուան տալիս է على شاه) «Իբն Ալի-Շահ» տարբերակը (տե՛ս Kars Tarihi, s. 392). Մենք փորձել ենք ստուգել վերոհիշյալ տարբերակները Ա. Բեյզուի մոտ հրատարակված և պահպանված միակ լուսանկարի օգնությամբ, սակայն անհաջող լուսանկարը թույլ չի տալիս ստուգել այն: Այդ իսկ պատճառով ստիպված ընդունել ենք նորագույն հետազոտող Ի. Կոնյալիի «Էրզին Բասաթ» տարբերակը (տե՛ս Konyali, Erzurum Tarihi, s. 511)

13 Այս վիճագրի թվականի շուրջ կան հակասական կարծիքներ: Թուրքագետ Ֆ. Սումեբը գտնում է, որ Ի. Կոնյալիի առաջարկած 630/1233 թ. հավատ չի ներշնչում, քանի որ Կարինի շրջանում այդ ժամանակ իշխում էին Ռումի սելջուկյան սուլթանները և Արզին Բասաթը պետք է իշխած լինի ԺԲ դարի վերջերին (տե՛ս Sumer, Saltukular, s. 524). Ա. Բեյզուն և նրա հետքերով եվրոպացի վիճագրագետները կարող են ثلاث مايند ارفين وشمس مايند «հինը հարյուր իննսուներեք» (1197) տարեթիվը (տե՛ս Beygu, Erzurum, s. 38, RCEA, p. 209 IX, Kars Tarihi, s. 392) Մ. Կիրզիզլուան ընդունում է ارفين وستمائة վեցհարյուր շորս (1207—1208) տարեթիվը: Այս տարբերակները ճշտությունը ստուգելու համար հարկավոր են նոր լուսանկարներ, իսկ քարը, որի վրա փորագրված է եղել վիճագիրը, այսօր կորցրել է իր նախնական վիճակը և խիստ եղծված է: Մենք պայմանականորեն ընդունում ենք Ի. Կոնյալիի ընթերցումը:

14 Սալղուխյան տոհմի կամ իշխանության անվանումը տարբեր գրությունք է պահպանվել: Արարական աղբյուրները տալիս են *صَلْتَق* (սաղտվ), *سَلْتَق* (սիտով), *سَلْدَق* (ղալով) ձևերը, Հայաստանի արարերեն վիմագրերում *سَلْدَق* գրությունք է: Մեր կարծիքով *سَلْتَق* «Սալտուկ» տարբերակը իրականությանն ավելի մոտ է: Հայկական աղբյուրներում այս անունն արձանագրված է երկու ձևով՝ Սալղուխ և Սալտուխ: Վրացական աղբյուրների գրությունը ավելի մոտ է հայկականին և կարելի է տառադարձել «Սալղուխ», «Սալտուխ»:

Ելրոպական և թուրքադատական գրականության մեջ տարածված է «Սալտուկ» ձևը: Մենք հետևում ենք հայագիտական գրականության մեջ ընդունված «Սալղուխ» գրությանը և օգտագործում այն թե՛ ամբողջ տոհմի և թե՛ ԺԲ դարի կենսերին իշխող Իզզ-ադդին Սալղուխ (կամ Սալղուկ) իշխանի համար: Վերջին իշխանին տոհմապետ նույնանուն իշխանից տարբերելու համար տոհմապետի անվան համար պայմանականորեն ընդունել ենք Սալտուկ գրությունը:

15 «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11: «Արարական աղբյուրներ», Բ: Իրն ալ-Ասիր, Թարգմանությունք բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981 (այսուհետև՝ Իրն ալ-Ասիր). էջ 233: Հմմտ. Ibn el-Athiri, *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C. J. Tornberg, vol. X. Upsaliae, Lugduni Batavorum, 1870 (այսուհետև՝ Ibn el-Athiri), p. 247a.

16 Ֆ. Սումերը այս հիշատակարանը բաղել է Ստամբուլի Ֆաթիհի անվան գրադարանում պահվող ձեռագրից: Մենք հղում ենք ըստ նրա վկայակոչության և բերված արարերեն բնագրի (տե՛ս նշված աշխ., էջ 602):

17 Konyali, Erzurum Tarihi, s. 511, Sumer, Saltuklular, s. 425.

18 Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après d'Ibn Bibi, texte persane publie d'après M. Th. Houtsma, vol. IV, Leide, 1902, p. 2, 21: Հմմտ. Zambaur, p. 145.

19 Zambaur, p. 146: Հմմտ. К. Э. Босворт, Мусульманские династии, Справочник по хронологии и генеалогии, перев. с английского и примечания П. А. Грязневича, М., 1971 (այսուհետև՝ Босворт), с. 181.

20 А. А. Хачатрян, Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174 г. ԳԲՀ, 1979, № 4, с. 195—196.

21 Zambaur, p. 145.

22 Sumer, Saltuklular, s. 401—402.

23 Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 71—72: Ս. Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ նկարագրող բառարան, հ. 2, գիրք Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 314: Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդեր, Վենետիկ, 1970, էջ 8:

24 Beygu, Erzurum, s. 94. Հմմտ. RCEA, IX, p. 1—2 (No 3202).

25 Sumer, Saltuklular, s. 406 (No 25).

26 Այս վկայությունը բերված է ըստ Ֆ. Սումերի Վերջինս օգտվել է Ֆարեկիի պատմության ստամբուլյան ձեռագրից (տե՛ս նշված աշխ., էջ 408):

27 V. Minorsky, Studies in caucasian history, London, 1953, p. 83.

28 Sumer, Saltuklular, s. 408.

29 Beygu, Erzurum, s. 36, I. Kafesoglu, Sultan Meliksah devrinde, Istanbul, 1953, s. 114, Kars Tarihi, I, s. 373; Gabriel, Monuments, II, 169—170; Zambaur, p. 145.

30 F. Sumer, Malazgird savasına katılan türk beyleri, — „Selçuklu Araştırmalar Dergisi“, c. IV, İstanbul, 1979, s. 20², 207.

31 H. Inalcik, Erzurum, EI, N.E., vol. 2, Leiden-London, 1965, p. 712. Իսթանբուլ, Հայաստանի և սելջուկների, էջ 177, 200; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 463, 490.

32 W. Barthold, (C. Heywood), Kars, EI, N.E., vol. IV, Leiden-Paris, 1978, p. 697; C. E. Bosworth, The Political and Dynastic history of the Iran World (A. D. 1000—1217), — „The Cambridge history of Iran“, vol. 5, London, 1968, p. 95.

33 Карлис цховреба (История Грузии), грузинский текст, т. I, Тбилиси, 1955 (այսուհետև՝ Карлис цховреба, I), с. 319; Հմմտ. Brosset, Histoire de la Georgie, I, p. 346.

34 Քարթլիս Յիսուսի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանության վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը, ուսումնասիրությամբ և բառարանով, լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն, Թբիլիսի, 1953 (այսուհետև՝ Քարթլիս Յիսուսի), էջ 235; Հմմտ. Համառոտ պատմություն վրաց ընծայեալ Ջուանշիրի պատմիչի, Վենետիկ, 1884 (այսուհետև՝ Ջուանշիր), էջ 114—115: Addition et eclaircissement de l'histoire de la Georgie depuis l'antiquite jusqu'en 1469 de I—C par M. Brosset, St-g, 1851 (այսուհետև՝ Addition et eclaircissement), p. 56.

35 M. H. Inanc, Turkle Tarihi selçuklular devri, I, Anadolunun fethi, İstanbul, 1944, s. 111—112. I. Kafesoglu, Sultan Meliksah devrinde, İstanbul, 1953, s. 114. Kars Tarihi, I, s. 374. Н. Н. Шенгелия, Сельджуки и Грузия в XI в., Тбилиси, 1968, с. 308—309 (на груз. яз., рез ме на русс. яз.). Հայադիտական գրականության մեջ տարածում է ստացել այն տեսակետը, թե 1080 թ. զեպի վրաստան արշավանքի հրամանատար Աձմադը այդ արշավանքին մասնակից ամիր Բուժդուրն (Բուժդուրն) է, որի անունը պահպանվել է վրաց աղբյուրի ժՔ դարի հայերեն թարգմանության մեջ (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այլարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 84, Հմմտ. Կրպե, Կարս քաղաք, Մոսկուա, 1893, էջ 9: Ս. Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ նկարագրող բառարան, հ. 2, դիրք Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 346):

36 Beygu, Erzurum, s. 40, M. Kirzioglu, Kars tarihi, I, İstanbul, 1955, s. 375.

37 Սումերը այս վկայությունը քաղել է Ստամբուլի Ֆաթիհի անվան գրադարանի ձեռագրից (տե՛ս Սուլեթ, նշված աշխ., էջ 396, ծան. 10):

38 W. Barthold, C. Heywood, Kars. p. 697. M. Kirzioglu, Kars, IA, cilt 6-İstanbul, 1967, s. 360—361.

39 Իբն Էթիր-Ասիր. էջ 237, Հմմտ. Ibn el-Athir. XI. p. 126.

40 Sumer, Saituklular, s. 411.

41 Ibn al-Adim, Bugyat al-talab fi tarih Halat, yatinlagan A. Sevim, Ankara, 1976 (այսուհետև՝ Ibn al-Adim), s. 298.

42 Խլաթի տեր Շահ-Արմեն Սուքման Բ-ի կնոջ մասին ուսումնասիրողները կարծիք են կաղնել հիմնականում հայ հեղինակների կամ Իբն ալ-Ասիրի հաղորդումներից: Իշխում է այն կարծիքը, որ նա եղել է Կարիների Սալդուխյան տիրակալ Իզդ աղ-դին Սալդուխի թուրք՝ Շահ Բանու (կամ Բանուար) անունով (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 490, Մանանդյան, հ. 9, էջ 113 (ծան. 1), 2. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ժՔ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Կրեան, 1980 (այսուհետև՝ Մարգարյան, Մի քանի հարցեր), էջ 98 (ծան. 52): Այս թուր կար-

ձիբբ առաջացել է Իրն ալ-Ասիրի ան Նազդրդման հետևանքով, որի համաձայն ելաթի Շահ-Արմեն Սուրման Բ-ի կինը՝ Շահ Բանուար անունով, եղել է Իզզ ադ-դին Սալզուխի քույրը (տե՛ս Ibn el-Athir, IX, p. 185. Հմմտ. Իրն ալ-Ասիր, էջ 259—260): Այս ազգակցության հարցում սխալ պատկերացում են ունեցել նաև միջնադարյան հայ պատմիչները, Ըստ Վարդան պատմիչի և մի մանր ժամանակագրության Սալզուխն է դարձել Շահ-Արմենի սեռան (տե՛ս Վարդան, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 124, Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, մաս 2, Երևան, 1956, էջ 164 (ծան. 77) և ոչ թե հակառակը: Ելաթի իշխանուհու անունը ոչ թե Շահ Բանուար է, ինչպես հաղորդում է Իրն ալ-Ասիրը, այլ Շահ Բանուան: Նա եղել է ոչ թե Սալզուխի քույրը, այլ նրա ազգիկը: Այս հշտրտումը մենք առաջարկում ենք Շահ Արմենների արքունիքում ծառայող ամիր Ասադ Իրն Ամմարի հուշագրության հիման վրա, որը նա թողել է իշխանուհու պալատում 563/1167—68 թթ. եղած ժամանակ: Այդ վկայությունը մեզ է հասել ԺԲ դարի արաբ հեղինակ Իրն ալ-Ազիմի միջոցով (տե՛ս Ibn al-Adim, s. 298):

43 ԺԲ դարի 50—60-ական թթ. ծավալված պայքարի մասին տե՛ս Minorsky, Studies, p. 87—97, Մարգարյան, Մի քանի հարցեր, էջ 99—122:

44 Տե՛ս Ibn el-Athir, XI, p. 132, Minorsky, Studies, p. 89—89, Ibn al-Qalanisi, History of Damascus 363—555 a. h., edit. with extracts from other histories... by H. F. Amedroz, Leyden, 1938, p. 316, 361.

45 Catalogue of oriental coins in the British Museum, vol. III, the coins of the turkmen houses of Seljook, Urtuk, Zengee ... by S. Lane-Pool, edit. by, Reginald S. Pool, London, 1877 (այսուհետև՝ Catalogue of oriental coins, III), p. 113 (No 306). A. Tevhid, Catalogue des monnaies du Musee Imperial Ottoman, quatrieme partie, Constantinople, 1903 (այսուհետև՝ Tevhid, Catalogue), p. 71. П. Марков, Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа, С. Петербург, 1896, с. 403.

46 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 106—107.

47 Մալաթիայի և Սեբաստիայի Գանիշմենդյան տիրակալ Ցաղի Արսլանի անվան հիշտ ձևը պահպանվել է Նիրսարի արաբերեն արձանագրության մեջ «Ցաղի-Բասան» ձևով (տե՛ս M. van Berchem, Epigraphie des Danischmendites,—Zeitschrift für Assyriologie, Bd. XXVII, Berlin, 1912, S. 85—87, Босворт, с. 181). ԺԲ դ. հեղինակ Միխայել Ասորու մոտ պահպանվել է Յակուբ-Արսլան ձևով (տե՛ս Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 448, Հմմտ. Chronique de Michel le Syrien, ed. et trad. J. B. Chabot, t. III, Bruxelles, 1963, p. 321). Հայազգի առական գրականության մեջ մտել է նաև Ալիբասան աղավաղված ձևը (տե՛ս Մանանդյան, Երկեր, հ. 9, էջ 99—91):

48 Իրն ալ-Ասիր, էջ 261: Հմմտ. Ibn el-Athir, XI, p. 209.

49 Ibn al-Qalanisi, p. 328. Minorsky, Studies, p. 86—87.

50 С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам,—«Научные труды Ереванского госуниверситета», т. 23, Ереван, 1946, с. 399, 413.

51 Beugü, Erzurum, s. 241.

52 Л. Т. Гюзальян, Нензванные написи байбуртской крепости, ВВ, т. VIII, М., 1956, с. 306—330.

53 Minorsky, Studies, p. 96. Sumer, Saltuklular, s. 408, 415. Իզդ աղ դին Սալղուկի գահակալության տարիները մասնագիտական գրականության մեջ լուսարանված չեն, Դրամագետներ Ս. Նեմ-Փուլը, Ա. Բեվեհրը և Պ. Մարկովն ընդունում են 1145—1174 թթ. (տե՛ս Lane-Pool, Catalogue, III, p. 113. Tevhiid, Catalogue, p. 71. Марков, Каталог, с. 403. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 400): Այս թվականները ոչնչով պայմանավորված չեն: Տոմարան Ե. Յամբաուլը ընդունում է 1153—1163 թթ. (տե՛ս Zambaur, p. 145): Վերջին թվականները հավանաբար արտադրում են արքա հեղինակները տեղեկությունները այդ թվականների մասին: Մ. Կիրգիտովն տալիս է 1145—1174 թթ. (տե՛ս Kars Tarlhi, I, s. 374—375): Այս թվականներն ակնհայտ սխալ են, քանի որ 1174 թ. ամիրն արդեն կենդանի չէր Պրոֆ. Վ. Մինորսկին նախագիտ տալիս է 1153—1164, սակայն արքա հեղինակի տվյալներով, այնուհետև, ընդունում 1153—1163 թթ. (տե՛ս Studies, p. 87, 96):

54 Lane-Pool, Catalogue, III, p. 114 (No 310). Tevhiid, Catalogue, p. 72. Марков, Каталог, с. 401.

55 Beugu, Erganzung, s. 40. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 401:

56 Zambaur, p. 226; Босворт, с. 171; Садр ад-дин ал-Хусейни, Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя (зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л мулук ас-сельджукийя), изд. текста, перев. введение, прим. и прил. З. М. Бунятова М., 1980, с. 154, 241 (прим. 27):

57 Zambaur, p. 145.

58. «История и восхваление венценосцев», грузинский текст перевел, с предисловием и примечанием снабдил действительный член АН Груз. ССР, проф. К. С. Кекелидзе, Тбилиси, 1954 (այսուհետև՝ «История и восхваление венценосцев»), с. 53—54: Հմմտ. 1. Մկիթրեք-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 11: Brosset, Histoire, I, p. 432, 260. Վաստուշի Բագրատիների մոտ պահպանված համապատասխան հաղորդման մեջ «Կարինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ քաղաքում դտնվել է նասր էդ-դինն իր երկու եղբայրների հետ» (տե՛ս Մկիթրեք-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Երևան, 1938, էջ 46): Հավանաբար Վաստուշիի մոտ պահպանված վկայությունն աղավաղվել է գրիչների մեղքով: Իրականում այստեղ յոսորը երկու որդիների մասին է, ինչպես այդ մասին վկայում է Թամար Բագուհու պատմիչը:

59 M. Defremery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Meridionale JA, 1849, s. IV, t. XIII. Paris, 1849, p. 494. Zambaur, p. 145. Cahen, Pre-ottoman Turkey, p. 108. Sumer, Saltuklular, s. 418.

60 «История и восхваление венценосцев» с. 45. Հմմտ. Еремян, Юрий Боголюбский, с. 413.

61 Zambaur, p. 145.

62 Cahen, Pre-ottoman Turkey, p. 107.

63 Իրն ալ-Ասիրի այս վկայությունից երևում է, որ այն աղավաղված է գրիչների մեղքով: «Ալ-Մալիք իբն Մուհամմադ իբն Սալղուկի տղա» արտահայտության «տղա» բառը վերաբերում է ոչ թե Սալղուկին, այլ «Մալիքին» և այն ավելացվել է գրիչների կողմից: Այսպես, ԺԴ դարի արքա հեղինակ Իրն հալդունի մոտ պահպանվել է «Իրն Մուհամմադ իբն Սալղուկ» (տե՛ս ابن خلدون، كتاب العبر ودينان المبتدأ و الخبر،

(179) «*مجلد خامس*» (ص 179) مطبعة بولاق، 1286 (Ibn Khaldoun) «*Այստեղ*,
ինչպես տեսնում ենք, դուրս են մնացել երկու բառ *ولد* «*ալ Մալիբի*
«*պահն*» Արուսի Ֆարաջի մոտ պահպանվել է «*Մալիբ Մախամադ* իբն Մալիբի-
«*տղան*» տարբերակը (տե՛ս Barhebraeus, The Chronography of Abul Faradj...
Trans. from Syriac by E. A. Wallisbudge, vol. 2, Londres, 1932, p. 426. «*Այստեղ*
«*նույնպես չի պահպանվել երկու բառ՝ «վալադ» և «իբն»*»:

64 Իբն ալ-Ասիր, էջ 280, Հմմտ. Ibn el-Athir, XII, p. 320. Abu-l Faradj,
p. 426. Ibn Khaldoun, V, p. 168. Abu-l Fedā, IV, p. 192.

65 Յ. Սումեբրը, հիմք ունենալով Գաֆֆարիի մոտ պահպանված համապատասխան
տեղեկությունը, Եարաֆ-խանի *جغدي* «*Ջադիդա*» աղավաղված ձևը սրբազրոււմ է և
առաջարկում կարդալ *حفيدش* — նրա թոռ (տե՛ս Sumer, Saltukular, s. 428—429).

66 Шараф-хан ибн Шамс ад-дин Бидлисн, Шараф-наме, т. 1, перевод, пре-
дислово, примечания и приложение Е. И. Васильевой, М., 1967, с. 220—221.

67 Սրբազրումը Յ. Սումեբրին է (տե՛ս նշված աշխ., էջ 428):

68 Պատմության այս հատվածը բերված է ըստ Սումեբրի Գաֆֆարիի պատմության
իրանական հրատարակության քաղոմների (տե՛ս նշված աշխ., էջ 428):

69 Ibn Bibi, El-evamirul-alatyye fil umuril-alatyye, onsoz ve fihristi hazir-
liyan A. S. Erzi, I, Tibktbasim, Ankara, 1956, s. 73—74. Հմմտ. Նույնի՝ *Histoire*
des Seldjoucides d'Asie Mineure, v. IV, p. 21—22.

70 Սումեբր, նշված աշխ., էջ 423:

71 Zambaur, p. 145.

72 Իբն ալ-Ասիր, էջ 280, Հմմտ. Ibn el-Athir, XII, p. 111.

73 Imad ed-din el-Katib el-Isfahani, Conquête de la Syrie et de la Pa-
lestine par Salah ed-din, publie par le comte Carlo de Landberg, vol. I, texte
arabe, Leyde-E. J. Brill, 1888, p. 401.

74 Մամա Խաթունի դամբարանի և քարավանատան թվագրման հարցի շուրջ տե՛ս,
R. H. Unal, Les monuments Islamiques de la ville d'Erzurum et de sa region,—
Bibl. archeologique et historique de l'institut franc d'archeologie d'Isitanbul,
t. XXII, Paris, 1968, p. 129—142. O. Aslanapa, Turkish art and architecture
New York, 1971, p. 140—141. Beygu, Erzurum, s. 258—261.

75 B. Paboujian, Le mausolee de Mama Khatun a Terdjän et les monuments de
l'ecol d'Ani, Հայկազեան հայադրուական հանդես, հ. է(7), Պէլրութ, 1979, էջ 211, Հմմտ.
П. Пабуджян. Терджанский мавзолей Мамы Хатун и армянская архитектура,
II международный симпозиум по армянскому искусству (доклады), Ереван,
1978, с. 7, 9.

76 Իբն Վասիլի այս հաղորդումը բերում ենք ըստ Յ. Սումեբրի քաղոմների (տե՛ս
Սումեբր, նշված աշխ., էջ 420):

77 Гюзальян, Нензанные надписи байбуртской крепости, с. 306—330.

78 Իբն ալ-Ասիր, էջ 317, Հմմտ. Ibn el-Athir, IX, p. 357. Zambaur, p. 145,
note 2.

79 Իբն ալ-Ասիր, էջ 339—341, Հմմտ. Ibn el-Athir, XII, p. 320. Zambaur,
p. 144, note 5.

ԽԱԼԻՑԱ ԻՐՆ ԽԱՅՅԱԹԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ԽԱԼԻՑԱՅՈՒԹՅԱՆ Է—Թ ԴԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

Մոտ երկու տասնամյակ առաջ արարագիտությանը հայտնի դարձավ մի նոր պատմական երկ՝ հալիֆա իրն հայյաթի Պատմությունը¹, որի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ այդ արար պատմագրությունից մեզ հասած հնագույն աշխատությունն է: Նորահայտ պատմական երկի մասին դեռ չկան մասնագիտական ուսումնասիրություններ, բացի բնագրի հրատարակության առաջաբանից: Կալիֆա իրն հայյաթը նոր, թարմ նյութ է մատուցում իսլամականության տարբեր նահանգների, ընդ որում և Հայաստանի քաղաքական կյանքի մասին:

Որպես պատմական երկ այն առնչվում է արար պատմագրության կազմավորման շրջանին:

Արար պատմագրությունը² կազմավորվել է յուրահատուկ պայմաններում: Կալիֆայության նվաճումներից որոշ ժամանակ հետո սկսել են գրի առնել մոտիկ անցյալի դեպքերը: Մեզ հասել են մատենագրական տեղեկություններ, որ արդեն Ը դարի սկզբից գրի են առնվել է դարի իրադարձությունները, ինչպես նաև նախիսլամական (հեթանոսական) շրջանի ավանդությունները, ցեղային տոհմաբանությունները (անսաբ) և այլն³:

Նախիսլամական շրջանի Եմենի պատմությունը գրի է առել Ուահբ իրն Մունաբբիհը⁴ (մեռ. 728/734) իր Քիտաբ ալ-տիջան (Թագերի մատյան) ևրկի մեջ, որը մեզ հասել է Աբդ ալ-Մալիք իրն Հիշամի⁵ (մեռ. 833) խմբագրությամբ, իսկ հեթանոսական Արաբիայի ավանդությունները և հետագա դեպքերի շարադրանքը տվել է Հիշամ իրն Մուհամմադ ալ-Քալբի⁶ (մեռ. 819): Շարադրել են նաև Մուհամմադի վարքը (սիրա), լայնորեն օգտագործելով նրա մասին ավանդությունները (հադիս) և կրոնական առաջին արշավանքների (մաղազի) նյութերը: Հայտնի է Մուհամմադ իրն Իսհակի⁷ (մեռ. 768) մեզ չհասած

աշխատութիւնը, որից առատորեն օգտվել է վերոհիշյալ Աբդ ալ-Մալիք իրն Հիշամը:

Այս ամենը հիմք դարձավ խալիֆայութեան նվաճումների և պատմութեան շարադրման համար: Այս արար պատմագրութեան նախնական շրջանն է, որն ընդգրկում է թ դարի առաջին կեսը: Առաջին կարևոր դեմքը, որ շարադրել է խալիֆայութեան պատմութիւնը, հասցնելով մինչև Հարուն ալ-Ռաշիդի օրերը, Մուհամմադ իրն Օմար ալ-Վալիդի⁸ (մեռ. 823) է, որի երկերը հիմնականում կորել են և միայն մի փոքր մասն է պահպանվել՝ կրոնական առաջին արշավանքների (մաղաղի) մասին⁹, իսկ մյուս աշխատութիւնները (Եգիպտոսի, Սիրիայի և Միջագետքի նվաճումները)¹⁰ նրա անվամբ վերաշարադրվել են ժԲ դարում և կոչվում են կեղծ-Վալիդիի երկեր: Վալիդիի գործերը թ դարում լայնորեն օգտագործել են պատմիչները և հաճախ վկայակոչել նրան:

Նրան ժամանակակից է Աբու Ուբայդան¹¹ (մեռ. 824), որը թեև հայտնի է որպես նախնական ավանդութիւնների հետազոտող, սակայն գրել է նաև խալիֆայութեան պատմութեան մասին: Վերջապես, արար պատմագրութեան այս ժամանակաշրջանի ներկայացուցիչ է Մադաինին¹² (մեռ. 830/849): Այս երկու պատմիչների երկերը շեն պահպանվել, սակայն ժամանակին օգտագործվել են թ դարի պատմիչների կողմից:

Ահա այս վիճակում էր արաբական պատմագրութիւնը, երբ հանդես եկավ խալիֆա իրն հայյաթը:

խալիֆա իրն հայյաթ ալ-Ուսֆուրին միջնադարյան արար մատենագրութեան մեջ հայտնի է եղել որպես «Կենսագրութիւնների դասակարգում» (Թարակատ) կոչվող աշխատութեան հեղինակ: Նրան հիշատակում են Թարարին¹³ (Ժ դ.), Իբն ալ-Նադիմը¹⁴ (Ժ դ.), Իբն ալ-Ասիրը¹⁵ (ԺԳ դ.), Իբն հալլիբանը¹⁶ (ԺԳ դ.), Իբն Քասիրը¹⁷ (ԺԴ դ.), Իբն Տաղրի Բիրդին¹⁸ (ԺԵ դ.): Իբն ալ-Նադիմը Ֆիհրիստ կոչվող մատենագիտական աշխատութիւնում, այլ աշխատութիւնների շարքում, հիշատակում է նրա Պատմութիւնը, իսկ Իբն Քասիրը նրան բնորոշում է որպես պատմագրութեան կարկառուն դեմքերից մեկը: Նրա պատմական երկից օգտվել ու վկայակոչել է Իբն Տաղրի Բիրդին: Արար պատմագրութեան պատմութեան առաջին ուսումնասիրող Ֆ. Վյուստենֆելդը¹⁹ հիշատակում է խալիֆա իրն հայյաթին որպես պատմիչի:

Եվ ահա 1963-ին, Մարոկկոյի մի հեռավոր մենաստանում (զաուլիյա), հայտնաբերվեց խալիֆա իրն հայյաթի ձեռագիրը, որը շուտով բերվեց Ռաբաթի մատենադարանը: Թվում էր, թե սա նրա «Կենսագրու-

թյունների դասակարգում» (Թաբակատ) աշխատության մի ձեռագիր օրինակն է, սակայն Բաղդադի համալսարանի իսլամի պատմության դասախոս, բանասեր Աքրամ Դիա ալ-Օմարին²⁰ պարզեց, որ դա հալիֆա իբն ալ-հայյաթի պատմական երկն է և 1967-ին հրատարակեց Բաղդադում²¹: Երկը, վերանայված, երկրորդ անգամ հրատարակվեց 1977-ին (Դամասկոս-Բեյրութ): Այս հայտնագործությունը մի բացառիկ երևույթ էր արաբագիտության մեջ, քանզի աշխատությունը ամբողջովին պահպանված հնագույն արաբական պատմական երկն է:

հալիֆա իբն հայյաթ ալ-Ուֆուրին²², որը հայտնի է նաև Շարաբ անվամբ, ծնվել է մոտավորապես 776/777 թվականին Բասրայում (Իրաք): Նրա հայրը և պապը ուսումնասիրել են ավանդույթյունները (հադիս) Մուհամմադի մասին: հալիֆան ուսումնասիրությունն անց է կացրել Բասրայում, ուր նրա ուսուցիչներն են եղել Հիշամ ալ-Քալբին, ալ-Մադահինին և ուրիշներ, իսկ նրա աշակերտներից կարելի է հիշատակել Բուխարիին (որն իր կրոնական աշխատության մեջ հիշում է նրան) և իբն Հանբալին: հալիֆան մահացել է հավանաբար հիշրի 240 (854) թվականին, թեև որոշ մատենագիրներ այլ թվականներ են նշում: Ըստ որոշակի տվյալների նա ապրել է 80 տարի:

Նրա պատմական երկը մեզ է հասել եզակի ձեռագրով, որը Ռաբաթի մատենադարանում 199 թվահամարն է կրում: Ունի 336 էջ և գրված է մաղրիբյան հստակ գրությամբ: Որոշ տեղերում ձեռագիրը խոնավությունից տուժել է և ինչ-որ բառեր չեն կարդացվում: Գրչագրի վերջում կա ընդօրինակողի անունը՝ Ահմադ իբն Մուհամմադ ալ-Աշաարի և թվականը՝ հիշրի 477 (1085 փրկչական): Այս պատմական երկը մեզ հասել է Բակիյ իբն Մախլադի (817—889) խմբագրությամբ, որը հալիֆայի աշակերտն էր Իրաքում²³:

Իբն հայյաթն ունի բազմաթիվ աղբյուրներ՝ իբն Իսհակը, Մադահինին, Աբու-լ-Յակզանը (մեռ. 805/806) և Աբու Ուբայդան. վերջինս թեև համարվել է նախիսլամական ավանդույթյունների մասնագետ հեղինակ, սակայն գրել է նաև Պարսկաստանի, Բասրայի, Ահուազի, Խորասանի և Հայաստանի նվաճման մասին²⁴: Նա թեև Վակիդիին չի վկայակոչում, սակայն հիշատակում է մահվան թվականը՝ 207(823)²⁵ և, անկասկած, ծանոթ է նրա աշխատությանն ու, հավանաբար, օգտագործել է նրա տեղեկությունները: Բացի նախորդ պատմիչներից նա բազմաթիվ բանավոր տեղեկություններ է հավաքել ժամանակակից ժերույիններից, որոնց անունները հիշատակում է²⁶:

Նա իր պատմական նյութը շարադրելիս հիմք է ընդունել հիշրի

Թվականութիւնը, ընդ որում ամեն մի թվական մի վերնագիր է, իսկ այդ վերնագրի տակ՝ ենթավերնագրեր խալիֆաների անուններով կամ դեպքերով: Բանն այն է, որ հաջորդող՝ Թ դարի բոլոր պատմիչները (Իբն Կուտայբա, Դինավարի, Բալազուրի, Յակուբի) թեև օգտագործում են հիշրի թվականութիւնը, սակայն իրենց աշխատութիւնների վերնագրերը հիշրի թվականութեամբ չեն կազմում, այլ խալիֆաների անուններով, կամ դեպքերի հիշատակումով: Խալիֆա իբն Խայյաթի երկի հայտնաբերումով առավել ևս պարզ դարձավ որ հենց սկզբից արար պատմագրութիւնը օգտագործել է թվականութիւնը (հիշրի) որպէս շարադրանքի հիմք, և Թարաբին (մեռ. 923) առաջինը չէ, որ հիշրի թվականները վերնագրեր է դարձրել²⁷:

Խալիֆա իբն Խայյաթի Պատմութիւնն սկսվում է տարբեր թվականութիւնների հիշատակմամբ (տարիս): Մարդիկ սկզբում թվականութիւնն սկսել են Ադամի՝ դրախտից վտարվելուց: Թվականութիւն ունեն նաև պարսիկները և Իսրայելի որդիք: Ինչ վերաբերում է մահմեդական թվականութեանը, ապա ոմանք գտել են, որ պետք է թվագրել Մուհամմադի ծննդյան տարուց, կամ մահվան օրվանից, կամ նրա քարոզի ներշնչում ստացած ժամանակից և ի վերջո հանգել են այն եզրակացութեան, որ պետք է թվագրել նրա՝ Մեքքայից Մադինա գաղթի²⁸, այսինքն՝ 622 (հիշրա) թվականից:

Պատմիչը մանրամասն շարադրում է Մուհամմադի ճակատամարտերը իր թշնամի մեքքացիների դեմ, նշում, որ նա պայմանագրեր կնքելու նպատակով պատվիրակութիւններ է ուղարկել Եգիպտոսի ղպտի պատրիարքի (Մուկաուկիս), պարսից Սասանյան արքայի (Քիսրա) և հռոմեաների կայսրի (կայսար) մոտ²⁹:

Խալիֆան կարևոր աղբյուր է արաբական խալիֆայութեան նվաճողական արշավանքների պատմութեան: Նա այսպես է նկարագրում Յարմուքի վճռական ճակատամարտը. «Ռումի զորքերը Յարմուքում հանդես եկան հարյուր հազար հռոմեաներով և Կուդաա ցեղի արաբներով: Նրանց հրամանատարն էր սակելլարիոսը, որը Հերակլի ներքինիներից էր»: Մի ուրիշ աղբյուր վկայակոչելով գրում է. «Հռոմեաները երեք հարյուր հազար էին և նրանց հրամանատարն էր Վահանը (Բահան), որը պարսից որդիներից էր և քրիստոնեութիւն ընդունելով միացել է հռոմեաներին...: Եվ սաստիկ պատերազմից հետո ալլահը բազմաստվածայններին պարտութեան մատնեց ու նրանց մեծ կոտորած տվեց: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ երկուշաբթի օրը տասնհինգ թվականի ուաջար ամսից հինգ օր անցած (13 օգոստոս 636)»³⁰:

Զարմանալի շփոթ է թվա, որ մի դեպքում բյուզանդական գորբի հրամանատար հիշվում է Թեոդորոս սակելլարիոսը, մյուս դեպքում՝ հայազգի Վահան ստրատելատը: Այդ մասին Թեոփանեսն ավելի հստակ է: Նա վկայում է, որ Հերակլիոս կայսրը տեսնելով իր եղբոր՝ Թեոդորոսի պարտութունը արաբներից զորավար նշանակեց մի ուրիշի՝ Վահանին»: Երբ արաբները հարձակվեցին «Վահանը իմանալով այդ մասին, դիմեց կայսերական սակելլարիոսին, որպեսզի շտապի իրեն օգնության: Սակելլարիոսը եկավ Վահանի մոտ»: Սակելլարիոսի գորբը պարտութուն է կրում և «Վահանի գորբերն ապստամբութուն բարձրացնելով, Վահանին կայսր են հռչակում»: Ինչպես հայտնի է, բյուզանդացիք պարտվեցին: Թեոփանեսն ավելացնում է. «Երկու զորավարների գլխավորած զորքը 40 հազար հոգի էին»³¹,

Արաբ պատմիչներից Բալազուրին³² Յարմուքի ճակատամարտի մասին գրում է. «Ասում են, որ Հերակլը անթիվ զորք հավաքեց, բաղկացած հոռոմներից, Ասորիքի (Մամ), Զաղիրայի ու Հայաստանի ժողովրդից: Նրանց թիվը մոտավորապես երկու հարյուր հազար էր. նա հրամանատար նշանակեց իր մերձավորներից մեկին»: Յակուբին (Թ դ.) ավելի պարզ է գրում. «Ապա նա (Աբու Ուբայդան) լսեց, որ հոռոմների բռնապետը բոլոր երկրներից զորքեր է հավաքել և իրենց դեմ է ուղարկել անթիվ բազմությամբ: ...Իսկ Աբու Ուբայդան իր զորքի առաջապահ դարձրեց իսլիմ իբն ալ-Վալիդին, որը բազմաստվածյանների հետ կռվի բռնվեց, բախվեց հոռոմների տեր (հրամանատար) Վահանին (Մահան) և սաստիկ գոտեմարտ տեղի ունեցավ»³³, Թարարին (Ժ դ.) ևս հիշում է Վահանին³⁴ (Բահան) որպես երկու հրամանատարներից մեկը և ապա վկայում, որ. «(Հերակլը) ուղարկեց սակելլարիոսին, իր ներքինիներից մեկին, որը շարժվեց հարյուր հազար ռազմիկներով, որոնց մեջ կային տասներկու հազար Հայաստանի ժողովրդից, Զարաջայի գլխավորությամբ»³⁵,

Հետաքրքրական է, որ Տիզբոնի նվաճման առթիվ իսլիմա իբն իսայաթը, արաբ լինելով հանդերձ, նշում է արաբների խիստ ցածր մակարդակի փաստեր, որոնց մասին ընդհանրապես նշում են պարսկական (օտար) ծագում ունեցող պատմիչները, ինչպես Դինավարին ու Բալազուրին: Մրանց մոտ նկատվում են շտուբիյայի (նվաճված մահմեդական ժողովուրդների կողմից արաբներին ցածր ցույց տալու)³⁶ արամադրութունները: Այսպես, իսլիման պատմում էր, որ կողոպուտով զբաղված արաբները քամֆորան (քաֆուր) մսի վրա էին ցանում և ասում՝ ինչ դառն է պարսիկների աղբ: Նրանք դեղինը փոխում էին սպի-

տակի հետ, այսինքն ոսկին՝ արծաթով, շիմանալով ոսկու արծեքը³⁷: Այս նույնը պատմում է նաև Դինավարին³⁸ : Իսկ Բալազուրին³⁹ նշում է, որ մի արաբ գերի ընկած ազնվական կնոջը վաճառել էր հազար դիրհեմով (արծաթ) և երբ հարցնում են, թե ինչու ավելին չպահանջեցիր ասում է՝ երբեք չէի մտածել, թե հազարից ավելի թիվ կա:

Եգիպտոսի նվաճմանն առնչվող դեպքերի շարադրման ժամանակ խալիֆան հիշում է հիջրի 25-ի (645—646) Ալեքսանդրիայի ապստամբությունը: «Այդ տարում Ռումի թագավորը ներքինի Մանուելին նախընտրվ ուղարկեց Ալեքսանդրիա»⁴⁰: Բալազուրին գրում է. «Նա իր մերձավորներից մի մարդու ուղարկեց, որը կոչվում էր Մանուել՝ երեք հարյուր նավերով»⁴¹: Թեոփանեսը մի քիչ այլ ձևով է նկարագրում. «Հիշելով, որ Եգիպտոսի (Ալեքսանդրիայի) պատրիարք Կյուրոսը հպատակություն է հայտնել արաբներին, կայսրը ետ կանչեց նրան և ավգուստալիոս նշանակեց հայազգի ոմն Մանուելի»⁴²:

Մեր պատմիչը հատուկ ուշադրություն է նվիրում Օմայան ժամանակաշրջանի պատմությանը: Արաբական խալիֆայության պատմության համար խիստ կարևոր են նրա տեղեկությունները պետական կարգի վերաբերյալ, ընդ որում, յուրաքանչյուր խալիֆայի մասին պատմիչուց հետո վերջում, հատուկ գլխի տակ, հիշում է արքունի բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Բանն այն է, որ արաբ պատմիչները ընդհանրապես հակիրճ տեղեկություններ են հաղորդում պետական կարգի մասին, մինչդեռ խալիֆայի տվյալներից պարզվում է, որ դեռևս Օմայան խալիֆայության հիմնադիր Մուավիայի (661—680) օրոք արդեն որոշ զարգացած պետական կարգ է գոյություն ունեցել⁴³: Նա նշում է նամակաների քարտուղար (քատիբ ալ-ոասայիլ), ինչպես նաև կնիքի դիվան (դիվան-ալ-խատամ), որի պետը պաշտոնական գրությունների վերահսկիչն էր: Դիվանի և բոլոր գործերի վերակացուն էր Սարջուն իրն Մանսուր ալ-Ռումիին⁴⁴ (հոռոմ՝ այսինքն քրիստոնյա), որը հիշվում է նաև Աբդ ալ-Մալիքի (685—705) օրոք որպես քարտուղար (քատիբ)⁴⁵, իսկ Վալիդի (705—715) իշխանության տարիներին՝ հարկային դիվանի (դիվան ալ-խարաջ) պետ⁴⁶: Սա որդին էր Մանսուր իրն Սարջունի (Սերգիոս), որն արաբական նվաճման նախօրեին, բյուզանդացիների օրոք, Դամասկոսի հարկային տեսուչն էր⁴⁷: Սարջուն իրն Մանսուրի որդին էր քրիստոնյա նշանավոր մատենագիր Հովհան Դամասկեցին (675—749/753), որը նույնպես երիտասարդ ժամանակ ծառայել էր Օմայանների արքունիքում որպես հարկային տեսուչ⁴⁸: Ապա հիշվում է սենեկապետը (հաջիբ), առաջապահ զորքի (շուրթա) հրամանատարը,

արքունի պահակազորքի (հարաս) հրամանատարը: Այս ցուցակը, մի քիչ ալլ ձևով, կա նաև Թարբարու⁴⁹ մոտ, որը, հավանաբար, Խալիֆա իբն Խայյաթից է օգտվել:

Խալիֆա իբն Խայյաթը խիստ շահեկան տեղեկություններ է տալիս արաբական խալիֆայության դեմ 703 թվականի հայերի ապստամբության⁵⁰ և հարակից դեպքերի մասին, որոնց համեմատությունը արաբ և հայ պատմիչների զուգահեռ տվյալների հետ շատ հետաքրքրական է: Ըստ նրա, 82 հիշքի (15 փետրվար 701—3 փետրվար 702) թվականին «Աբդ ալ-Մալիք (խալիֆան) իր եղբորը՝ Մուհամմադին ուղարկեց Հայաստան և այնտեղ բնակիչները կռվեցին, իսկ նա հաղթեց նրանց: Ապա նրանք հաշտություն խնդրեցին և նա հաշտության պայմանագիր կնքեց ու նրանց կառավարիչ նշանակեց Նաբիհ իբն Աբդալլահ ալ-Անազիին: Նրանք դավաճանեցին ու սպանեցին նրան»⁵¹: Խոսքը Հյուսիսի փոխարքա Մուհամմադ իբն Մարուանի՝ 701 թվականի Հայաստան կատարած մեծ արշավանքի և հայերի 703-ի ապստամբության մասին է, միայն թե ապստամբությունը, ինչպես բոլոր արաբ պատմիչների մոտ, դրվում է արշավանքից առաջ: Իսկ նշված կառավարչի անունը հայտնի չէ ոչ մեկ ալլ պատմիչի մոտ: Նույն տարվա մասին իբն ալ-Ասիրը գրում է. «Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Հայաստան, հաղթեց, և (հայերը) հաշտություն խնդրեցին և նա հաշտություն կնքեց ու կառավարիչ նշանակեց Աբու Շայխ իբն Աբդալլահին, սակայն նրանք դավաճանեցին ու սպանեցին նրան: Ասվում է, որ նրան սպանեցին ութսուններեք թվականին»⁵²: Խալիֆա իբն Խայյաթը հենց 83 (4 փետրվար 702—23 հունվար 703) թվականի տակ գրում է. «Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուանը իր եղբորը Մուհամմադին ուղարկեց Հայաստան և նրանք (հայերը) հաշտության պայմանագիր կնքեցին: Նա նրանց վրա կառավարիչ նշանակեց Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանավիին և Ամրու իբն ալ-Սադա ալ-Ղանավիին, սակայն երկուսին էլ դավաճանեցին ու սպանեցին»⁵³: Այստեղ Խալիֆա իբն Խայյաթը և իբն ալ-Ասիրը համաձայն են, որ այդ տարիներին (կամ տարում) նշանակվել է Աբու Շայխ իբն Աբդալլահը և սպանվել: Իսկ նրանից հետո հիշված անունը չկա ալլ պատմիչների մոտ:

Ղևոնդ պատմիչը, խոսելով Մուհամմադ իբն Մարուանի 701-ի արշավանքի ու վերադարձի մասին, նշում է միայն, որ նա մեկին որպես կառավարիչ թողեց իր տեղում⁵⁴: Նույն դեպքի մասին Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Մուհամմադը կառավարիչ թողեց Աբդալլային⁵⁵: Դրասխանակերտցու վկայությունը հաստատում

է ժամանակակից արար պատմիչ ալ-Քուֆին (մեռ. 926), որն առանց թվական նշելու գրում է, որ Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան իր եղբորը Զադիրայի, Հայաստանի (Արմինիա) և Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց ու հզոր բանակ տվեց: «Եվ Մուհամմադ իբն Մարուանը այս բանակով Ասորիքից դուրս եկավ, իր հետ ունենալով Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուանին և հասավ Զազիրա երկիրը: Դրանից հետո իր մոտ կանչեց իր ընկերակիցներից մեկին, որը կոչվում էր Աբդալլահ (Ուրադալլահ) իբն Աբու Շայխ ալ-Աուֆյ, հանձնեց նրան տաս հազար ռազմիկներ Ասորիքի բնակիչներից և հրամայեց հարձակվել Հայաստանի վրա, պատերազմելու այնտեղ գտնվող խազարների և այլ անհավատների դեմ: Աբդալլահ իբն Աբու Շայխն իր զորքով մեկնեց ու հասավ Հայաստան: Այդ մասին իմացավ երկրի ժողովուրդը և մահմեդականների դեմ դուրս բերեց հսկայական բազմություն՝ հարյուր հազարից ավելի մարդկանց: Նրանք մահմեդականներին կոտորեցին, ոչ մեկին ողջ չթողնելով»⁵⁶: Հայերի տված այս ջարդը, հավանաբար, արձագանքն է հետագայում՝ 703-ին Վարդանակերտի ճակատամարտում հայերի տարած հաղթանակի, ուր հայերը գրեթե բոլոր արաբներին կոտորեցին⁵⁷:

Այսպիսով, Հովհաննես Դրասխանակերտցին Մուհամմադի թողած ոստիկան է հիշում Աբդալլային, որը կրկնելով Քուֆին՝ նրան կոչում է Աբդալլահ իբն Աբու Շայխ, իսկ իսլամի իբն իսլամից այդ ոստիկանին անվանում է Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանաուֆ, որը կրկնում է իբն ալ-Ասիրը: Մնում է եզրակացնել, որ զուցե խոսքը վերաբերում է երկու տարբեր անձնավորությունների՝ մեկը Աբդալլահ իբն Աբու Շայխ, իսկ մյուսը՝ Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ⁵⁸:

Բացի իսլամի իբն իսլամից, Քուֆիից և իբն ալ-Ասիրից թ դարի արաբ պատմիչներ Բալազուրին⁵⁹ և Յակուբին⁶⁰ ևս վկայում են, որ Հայաստանը ապստամբ վիճակում էր և Մուհամմադ իբն Մարուանը եկավ, ճնշեց ու նվաճեց: Նրանք ապստամբությունը (որը տեղի ունեցավ 703-ին) ավելի շուտ են նշում, քան Մուհամմադի 701 թվականի ավերիչ արշավանքը, որով Հայաստանը վերջնականապես նվաճվեց արաբական խալիֆայության կողմից: Արաբ պատմիչներին հայտնի չէ, որ 703-ի հայերի ապստամբությունից հետո Հայաստանը չճնշվեց խալիֆայության կողմից, որովհետև Սահակ Չորրորդիցի կաթողիկոսի խնդրանքով արաբական իշխանությունները ժամանակավորապես հրսթարվեցին վրիժառու լինելուց:

Սակայն ապստամբությունից հետո, ըստ Դեանդի, Մուհամմադը

է ժամանակակից արար պատմիչ ալ-Քուֆին (մեռ. 926), որն առանց թվական նշելու գրում է, որ Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան իր եղբորը Զադիրայի, Հայաստանի (Արմինիա) և Ատրպատականի կառավարիչ նշանակեց ու հզոր բանակ տվեց: «Եվ Մուհամմադ իբն Մարուանը այս բանակով Ասորիքից դուրս եկավ, իր հետ ունենալով Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուանին և հասավ Զազիրա երկիրը: Դրանից հետո իր մոտ կանչեց իր ընկերակիցներից մեկին, որը կոչվում էր Աբդալլահ (Ուրադալլահ) իբն Աբու Շայխ ալ-Աուֆյ, հանձնեց նրան տաս հազար ռազմիկներ Ասորիքի բնակիչներից և հրամայեց հարձակվել Հայաստանի վրա, պատերազմելու այնտեղ գտնվող խազարների և այլ անհավատների դեմ: Աբդալլահ իբն Աբու Շայխն իր զորքով մեկնեց ու հասավ Հայաստան: Այդ մասին իմացավ երկրի ժողովուրդը և մահմեդականների դեմ դուրս բերեց հսկայական բազմություն՝ հարյուր հազարից ավելի մարդկանց: Նրանք մահմեդականներին կոտորեցին, ոչ մեկին ողջ չթողնելով»⁵⁶: Հայերի տված այս ջարդը, հավանաբար, արձագանքն է հետագայում՝ 703-ին Վարդանակերտի ճակատամարտում հայերի տարած հաղթանակի, ուր հայերը գրեթե բոլոր արաբներին կոտորեցին⁵⁷:

Այսպիսով, Հովհաննես Դրասխանակերտցին Մուհամմադի թողած ոստիկան է հիշում Աբդալլային, որը կրկնելով Քուֆին՝ նրան կոչում է Աբդալլահ իբն Աբու Շայխ, իսկ իսլամի իբն իսլամից այդ ոստիկանին անվանում է Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանաուֆ, որը կրկնում է իբն ալ-Ասիրը: Մնում է եզրակացնել, որ զուցե խոսքը վերաբերում է երկու տարբեր անձնավորությունների՝ մեկը Աբդալլահ իբն Աբու Շայխ, իսկ մյուսը՝ Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ⁵⁸:

Բացի իսլամի իբն իսլամից, Քուֆիից և իբն ալ-Ասիրից թ դարի արաբ պատմիչներ Բալազուրին⁵⁹ և Յակուբին⁶⁰ ևս վկայում են, որ Հայաստանը ապստամբ վիճակում էր և Մուհամմադ իբն Մարուանը եկավ, ճնշեց ու նվաճեց: Նրանք ապստամբությունը (որը տեղի ունեցավ 703-ին) ավելի շուտ են նշում, քան Մուհամմադի 701 թվականի ավերիչ արշավանքը, որով Հայաստանը վերջնականապես նվաճվեց արաբական խալիֆայության կողմից: Արաբ պատմիչներին հայտնի չէ, որ 703-ի հայերի ապստամբությունից հետո Հայաստանը չճնշվեց խալիֆայության կողմից, որովհետև Սահակ Չորրորդիցի կաթողիկոսի խնդրանքով արաբական իշխանությունները ժամանակավորապես հրաժարվեցին վրիժառու լինելուց:

Սակայն ապստամբությունից հետո, ըստ Դեանդի, Մուհամմադը

նորից զորքով եկավ Հայաստան և գաղտնի հետևում էր Հայաստանի նախարարներին⁶¹: Գուցե սրան է վերաբերում հալիֆա իբն հայասթի⁶² և իբն ալ-Ասիրի⁶³ այն վկայությունը, թե 85 հիշրի (14 հունվար 704—1 հունվար 705) թվականին Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Հայաստան և այնտեղ անցկացրեց ամառն ու ձմեռը: Այստեղ, թյուրիմացությամբ, արաբ պատմիչները մեկ տարով հետ են բերել դեպքերը, քանի որ այդ կարող էր տեղի ունենալ միայն 703-ին:

Շարունակելով դեպքերի շարադրանքը, հալիֆան 84 հիշրի (24 հունվար 703—13 հունվար 704) թվականի տակ ավելացնում է, որ. «հոռոմները հարձակվեցին Հայաստանի վրա Մուհամմադ իբն Մարուանի դեմ և ալլահը նրանց պարտության մատնեց»⁶⁴: Այս, ակնհերտրեն, Հայաստանից հեռացած Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու 705-ին կատարած հարձակմանն է վերաբերում: Այդ թվականի աշնանը Սմբատ Բագրատունին, իր գահին վերահաստատված Հուստինիանոս Բ-ից օգնական բյուզանդական զորք ստանալով, Տայքի կողմերից հարձակվեց արաբական տիրապետության տակ գտնվող Վանանդ գավառի վրա, սակայն Դրաշպետ գյուղի մոտ պարտություն կրեց⁶⁵:

Քուֆին այսպես է նկարագրում Դրաշպետի ճակատամարտը. Մուհամմադը, լսելով Հայաստան ուղարկած իր զորքի պարտությունը, 40 հազարանոց զորքով դիմեց Հայաստան: Երբ Հայաստանի միջին մասերը հասավ, նրա դեմ դուրս եկավ հոռոմների և հայերի մեծ բազմություն: Մուհամմադ իբն Մարուանը կատաղի պատերազմ մղեց և վախենում էր խայտառակությունից ու պարտությունից, քանզի անհավատները մեծ բազմությամբ էին հավաքվել: Սակայն բարձրյալն ալլահը հեթանոսներին (բազմաստվածյաններին) փախուստի մատնեց և մահմեդականներին ուժեղացրեց իր հովանավորությամբ⁶⁶:

Այս դեպքերի հիշատակումից հետո հալիֆան 84 (703—704) թվականի տակ «ալլահը նրանց պարտության մատնեց» արտահայտությունից հետո անմիջապես շարունակում է. «Եվ դա կրակի (հրդեհի) տարին է (սանատ ալ-հարիկ): Բանն այն է, որ Մուհամմադը (բյուզանդական) զորքի պարտությունից հետո (հայերի դեմ) ուղարկեց Օսման իբն Աֆֆանի մաուլա Զիյադ իբն ալ-Ջառահին և Հուբայրա իբն ալ-Արաջ ալ-Հադրամիին և նրանց վառեցին իրենց եկեղեցիներում, տաճարներում և գյուղերում: Հրկիզումը կատարվեց նախճավանում և Վասպուրականում»⁶⁷:

Արաբները թեև 703-ի ապստամբության վրեժը Սահակ կաթողիկոսի խնդրանքով չէին լուծել, սակայն Սմբատ Բագրատունու այս հար-

ձակումից հետո նրանք առիթը բաց շթողեցին և հարյուրավոր հայ նախարարների կանչելով Դվին ողջ-ողջ այրեցին Նախճավանի ու Խրամի եկեղեցիներում⁶⁸։

Այս արյունալի դեպքերը հիշատակում են նաև արաբ պատմիչներ Բալազուրին⁶⁹, Յակուբին⁷⁰, Իբն ալ-Քասիրը⁷¹ և Իբն Տաղրիբիբիդին⁷², իսկ Քուֆին վկայում է, որ այդ վառված եկեղեցիները կան և մինչև օրս կոչվում են մուհտարիկա (վառվածներ)⁷³։

Խալիֆա իբն Խալլաթը կարևոր աղբյուր է նաև արաբ-խազարական երկարատև պատերազմների հետադոստան համար։ Հետաքրքրական է Հյուսիսի (Արմինիա, Ատրպատական, Զաղիրա) փոխարքա Մարուան իբն Մուհամմադի (հետագայում խալիֆա Մարուան Բ, 744—750) արշավանքի նկարագրությունը Կովկասի լեռնային շրջաններում։ Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ կան Խալիֆա իբն Խալլաթի⁷⁴, Բալազուրի⁷⁵, Իբն ալ-Ասիրի⁷⁶ և մասամբ Աբու-լ-Մահասին իբն Տաղրիբիբիդի⁷⁷ գործերում։ Խազարների դեմ մղած երկարատև պատերազմների մասին, որը վճռական նշանակություն ունեցավ խալիֆայության կյանքում, Յակուբին⁷⁶ ու Քաբարին⁷⁹ դարմանալիորեն մի քանի խոսքով են արտահայտվում։ Մարուանը 737-ին ջախջախելով խազարների խաբանին արշավեց դեպի Կովկաս՝ լեռնային իշխանությունները նվաճելու⁸⁰։ 118 հիջրի (20 հունվար 736—7 հունվար 737) թվականի տակ խալիֆան գրում է.

«Այս տարում Մարուան իբն Մուհամմադը արշավանք կատարեց Հայաստան ու մտավ Վրթանեսի (Ուարտանիս), հողը երեք դոներից և Վրթանեսը փախավ խազարների մոտ, թողնելով ամրոցը։ Մարուանը նրա առջև քարանետ մեքենաներ դրեց։ Համզիհի (Խումրին) բնակիչները սպանեցին Վրթանեսին ու նրա գլուխը ուղարկեցին Մարուանին։ Մարուանը Վրթանեսի գլուխը ցուցադրեց ամրոցի բնակիչներին և նրանք իջան, հանձնվեցին Մարուանին, որը կոտորեց ռազմիկներին ու գերեվարեց նրանց ընտանիքները»⁸¹։

Այս Ուարտանիս (Վրթանես) կոչված անձնավորությունը հիշված է Իբն ալ-Ասիրի մոտ Վարնիս (Ուարնիս)⁸² ձևով։ Սակայն նույն դեպքերի մասին պատմելիս Իբն Տաղրիբիբիդին նույնպես Ուարտանիս ձևն է օգտագործում⁸³։ Ենթադրել են, որ այս Ուարտանիսը հայկական Վրթանեսն է⁸⁴։ Սա բացառված չէ, քանի որ Լաբզի (որի տերն էր Ուարտանիսը) և ընդհանրապես Դարբանդի կողմերում հայ տարրի առկայությունը հայտնի փաստ է և դարձել է հատուկ ուսումնասիրման առարկա⁸⁵։

խալիֆա իբն իսայյաթը իր աշխատանքում ուշադրութեան առարկա է դարձրել Աբբասյան ժամանակաշրջանի արաբա-բյուզանդական պատերազմները և խոռովությունները խալիֆայութեան ներսում: 134 հիշրի (30 հուլիս 751—17 հուլիս 752) թվականին հիշում է բյուզանդական զորքի հրամանատար հայազգի Քուշան պատրիկին: Բյուզանդական ուժերը արաբների հետ բախվում են Չորրորդ Հայքում (Չորրորդ Արմինիա) և հաղթում⁸⁶: Քուշանը (Քուսան, Գուսան), ըստ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու⁸⁷, եղել է Չորրորդ Հայքի հայ իշխաններից և անցել է Բյուզանդիայի կողմը: Այս արշավանքը, ըստ երևույթին, մաս էր կազմում կամ նախորդել էր Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Ե Կոպրոնիմոսի արշավանքին, որի հրամանատարն էր Քուշանը, երբ բյուզանդացիք գրավեցին Մալաթիան (Մելիտինե) և Կարնո քաղաքը (Քեոդոսիոպոլիս)⁸⁸:

Մեր պատմիչը ընդհանրապես կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում արաբա-բյուզանդական պատերազմների մասին և կարելի է ասել, որ նրա մոտ կան այնպիսի տվյալներ, որոնք շկան իր հաջորդներ Յակոբիի ու Քարարիի մոտ: Ամեն մի խալիֆայի նվիրված հատվածի վերջում, երբ թվում է պետութեան բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, նշում է նաև Բյուզանդիայի դեմ ամառային արշավանքների (սաիֆա) զորավարներին:

Կարևոր տեղեկություններ է պարունակում նորահայտ պատմությունը նաև Արմինիա (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դարբանդ) նահանգի արաբ կառավարիչների ցուցակի ճշտման ու լրացման համար: Նա նշում է քսանից ավելի կառավարիչների (ոստիկանների) անուններ, որոնց մեջ կան գոյություն ունեցող ցուցակներում չհիշված անուններ⁸⁹:

Խալիֆա իբն իսայյաթը համաշափորեն չի նկարագրում խալիֆայութեան պատմության տարբեր ժամանակաշրջանները: Այսպես, առաջին շորս խալիֆաների երեք տասնամյակ տևող պատմությանը պատշաճ ծավալ (մոտ 100 էջ) է հատկացված, Օմայանների շուրջ 90-ամյա պատմությանը՝ մեծագույն բաժինը (մոտ 200 էջ), իսկ Աբբասյանների հարյուրամյա շրջանին՝ Օմայաններին հատկացված ծավալի մեկ երրորդը, թեև դա նրան ժամանակակից պատմությունն է: Հանրահայտ փաստ է, որ պատմիչը իրեն մոտիկ և ժամանակակից պատմական դեպքերը շատ ավելի մանրամասն է շարադրում, քան հեռավոր ժամանակաշրջանը, որի տվյալներն այլ աղբյուրներից է քաղում: Սակայն մեր պատմիչը իր շարադրանքում հատուկ վերաբերմունք չի ցուցաբերում Օմայանների նկատմամբ:

Նորահայտ պատմական երկը միացման օղակ է մի կողմից Ը դարի և Թ դարի առաջին կեսի պատմագրության և մյուս կողմից Թ դարի երկրորդ կեսի զարգացած պատմագրության միջև: Նրա մոտ դեռ չկան օտար ազդեցություններ՝ իրանական, սուրբգրային, բյուզանդական-բրիտոնեական (ասորական), որ պարզ կերպով երևում է Թ դարի երկրորդ կեսի զարգացած պատմագրության ներկայացուցիչների՝ Իբն Կուտայբայի, Դինավարի, Բալազուրիի (մասամբ) և հատկապես Յակուբիի մոտ⁹⁰:

Իբն Խայյատից օգտվել են հետագա պատմիչները, ինչպես Թաբարին, Իբն ալ-Ասիրը և Իբն Տադրիբիբի: Նրա պատմությունը հնարավորություն է տալիս ճշգրտելու և լրացնելու Հայաստանի է—Թ դդ. և ընդհանրապես խալիֆայության պատմության շատ հարցեր:

A. ТЕР-ГЕВОНДЯН

ХАЛИФА ИБН ХАЙЯТ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ И ХАЛИФАТА VII—IX вв.

Резюме

Обнаружение рукописи Истории Халифы ибн Хаййата в 1963 г. в Марокко стало важным событием в области арабистики. Иракский ученый А. Д. ал-Умари издал его текст в 1967 и 1976 гг., подчеркнув, что сочинение Халифы ибн Хаййата (ум. 240 г. х., 854/855) является самым ранним дошедшим до нас трудом по истории арабского халифата.

Новооткрытое историческое сочинение содержит много важных сообщений по истории Армении VII в., а также периода арабского владычества (701—862) в Армении. Рассказывая о первых походах арабов, автор сообщает интересные данные о битве при Йармуке, о командующем византийскими войсками армянине Вахане (Бахан), а также об армянине Мануиле, командовавшем византийским флотом при нападении на Алкесандрию в 645 г.

Весьма интересны и важны сообщения Ибн Хаййата о восстании 703 г. в Армении против халифата. Армения окончательно была завоевана арабами в 701 г., после чего была образована провинция Арминия (включавшая кроме Армении также Картли, Арран, прикаспийские области (Ширван) и Дарбанд). Но вскоре, вследствие жестокой политики халифата, вспыхнуло восстание

(703 г.) и, по сообщению автора, первый арабский правитель (остикан) Арминии был убит. Об убийстве правителя упоминают еще ал-Куфи (X в.) и Ибн ал-Асир (XIII в.), но некоторые подробности (как, например, имя правителя) переданы по-разному у армянских и арабских историков. Сведения Халифы ибн Хаййата помогают выяснению этих вопросов. Далее он рассказывает о нападении румов (ромеев, во главе с Смбагом Баградуни, патриkiem Армении, находившимся в византийских владениях) в 705 г., и их поражении. Вслед за этим он упоминает о сожжении большой группы армянских нахараров (феодалов) в церквях армянских городов Нахчаван и Храм (Нашава и Басфурджан).

Этот год он называет «санат ал-харик» «год пожара» т. е. огня, сожжения, (выражение, которое мы находим лишь в XIV в. у ибн ал-Касира и в XV в. у Ибн Тагри Бирди, явно заимствовавшим его у Ибн Хаййата). Куфи же называет упомянутые церкви «сожженными» («мухтарика»).

При описании похода наместника северных провинций (Арминия, Джазира, Адарбайган) Марвана ибн Мухаммада против хазар (737 г.) автор упоминает о его нападении на царя лакзов (в области Дарбанд), которого Ибн ал-Асир называет Варнисом. У Ибн Хаййата он назван Вартанисом (предполагается, что это армянское имя Вртанес), в такой форме это имя передано также у Ибн Тагри Бирди. Ибн Хаййат сообщает и другие новые для нас сведения о военных действиях арабов против хазар.

В его сочинении интересны новые сведения о правителях Арминии, которые способствуют дополнению их списков.

Сообщения Ибн Хаййата важны для изучения политической истории халифата и отдельных провинций этого обширного государства. Они особенно важны для исследования арабо-византийских военных столкновений в Малой Азии. Автор отличается еще тем, что после изложения деятельности каждого халифа подробно упоминает все государственные должности и имена должностных лиц соответствующего периода.

Сочинением Ибн Хаййата пользовались Табари, Ибн ал-Асир и особенно Ибн Тагри Бирди, который несколько раз прямо ссылается на него, а также другие арабские историки. Его данные существенно уточняют и дополняют сведения арабских историков.

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Չ Դ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Դ

1 Tarikh Khalifah ibn Khayyat, Beyrouth-Damas, 1977.

2 Արար պատմագրութեան պատմութեանը նմիրձած հայտնի աշխատութեանն են. F. Wüstenfeld, Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke, Göttingen, 1882; C. Brockelmann. Geschichte der arabischen Litteratur, Bd. I—II, Weimar-

Berlin, 1898—1902: D. S. Margoliouth, Lectures on Arabic historians, Calcutta, 1930. H. A. R. Gibb, Muslim historiography, The Encyclopaedia of Islam, Supplement, Leiden-London, 1938, p. 233—245. F. Rosenthal, History of Muslim historiography, Leiden, 1952; J. de Somogyi, The development of Arabic historiography, Journal of Semitic Studies, v. III, 1958, 4, October, p. 373—387; F. Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums, Bd. I, Leiden, 1967, S. 265—S. 237—389.

3 X. A. P. Гибб, Мусульманская историография, в кн. Арабская литература, М., 1960, с. 119—128.

4 Վահբ (Ուահբ) իբն Մունաբբիհը պարսկական ծագում ունեցող հրեա էր, որը հավանաբար մահմեդականացել էր: Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 244. Sezgin, I, S. 305—307; Wahb ibn Munabbih, Kitab attijan fi muluk Himyar, ed. Krenkow, Haydarabad, 1347 (1928).

5 Brockelmann, I, S. 135. Սա հիմյարտկան (հին եմենական) ծագում ունեցող

6 Sezgin, I, S. 268—270. Նրա աշխատությունը հիմնված էր Հիրալի քրիստոնեական փաստաթղթերի և պարսկերենից թարգմանված նյութերի վրա:

7 Idem, S. 288—290. Նրա պապը՝ Յասսարը զեբի ընկած քրիստոնյա էր:

8 Brockelmann, I, S. 135—136.

9 History of Muhammeds campaigns by al-Wakidy, ed. by A. Kremer, Calcutta 1856.

10 Futuh al-Sham, al-Qahira, 1282 (1866): Futuh Misr, Calcutta, 1277 (1860); Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armentien, von el-Wakedi Hamburg, 1847.

11 Khalifa ibn Khayyat, preface A. D. al-Umarī, p. 19—20. Նա Միջագետքի հրեաներից էր:

12 Sezgin, I, S. 314—315.

13 Tarikh al-Tabari, v. VII, Le Caire, 1969, p. 510.

14 Khalifa (preface), p. 12 (n. 3).

15 Ibid, p. 11 (n. 6).

16 Ibn Khallikan, Wafayat al-Ayan, II, Beyrouth, 1969, p. 243—244.

17 Ibn Kathir, al-Bidaya w-al-nihaya, t. X, Beyrouth, 1981, p. 322.

18 Ibn Taghribirdy, al-Nudjum al-Zahira, I, al-Qahira, 1929, p. 181, 286.

19 F. Wüstenfeld, S. 19.

20 Khalifa (preface), p. 3—4.

21 The History of Khalifa ibn Khayyat, v. 1—2, ed. by Akram D. al-Umarī, 1967.

22 S. Zakkar, Ibn al-Khayyat al-Ufuri Khalifa, Enc. de l'Islam, Leyde-Paris, t. III, 1971, p. 862—863.

23 Khalifa (preface), p. 31—34.

24 Ibid, p. 19.

25 Ibid, p. 472.

26 Ibid, p. 23—30.

27 Այն կարծիքը, թե արաբները թվականով պատմազրույթունը պարսկերենից են:

վերջրի (И. П. Петрешевский, в кн. «История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века», Л., 1958, стр 77), գուցն ճիշտ համարվեր մինչև Խալիֆա իբն Խալլաթի սուլթն երկի հայտնաբերվելը, քանի որ Ք դարի մյուս պատմիչները (Իբն Կուտայբա, Դինավարի, Բալազուրի, Յակուբի) ըստ հիշրի տարիների շնն շարազրել իրենց աշխատությունները, թեև շարազրանքի մեջ օգտագործել են այն շննց Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք (695—705), երբ թողարկվեցին առաջին արարական դրամները, դրանք թվական էին կրում։ Համենայն դեպս պարսկական ազդեցությունը արարական պատմագրության վրա ընդունված փաստ է (С. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, I, S. 134), որի դրսևերման վառ օրինակ է այն հանդամանքը, որ գեո Լ դարի կեսերին պարսիկ Իբն ալ-Մուկաֆֆան (մեռ. 757 թ.) Թարգմանել էր արաբերենի պարսից արքաների տարեգրությունը՝ Խվաթայ նամակը։ (Նրա պահլավերեն բնագրից հետագայում օգտվել է Ֆիրդուսին Շահնամեի հորինման համար)։

28 Khalifa, p. 49—51.

29 Ibid, p. 79.

30 Ibid, p. 130—131.

31 Թեոփանես Խուսովանոզ, Թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Բյուզանդական աղբյուրներ, 7 (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13), Երևան, 1983, էջ 46—47.

32 Liber expugnatiōnis regionum auctore al-Beladsori, ed. M. I. de Goeje, Lugd. Bat, 1968, p. 135

33 Yaqubi, Tarikh, II, Beyrouth, 1960, p. 141.

34 Tarikh at-Tabari, Le Calre, III, 1960, p. 389, 391, 393—395, 435, 572.

35 Tabari, III, p. 570.

36 I. Goldziher, Muhammedanisches Studien, I, Halle, 1888, S. 147—216
История Ирана, с. 77.

37 Khalifa, p. 133.

38 Dinawary, al-Akḥbar al-Tiwal, Beyrouth, p. 127.

39 Beladsori, p. 244.

40 Khalifa, p. 158.

41 Beladsori, p. 221.

42 Թեոփանես, էջ 47.

43 Khalifa, p. 228.

44 Tabari, V, 1971, p. 330.

45 Khalifa, p. 263.

46 Ibid, p. 299.

47 Ph. Hitti, History of the Arabs, p. 195.

48 Иоанн Дамаскин, Сов. ист. энци, 6, М., 1965, с. 171.

49 Tabari, V, p. 330.

50 703-ի ապստամբության մասին տես՝ Մ. Չամչան, Պատմութիւն Հայոց, Վեներիկ, Բ, 1785, էջ 376—382. M. St Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, I, Paris, 1318, p. 340—341. M. Chazarian, Armenien unter der Arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, S. 44—46. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա, Պեյրուս, 1959, էջ 779—787. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance

et l'islam, Lisbonne, 1980, p. 215, 243—245. Բ. Առաքիլյան, Հայերի ազատամարտ-
թյունը արաբական լծի դեմ 703 թ., ՀՍՄՀ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1941, 5—6,
էջ 55—62; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, 703 թվականի ազատամարտթյունը Հայաստանում
խալիֆայության դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1932, 3, էջ 33—46:

51 Khalifa, p. 288.

52 Իրն ալ-Ասիր, թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Արաբական աղբյուրներ, Բ (Օտար
աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, 11, Երևան, 1981, էջ 65): (Այսուհետև՝
Իրն ալ-Ասիր):

53 Khalifa, p. 289.

54 Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, աշխ. Ս. Մալխասեանց,
Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 23: (Այսուհետև՝ Ղևոնդ):

55 Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 121:

56 Kufi, Kitab al-futuh, VI. Hyderabad, 1972, p. 294.

57 Ղևոնդ, էջ 24—25:

58 Լ. Նալբանդյան, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, ՀՍՄՀ ԳԱ Տեղեկագիր
(հաս. գիտ.), 1956, № 8, էջ 107:

59 Beladsori, p. 205.

60 Yaqubi, II, P. 272.

61 Ղևոնդ, էջ 31:

62 Khalifa, p. 291.

63 Իրն ալ-Ասիր, էջ 66:

64 Khalifa, p. 290.

65 Ղևոնդ, էջ 32:

66 Kufi, VI, p. 294.

67 Khalifa, p. 290.

68 Ղևոնդ, էջ 33—34, Հովհաննես (Իրախանակերտցի), էջ 124—125:

69 Beladsori, p. 205.

70 Yaqubi, II, p. 272.

71 Ibn Kathir, IX, 198, p. 52. Լեո. Հայոց պատմութիւն, Բ (Երկեր, 2),
Երևան, 1967, էջ 375: Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, Վենետիկ, 1880, Ա,
էջ 147:

72 Ibn Taghribirdy, I, 207.

73 Kufi, VI, p. 295.

74 Khalifa, p. 348—349.

75 Beladsori, p. 208—209.

76 Իրն ալ-Ասիր, էջ 86—88:

77 Ibn Taghribirdy, I, 279.

78 Yaqubi, II, p. 318.

79 Tabari, VII, p. 160.

80 М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, с. 226—230.

81 Khalifa, p. 348—349.

82 Իրն ալ-Ասիր, էջ 86: Մ. Արամոնովը վկայակոչելով Բ. Դորնի (Дорн, Из-
вестия о хазарах восточного историка Табары, Журн. мин. нар. просв., 1844,

Կ. XIII, № 7, 8, с. 91—92) մեջ բերած տեղեկությունը, գտնում է, որ Իբն ալ-Ասիրի հիշած Վարնիսը (աքդի թագավոր Օպասն է (Артамонов, История хазар, с. 231):

83 Ibn Taghribirdy, I, p. 279.

84 Т. М. Сипенкова, «История» Халифы ибн Хаййата, как источник по истории арабских завоеваний на Кавказе и в Закавказье. «Историкография и источниковедение истории стран Азии и Африки», V, Л., 1980, с. 80 (էջ 76—80)։ Արաբ աշխարհագրագետ Յակուբը (ՅԳ Գ.) Ուարտանիսը համարում է բերդ, Սամոսատի կողմերում (Yaqut, Mudjam al-Buldan, Beyrouth, 1977, V, p. 370)։ Հ. Նալբանդյանը այն նույնացնում է Վարդենիքի հետ, Ակնի կողմերում (Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965, էջ 210)։

85 Ս. Բաբխուդադյան, Դերբենդի հայ-աղվանական թագավորությունը, ՊԲՀ, 1969, № 3, էջ 125—147։

86 Khalifa, p. 411.

87 Chronique de Denys de Teil-Mahré, Paris, 1895, p. 56.

88 Beladsori, p. 199.

89 Հիշամ խալիֆայի օրոք (724—743) հիշվում է առաջապահ զորքի (շուրթա) հրամանատար Փասր իրն Համիր ալ-Աբսին (Khalifa, p. 361), որը հետագայում նշանակվել է Արմինիայի կառավարիչ։ Օմայան վերջին խալիֆա Մրուան Բ-ի օրոք (744—750) Արմինիայի կառավարիչ է նշանակվում ոմն Աբդալլահ իրն Մուսլիմ, որը շուտով մեռնում է (Khalifa, p. 407)։

90 Гибб, Арабская литература, с. 128—131. Հիշյալ շորս պատմիչներից երեքը (Իբն Կուտայբա, Դինավարի, Բալազուրի) պարսիկ են։

Լ. ԴԱՆՆՂՅԱՆ

ԺԸ ԴԱՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ ԻՐԱՆԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրային ֆոնդում պահվում է գիտական շրջանների տակավին անծանոթ ժԸ դ. հայ հեղինակ Իգնատիոս Տիգրանակերտցու շափածո երկը հետևյալ վերնագրով. «Համառոտութիւն պատմական և տաղաշափական ոտիւք յաղագս արևելեան և Պարսից յաշխարհի աւերման ի ձեռանէ օսմանցոց, աշխատասիրեալ ի յումմնէ Իգնատիոս մեղսասիրսին բաբղայէ Տիգրանակերտեցոյ, որում տէր ողորմեսցի»¹: Երկը բովանդակում է Իրանի տիրապետութեանը ենթակա շրջանների նվաճումն օսմանցիների կողմից, աֆղանների՝ Իրան կատարած արշավանքը, Իրանի հաղթանակը վերջիններիս և օսմանյան ուժերի դեմ ու կորցրած շրջանների վերանվաճումը, հայ ժողովրդի վիճակը ժԸ դ. երրորդ և չորրորդ տասնամյակների քաղաքական այդ վայրիվերումների ընթացքում:

Մատենադարանում պահվում է սույն երկի երկու տարբերակ՝ զետեղված առանձին ժողովածուներում, որոնք այստեղ են բերվել էջմիածնի մատենադարանից: Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրացուցակից զատ Իգնատիոսի երկը հիշատակված է նաև Հ. Կարենյանցի «Յուցակում»², որին վկայակոչում է Հր. Աճառյանը «Հայոց անձնանունների բառարանում»³: Այն հանգամանքը, որ վերջինիս մեջ հիշատակվում է Իգնատիոսի երկի լոկ մեկ տարբերակը, առանց գույքահամարի, նշումով՝ «թվական անհայտ», ապացույց է, որ Աճառյանը ձեռագիրը նկարագրելիս այն ձեռքի տակ չի ունեցել: Իսկ Կարենյանցի «Յուցակում» Իգնատիոսի երկը հիշատակված է այլ անվանումներով (համեմատած մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերի հետ, որոնցից մեկի վերնագրի ճշգրիտ իմաստը տալիս է Մատենադարանի ձեռագրացուցակը)⁴. էջմիածնի ցուցակում տարբերակներից մեկը տրված է իմաստի փոքրինչ փոփոխումով, առանց նշելու ձեռագրի ընդօրինակման թվականը⁵,

իսկ երկրորդն իսպառ փոխարինված է հետևյալ տեղեկութեամբ. «Զոտանաւորս և զայլ հատուկտիր բան յիգնատիրոս արեղայէ»⁶: Պետք է ենթադրել, որ դա հետևանք է ավելի շուտ այն բանի, որ Կարենյանցը չի ձգտել «Ցուցակում» հարազատորեն վերարտադրել ձեռագրերի վերնագրերը (նման պատկերը կրկնվում է նաև այլ ձեռագրերի նկարագրութեան ժամանակ), քան այն, որ նա նկատի է ունեցել մեկ այլ տարբերակ. որովհետև Իգնատիրոսի երկից զատ այստեղ հիշատակված են ներկա ժողովածուում ընդգրկված միևնույն տեքստերը՝ դարձյալ նկարագրական բնույթի վերնագրերով:

Բոլոր դեպքերում Իգնատիրոսի երկի ներկա տարբերակները ոչ միայն ընդգրկված չեն եղել գիտական շրջանառութեան մեջ, այլև չեն ունեցել իրենց գիտական լիարժեք նկարագրությունն ու հրատարակությունը:

Սույն երկի և նրա հեղինակի վերաբերյալ ինչպես որևէ այլ ձեռագրացուցակում, այնպես էլ գրականութեան մեջ հիշատակություն գտնելու մեր ապարդյուն որոնումները⁷ հիմք են տալիս հավաստելու, որ գործ ունենք նորահայտ աղբյուրի հետ: Ավելին. հայագիտության մեջ ցարդ անհայտ է և նրա հեղինակի՝ Իգնատիրոս Տիգրանակերտցու անունը: Մինչդեռ, ինչպես ստորև կտեսնենք, հիմքեր կան ենթադրելու, որ, պատմական այս երկից բացի, նա հեղինակ է նաև բանաստեղծությունների, ու բացաված չէ, որ հետագայում հայտնաբերվեն Իգնատիրոսի այլ ստեղծագործություններ ևս:

Ինչպես նշվեց, Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է «Համառոտության» երկու տարբերակ: Նրանցից մեկը (=Ա) զետեղված է № 1430 ձեռագրերի ժողովածուի մեջ, որն ընդօրինակվել է 1658 թ., մասամբ՝ ԺԸ դարում, ամենայն հավանականությամբ Արղնիում⁸: Ժողովածուն, որի սկզբի մասն էջակալված չէ, բաղկացած է 105 թերթից, մեծությամբ՝ 15,3×10, նյութը՝ թուղթ, վիճակը՝ բավարար, միասյուն, նոտրգիր, տողերի քանակը՝ 17—20, լուսանցազարդ, պահպանակը՝ թուղթ 1, ուղղագիծ երկաթագիր (մի քանի բառ), կազմը՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ, դրոշմազարդ: Տեքստը գրված է սև թանաքով, վերնագիրը և մեկընդմեջ տողերի սկզբնատառերը, երբեմն նաև առանձին, կարևոր համարված տողեր՝ կարմիր թանաքով: Հիշատակարան՝ էջ 19բ, 105ա, 89բ և այլն: Ժողովածուն ընդգրկում է տարբեր բովանդակությամբ տեքստեր, գլխավորապես՝ կրոնական բնույթի (մեկնություններ, քարոզներ, կրոնական երգեր): Գրիչները տարբեր են: Ժողովածուն ավարտվում է Իգնատիրոսի «Համառոտությամբ»:

Նրկրորդ ժողովածուն՝ ձեռ. 1835, որի մեջ զետեղված է մյուս տարրերակը (= Բ), կազմված է 342 թերթից (այդ թվում բազմաթիվ չգրված թերթեր⁹, մեծութունը՝ 21×16, նյութը՝ թուղթ, վիճակը՝ բավարար, նոտրագիր, երկսյուն, տողերի քանակը՝ 26,32, կազմը՝ կաշեսպատ տախտակ, դրոշմազարդ, ստացող՝ Խաչատուր վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի (սա նաև գրիչներից մեկն է)¹⁰: Դրված է սև թանաքով, վերնագիրն ու որոշ բառեր, ինչպես նաև յուրաքանչյուր երկտողի սկզբնատառը՝ կարմիր թանաքով: Իգնատիոսի երկը մյուս տեքստերից տարբերվում է սկզբում և մի քանի լուսանցքներում ունեցած զարդանկարներով: Այս ժողովածուն ևս բովանդակում է տարաբնույթ գործեր, գլխավորապես՝ կրոնական և ավարտվում մեր հեղինակի աշխատասիրած տեքստով, որը էջակալված չէ: Ժողովածուի սկզբում զետեղված նյութերից մեկի («Մեկնութիւն սահմանացն ...») հիշատակարանի վկայությամբ ընդօրինակումը կատարվել է 1764 թ. էջմիածնում¹¹: Դրանից ելնելով, ժողովածուն նկարագրողներն այդ թվականը վերագրել են ամբողջ ժողովածուին, մինչդեռ, ինչպես ստորև կտեսնենք, Իգնատիոսի երկը գրվել է շատ ավելի վաղ, թեև տեղագրված է ժողովածուի վերջում:

Աղբյուրի ամբողջական պատկերը ներկայացնելու նպատակով կատարած բնագրագիտական ու այլ պրպտումները տվեցին մի շարք հարցերի պատասխաններ՝ կապված Իգնատիոս Տիգրանակերտցու և նրա ստեղծագործության հետ: Տարբերակների համադրումից պարզվեց, որ Բ տարբերակն ունի «նախադրություն»¹², որի մեջ հեղինակը խոսում է այս երկի ստեղծման հանգամանքների մասին, որոշ տեղեկություններ հաղորդում նաև իր մասին: Նման բովանդակությամբ հիշատակարանով է ավարտվում Ա տարբերակը, որը մասնավորապես աչքի է ընկնում հայոց եկեղեցու և կաթողիկոս Ղազար Զահեկեցու գովերգմամբ: Նույնը որոշ փոփոխություններով գտնում ենք Բ տարբերակում, սակայն բուն տեքստից անջատ և առանձին վերնագրով՝ իբրև ինքնուրույն մաս¹³: Ա տարբերակն ավելի հակիրճ է և, ի տարբերություն մյուսի, չի ընդգրկում շատ մանրամասներ, բարոյախոսական հատվածներ, համեմատություններ Աստվածաշնչից և այլն: Նկատելի է զանազանություն առանձին փաստերի շարադրման մեջ: Տարբերակները հեռանում են միմյանցից նաև առանձին արտահայտությունների, մակդիրների, տեղանունների և անձնանունների տարբեր ձևերի գործածմամբ: Ավելացնենք և՛ ուղղագրական ու ոճական տարբերությունները, բայաձևերի գրաբարյան և նրանից շեղվող ձևերը և այլն: Ի վերջո, տարբեր են վերնագրերը. Բ տարբերակինն առավել ընդարձակ է և

իրենից ներկայացնում է երկում նկարագրված գլխավոր իրադարձությունների թվարկումը¹⁴։

Տարբերակների բաղդատումն, ինչպես բովանդակության ու ոճի, այնպես էլ ձեռագրագիտական տեսակետից, ցույց է տալիս, որ նրանցից մեկը մյուսի խմբագրությունն է։ Առանձին կարևորություն ունի գրքաձևերի համեմատումը. երկու տարբերակում նրանք այնքան նման են միմյանց, որ կասկած չի մնում, որ երկուսի գրիչը միևնույն անձն է։ Ավելին, փաստերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ գրիչը ինքը՝ հեղինակն է։

Այսպես, Ա տարբերակի էջերից մեկում (99 ա) առկա են երկու շնջված տողեր, որոնք, սակայն, ուշադիր դնենելու դեպքում կարելի է վերականգնել.

«...նախապատվեաց զդի նորայն
և ամփոփեաց զնա ի թուրպան»^{14ա}։

Խոսքը Բաղդադի համար օսմանցիների դեմ մղված մարտերում հաղթանակ տարած թահմասսպ կուլի խանի (հետագայում նադիր շահ) հրամանի մասին է՝ Քիրքուք տեղափոխելու և պատվով թաղելու այդ մարտում զոհված թուրք զորահրամանատար Օսման փաշայի դիակը։ Հիշյալ շնջված տողերին առընթեր պայմանական նշանը ցույց է տալիս, որ նրանց փոխարինում է նույն պայմանական նշանը կրող հատվածը՝ զետեղված երկի վերջում¹⁵։ Այս հատվածը նույն իրադարձության առավել մանրամասն նկարագրությունն է, որտեղ, ի դեպ, շեն կրկնվում հիշյալ երկու տողերը։

Միանգամայն պարզ է, որ նման ուղղում կամ փոփոխություն կարող էր արվել միայն հեղինակի կողմից (մանավանդ, որ երկը չափածո է)։

Եվ մեկ փաստ. Իգնատիոսի մի այլ գործի հիշատակարանում խոսվում է նաև «Համառոտության» ստեղծման մասին. «...Կատարեցաւ կրկնատեսակ շարամանութիւնս, մինն Պարսից յաշխարհի աւերման և նորոգութեան ըստ հոմերականի...»։ և այստեղ իսկ, լուսանցքում, նույն գրաձևով նշված է. «Ի ՌՃՁէ թույս մերոյ և ի մայիս ամսոյ լԱ»¹⁶ (= 1738 թ. մայիսի 31)։ Սա Իգնատիոսի «Համառոտության» գրվելու թվականն է, որը նույնությամբ հանդիպում ենք երկու տարբերակներում¹⁷։ Երկը ավարտելու թվականն ու ամսաթիվը նման ճշգրտությամբ կարող էր տալ միայն ինքը՝ հեղինակը։

Ի վերջո, Իգնատիոս-ընդօրինակողի գոյության փաստը. Իգնատիոս Տիգրանակերտցու մասին տեղեկություններ որոնելիս հանդիպեցինք մի

ձեռագրի՝ ընդօրինակված (մասամբ) 1722 թ. Արդնիում, արեղա Իգնատիոսի կողմից: Համընկնում են ժամանակը, վայրը և գրչի անունը, որը ձեռագրում հիշատակվում է երիցս¹⁸: Ահա հիշատակարաններից մեկը. «Եվս և Իգնատիոս անարգ և վերջացեալ եթ յաբեղայիս որ սիրով ցանկացայ գրել զայս օրհնեալ սուրբ մատեանն...»¹⁹: Այս ձեռագրի գրածակի համադրումը «Համառոտութեան» երկու տարբերակների հետ ցույց է տալիս բոլոր երեք գրածակների լիովին նույնութունը և կասկած չի թողնում, որ №802 ձեռագրի ընդօրինակող Իգնատիոսը մեր հեղինակն է:

Այստեղից հետևում է, որ նրա երկի երկու տարբերակն էլ ինքնագիր օրինակներ են: Դրանով, թերևս, կարելի է բացատրել և այն հանգամանքը, որ երկու տարբերակում էլ ընդօրինակողի անունը, որ սովորաբար նշվում է, բացակայում է:

Այսպիսով, Իգնատիոս Տիգրանակերտցին եղել է մեզ հետաքրքրող երկի ոչ միայն հեղինակը, այլև՝ առկա ձեռագրերի գրիչը և տարբերակներից մեկի խմբագրողը (մշակողը): Այս կապակցությամբ հարց է առաջանում. ո՞րն է խմբագրված տարբերակը: Երկի գրվելու ժամանակը հնարավորութուն չի տալիս պատասխանելու այս հարցին, քանի որ երկու տարբերակում էլ այն նույնն է: Բայց մի շարք անուղղակի փաստեր կարող են օգնել այս հարցում: Ուշադրության արժանիք, օրինակ, հետևյալ հանգամանքը: Ա տարբերակում Անդրկովկասից խորասան գաղթեցվածների վիճակի նկարագրությունից հետո շարունակելով խոսքը գիլղանների առաջնորդի՝ Միր-Մահմուդի մասին, հեղինակը չի նշում նրա անունը, որն այստեղ փոխարինված է դերանվամբ: Այսպես.

«Քրիստոնէից ազգս ամենայն
չար նեղութեամբ նուաղեցան,
.
.
.
Վըշտաց շարեաց ի նեղութեան
յերկաթակապ աղքատացան:
Համբաւ նորին ել քաղցրաձայն...»²⁰,

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ բացակայում է անմիջական կապը վերջին տողի և Միր-Մահմուդ անվան միջև, և առաջին հայացքից պարզ չէ, թե ում համբավի մասին է խոսքը: Բ տարբերակում նույն իրագարծությունը նվիրված է ավելի ընդարձակ մի հատված, որի վերջում հեղինակն ավելացնում է, որ գաղթեցվածներն ընկան ծառայութեան

«Ի ձեռն պերճին յանձնապաստան
Մահմուտ կոչեալն Աղվանեան,
Համբաւ նորին ել բարձրաձայն...»²¹,

Այստեղ անմիջապես հասկանալի է, որ խոսքը Միր-Մահմուդի մասին է:

Նման առավել մշակված և հղկված հատվածներ թ տարբերակում շատ կարելի է մատնանշել: Ընդհանրապես, վերջինս աչքի է ընկնում առավել հղկվածությամբ և՛ իմաստային, և՛ տաղաշափական առումով: Նկատելի է հեղինակի ձգտումը նաև հարստացնելու երկը կրոնաբարոյախոսական մեկնաբանություններով՝ նկարագրված իրադարձությունների առթիվ, ինչպես նաև հայոց եկեղեցու և հովվապետների փառաբանությամբ: Դա ժամանակի պահանջն էր, և միայն այսօրվա հայացքով է ակնհայտ դրա հետևանքով առաջ եկած այն ձգվածությունն ու հաճախ տաղտկությունը, որ բնորոշ են «Համառոտության» թ տարբերակին: Դրա փոխարեն հանգերն այստեղ ավելի բարեհնչյուն են, Ա տարբերակի թուրքերեն կամ հայերեն ռամկական շատ բառեր փոխարինված են գրականով (թեև ոչ բոլոր դեպքերում): Ա տարբերակի շնչումներն այստեղ փոխարինված են անհրաժեշտ հատվածներով: Բացառված չէ, որ Տիգրանակերտցին օգտագործել է իրեն ընծայված²² գրչագիր մատյանի վերջին ազատ թերթերը՝ իրեն պատվիրված ստեղծագործության նախնական օրինակի համար: Պատահական չէ, որ այս տարբերակում կան շնչումներ, լուսանցքում ավելացված տողեր. թ տարբերակը նման ուղղումներից դերծ է և գրված է վերջիններիս հաշվառմամբ: Որոշ փաստեր, ըստ երևույթին, ստուգվելուց հետո արժանահավատ չբաժանվելով, Բ-ում հանվել են կամ փոփոխվել²³:

Այսպիսով, մեր համոզմամբ, «Համառոտության» տարբերակներից Բ-ն խմբագրվածն է:

Ինչ վերաբերում է երկը գրելու ժամանակին, ապա, ինչպես նշել ենք, ըստ «Համառոտության» երկու տարբերակում, նաև «Սիոնի որդիք»-ի (այդ մասին տե՛ս ստորև) հիշատակարանում կատարված նշումների, այն գրվել է 1738 թ. մայիսի 31-ին²⁴: Հասկանալի է՝ երկու տարբերակները չէին կարող գրվել միևնույն օրում (մանավանդ, որ երկրորդ տարբերակում որոշ փաստեր ճշգրտված են): Ըստ երևույթին, մշակված տարբերակում հեղինակը նշել է նույն թվականը, ինչ նախկին ձեռագրում: Ի դեպ, «Սիոնի որդիք»-ի հիշատակարանի լուսանցքում նշված թվականը, ի տարբերություն «Համառոտության» երկու տարբերակների, որտեղ թվականը նկարագրական ձև ունի, արտահայտված է հայկական տառերով՝ ՌՃՁէ, որոնց գրելու ժամանակ փոքրիկ անփութությունը կարող էր թվականի ընթերցման մեջ թյուրիմացություն պատճառ դառնալ: Այսպես է պատահել տվյալ դեպքում, քանի որ № 1835 ձեռագրի նկարա-

գրութեան մեջ (երկրորդ շապիկի վրա) նշված է իբրև «Համառոտութեան» գրվելու թվական՝ ՌՃՁԵ (=1736)՝ է-ն Ե-ի հետ շփոթելու հետեւականքով: Ոչ քիչ ջանք պահանջվեց համոզվելու համար, որ այդ թվականի վերջին տառը պետք է կարդալ է և ոչ՝ Ե, ինչպես տալիս է ձեռագրի հիշյալ նկարագրութունը:

Իժմվար է որոշակի խոսք ասել երկի ստեղծման վայրի մասին: Ենթադրում ենք, որ երկու տարբերակն էլ գրվել են Արղնիում, թեև № 1835 ժողովածուի առաջին մասը գրվել է էջմիածնում: Ոչ մի փաստ չունենք Իզնատիոսի՝ էջմիածնում եղած լինելու մասին: Բայց և այն, որ նրա երկը, ժողովածուում հաջորդելով հանդերձ էջմիածնում կատարված ընդօրինակութուններին, կարող էր գրված լինել վերջիններից առաջ Արղնիում, անտրամաբանական չէ, եթե նկատի ունենանք, որ «Համառոտութեան» և նրան նախորդող տեքստի միջև առկա է 100 չգրված էջ, և բացաված չէ, որ մատյանը պատրաստված է եղել Արղնիում, որտեղ մեր հեղինակը վերջին մասում գրել է մեզ հայտնի երկը, որից հետո այն ինչ-ինչ հանդամանքներում տեղափոխվել է էջմիածին²⁵ և 1764 թ. հարստացվել ընդօրինակված տեքստերով:

Իզնատիոս Տիգրանակերտցու մասին ինքնակենսագրական որոշ տեղեկութուններ գտնում ենք բնագրի երկու տարբերակներում: Բացի դրանից, №1430 ձեռագրի վերջում կան ևս մի քանի տեղեկութուններ նրա մասին, որոնց հեղինակը հայտնի չէ (գրված է այլ գրչաձևով, Իզնատիոսի մասին խոսվում է երրորդ դեմքով)²⁶:

Ըստ այդ սուղ տվյալների, Իզնատիոսը ծնվել է 1684 թ. դեկտեմբերի 8-ին: Արղնու Բարձրահայաց Սուրբ Աստվածածին վանքում²⁷ 1717 թվականից եղել է արեղա և ապա 1724 թ. սեպտեմբերի 21-ից՝ վարդապետ: Այս տվյալները համընկնում են հեղինակի հիշատակարանի տեղեկութունների հետ.

«Հուսկ յօրինողս այս պատմութեանն՝
Իզնատիէս Տիգրանկերտեան,
[ոկ արեղայ անուանական,
Ջոր ի վանիցս եմ Արղընեան»²⁸:

Տիգրանակերտցու կրթական մակարդակի մասին խոսում է իր իսկ վկայութունը.

«Զի հրահանգից վարժարանի
չեմ տակափն ներկուս բանի
Յաթենականըն քաղաքի
զանձես իմաստիւք ոչ կրթեցի»²⁹:

Չնայած դրան, նա հեղինակել է շափածո այլ գործեր ևս, որի վր-
կայութիւնն է «Բացատրութիւն Ներս. Շնորհալույ Սիոնի որդիք երգոյն»
վերնագրով մեկնաբանութիւնը՝ զետեղված № 1835 ժողովածուի մեջ³⁰: Ի
դեպ, սա ևս հեղինակի ինքնագիր օրինակն է: Այստեղ առկա՝ Իգնատիո-
սի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ մեզ հետաքրքրող աղբյուրը
գրվել է «ի խնդրոյ միոյ կանամբի քահանայի», իսկ հիշյալ «Բացա-
տրութիւնը»՝ «ի խնդրոյ և ըստիպմանէ յումեմն Պայազատի, Երեմիաս
կոչեցելոյ»³¹: Ինչպես տեսնում ենք, Իգնատիոսը գրելու պատվեր է ըս-
տացել և այն էլ՝ ոչ մեկ անգամ: Արդյոք դա չի՞ վկայում նրա հեղինա-
կութեան և շրջապատի կողմից նրա ստեղծագործական ունակութիւն-
ները ու գիտելիքների ճանաչման մասին:

Ենթադրում ենք, որ Իգնատիոսը հեղինակ է նաև շափածո այլ
ստեղծագործութիւններ: Սույն ժողովածուները զննելիս նկատեցինք,
որ նրանցից մեկում զետեղված են տաղեր (տարբեր հեղինակների ու
նաև՝ անանուն), որոնց վերջում հիշատակարան-բարոյախոսութիւնն
ավարտվում է այսպես.

«Ի տառապեալ մեղսասիրտին նաւակէ՝
Իգնատիոս Գրիգորիէ զաւակէ,
ծընեալ, սընեալ Տիգրանակերտ քաղաքէ,
սոսկ արեղայ և յաջողմանց յահեկէ»³²:

Կարծում ենք, որ սխալված շենք լինի, եթե այս տողերը, թերևս նաև
անանուն տաղերը, վերագրենք Իգնատիոս Տիգրանակերտցուն, եթե նը-
կատի ունենանք նաև «Համառոտութեան» և հիշյալ տաղերի գրչաձևերի
նմանութիւնը:

Քանի որ Իգնատիոսը վարդապետ էր, կրօնավոր, ուստի և նրա եր-
կը, մասնավորապես Բ տարբերակը, տոգորված է ժամանակի կրօնա-
կան շնչով, դավանաբանական դատողութիւններով և, որ գլխավորն է՝
արհավիրքները մարդկանց մեղքով բացատրող՝ «վասն մեղաց մերոց»
գաղափարով.

«Այսքան աղէտք, որք պատմեցան,
վասն իմ մեղացըն գործեցան»³³:

Պատահական չեն, ուրեմն, նշված հիշատակարանում Իգնատիոսի
հետևյալ տողերը. «նմանապես հետեցեալքն ի յԱրքունի պողոտայէն
զկերակուրն կենաց այսինքն գիրս սուրբս փոխեն ի կերակուրս մահա-
բերս, որոց աղջամուղջ խաւարին յաւիտեան պահեալ կան...»³⁴:

Ներկայացվող աղբյուրի լեզուն ոչ խրթին գրաբար է: Չնայած հան-

դիպող որոշ թուրքերին բառերին, ակներև է Իզնատիոսի ձգտումը՝ գրել անխառը հայերենով. և պետք է արժանին մատուցել հեղինակին, որ թուրքական միջավայրում կարողացել է այս ասպարեզում հաջողության հասնել: Լեզվի նկատմամբ հեղինակի ուշադրությունն ավելի ակնառու է մշակված տարբերակում: Խաթարող հանգամանքն այս հարցում շափածո լինելն է (ութոտնյա յամբ), որի ստիպմամբ խոսքը հագեցված է անհարկի կամ աղավաղված վերջավորություններ բառերով, որոնք հաճախ չեն կապվում կոնտեքստի հետ և կոչված են լոկ ապահովելու հանգամանորում:

Մի կողմ թողնելով Իզնատիոսին իբրև բանաստեղծի արժեքավորելու խնդիրը, դիտենք մեզ հետաքրքրող երկը որպես պատմական սկզբնաղբյուր: Անդրադառնալով «Համառոտությունը» այս տեսանկյունից, պետք է առաջին հերթին նկատի ունենալ, որ հեղինակն իր նկարագրած իրադարձությունների ժամանակակիցն է, որոշ հարցերում (կապված Թուրքիայի հետ) նաև՝ ականատես: Նրա վկայություններ՝ իրանա-թուրքական պատերազմները («զհարուած պարսից») նկարագրում է իբրև ականջալուր³⁵, Իզնատիոսը խոստովանում է, որ որոշ իրադարձություններին լավատեղյակ չէ,

«Քանզի յերկիրս էր հեռաստան
Պարսից տանէն ւարեւիւնն,
Ուստի ոչ զոք գտի պատմարան
հաւաստ բանին ճըշմարտութեան»³⁶,

Այս «անտեղյակությունը», սակայն, փոխհատուցվում է նրանով, որ տվյալ դեպքում մենք հնարավորություն ունենք դիտելու, թե որքանով և ինչպես էին ընկալվում ու գնահատվում ժԸ դ. 20-30-ական թթ. թուրք-իրանական պատերազմները «թիկունքում»՝ Թուրքիայում: Մյուս կողմից, դատելով բերված շատ մանրամասների ճշգրտությունից, կարելի է եզրակացնել, որ Իզնատիոսը տեղեկություններ է քաղել իրադարձություններին բավականաչափ տեղյակ անձանցից: Իբրև արժանիք պետք է ընդգծել «Համառոտությունը» բնորոշ հատկապես մի գիծ, որը թույլ է տալիս նրան վեր դասելու մասնավորապես թուրք և պարսիկ պալատական պատմագիրների ու ժամանակագիրների մեծ մասից: Ի տարբերություն վերջինների թողած՝ արքաների հաղթանակները շեփոբող պատմությունների, որոնցում անտեսված են պատերազմական գործողությունների ընթացքում ոտնատակ եղող և մեծագույն չափով տուժող ժողովրդական զանգվածները, Իզնատիոսն ուշադիր է նրանց նկատմամբ և լայն տեղ է հատկացնում նրանց վիճակի նկարագրությանը: Ան-

տարակույս, առանձին արժեք են ներկայացնում «Համառոտութեան» նոր փաստերը քաղաքական անցուղարձերի նկարագրութեան մեջ: Եթե դրան ավելացնենք նաև արդեն հայտնի տվյալների հավաստումն ու լրացումը, ինչպես նաև ցարդ կասկածելի հաղորդումների ճշգրտմանը նպաստող տեղեկությունները, ապա պարզ կդառնա սույն սկզբնաղբյուրի գիտական արժեքը նշված շրջանի պատմութեան որոշ մանրամասների յուսարանման համար:

Պատմական այն ժամանակահատվածը (1719—1736 թթ.), որին նվիրված է Իգնատիոս Տիգրանակերտցու «Համառոտութունը», հարուստ է փոթորկալից իրադարձություններով: Ասիական երբեմնի հզոր երկու տերություններ՝ Թուրքիան և Իրանը, շարունակում էին դարավոր հակամարտությունը, որը զուգորդվում էր այդ երկրների ներքին ցնցումներով: Դասակարգային հակասությունների սրումը, գյուղացիական ապստամբությունների նոր ալիքը, ինչպես նաև Իրանի տիրապետութեան տակ գտնվող ժողովուրդների ու ցեղերի ազատագրական պայքարն ընդդեմ շահական իշխանութեան հանգեցրին Սեֆյան հարստութեան քարձմանը: Աֆղանների հարձակումը և Միր-Մահմուդի կողմից Իրանի թագի նվաճումը (1722թ.), իսկ 1736-ին Նադիր շահի գահակալությունը այդ տարիների առանցքային իրադարձությունները եղան Իրանի համար: Սույն ժամանակաշրջանում էր, որ, ձգտելով օգտագործել Իրանի դժվարին իրադրությունը, օսմանյան Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց նրան (1723թ.) և գրավեց մի շարք շրջաններ: Իրանի տիրապետութեանը ենթակա տերիտորիաների (այդ թվում՝ Անդրկովկասի) նվաճման ուղղությունը օսմանյան Թուրքիայի գործողություններն ակտիվացան 1723թ. ռուս-իրանական պայմանագրի կնքումից հետո, քանի որ Ռուսաստանի դիրքի ամրացումն Անդրկովկասում և Իրանում չէր կարող չանհանգստացնել Թուրքիային:

Այս պայմաններում ասպարեզ ելավ Թահմասպ-ղուլի խանը, որը օգտագործելով ժողովրդի ատելությունը արտաքին թշնամիների նկատմամբ, 1730-ին ջախջախեց աֆղաններին և վտարեց Իրանից: Նույն շրջանին է համընկնում Թուրքիայի ներքին վիճակի սրումը, որն ուղեկցվեց 1730 թ. Ստամբուլի ապստամբությունը և Սուլթան Ահմեդ Գ-ի հրաժարականով: Նման իրադրության մեջ Թահմասպ-ղուլի խանը հնարավորություն ստացավ իրանա-թուրքական պատերազմում վերցնել նախաձեռնությունը և պարտության մատնելով թուրքերին, ստիպել նրանց ստորագրելու 1736 թ. Կոստանդնուպոլսի հաշտությունը, որով օսմանցիները պետք է

ընդունին 1733 թ. Բաղդադի պայմանագրի պայմանները, այն է՝ վերադարձնել վերջին 10 տարում նվաճած Իրանի բոլոր տերիտորիաները և ընդունել 1639 թ. Իրանա-թուրքական պայմանագրով որոշված սահմանը:

Քաղաքական այս զիջողանքները աղետալի անդրադարձումներ էին ունենում հայ ժողովրդի համար: Թուրքական և պարսկական զորքերի գոտեմարտերը Անդրկովկասը նվաճելու համար զուգորդվում էին հայ ժողովրդի կենաց և մահու պայքարով, որ մղում էր նա՝ դիմակայելով մերթ մեկ, մերթ մյուս զավթիչներին: ԺԸ դարը հայտնի է հայ ժողովրդի կյանքում աղատագրական նշանավոր ապստամբութուններով թուրք և պարսիկ նվաճողների դեմ՝ Երևանի (1724 թ.), Մեղրիի (1727 թ.), Հալիձորի (նույն թ.) և այլ հերոսամարտերով:

Այսպիսիք են, ընդհանուր գծերով, այն իրադարձությունները, որոնցով բնորոշ է Իգնատիոս Տիգրանակերտցու նկարագրած շրջանը:

Պատմության այս փուլը լուսաբանում է գտել ինչպես պարսիկ հեղինակների (Մոհամմադ Մեհդի խան Ասթերաբադի, Մոհամմադ Քազեմ, Շեյխ Մոհամմադ Ալի Հազին) երկերում և թուրք պատմագիրների (Իսմայիլ Ասրամ էֆենդի, Չելեբի Ջադե, Ռաշիդ, Սուբհի, Շաքիր) աշխատություններում, այնպես և հայկական աղբյուրներում՝ Աբրահամ Կրետացու, Աբրահամ Երևանցու, Հակոբ Շամախեցու, Թամբուրի Քիչիկ Հարությունի, Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի և այլոց կողմից: Թվարկված՝ աղբյուրներից շատերի համեմատությամբ խիստ փոքրածավալ «Համառոտությունը», այսուհանդերձ, գալիս է հարստացնելու աղբյուրների այս շարքը՝ հավաստելով կամ լրացնելով նրանց տեղեկությունները հիշյալ շրջանի վերաբերյալ: Ուստի և այս կամ այն աղբյուրում արդեն առկա և Իգնատիոսի երկում իրենց հավաստումը գտած փաստերի կողքին հետազոտողն այստեղ կգտնի պատմական իրադարձությունների շղթան ամբողջացնող լրացուցիչ տեղեկություններ:

Նպատակ ունենալով հետազոտողների ուշադրությանը ներկայացնել Իգնատիոս Տիգրանակերտցու սույն աշխատությունը և ջանալով դուրս չգալ վերջինիս բնագրի հրատարակության հետ կապված հարցերի շրջանակներից, ձեռնպահ ենք մնում լուսաբանելու նրա հաղորդած բոլոր տեղեկությունների հետ առնչվող հարցերը, որ հատուկ ուսումնասիրության նյութ կարող են լինել: Ուստի կբավարարվենք մի քանի դիտողություններով:

Տիգրանակերտցին իր երկն սկսում է դեպի Իրան աֆղանների արշավանքի և Միր-Մահմուդի կողմից Սպահանի ու Իրանի գահի գրավ-

ման նկարագրութեամբ: Պատմագրութեան մեջ ընդունված է, որ Միր-Մահմուդի երկրորդ՝ հաղթական արշավանքն Իրան կատարվել է 1721-ի վերջին—22-ի սկզբին: «Համառոտութեան» Ա տարբերակում նշված է 1719, Բ-ում՝ 1721 թ.³⁷: Հավանաբար, Ա-ում սխալ նշված թվականը հեղինակը խմբագրելիս, ուղղել է: Նկատենք, որ Միր-Վեյսն ու նրան հաջորդող Միր-Մահմուդն այստեղ նույնացված են:

Աֆղանական արշավանքի նկարագրութեան մեջ ուշադրություն է գրավում Սպահանի և Նոր Զուղայի³⁸ բնակիչներին (գլխավորապես հայերին) Ղանդահար գաղթեցնելու փաստը: Ղանդահարի անվան տակ հեղինակը, թերևս, նկատի ունի (կամ շփոթում է) հորասանը: Եթե այդպես է, ապա նրա այդ հաղորդումը հաստատում է հայկական որոշ աղբյուրների տվյալները Թահմասպ-ղուլի խանի ծրագրի մասին՝ հորասանում ստեղծելու հայկական գաղութ: Այսպես, կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցու վկայությամբ, նշված ժամանակ հորասան է գաղթեցվել 300 ընտանիք Երևանից, 200՝ Նախիջևանից, ինչպես և մեծ թվով բնակիչներ Կարսից³⁹, Հայերից բացի, Աբրահամ Երևանցու հաղորդմամբ, հորասան գաղթեցվեցին 15000 ապստամբներ Շուշթարից և Դեսվիլից, իսկ 48 հազար՝ բախտիարներից⁴⁰: Տիգրանակերտցին այդ քայլը գնահատում է իբրև աղետալի ձեռնարկ գաղթեցվողների համար: «Զնոքին խափեաց պատրողական»,—շեշտում է հեղինակը, խոսելով գաղթեցվողներին տված խոստումների մասին, ըստ որոնց, տեղափոխվելով Ղանդահար, նրանք կարող էին անդորր գտնել անընդմեջ պատերազմներից ու կողոպուտից⁴¹: Այդ փաստի մասին հիշատակում է և Աբրահամ Կրետացին, որի հաղորդմամբ Նազիրը հրամայեց հորասան գաղթեցնել 300-ական հայ ընտանիք Թիֆլիսից և Արարատյան երկրից: Թիֆլիսցիներին հաջողվեց Կրետացու իսկ ջանքերով փրկագին տալ 300 թուման և որոշ քանակությամբ հացահատիկ⁴²: Ի դեպ նշենք, որ հայոց կաթողիկոսը վայելում էր Նազիրի հովանավորությունը. ինչ խոսք՝ շահը ջանում էր օգտագործել նրա ազդեցությունն իր նպատակների համար: Բայց Կրետացին այս իրավիճակն օգտագործել է փայլուն կերպով, ձեռք բերելով մեծ թվով թագավորական ռազմաներ, որոնցով բավարարություն էր տրվում կաթողիկոսի այս կամ այն խնդրանքին. դրանցից մեկըն էլ թիֆլիսահայերի ազատումն էր գաղթից՝ փրկագնի միջոցով: Իսկ հորասան տեղափոխվող արարատցիներին, Նազիրի կարգադրությամբ, հատկացվեցին փոխադրամիջոցներ: Ս. Տեր-Ավետիսյանը դրա հիմքում տեսնում է Նազիրի ցանկությունը՝ հայերի միջոցով զարգացնելու հորասանի առևտուրը: Մ. Օրմանյանը, սակայն, դա բացատրում է այն

հովանավորող վերաբերմունքով, որ ցույց էր տալիս այդ օրերին Նադիր շահը հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացուն, որի՝ բավարարում ստացած խնդիրքներից մեկը գաղթեցվողներին տրված հիշյալ օգնությունն էր⁴³։ Անտարակույս, առևտրի դարգացման խնդիրը, իբրև երկրի բարգավաճման կարևորագույն լծակներից մեկը, չէր կարող չզբաղեցնել նրա տիրակալին (մանավանդ, որ ընդամենը մեկ հարյուրամյակ էր բաժանում նրան Իրանի ծաղկուն առևտրի շրջանից)։ Ունենալով նախնիների փորձը, Նադիր շահը չէր խորշում գործելու նույն միջոցներով։ Հիշյալ իրադարձությունների մեկ այլ ականատես, Նադիր շահի շնորհաստան կատարած արշավանքի մասին հայտատու թուրքերենով գրված պատմության հեղինակ Քիչիկ Հարություն Թամբուրին վկայում է, որ Նադիրը հայ գաղթականներին տրամադրեց տուն, հողամաս և հազար թուման՝ եկեղեցի կառուցելու համար, հատուկ ուղամով արգելելով մահմեդականների թշնամական վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ⁴⁴։ Մենք այստեղ առանձին չենք անդրադառնա Նադիրի այս «հոգատարություն» բուն նպատակներին, որը հիշեցնում է շահ Աբբաս Ա-ի «հոգատարությունը» բռնի կերպով Իրան գաղթեցված հայերի նկատմամբ։ Տվյալ դեպքում կարևորը այս փաստի հիշատակումն է նորահայտ աղբյուրում։ Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ այստեղ հիշյալ ձեռնարկը վերագրված է Միր-Մահմուդին։ Եթե գտնվեն փաստարկներ, որոնք բացառեն Իզնատիոսի կողմից Նադիրի և Միր-Մահմուդի գործողությունների շփոթումը, ապա կարելի կլինի խոսել նաև վերջինիս կողմից հայերին Ղանդահար գաղթեցնելու մասին։ Բոլոր դեպքերում, գաղթեցումը կատարված փաստ է, որի մասին հավաստում է մեր հեղինակը, արձանագրելով, որ, չնայած գաղթականներին տված խոստումներին, Միր-Մահմուդը

«Ձեռքը հարկատու արար վախճան,
այլ և բազումք ի սուր ամման.
Քրիստոնէից ազգս ամենայն
չար նեղութեամբ նուաղեցան»⁴⁵։

Անդրադառնալով թուրքիայի՝ Իրանին հայտարարված պատերազմի հարցին, Իզնատիոսը բերում է բավականին յուրօրինակ մի պատճառաբանություն, ըստ որի թուրքերի՝ Իրանի տիրապետության սահմանը ներխուժելու պատճառը Միր-Մահմուդի «հանդգնությունն» էր՝ իր շուրջը սփռելու անհաղթ պատերազմողի փառքը։ Եվ Սուլթան Ահմեդ Գ-ն որոշում է պատժել այդ «անարժան քուրդ ամիրային», զրկել նրան իր

փառքից⁴⁶, Թուրք-իրանական պատերազմների հարուցիչը հայտնի է: Այս պատճառաբանությունը, սակայն, կարող է հետաքրքրություն առաջացնել այնքանով, որ ցույց է տալիս, թե Թուրքական իրականության մեջ ինչ կերպ էր ընկալվում և մեկնաբանվում քաղաքական անցուղարձը: Իզնատիոսը փաստորեն արձանագրել է Թուրքիայում գոյություն ունեցած հասարակական կարծիքը (որը, անշուշտ, գալիս էր Թուրքիայի կառավարող շրջաններից) Թուրք-իրանական հակամարտության պատճառի մասին:

Բայց այստեղ ուշադրություն է գրավում իզնատիոսի մի հետաքրքիր վկայությունը ևս: Ժխտելով, իբր, Միր-Մահմուդի իրավունքը՝ տիրելու իր անվան շուրջը հյուսված փառքին, Սուլթան Ահմեդն ասել է.

«Նա չի փոսաց այնու արժան
այն մարացի քուրդ ամիրայն»⁴⁷:

Վերջին արտահայտությունը որոշակիորեն հիշեցնում է պարթևների թագավոր Արտավանի մի արտահայտությունը. ժխտելով Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիրի իրավունքը՝ տիրելու զահին, նա ասում էր, որ Արտաշիրը թագին անարժան քուրդ է: Բանն այն է, որ Միր-Մահմուդը մեր աղբյուրում անվանված է ոչ լոկ քուրդ, այլ՝ «մարացի քուրդ»: Մար՝ մեդացիների անվանումն է, ուստի «մարացի քուրդ» արտահայտությունը նշանակում է «մեդացի քուրդ»: Այսպիսով ստացվում է, որ Միր-Մահմուդը մեդացի քուրդ էր, որը, անշուշտ, անհավանական է. հայտնի է, որ նա պատկանում էր աֆղանական գիլգա ցեղին: Սակայն, եթե այս հարցի մասին պրպտումներ անելու լինենք, ապա հետաքրքիր կապ կտեսնենք մի շարք փաստերի միջև, ինչպես՝ գիլգա—գուրան (գիլգանների երկու ճյուղավորումներից մեկը և քրդական խոշոր ցեղերից մեկը) — գիլ (քրդական վաղ ցեղերից մեկը) անվանումների միջև, որը կարող է նույնպես հետաքրքիր հեռավորությունների հանգեցնել:

Անկախ այս փաստերից, մեզ թվում է, որ «մարացի քուրդ» արտահայտությունը մեր աղբյուրում պատահական չէ և նյութ է տալիս մտորումների համար (մասնավորապես քրդագետներին, նաև՝ աֆղանագետներին):

Նման, առաջին հայացքից «պատահական» հաղորդումներ Տիգրանակերտցու երկում քիչ չեն, և դա ոչ թե խաթարում, այլ, ընդհակառակը, բարձրացնում է նրա արժեքը այն իմաստով, որ մեր առջև դնում է նոր հարցեր:

Ինչպես արդեն նշվել է, Իգնատիոսի երկի արժեքավոր գծերից մեկը ժողովրդի վիճակի լայն պատկերումն է, նրա կրած փորձությունների խոր ընկալումն ու արտահայտումը: Պատահական չէ, որ այս երկն անվանված է նաև «Ողբ» (Կարենյանցի ցուցակ): Հեղինակը թեև խոսում է գլխավորապես հայերի վիճակի մասին, սակայն նրա մոտ կան տվյալներ նաև այլ ժողովուրդների մասին, որոնք մշտական արշավանքների, ավերի ու կողոպուտի են ենթարկվել:

«Ոմանք սրոյ ճարակեցան,
ոմանք ներքոյ ոտից մեռան,
Ոմանք յերկրէ երկիր տարան
ի դերութիւն անօգնական»⁴⁸:

Այսպիսի նկարագրություններով, որոնք համահնչյուն են այլ աղբյուրների վկայությունների հետ⁴⁹, հարուստ է «Համառոտությունը»: Սակայն նկարագրելով հանդերձ ժողովրդի դառնությունները, Իգնատիոսը չի հիշատակում նրա դիմադրության փաստերից և ոչ մեկը: Հայտնի է, որ Նազիրի տարած հաղթանակները աֆղանների և օսմանցիների դեմ հնարավոր դարձան միայն շնորհիվ երկրի բնակչության մեջ ժայր առած ազատագրական պայքարի⁵⁰, Հիշենք 1724 թ. Երևանի հերոսական պաշտպանությունը օսմանցիներից⁵¹: Անդրկովկասում 1724—1731 թթ. հենց միայն հայերի կողմից թուրքական զավթիչներին ցույց տված զինված դիմադրական շարժման վկայությունն են մեծ թվով փաստաթղթեր⁵², Քիչ չեն աղբյուրների տվյալները Անդրկովկասի ժողովուրդների միացյալ պայքարի վերաբերյալ: Այդ բոլորը մեր հեղինակը լռության է մատնում, և դրանում է նրա երկի մեծ թերությունը: Արդյո՞ք պատճառը հեղինակի անտեղյակությունն է: Թերևս՝ երբ խոսքը հեռավոր լեզգիների մասին է.

«Եւ ըզլեկզոյ հակասութեան
ամենեին չեմ գիտնական»⁵³:

Սակայն այնպիսի խոշոր իրադարձությանը, որպիսին 1730 թ. Մտամբուլի ապստամբությունն էր Պատրոնա Խալիլի գլխավորությամբ, մեր հեղինակն արդեն չէր կարող տեղյակ չլինել. մանավանդ, որ իր երկում խոսում է Սուլթան Ահմեդի հրաժարականի և Մահմուդ Ա-ի գահակալության մասին, որ հիշյալ ապստամբության անմիջական արդյունքն էր:

Այսպիսի «անտեղյակությամբ» Իգնատիոսը մեզ հաղորդում է այնպիսի մանրամասներ, որոնք լիովին կամ մասամբ համընկնում են այլ

աղբյուրների տվյալների հետ (ինչպես, օրինակ, 1725 թ. պատերազմական գործողությունների ժամանակ թուրքական բանակի բաժանումը չորս մասի, 1735 թ. օսմանցիների կողմից Երևանն առանց մարտի հանձնելու, 1736 թ. իրանա-թուրքական հաշտության պայմանների և նախկին սահմաններն ընդունելու, պատերազմի ժամանակ տիրող սովի ու թանկության մասին և այլն): Ուրեմն, «անիրազեկությունը» որոշ դեպքերում քող է ծառայել Տիգրանակերտցուն, մասնավորապես թուրք զավթիչների դեմ եղած դիմադրության հարցում: Ինչ-որ տեղ հեղինակին «ղգուշություն» կարող էր ներշնչել երկյուղը թուրքական իշխանությունից, որի հպատակն էր նա: Չմոռանանք, սակայն, որ Իգնատիոսը հոգևոր աշխարհի ներկայացուցիչ էր և, ինչպես վերևում տեսանք, կանգնած էր շարին չընդդիմանալու, անհնազանդությունը, «արքունի պողոտայից» շեղումը մերժելու դիրքում, որը և նրան կարող էր ստիպել լրոնել «չարյաց մեծագույնը ծնող» անհնազանդության ու ըմբոստության փաստերի մասին:

Որքան էլ այդպես, սակայն Իգնատիոսին բնորոշող հատկանիշներից է հայրենասիրությունը, որի վկայությունը նրա խոր ընկալումն է «հայկազեան անճառ աղետի» ու ցավակից արձագանքը, որով տոգորված է ողջ «Համառոտությունը»: Դա է, որ հեղինակին զրկում է «ղգուշավորությունից» և, անգամ, «վասն մեղաց մերոց» բանաձևը մոռացնում, դրա փոխարեն համակելով նրան վրիժառության զգացումով, որով Իգնատիոսը գոհունակություն է հայտնում թուրքերի՝ «յուրյանց արքային մերժելու» (Սուլթան Ահմատի գահընկեց արվելու) առթիվ, համարելով դա «պատիժ» իրենց կատարած ռճիրների ու ավերածությունների համար⁵⁴: Եվ դա՝ չնայած ժամանակ առ ժամանակ «Համառոտությունում» երեվացող թուրքական զորքի հաջողությունները ողջունող շեշտին, որը թերևս նաև «հարգանքի տուրք» էր հայոց մայր տաճարի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների ցուցաբերած այն վերաբերմունքի համար, որի մասին այժմ կխոսենք:

Իգնատիոսի հաղորդած փաստերի մեջ առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում էջմիածնին տրված «ազատության» ֆերմանը: Խոսքը 1724 թ. Աբղուլլա փաշայի կողմից Երևանի գրավման ժամանակ թուրքական սուլթան Ահմեդ Գ-ի հրովարտակի մասին է՝ էջմիածնին անվնաս թողնելու վերաբերյալ, որի շնորհիվ թուրք-պարսկական պատերազմի թոհուրոհում էջմիածնի վանքն իրոք մնաց անվնաս, և հոգևորականությունը (նաև շրջապատի բնակչության որոշ մասը) «զերծաւ»: Հայ հոգեվորականությունը իրենց կողմը գրավելու և նրա միջոցով այս կամ այն

նպատակն իրագործելու համար հայ եկեղեցու նկատմամբ հովանավորութիւնը եղել է Իրանի ու Թուրքիայի վարած ավանդական քաղաքական գիծը: Այս առումով էջմիածնի անվտանգութեան վերաբերյալ Թուրքիայի նման որոշումը պատճառաբանված է: Մյուս կողմից, այս փաստի հավաստիութիւնունն է վկայում նրա հիշատակումը դեպքերի ականատես Աբրահամ Երևանցու կողմից, ինչպես նաև «Ջամբուում»: Սակայն հիշյալ ֆերմանի արձակման վերաբերյալ մանրամասների շարադրման մեջ աղբյուրները միաձայն չեն: Աբրահամ Երևանցին իբրև ֆերմանի նախաձեռնող նշում է ոմն Սեղբոսի՝ «բարեպաշտ մեծատուն ի հայոց ազգէ», պալատի պաշտոնյա, այր պատվավոր և առավել անվանի, քան Պոլսի բոլոր հայ մեծամեծները⁵⁵: Ըստ «Ջամբուում», ֆերմանը ստացվել է Սիմեոն վարդապետի ջանքերով, որը էջմիածնից նվիրակ էր Պոլսում⁵⁶: Իգնատիոս Տիգրանակերտցին հաղորդում է մեկ այլ անձնավորութեան՝ խոջա Թուխմանի մասին, «արագ լեզու յոյժ ճարտասան», որը «յոյժ ցաւեաց մեծի սուրբ տան էջմիածնի ազատութեան» և գլուխ բերեց հիշյալ հրովարտակը⁵⁷: Սակայն Բ տարբերակում այդ անունը բացակայում է: Արդյո՞ք դիտվել է ոչ հավաստի և հանվել. թե՞ ժամանակի իրագործիւնը կամ որևէ այլ նկատառում ստիպել է հեղինակին ձեռնպահ մնալ այդ անունը հիշատակելուց: Դրա փոխարեն այս տարբերակում շեշտվում է կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցին, որի հորդորը («գիր հայցական») դրդում ու ոգևորում է նրա բարեկամներին ու թուրքական արքունիքին մոտ կանգնած հայազուններին՝ դիմելու սուլթանին այդ հրովարտակի խնդրքով: Ըստ երևույթին, կաթողիկոսի կողմից շրջաբերական է ուղարկված եղել Կոստանդնուպոլսի ազդեցիկ հայերին, որոնց նա կոչ էր անում.

«Ով իմ որդեակք ազնւականք
և հարազատք մեծի սուրբ տան,

նըպաստ լիբուք և օգնական
ի փրկութեան մեծի սուրբ տան»⁵⁸,

Բացառված չէ նաև կաթողիկոսի հայցագիրը սուլթանին: Իրոք, նրման փաստաթղթի ձեռք բերումը չէր կարող իրականացվել առանց իր իսկ՝ կաթողիկոսի միջնորդութեան: Իգնատիոսի հաղորդումը խոջա Թուխմանի մասին, կարծում ենք, ևս արժանահավատ պետք է դիտել, քանի որ, նախ, Իգնատիոսը գրել է «տեղում», ուր ընթացել են բանակցութիւնները սուլթանի պալատի հետ, և նա հարցին իրազեկ կարող էր լինել: Բացի դրանից, վերոհիշյալ խոջա Թուխմանը՝ «եղբոր որդի Թու-

մաճանհան», ըստ ձեռագիր մի ժամանակագրության՝ քրոշ որդին էր անվանի խոջա Թումաճանի. «Սա մեծ փաշաներու բանի կու խառնուէր, առևտուր կանէր, որ տաճիկ աղաներն չէին կարեր սորա արած գործն անելը»⁵⁹: Թեև այս հեղինակը աննպաստ է արտահայտվում խոջա Թումաճանի քեռորդու մասին (դա կարող էր և ունենալ սուբյեկտիվ հող), սակայն վերջինիս առկայությունը պոլսահայ իրականության մեջ փաստ է, և բացառված չէ, այս կամ այն չափով, նրա մասնակցությունը հիշյալ բանակցություններին: Աղբյուրների տարածայնությունն արդյունք է, թերևս, այն բանի, որ հեղինակներից յուրաքանչյուրը նշել է այն անունը, որի մասին առավել չափով իրազեկ է եղել: Կարծում ենք, տարբեր աղբյուրներում նշված անձինք բոլորն էլ (գուցե նաև այլք) մասնակից են եղել բանակցություններին, և սուլթանական ֆերմանը արդյունք էր նրանց միացյալ ջանքերի: Պատահական չէ, որ այդ անձինք հասարակության տարբեր շերտերի ներկայացուցիչներ են՝ բարձր հոգևորականության, վաճառականության, պալատական պաշտոնեություն: Հայ իրականության առջև ծառայած խնդիրների լուծման ճանապարհին այս շերտերի համագործակցության վերաբերյալ հայտնի են բազմաթիվ փաստեր: Գնահատելի է, որ Իզնատիոսը, հավաստելով սակավ աղբյուրներում արձանագրված այս տեղեկությունը, նաև ավելացնում է նոր մանրամասներ, հնարավորություն ընձեռելով առավել հանգամանորեն լուսաբանելու այդ իրադարձության հետ կապված հարցերը: Պատմական գրականության մեջ առայժմ չենք հանդիպել նշված ֆերմանի «պատճենին», որը շարադրում է Իզնատիոսը⁶⁰:

Սահմանափակվելով Իզնատիոս Տիգրանակերտցու «Համառոտություն» մասին սույն տեղեկություններով և ստորև հրատարակելով բնագիրը, կարծում ենք, որ այն կհետաքրքրի ինչպես արևելագետներին, այնպես և հայագետներին, իբրև ԺՂ դ. առաջին կեսի՝ մի քանի ժողովուրդների հետ առնչվող պատմության հարցերի լուսաբանմանը նպաստող սկզբնաղբյուր:

Հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք Բ. տարբերակը, իսկ Ա-ի տարբերակը մեզնեքը նշել ենք տողատակում: Բացել ենք հապավումներն ու գաղափարագրերը, թիվ արտահայտող տառերը փոխարինել ենք համապատասխան թիվ-բառով (ո—հազար): Բնագրին հարազատ մնալու միտումով հիմնականում պահպանել ենք նրա ուղղագրությունը, թույլ տալով առանձին սրբագրություններ: Հրատարակության բնագիրը չծանրաբեռնելու նպատակով տարբերակների ուղղագրական տարբերությունները (փաշեք—փաշէք), ինչպես նաև հատուկ

անունների զանազան գրությունները (Թահմազ—Դահմազ) տարբեր-
թերցվածներում շենք նշել, իսկ տառասխալները ցույց ենք տվել շե-
ղագրով (վառսոն). միայն առանձին դեպքերում ուղղել ենք և նշել
ծանոթագրության մեջ: Պահպանել ենք շափի պահանջով դրված գաղտ-
նավանկ Ը-ն (գրքիս): Չենք վերականգնել անհրաժեշտ յ կիսաձայնը,
մասնավորապես Ա տարբերակում (փաշան), հայցական հոլովի Գ-ն
(ետես հրաման). մնացած դեպքերում բաց թողնված տառերը լրացրել
ենք քառակուսի փակագծում (զրահա[գ]գեստիք): Պահպանել ենք ւ-ի
և վ-ի բնագրում առկա գրությունը: Բառերի անշատ կամ միասին գրու-
թյունը (հատկապես շաղկապների և նախդիրների հետ) բնագրում ան-
կանոն է և առանձին դեպքերում կարող է տեղիք տալ իմաստի աղա-
վաղման (ինիսան— ի նիսան), ուստի այս հարցում բնագրին շենք
հետևել: Դա վերաբերում է նաև հատուկ անուններին (Տիգրան կեր-
տեան—Տիգրանկերտեան): Հետևելով հեղինակի՝ յուրաքանչյուր երկ-
տող գլխատառով սկսելու սկզբունքին, շենք պահպանել, սակայն, ան-
հարկի գլխատառերի (Արքայն) և, ընդհակառակը, հատուկ անուն-
ների փոքրատառով գրությունները. վերջին դեպքում անվան գլխագիր
սկզբնատառը տվել ենք շղագիր (Յսպահան): Անփոփոխ ենք թողել
հատուկ անվան սկզբնատառի փոխարեն նախդրի գլխատառով գրու-
թյան դեպքերը (Յամթայ): Պահպանել ենք նաև անձնանունների, տեղ-
անունների և այլ անունների՝ հեղինակի նախընտրած գրությունը:
Քանի որ Ա տարբերակը զուրկ է կետագրությունից, իսկ Բ-ում այն
անբավարար է, բնագիրը հրատարակում ենք արդի կետագրու-
թյամբ, հրաժարվելով գրչագրի զանազան նշաններից (շեշտ, ապա-
թարց և այլն). դա վերաբերում է նաև և շաղկապն արտահայտող ւ-ին,
որը տալիս ենք առանց ապաթարցի, բառին առընթեր (ւապրուատ),
ինչպես Հայկազյան բառարանում: Բնագրի լուսանցքներում կամ այլուր
կատարված լրացումները տվել ենք տեքստի համապատասխան տե-
ղերում և նշել ծանոթագրության մեջ: Տեքստի աջ կողմում նշել ենք
բնագրի էջերը (փակագծում՝ Ա տարբերակ), ձախ կողմում՝ տողա-
կալումը:

- Համառօտութիւն պատմական և տաղաչափական
 ոտիւք վասն անցից հարուածոցն ի մերոյս
 ժամանակի ի վերայ յաշխարհին պարսից
 ի ձեռանէ ազգին Աղվանից¹, մանաւանդ
 5 և Օսմանցւոց և տապալումն նոցունց
 յաշխարհի, ևս և խանգարումն նոցին
 թագաւորութեանց, դարձեալ և վերստին
 վերականգնումն և ի զօրանալն յազգին
 Պարսից ի վերայ օսմանցւոց, և կրկին
 10 նորոգութիւն նոցին թագաւորութեանց ի
 ձեռանէ նէտիր Պէկ կոչեցելոյ, որ և
 մակաձայնեալ Դահմազ զուլի խան², զոր և յետ յաղթանակին
 վերաձայնեալ անուամբ
 վէլի նամաթ³ կոչեցաւ ի յերկիրն Արևելեան⁴;
 15 Արդ բազում թախանձանօք աշխատասիրեալ
 եղև ի յումեմնէ դանդաղկոտ և ամէնավրէպ,
 շնչին և ստորադաս Իգնատիէ, ամենամեղ
 և ամենապարտ արեղայէ Տիգրանակերտեցոյ:
- 20 Հազար հարիւր հայոց թվական⁵
 յեօթանասնիւ պատուաստական⁶
 Ղանտահարու⁷ մեծ ոմն իշխան՝
 Մահմուտ կոչեալ Միվրէիզեան⁸

2—19 ոտիւք յաղագս Արևելեան և Պարսից յաշխարհի ակրման ի ձեռանէ օսմանցւոց, աշխատասիրեալ ի յումեմնէ Իգնատիոս մեղսասիրտին արեղայէ Տիգրանակերտեցոյ, որում տէր ողորմեսցի⁹:

21 վառսուն և ութ կըցորդական¹⁰,

22 մեծ շիֆ, ոմըն:

23 անուն փխ. կոչեալ, Միր Վէլիսեան:

- Յարեաւ յերկիրն Պարսկաստան
- 25 զօրօք բազմօք յաճախական,
Յերկիրն արար ըստուերական
ւարքայն նոցին ի բրոնութեան.
Փարթամազուն և հին արքայն,
որ էր նա Կիրոսին փոխան,
- 30 Զաչրս նորին միլ¹¹ ած քարշման
և կուրացուցց տեղ¹² միոյ տան:
էանց գահուցս արքունական՝
թախթ անուանեալ մեծն Ասպահան¹³
նւ ըզճուղայ ընթերական
- 35 տիրեաց նոքօք շուրջ ըզսահման:
Ճուղայ քաղաք և Ասպահան
զնոսին պատրեաց թալակ¹⁴ դրական.
«Տէր ձեզ ետ ինձ ժառանգութեան,
բայց յերկիրս չէ խաղաղութեան.
- 40 Առաքեցից զձեզ մեր սահման՝
ի Ղանտահար բընակութեան.
Անդ լինիչիք խաղաղութեան,
որպէս յերկիր ձեզ սեփհական»:
Զնոյնք հարկատու արար վախճան.
- 45 ալ և բազումք ի սուր ածման:
Քրիստոնէից ազգս ամենայն
չար նեղութեամբ նըւաղեցան.
Ըստ ասացելոյ ըանին Դաւթեան,
որ ի կանոնըն խոստովան,
- 50 Կապեալք էին յաղքատութեան,

(93բ)

(94ա)

25 անթուական փխ. յաճախական:

28 արքայն:

37 զնորին խափեաց պատրողական:

45 ևս փխ. ալլ:

47 նուաղեցան:

49—61 նուաղեցան նոքա տանջման,
վըշտաց, շարեաց ի նեղութեան
յերկաթակապ աղքատացան:

- որպէս յերկաթս հաստատութեան.
 Զի մարգարէն զայս նախաձայն
 երգեաց տաւրիւն նուագարան
 վասն Ադամայ և իւր ծննդեանց
 55 ներքոյ դժոխոցն, որք մաշեցան:
 Այսօր նոցին յարմարեցան,
 վերաբերեալ բաղդատեցան:
 Նորս Իսրայէլ դարձեալ անկաւ
 ծառայութիւն յեգիպտական
- 60 Ի ձեռն պերճին յանձնապատան՝
 Մահմուտ կոչեալըն Աղվանեան:
 Համբաւ նորին ել բարձրաձայն,
 քաջ և յաղթող յաջողական
 Ի լուր յականջ առ մեծ արքայն՝
- 65 Սուլթան Ահմատն¹⁵ ալօսմանեան¹⁶,
 Սրբամբրտեցաւ վասն նորայն,
 հնթադատեաց զնա անբզգամ,
 Խորհուրդ էառ առանձնական
 ընդ նախարարս իւր խոհական:
- 70 Ասաց՝ չէ պարտ մեզ լրոութեան
 և անպատեհ համբերութեան.
 Մի ծուլասջիք՝ իբր ըզնընջման,
 ալ զգաստ լիցուք և յարթութեան:
 Ուտի կազմեաց բազում դեսպան
- 75 առ փաշաներ և առ իշխան.
 «Պատրաստեսջիք ձեզ զօրական՝
 տալ պատերազմ ի Պարսկաստան»:
 Ի Բաբելոն¹⁷ Հասան փաշան,
 Կարնոյ քաղաք՝ Իպրահիմ խան
- 80 Խրոխտ և կայտառ արձակեցան
 անթիւ զօրօք ի Պարսկաստան:
 ԸզՔ իրմանշահ քաղաք նոցայն

326բ

(96բ)

62 քաղցրաձայն փխ. բարձրաձայն: 63 յաղթող անուն արիական:

66 Յոյժ նեղասիրտ եղև նորայն: 67—73 Միւր Մահմուտի յանդնութեան,

նա չէ փառաց այնու արժան,

այն մարացի քուրդ ամիրայն:

78 Բաբելոն: 82 քաղաքըն, այն փխ. նոցայն:

- էառ յաղթող Հասան փաշան,
 Եւ ըզՏըփիխս քաղաք վրաց տան՝
 85 Խան Եպրահիմ վէզիր զատան¹⁸,
 Ոմանք փաշէք նախանձեցան
 ակնաթեքեան փաշի վերան¹⁹,
 Ջնա ժանուցին ձախորդական
 Ի Բիւզանդիոն²⁰ առ մեծ արքայն.
- 90 Փաշէն Կարնոյ մահու սպանման,
 որ իսկ եղև նոցին հրաման:
 Արդ զի՞ գրեցից յաճախական
 և տաղտկութեան լրսող յունկան.
 Քանզի մեռաւ Կարնոյ փաշայն
 95 և Բարիլոն իւր համաձայն²¹,
 Յերկու փաշեքս յորժամ բարձան,
 յետ այսոցիկ այլք զօրացան:
 Ապտըլայ փաշայն Քօփրիլեան²²
 գրաւեաց կրկին փարթամ աւան,
 100 Չօրհս²³ և ըզխոյ զաւանս նոցայն
 և ի սահմանս նոցին համայն:
 Յորժամ ջեռաւ կռիւն օսմանեան
 Ի վերայ տանն արևելեան,
 Աստուածատուր վեհն²⁴ հայկազեան²⁵
- 105 նա Բիւզանդին եբարձ կական
 Բարեկամացըն իւր համայն,
 որ առ ի դրունս արջոնական:
 «Ով իմ որդեակք ազնւականք
 և հարազատք մեծի սուրբ տան,
 110 Չօրքն օսմանցւոց առիժացան
 յերկրի մէրում արևելեան,
 Ածին զաթոռ ի նեղութեան,
 զնա կեղեքել կամիլ ջանան.
 Արդ ժամանակ ընդունելութան

(95ա)

84 ըզՔիֆլիզ փխ. ըզՏփիխս 86 յոյժ շարացան փխ. նախանձեցան:

87 այն Եպրահիմ փխ. ակնաթեքեան: 88—89 Քիւր ժանուցին առ մեծ արքայն:

91—95 Ջին, և իցէ մեռաւ փաշան և Բարիլովն յաղթող խալիֆան²⁶, 96 մեռան փխ.

բարձան: 97 յետոյ այլ փաշաներ յարեան: 98 Քօփրիլ զատէ Ապտըլ փաշան: 99 էառ երկու խոշոր աւան: 100 Չօրս և ըզխոյ զաստպէքըն²⁷ այն: 101 հանդերձ գեղիւք նոցին սահման:

- 115 և ահայ օր իսկ փրկութեան.
Նըպաստ լերուք և օգնական
ի փրկութեան մեծի սուրբ տան,
Ըստ ասացելոյ մեծի Դաւթեան.
Ժամ գրթալոյ հասեալ է ժամ,
- 120 Մի յապաղիք՝ իբր զնընշման,
այլ քաջասջիք ներգործութեամբ,
Զգօտի ածջիք կրկին կապամբ
և զօրասջիք յանուն տէրամբ:
Երբ որ լուան զգիրս հայցական
- 125 իւր բարեկամքն ամենեքեան,
Աղէտ բանիս և դառնութեան
Աստուածատրոյ Համատանեան,
Արիութեամբ յոյժ քաջացան,
խրախուսեցին զմիմեանս, իջան,
- 130 Մտին ի դարպասն արքունական,
հարզայ²⁸ գրեցին համանգամայն
Առ ի մերժեալ և հին արքայն,
որ յայնմ աուր էր ի ներկան:
Ուստի լուա խընդիր նոցայն
- 135 և ընկալաւ գիր և զարզայն,
Գրեաց նոմոս²⁹ յոյժ սաստկական՝
ազատութեան մեծի սուրբ տան,
Երեստ նոցին զառհաւատյ[ե]լայն
գիր և հրաման ազատական:
- 140 Առին նոքին և բերկրեցան
և ասացին՝ կեցցէ արքայն.
Առաքեցին վեհն Հայկազեան
զառեալ³⁰ նոմոսն արքայական:
Յորժամ ետես վեհն այն հրաման,

327

102—147 Սակայն պարոն խօճայ Քուխման
ի քաղաքէն Տիգրանկերտեան
հղբօր որդի Քումանեան՝
արագ լեզու յոյժ ճարտասան,
նա յոյժ ցաւեաց մեծի սուրբ տան՝
էջմիածնի ազատութեան,
Վասն այն արար հաստատ ֆլրման
Սուլթան Ահմատէն Կոստանդեան:

- 145 Հանդերձ իւրովք յուրախացան,
Մատոյց ըզգիրըն կայսրական
ի զօրագլուխն ալօսմանեան:
Այս էր գըրեալ պատճէն նորայն
ի քարտիսին, որք ընթերցան.
- 150 Ձով իմ փաշէք ազնւական
և ոսկեգլուխքն իմ սիրական,
Ձայն մանաստուռն³¹ ի Պարսկաստան՝
Ուշ Քիլիսայ³² անուանական,
Ձնայ պահեսչիք յանդորրական՝
- 155 յանփոյթ մընալ ի յաւիտեանս:
Մեծ արքայի սաստիկ հրաման
գերահարգեալ փոյթ ընկալան
Եէնկիլարիքն³³ ամենեքեան
հանդերձ մեծօք և մանուական,
- 160 Ձի փրկութեան ժամանեցան
էջմիածնի ազատութեան:
Դարձեալ զգալի եղև տապան
ի ժամանակս, որ ի Նոյան,
Որով անթիւ անձինք զերծան
- 165 ի յորսողաց իսմայելեան:
Կորին առիժ Ահմատ փաշայն՝
Հասան փաշի հատոր տըղայն
Նըստաւ գահույս արքունական
ի Բաբելոն՝ հօրըն փոխան:
- 170 Գեղեցկաշէն մեծն Համատան
սրօք իւր էառ յաղթողական,
Աւար առին Նոյն Համատան
և արարին թափուրական:
Բազում հոգիք մեր հայկաղեան

(95բ)

149 մէջ քարտիսին ոսկեզօծեան: 151 եէնկիլարիքն փխ. և ոսկեգլուխքն:

154 զայն պահեսչիք խաղաղական: 155 անդրրդական փխ. ի յաւիտեան: 156—160
կատարեցաւ կայսեր հրաման: 162—165 Սուրբ տունն եղև Նոյան տապան
անթիւ անձինք նովմր զերծան:

169 Բաբելոն:

- 175 Ի այլասեռնան սատրեցան,
Ոմանք սրբոյ ճարակեցան,
ոմանք ներքոյ ոտից մեռան,
Ոմանք յերկրէ յերկիր տարան
Ի գերութիւն անօգնական:
- 180 Որորոցի տըղայք գըրկան
Ճարակ տային սրբոյ բերան³⁴,
Անկեալք ծերունք կարողութեան
անխիղճ մըտօք զենումն ածան
Բայց մեր Արիֆ Ահմատ փաշայն³⁵
- 185 վալին³⁶ Յամթայ՝ նոյն վիճակեան
Հնարիւք էառ զմեծն Երևան,
և ի վերայ ըզնխալիւան.
Վիճակ նոցին և ի սահման
գրավեաց զնոսա Ահմատ փաշայն.
- 190 Հայոցս գաւառն Արարատեան
կեղեքեցին ւարին թալան,
Ուտերք, դըստերք, կանայք նոցայն
տրամագործեալ նշաւակեցան.
Յոքունք ի հաւատոց անկան
- 195 և արարին մահմետական,
Զի ոչ կարեմ յաճախական
աղէտ նոցին տալ վիպասան:
Սոսկա հոգիս դողդողական,
սիրտս և աղիս՝ խորովական,
- 200 Զի վարդապետք գըլխատեցան
և ժամարարք զենեալք մեռան,
Ըսպասաւորք խընկարկութեան,
ազնիւ դըպիրք ի դըպրութեան
նեղգործութեամբ ի սուր ածան,
- 205 արինք նոցին հեղեղ դարձան:
Վայ և եղով հազար³⁷ բերան
հայոց ազգիս մեծ խըղճութեան:

327բ

(96ա)

(96բ)

175 այլասեռից ձեռ մատնեցան: 177 ներքո: 179 գոլով գերի փխ. ի գերութիւն:
182 Անկեալ: 185 տէրքն փխ. վալին: 189 նուաճեաց փխ. գրաւեաց: 191 տար առին և
ի թալան: 193 խայտառակեալ փխ. տրամագործեալ: 199 աղեքս: 203 մէջ փխ. ի:
204 Սրախողխողիւ ի սրոյ ածան:

- Այսքան աղէտք, որք պատմեցան,
վասն իմ մեղացըն գործեցան:
- 210 Թէպէտ նոքա աստ տանջեցան,
սրով և արեամբ կատարեցան,
Յոյս նոցին է յանմահ լըման,
զի առ Քրիստոս պըսակեցան:
Դարձեալ ծանիք ազգս արամեան,
- 215 հարք և եղբարք ամենեքեան,
Յորժամ եհաս մեր թըւական
հազար հարիւր և վառսուն ամ,
Իսկ վերադրիւ շորեքտասան³⁸,
մոյժ ի յամսեանն որ ի նիսան³⁹, (97ա)
- 220 Զորեքանկեան զօրքն օսմանեան
մեծըն Դաւրէժ արձակեցան,
Որպէս աւաղըս ծովափեան
դէմ քաղաքին բանակեցան.
Իսկ մեծ վալին Վասպուրական՝
- 225 նախածրեցեալ Ապտլայ փաշայն,
նա զօրագլուխ էր այն սահման
և շատ փաշէք ունէր ընդ յինքեան⁴⁰.
Ոմըն նոցունց՝ քաջ մըրցական,
յԾղեսիոյ Օսման փաշայն՝
- 230 Սիրքայ⁴¹ անուամբ մակաղրական,
որ յորջորջիւր ի ալօսման,
Զմեծըն Դաւրէժ ներբողական (328ա)
սրօք իւր էառ յոյժ յաղթական.
Ըստ համարելոյ իսմայելեան՝
- 235 շէհիտ⁴² անկաւ Օսման փաշայն,
նւ դիակոնքըն շահսաւան⁴³
և օսմանցտցըն հոնթքարեան⁴⁴:
Յերկուց դիմօք կոտորեցան,
լըցին զխանդակքն⁴⁵ և դիզացան. (97բ)

208 խըղճեր փխ. աղէտք: 212 անմահ: 214 սեռք մեր համայն փխ. ազգս արամեան:

217 շորեքտասան փխ. և վառսուն ամ: 218 Այլ և վառսուն վերադրական: 224 Սա-
կայն մովպեան փխ. իսկ մեծ վալին: 225 նախնի ծրեցեալ Ապալ: 226 էր փխ. նա, ի
փխ. էր: 227 և շիք, փաշաներ: 230—231 շիք: 232 քաղաք նոցայն փխ. ներբողական:
233 յոյժ շիք, յաղթողական: 235 և պատանեալք: 236 շահ սէւան:

- Այսքան աղէտք, որք պատմեցան,
վասն իմ մեղացըն գործեցան:
- 210 Թէպէտ նոքա աստ տանջեցան,
սրով և արեամբ կատարեցան,
Յոյս նոցին է յանմահ լըման,
զի առ Քրիստոս պըսակեցան:
Դարձեալ ծանիք ազգս արամեան,
- 215 հարք և եղբարք ամենեքեան,
Յորժամ եհաս մեր թըւական
հազար հարիւր և վառսուն ամ,
Իսկ վերադրիւ շորեքտասան³⁸,
մոյժ ի յամսեանն որ ի նիսան³⁹, (97ա)
- 220 Զորեքանկեան զօրքն օսմանեան
մեծըն Դաւրէժ արձակեցան,
Որպէս աւաղըս ծովափեան
դէմ քաղաքին բանակեցան.
Իսկ մեծ վալին Վասպուրական՝
- 225 նախածրեցեալ Ապտլայ փաշայն,
նա զօրագլուխ էր այն սահման
և շատ փաշէք ունէր ընդ յինքեան⁴⁰.
Ոմըն նոցունց՝ քաջ մըրցական,
յԾղեսիոյ Օսման փաշայն՝
- 230 Սիրքայ⁴¹ անուամբ մակաղրական,
որ յորջորջիւր ի ալօսման,
Զմեծըն Դաւրէժ ներբողական (328ա)
սրօք իւր էառ յոյժ յաղթական.
Ըստ համարելոյ իսմայելեան՝
- 235 շէհիտ⁴² անկաւ Օսման փաշայն,
նւ դիակոնքըն շահսաւան⁴³
և օսմանցտցըն հոնթքարեան⁴⁴:
Յերկուց դիմօք կոտորեցան,
լըցին զխանդակքն⁴⁵ և դիզացան. (97բ)

208 խըղճեր փխ. աղէտք: 212 անմահ: 214 սեռք մեր համայն փխ. ազգս արամեան:

217 շորեքտասան փխ. և վառսուն ամ: 218 Այլ և վառսուն վերադրական: 224 Սա-
կայն մովպեան փխ. իսկ մեծ վալին: 225 նախնի ծրեցեալ Ապալ: 226 էր փխ. նա, ի
փխ. էր: 227 և շիք, փաշաներ: 230—231 շիք: 232 քաղաք նոցայն փխ. ներբողական:
233 յոյժ շիք, յաղթողական: 235 և պատանեալք: 236 շահ սէւան:

- 240 Գոյսք և մըթերք ւապրուստք նոցոյն
 ալլ ըստացուածք ընդհանրական՝
 ի լիութիւն յագուրդական
 խրոխտ օսմանցիք քարշեալ տարան.
 Ուտտերք, դըստերք, կանայք նոցայն,
- 245 պատանեայքն տըղայք նոցայն,
 նոյնք ի գըրգանըս փափկութեան
 պերճ օսմանցիք վայելչացան:
 Ով ժողովուրդըք քրիստոսեան,
 որդիք լուսոյ և տըւընջեան,
- 250 Երկինք ւերկիր, զօրք վերնական
 և շորք տարերք անբանական,
 Լացէք սըգով ողբերգական
 և կոծ առէք դուք միաբան
 Անճառ աղէտըն հայկաղեան,
- 255 որ ի յաւուրս մեր գործեցան.
 Զի շեմք լըւեալ այսպիսի բան
 ոչ հարց հաւուց և ոչ մատեան.
 Դառըն կըսկիծն արամաղեան,
 որ ոչ պատմէ լեղու, բերան:
- 260 Բայց հայեցաւ աստուածըն բան
 պերճ օսմանցւոց ժըպըրհութեան,
 Զի մերժեցին իւրեանց արքայն՝
 Սուլթան Ահմատն ի գահոյեան,
 Եղին ի գահ զՄահմուտ սուլթանն⁴⁶
- 265 անճառելի աղմըկութեամբ:
 էր սա եղբօր որդի նորայն՝
 Նախամեծար և սիրաղան.
 Աւուրք սորին ամուրք դարձան՝
 որ ի պարսից տանէն ստացան,
- 270 Քանզի յարեաւ ի Պարսկաստան
 ի Մաշաթու Դահմազ դուխան⁴⁷,
 Եգիտ դանձն իւր յաշողութեան

(98ա)

240 Գոյս և մըթերքըն շահ սէւան

ուտտերք, դըստերք, կանայք նոցայն: 242 լիք: 244 Դուստըր⁴⁸ և կանայքն որ
 իգական: 264 Յաշողդեցին փխ. եղին ի գահ: 265 անճառելի լիք, աղմըկու-
 թեամբ գահոյս նորայն: 269 որք, փխ որ, առան փխ. ստացան: 271 Քահմազ:

- և ժամանակ մեծ յաղթութեան.
 Կազմեաց իւր զօրս եթովպական
- 275 և սևագունդ զօրք յոքնական, (98բ)
 Զրահա[ղ]գեստիւք հաստատական,
 ամուր ձեռք և յաղթանդամք.
 Եկն ի նահանգ քաղղէական՝
 ի Բարիլովն դեմ յանդիման,
- 280 Զի պաշարեաց զամուրս նորայն
 և դրունք նորին իսկ փակցեան⁴⁹:
 Քանիցս ամսօք շար նեղութեամբ
 անթիւ անձինք ներքս արգելան,
 Զի թանկութիւնքն զօրացան,
- 285 և ի քաղցու յոքունք մեռան.
 Եւ դիակամք գրրաստական
 զնոյնք ուտելով ոչ շատացան.
 Կինիկոսօք, վիշապակօք
 զայնք անյագուրդ կերակրեցան,
- 290 Ապականեալ յոյժ պղծեցան
 և թարշամեղք նրվաղեցան:
 Նայ ափշեցաւ Ահմատ փաշայն՝
 այն հանճարեղն իմաստութեան,
 Զի զօրափո շունէր յինքեան,
- 295 որ մաքառիւր ընդ դիմութեամբ:
 Յառաջ խաղաց Օսման փաշայն՝
 հաշմիկ ոտիւք Կարնոյ կերտեան՝
 Գոլ զօրագլուխ յոքնագօրեան.
 որով շուեաց յոյժ պերճական՝
- 300 ի յօգնութիւն ցԱհմատ փաշայն
 ւազատութիւն ժողովրդեան.
 Յորժամ եհաս ի նոյն սահման
 հանդերձ զօրօք իւր բազմազան,

328բ

(99ա)

276 զրահագեստիւք: 277 քաջ մըրցականք փխ. և յաղթանդամք. 279 Բարիլուն:
 280 զպարիսպ փխ. զամուրս: 281 պարփակեցան փխ. իսկ փակցեան: 287 յազեցան
 փխ. շատացան: 288 Շունք և կատուք իսպառ կերան: 289 լի: 290 ւապականեալ:
 291 լի: 292 յոյժ փխ. նայ: 293—295 մէջ քաղաքին Բարիլոնեան: 297 անձամբ փխ.
 ոտիւք: 300 դալ օգնութիւն:

- Յերկուս բանակք դեմ յանդիման
 305 հուպ ընդ յառաջ ճակատեցան,
 Հարեալ ձրգին զՕսման փաշայն
 օդապարիկ ձիոյ նորայն
 Եւ գլուխն առին զօրք պարսկական
 ւրնծայեցին ի Դահմաղ խան:
- 310 Յորժամ ետես զիրն այն անհամ,
 նա զայրացաւ վասն նորայն,
 Ըստ օրինակի մեծի Դաւթեան
 տան օծելոյ Սաւուղ կիսեան,
 Որ սրով անկաւ չրնչին ձեռամբ
- 315 և պարտեցաւ նախնի արքայն.
 Վասն այն եհար դայրն այն եսպան,
 տալով նորին զառհաւատչեայն
 Եւ զգլուխ և զդին միասնական
 զօրագլխոյն ալօսմանեան
- 320 Ի ձեռանէ Դահմաղ խանեան
 Քարբուտ⁵⁰ քաղաք առաքեցան՝
 Ըստ սահմանի թուրքասեռեան
 ամփոփեցեն իւրեանց թուրպան⁵¹.
 Որ իսկ եղև նորին հրաման՝
- 325 պատուօք թաղեալ զՕսման փաշայն:
 Զուեաց յերկրէն Բարիլոնեան⁵²
 ի այլ ուրեք ի Պարսկաստան,
 Բարիլոնի դրունքըն բացան,
 խամրեալ անձինքն զըւարթացան,
- 330 Դտին ժամանակ խաղաղութեան
 և փառս ետուն ի յաւիտեան:
 Դարձեալ դիմեաց ի Պարսկաստան,
 խընդիր արար իւր սեփհական
 Մայրաքաղաքք և բազմաւան,
- 335 էառ զԴարէժ⁵³ և իւր սահման

(99ր)

304 բանակքն: 305 հուպ ընդ յառաջ ճակատեցան
 Բայց օսմանցուց զօրքն ամենայն
 ի Քահմաղէն իսկ պարտեցան:

306 ձգեցին: 309 ամբողջ տարին ի Քահմաղ խան: 311 յաղագս փխ. վասն:
 318 Եւ զգլուխն և զդին յանջատական: 320 Քահմաղ: 321 քաղաքն: 325 թաղել:

Եւ այլք բազումք անգիտական,
որ շեմ վերահասու նոցայն.
Եւ եկն, եհաս ի Նախշիւան
և Աստապատ և յԵրևան,

340 Եւ որք զըննեն նոցին սահման
գրաւեաց Դահմազն ընդհանրական:
Ապտըլայ փաշայն Քօփրիլեան
նա կարգեցաւ պետ օսմանեան
Եւ զօրաւարն զօրաց նոցայն՝

345 համբաւեցեալն ազնւրական,
Որպէս յերկրին Վասպուրական:
դարձեալ գրեցաւ այժմ այս սահման,
Ճակատեցան դէմ յանդիման
ընդ Դահմազին ի յԵրևան,

350 Ենկիլարիքն ամենեքեան
ի Դահմազէն կոտորեցան. (100m)
Ոսկեգլխոց յարգո կաթսան,
որք պաշտէին զնա բարձրաձայն,
Դահմազն արար ծիծաղական,

355 ապաւառաց յըշտեմարան:
Արդ պարտեցան զօրքն օսմանեան
և մեռուցին զԱպտըլ փաշայն,
Եւ զօրք պարսիցըն զօրացան,
ուրախացան և ցընծացան.

360 Զենմունք խոյոց և զուրկեան
սուրբ կենդանիք անբանական
Յօժար կամօք և քաղցրութեամբ
տէր սարաւօթըն⁵⁴ մատուցան
Հովուապետին մեր հայկազեան,

337 շիֆ: 340—346 շիֆ: 340—347 Քօփրըլ զատէ Ապտըլ փաշայն
նա կարգեցաւ գլուխ օսմանեան
և զօրավար արիական

351 սրօք Քահմազին կոտորեցան: 352—353 Ենկիլարոց փառաց կաթսան: 354 իւր
ազրարան փխ. իծաղական: 355 շիֆ: 357 և ըսպանին զԱպտըլ փաշայն
Ձի զօրագլուխ էր այն սահման,
յետոյ իսպառ նորա փախեան:

359 ուրախացան և ցընծացան

Եւ զուարճացեալ յոյժ բերկրեցան: 360 անասնական փխ. զուրկեան: 361—362

- 365 որ Քրակացի էր նահանգեան⁵⁵,
Արժանահաս պատիւ եղան
հանդերձ ձօնմամբ սլարգևական,
Ողորմութիւնք բաժանեցան
ի Դահմազէն և իւրոյ տան
- 370 Ի սուրբ աթոռն Արարատեան՝
էջմիածինըն մայրական,
Եւ շնորհակալ եղեն յայնժամ
ի յարարչէն հազար բերան,
Յետ այսքանեացս իրակութեանց
- 375 և զանազան որպիսութեանց
Պետք օսմանցւոց զայս խորհեցան՝
տալ զԵրևան խաղաղութեամբ,
Առաքեցին զԱհմատ փաշայն
ի Արզրում՝ միջնորդութեան.
- 380 Յօժարեցաւ Ահմատ փաշայն
այս խորհրդոյս մակացութեան,
Զոգաւ ի քաղաք Քեղդոսեան
զօրօք բազմօք պերճ և փարթամ,
Խաղաղութեամբ ետ զԵրևան
- 385 և զաշնադրեաց նախնի սահման՝
Սուլթան Մուռատն որ եդ նա զայն⁵⁶,
Նորոգեցան դարձեալ հրաման.
յետոյ հանգեաւ ծովն ի խոռվման
լալեկոծումն ի նեղութեան⁵⁷
- 390 Դարձաւ վիճակն իւր սեփհական
ի Բաբիլօն նախնի սահման
Արդ կայ նա անդ յանդորրական

(100բ)

365—368 Արրահամու Քրրակացեան,
տեղապահիս Գրիգորիսեան:
Եւ միաբանք մեր սրբոյ տան
խըլայեցին ողորմութեամբ,
Դաշտում գոլով բաժանեցան: 370—371 շիբ: 373 յոքնաբերան փխ. հա-
զար բերան: 374—376 Խորհուրդ առին զլուխք օսմանեան: 379 Կարնո քաղաք փխ.
ի Արզրում: 381 խոհեմութեան փխ. մակացութեան: 382 զնաց. փխ. շոգաւ: 383 փար-
թամական փխ. պերճ և փարթամ: 387 հաստատեցաւ դարձեալ նոյն բան: 390 նախ-
նական փխ. իւր սեփհական: 391 իւր սեփհական փխ. նախնի սահման: 392 զի կայ
այժմ անդ յանդորրական:

- Գերամբարձեալ իշխանութեամբ,
հաշտ և համբոյր սիրալրական
- 395 Ընդ Դահմազին անխըզական
չորից վեհից գերադրական:
Միշոց սոցին այսք գործեցան
Աստուածատրոյ Համատանեան,
Կարաստի կիկիոյ տան,
- 400 Կրկնապսակ⁵⁸ Արրահամեան,
ի Տարօնոյ և Թրակացեան,
զոր առ Քրիստոս և տէր հանգեան
ւնն բարեխոս հօտին իւրեանց.
Եւ յօրհնութեամբք նոցին որքան
- 405 գերեզմանացըն բըղխական
ի վերայ ազգիս հայկազութեան
միշտ ցօղեսցի և անսահման,
Եւ յիշատակ նոցունց, որք կան,
օրհնեալք լիցին ի յափտեան:
- 410 Եւ այս ներկայ վեհապետիս մերոյ գրեսցուք և զներգործութիւն
նորին յարմարեսցուք ի յերկոտասան քարինսն վակասակրին⁵⁹ յԱ-
հարոնի քահանային, որ արդարև յար և նման է նոցին, զոր տէր
Քրիստոս իբրև զչահ անշիշանելի պահեսցէ ի գերազահ սուրբ
Աթոռն Լուսաւորչին մերոյ ի պարծանս հայկազեան սեռիս. ամեն:
- 415 Իսկ Ղազարու գեր երջանկեան
գեղջէն Ջահկոյ անւանական⁶⁰
Ընտրեալ յակունսըն պատուական
վակասակիրն յԱհարոնեան
Տողիւ կարգեալ քառադրական
- 420 ի տպաղիււհն⁶¹ և կարկեհան⁶²,
Եղենգնաքարն⁶³ և շափիւղայն⁶⁴
և ոսկեքարն⁶⁵ և քրիսօպրայն⁶⁶
Եւ պղնձագոյնն ւամեթօսեան⁶⁷,
յակիրնդ կոշմամբ սարդիոնեան⁶⁸,

393 իշխանութեամբ յոյժ յաղթական: 394 Եւ և սիրով և միաբան: 397 շիֆ:
399 կիկիոյ շիֆ, տան զեյթունեան: 400 կրկին անձամբ Արրահամեան: 402 հանգան:
403 Եւ յիշատակք նոցին համայն: 404—408 շիֆ: 409 օրհնեալք:
410—432 Միշոց սոցին այս գործեցան
կանխաճառեալքն ամենեքեան
Եւ Ղազարու Նախիւանեան:

- 425 Յասպիս⁶⁹, զըմբուխտըն պատուականք
տառագրեցից ներքողական:
Արփեա ցընցուղ տսկերերան
յեռեալ ընդ ոսկուվ մարգարտաբան,
Թագ պարծանաց արշակունեան
- 430 մեզ կազմեցաւ նախասահման
Երրորդութեամբն երանական
և Քրիստոսիւ ներգործական,
Զոր կա այժմիկ գերաստիճան
կաթուղիկոս մեր հայկազեան
- 435 Եւ տեղակալ Թաթեռուսեան
արթուն անուն Գրիգորիսեան:
Աւարտ եղև այս պատմութեան
և յանկեկեալ առ ի վախճան,
Զոր տէր Քրիստոս որէնըն բան
- 440 սրբոյ վեհիս տացէ շատ կեան
Եւ պահեսցէ անսայթաքման
զոտն ի քարէ պատահական,
Ի լյորսողաց փաղաքշուեաց
և երկսայրից լեզուագրութեանց
- 445 Արթուն մընալ և զգաստութեան,
տէր պահեսցէ բացասական
Եւ աշտանակ եղեալ վառման
ահագնատես մեծի ատեան,
Վերամբարձեալ բարձրաբերձեան
- 450 լուսափալլեան ճառագայթմամբ,
Պարծանք գոլով հայկազունեան (101բ)
և տես աչաց ընդհանրական,
Տէր պահեսցէ պայծառ տեսլեամբ
ւերանական պարառութեամբ,
- 455 Յեկեղեցւոյս մեր Հայաստան
ամուր պարիսպ, քաջախոյեան,
Հերձուածողաց երկատից բան

330ա

(101բ)

433 որ փխ. զոր: 434 կաթուղիկոս: 435—439 Ի սուրբ Աթոն արևելեան,

Զոր տէր աստուածն իսրայիլեան: 441 միշտ անսասան փխ. անսայթաքման: 442—

450 չի: 451 պարծանք լինիլ մեր հայկազեան: 452—454 չի: 457 շար աղան-

- քակտիչ լինիլ միշտ անխափան,
Աղանդաւորք յուրաստականք⁷⁰
- 460 կարկեալք լիցին ւափ ի բերան,
Վեհապետիս սուրբ յօրհնութեամբ
կացցէ մեր ազգ անդրդուական
Ի հաւատոց ուղղադաւան
կոյս և մաքուր անապական.
- 465 Ըղմարդացեալն աստուածըն բան
ի մի բնութիւն դաւանութեան
Եւ յետ անճառ իսկ միութեան
զմարմինն աստուած դաւանութեան:
Հուսկ յօրինողս այս պատմութեան՝
- 470 Իգնատիէս Տիգրանկերտեան,
Լոկ արեղայ անուանական,
որ ի վանիցն եմ Արղընեան,
Քէպէտ շունիմ լեղու, բերան
ատենական քարոզութեան,
- 475 Բայց աղօթիւք հօր սրբբազան
Ղազարոսի մեր գագաթան
Զայս պատմութիւնքըս Պարսից տան
ի լոյս ածի համառօտմամբ:
Քէպէտ թիւր է արտուղական,
- 480 այլ ընկալիք զերթ ուղղական.
Եւս ըզլեկզոյ հակասութեան
ամենեկին շեմ գիտնական,
Քանզի յերկիրս էր հեռաստան
Պարսից տանէն արևելեան,
- 485 Ուստի ոչ զոք գտի պատմաբան
հաւաստ բանին ճըշմարտութեան.

(102ա)

դեան փխ. երկատից բան: 459 ընդդիմութեան փխ. յուրաստականք: 461 հայրապետիս փխ. վեհապետիս: 462 ազգըս կացցէ անդրդուական: 467—468 լիք: 469 բայց ես գլխո- ղըս փխ. հուսկ յօրինողս: 470 Իգնատիոսս: 471 փաղերայ⁷¹ փխ. արեղայ: 472 զորս փխ. որ: 475 այլ փխ. բայց:

476 Ղազարոսի մեր գագաթան

Հովաւապետին ազբանազեան,

որ է լուսաւորչին փոխան: 477 պատմութիւնքս: 478 ոտիւք շափման փխ. հա- մառօտմամբ: 479 և լիք: 481 Եւ ըզլակզոյ ընդդիմութեան: 485 Եւստի փխ. ուստի: 486 յիրաւացի ճշմարտութեան:

Եսևեազունք չօրք յոսևեանն .
 Զ րահաստեարիս հարտիցն .
 ամուս յեռօք ինչ մըցանկեան .
 Ե ինձնահանգի ինչ քիչանն .
 ԿԲԲԲԼՅՆ քիչ մանդիմանն .
 Զ իշուշարէն յշարիսցեորանն .
 Լորանք եորին պարիսկեանն .
 Բ ակնս ամուս շար ետըրք .
 Ե ինչ անիս Ենիս արգելանն .
 Զ ի բանկուսիքն շոյցանն .
 Լ Երեսուցան յոսևեան մեռանն .
 Ե ինչ ակամբ քըստսոյնն .
 Կնայնք ուստեղ յոս արգելանն .
 Լ ունք Ենիսուս իսպողիքն .
 Եսպանիս Ե յոյն յընթանն .
 Զ յիստ ակնս Ե ինչ քիչանն .
 Ե ինչ ակնս Ե ինչ քիչանն .
 Զ Եսևեան ինչ քիչանն .

հանիս անմեքիստեայ իտատան .
 Բ ոչ շոյարիս յոսևեան շոյտանն .
 Երով Եստէն յոյն յարմանն .
 Ինչ օրերուս Եսևեան Եստէն .
 Եսպողիքն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .
 Ե ինչ քիչանն Եստէն Եստէն .

Ձև. № 1430, էջ 98-99ա

նայ վասնորոյ երես եղման
 մաղթեմ ի ձէնը աղերս հայցմամբ,
 Հարք և եղբարք ամենեքեան
 490 և պայազատ ազնիւ իշխանք,
 Յորժամ ընթեռնոյք գիրս ասրական,
 թէ առանձին, թէ մէջ մարդկան,
 Մի կատակիք որպէս գոսան,
 զի կարս այսքան զօրեաց այս բան:
 495 Ի տովմարիս արեթական
 հազար հարիւր և ութսուն ամ
 Եւ կոյս թրտով վերաձգական
 և մայիսի իսպառ վախճան⁷²,

(102բ)
է30բ

487 նա վասնորոյ խոնարհական: 488 հայցման: 491 ընթեռնութ, իրս փխ. գիրս: 493 գոսան: 494 զի բուք մըտիս կարն էր այսքան: 495 ի թույս մերոյ փխ. ի տովմարիս: 497 յարաձգական փխ. վերաձգական:

- Զորեքշարաթ պահան յիսնակեան
 500 շարագրեցաւ գիրն իմ այսբան.
 Ով որ ընթեռնու դայս վիպասան
 և կամ առնու աչօք զբօսան,
 Ինձ՝ գրծողիս և անարժան
 և թարմատար, բարեաց ոնայն,
 505 Աղերս մաղթեմ խընդրողական՝
 յիշել միով ըզհայր մեղայն.
 Եւ դուք յիշեալք լիջիք ի այն
 այժմ և յաւուրն և ապագայն:
 Այլ և կրկին ողորմութեան
 510 լիջիք արժան Ջրիստոսական,
 Աստէն առնուլ զճ պատկեան⁷³,
 Իսկ հանդերձեալն զկեանս անվախճան:

(103m)

500 գրծագրեցաւ փխ. շարագրեցաւ 509—512 չիֆ:

Л. ДАНЕГЯН

НОВОНАЙДЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ИСТОЧНИК XVIII В. ОБ ИРАНО-ТУРЕЦКИХ ВОЙНАХ И ИСТОРИИ АРМЕНИИ

Резюме

В рукописном фонде Матенадарана им. М. Маштоца хранится два варианта стихотворного произведения доныне неизвестного научному миру армянского автора Игнатюса Тигранакертци, повествующего о событиях 30—40-ых годов XVIII в., а именно: об ирано-турецких войнах, нашествии афганцев на Иран и затем изгнании их, о положении армянского народа в ходе этих столкновений. Автор — не только современник описываемых им событий, но и непосредственный участник некоторых из них. В отличие от придворных историографов, он уделяет большое внимание описанию положения народных масс, сообщая при этом и новые факты, и данные, подтверждающие, дополняющие или уточняющие уже известные сведения. Все это и определяет научную ценность труда Игнатюса Тигранакертци, который способствует освещению ряда событий истории названного периода.

В приложенной к публикуемому тексту статье затрагиваются некоторые из этих событий, а также вопросы, связанные с биографией автора, с его творчеством и трудом — «Сокращением»

(таково начальное слово обширного названия труда Игнатиоса).

На основе текстологических и другого рода наблюдений делаются выводы, впервые дающие представление об этом авторе. В частности, устанавливается, что оба варианта «Сокращения» являются автографами; более поздний из них (рук. 1835) представляет собой редакцию более раннего (рук. 1430). Игнатиос был также переписчиком других сочинений и, по всей вероятности, автором и других произведений.

Публикуется второй, отредактированный вариант «Сокращения», который приводится с учетом разночтений первоначально-го варианта.

Մ Ա Ն Ո Ւ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- 1 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. № 1835, էջ 93ա—103ա (այսուհետև՝ «Համառոտութիւն»):
- 2 Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սբբոյ Աթոռոյն էջմիածնի (Հ. Կարենյանց), Քիֆլիս, 1863, էջ 166, 200 (այսուհետև՝ Կարենյանցի ցուցակ):
- 3 Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 381:
- 4 Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965: Այստեղ երկու տարբերակն էլ նշված են միևնույն վերնագրով:
- 5 «Ձօրը չափարեբական յաղագս աւերման Արեւիյան աշխարհի ի Պարսից և յՕսմանցոց լիզնատիոս վարդապետէ Տիգրանակերտցոյ» (Կարենյանցի ցուցակ, էջ 166):
- 6 Անդ, էջ 200:
- 7 Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանցի, Հ. Տաշլյանի, Հ. Ոսկյանի, Ն. Պողարյանի, Հ. Բ. Սարգիսյանի, Հ. Քոփճյանի, Ա. Սուրմէյանի, Տ. Պալլանի, Ա. Ղազիկյանի, Հր. Աճառյանի, Ե. Գալալճյանի, Հ. Հովակիմյանի, Հ. Պետրոսյանի, Ա. Զամինյանի, Գ. Զարհանալյանի, Ե. Գուրյանի, Հ. Գաթըրճյանի և այլոց՝ հայկական ձեռագրերի ցուցակները և հայ գրականութիւն մատենագիտութիւնները: Իզնատիոս Տիգրանակերտցու ձեռագիրը, որը 1764 թ. գտնվում էր էջմիածնում, բնականաբար, չէր կարող հանդիպել Գ. Սրվանձտյանցին, որը 1879 թ. գրի է առել Տիգրանակերտի (Իզնատիոսի ծննդավայրի) և Արղնիի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքի (որտեղ գրվել է սույն երկը) գրչագրերը: Հնարավոր է Իզնատիոսի երկի այլ ընդօրինակութիւն գոյութիւնը, սակայն հիշյալ ցուցակի 147 ձեռագրերի մեջ այդպիսին չկա:
- 8 Արղնի կամ Արկնի՝ փոքրիկ բաղաք Արղանս գետի վրա, Քուրդ լեռան լանջին, Դիարբեքիից հարբերդ տանող ճանապարհին:
- 9 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. 1835, էջ 1—8, 196—297, 299, 312բ—314, 321—325, 331—342:
- 10 Անդ, էջ 168ա՝ «գրեալ եղև ի հալատուր վարդապետէ Պօլսոյ», հմմտ. էջ 160ա:
- 11 Անդ:
- 12 Մատենադարան, ձեռ. 1835, էջ 325ա—325բ (այսուհետև Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերի վերաբերյալ հղումները կկատարվեն առանց «Մատենադարան» նշումի):

13 Հմմտ. ձև. № 1430, էջ 101բ—103ա և ձև. № 1835, էջ 329բ—330բ: Մաշտոց-
յան Մատենադարանի ձևագրացուցակում այս տարբերակի (ձև. 1835) նկարագրու-
թյան մեջ սույն հատվածը նշված է իբրև առանձին ստեղծագործություն՝ «Գովասանու-
թիւն Ղազարայ Ջահկեցոյ» վերնագրով:

14 Տե՛ս ստորև հրատարակվող բնագրի վերնագիրը (էջ 170):

14ա Տե՛ս բնագրի ծան. 51:

15 Ձև. 1430, էջ 103ա—103բ:

16 Ձև. 1835, էջ 340բ:

17 Անդ, էջ 330բ, հմմտ. ձև. 1430, էջ 102բ:

18 Ձև. 802, էջ 170ա, 232ա, 280բ (ներքևի լուսանցքում):

19 Անդ, էջ 232ա:

20 Ձև. 1430, էջ 93բ—94ա:

21 Ձև. 1835, էջ 326ա:

22 № 1430 ժողովածուի առաջին ազատ էջին գրված է. «Ինչնատիոս վարդ[ա]-
պ[ևա]ին յիշատակ»: Հավանաբար ինչ-որ մեկի կողմից այն ընծայվել է Իգնատիոսին:

23 Հմմտ. օր.՝ ձև. 1430, էջ 93ա և ձև. 1835, էջ 326ա (աֆղանների հարձակման
թվականը), կամ՝ ձև. 1430, էջ 95ա և ձև. 1835, էջ 327ա (խոշա Քուխման, որի
մասին խոսք կլինի ստորև):

24 Տե՛ս ծան. 16 և 17:

25 Հայոց գրչագրերի թափառական կյանքի մասին հիշենք Գ. Սրվանձտյանցի խոս-
քերը. «Հայոց մատենաներն ալ Հայ մարդոց պէս գերութիւն եւ գաղթականութիւն
կրած են, կը տեսնես Վանը գրուածներէն եկած են յԱկն, Բաղէշէն՝ Տիգրանակերտ,
Տիգրանակերտէն՝ յԱյրարատ...» (Գ. Սրվանձտյանց, Քորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս,
1884, էջ 249—250):

26 Տե՛ս ձև. 1430, էջ 104բ—105ա: Ընթացում ենք, որ այս կենսագրականի հե-
ղինակը ժողովածուի ստացողն է:

27 Արդնու վանքի և ավանի մասին (նաև՝ Տիգրանակերտի) տե՛ս Գ. Սրվանձտ-
յանցի նշված աշխ., էջ 171—181:

28 Ձև. 1835, էջ 330ա, հմմտ. ձև. 1430, էջ 101բ:

29 Ձև. 1835, էջ 325ա:

30 Անդ, էջ 330բ—340բ:

31 Անդ, էջ 340բ, հմմտ. անդ, էջ 325ա, որտեղ դարձյալ ակնարկվում է այդ մա-
սին:

32 Ձև. 1430, էջ 76ա:

33 Ձև. 1835, էջ 327բ:

34 Անդ, էջ 340բ:

35 Անդ, էջ 325ա:

36 Անդ, էջ 330ա, ձև. 1430, էջ 102ա:

37 Ձև. 1430, էջ 93ա, հմմտ. ձև. 1835, էջ 326ա: Այս թվականը հանդիպում է
ազբյուրների մեծ մասում, ինչպես՝ Հակոբ Շամախեցու (ձև. 8444, էջ 504ա, հմմտ.
Ս. Տեր-Ավետիսյան. Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Երևան,
1940, էջ 35), Մարտիրոս դի Առաքելի մոտ (Մանր ժամանակագրութուններ, հ. 2,
Երևան, 1956, էջ 430—431) և այլն:

38 Ինչպես հայտնի է, դեռևս օ՛չ դ. սկզբին հայերը հին Ջուղայից շահ Աբրահա Ա-ի

կողմից բռնի գաղթեցվել են Իրան, մասնավորապես՝ Սպահան, որի մասերում էլ ըստնեղծվեց նոր Զուղան:

39 Ձև. 8444, էջ 510բ—511ա: Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նազիր շահի արշավանքները, էջ 44:

40 Արաբամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն (1721—1736), Երևան, 1938, էջ 47, 78 (այսուհետև՝ Արրահամ Երևանցի):

41 Ձև. 1430, էջ 93բ, ձև. 1835, էջ 326ա:

42 Ս. Տեր-Ավետիսյան, Արրահամ Կրետացու հիշատակարանը (Եր. պետ. համալս., «Գիտական աշխատություններ», 1940, հ. 13, էջ 302, 332):

43 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Պեյրուք, 1960, հ. Բ, Գ դիրք, էջ 2889:

44 Ս. Տեր-Ավետիսյան, Արրահամ Կրետացու հիշատակարանը, էջ 302—303:

45 Ձև. 1835, էջ 326ա, հմմտ. ձև. 1430, էջ 93բ:

46 Անդ, էջ 326ա—326բ, ձև. 1430, էջ 94ա:

47 Անդ: «Քուրդ» կարող էր գործածվել նաև «ոչ բարեկամասեր» իմաստով:

48 Անդ, էջ 327բ, հմմտ. ձև. 1430, էջ 95բ:

49 Տե՛ս, օր.՝ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 783, Կեսարիայում ընդօրինակված մի ժողովածուի հիշատակարանը՝ գրված 1735 թ. Աստվածատուր Երեցի կողմից (Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, էջ 223):

50 Տե՛ս այդ մասին Մ. Арунова и К. Ашрафян, Государство Надир шаха Афшара, стр. 56.

51 Այդ մասին տե՛ս Ա. Միրզայան, Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը քուրդական զավթիչներից (ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1953, № 3):

52 Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVIII в. Сб. документов, т. II, ч. II, Ереван, 1967.

53 Ձև. 1835, էջ 330ա, ձև. 1430, էջ 102ա:

54 Անդ, էջ 328ա, Ձև. 1430, էջ 98ա:

55 Արաբամ Երևանցի, էջ 13: Ավելի ստույգ իրողություն է այն, որ այս տեղեկությունը հաղորդել է «Պատմություն» խմբագրող՝ Ա. Մ. Գարագաշյանը, իսկ Արրահամ Երևանցու ինքնագիր ձեռագրում, որը պահպանվում է Վենետիկի Ս. Ղազարի մատենադարանում, հեղինակը, նկարագրելով Երևանի գրավումը, նշել է միայն (առանց լրացուցիչ բացատրության), որ օսմանցիները շեն գրավել էջմիածինը, քանի որ Ստամբուլից հրաման են ստացել, թե «էջմիածնու հեղ բան լուճէք» (տե՛ս Լ. Հ. Բաբայան, Արրահամ Երևանցու «Պատմութիւնը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 3, էջ 145):

56 Միմե՛ն Երևանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 28—29:

57 Ձև. 1430, էջ 95ա:

58 Ձև. 1835, էջ 326բ:

59 «Ժամանակագրություն զարսեցի Ավետիս քահանայի» (անտիպ այս նյութը մեզ է տրամադրել հանգուցյալ պրոֆ. Վ. Ա. Հակոբյանը):

60 Ձև. 1835, էջ 327ա, ձև. 1430, էջ 95ա: Այդ ֆերմանի մասին շենք հանդիպում նույնիսկ այնպիսի հեղինակների մոտ, որոնք ժամանակի դեպքերը շարադրել են աֆենանյ մանրամասնությամբ (տե՛ս օր.՝ Գ. Ալվազովսկի, Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, հ. Բ, Վենետիկ, 1841, С. Р. Кишмишев, Походы Надир-шаха в Герат, Кандахар, Индию. Тифлис, 1889 և այլն):

1 Իմա՝ աֆղաններ:

2 Նադիր շահը (1736—1747) Նախքան պաշտոնապես շահ՝ ճանաչվելը կրում էր Քահանազ-ղուլի խան անունը, որ նշանակում է «Քահանասպի (Սեֆյան շահ՝ Սուլթան-Հուսեյնի (1694—1722) որդին) ստրուկ-խան»:

3 Վալի նամաթ (պրսկ. *ولی نعمت* վալի նե՛մաթ), (արբ. *ولی نعمت* վալիյունե՛նում) — բարերար, հովանավոր:

4 Նկատի ունի Պարսկաստանը:

5 Այս և հաջորդ տողը գրված են կարմիր թանաքով:

6 Իմա՝ 1721 թ.:

7 Ղանդահարը 1709 թ. Սեֆյան պետությունից անջատվեց՝ աֆղանական գիլզացիների առաջնորդ Միր-Վեյսի ապստամբության հետևանքով:

8 Միր-Վեյսի անվանը աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև Միր-Վեյզի, Միր-Վիս, Միր-Ավիս և այլ տարրերակներով:

9 Վերնագիրը և տեքստի առաջին երկու տողը գրված են կարմիր թանաքով:

10 Իմա՝ 1719 թ.:

11 Միլ (արբ.—պրսկ. *میل*) — գուլպա գործելու ճաղ *میل کشیدن* բառացի՝ միլ քաշել—շիկացած երկաթով կուրացնել:

12 Իմա՝ և դրեց:

13 Սպահանը Սեֆյան Իրանի մայրաքաղաքն էր 1598 թվականից:

14 Քալակ (պրսկ. *کَلک* թալե) — թակարդ, որոգայթ:

15 Օսմանյան Սուլթան Ահմեդ Գ (1703—1730):

16 Օսմանյան սուլթանների հարստությունը կոչվում էր նաև Ալ-Օսման՝ (թրք. *آل عثمان*), այլ՝ գերդաստան, տոհմ, հարստություն:

17 Իմա՝ Բաղդադ:

18 Զադե (պրսկ.—թրք. *زاد*) — որդի:

19 Նկատի ունի Իրահիմ փաշային:

20 Օսմանյան Թուրքիա կամ օսմանյան իմաստով հեղինակը հաճախ դործածում է՝ «Բիւզանդիոն», «Բիւզանդիա» և կամ «Կոստանդիան»:

21 Խոսքը Բաղդադի Հասան փաշայի մահվան մասին է:

22 Քյուփրյուլու-զադե Արզուլահ հաշա—թուրքական բանակի զորավարներից, Քյուփրյուլյան գերդաստանի անդամներից մեկը:

23 Զօրս—բերդ և նրա անվամբ՝ խանություն, որն ընկած է Մակուի, Խոյի և Նախիչևանի խանությունների միջև: Նույնն է՝ Հացունյաց գավառ:

24 Վեհ—կաթողիկոսի մակդիր (վեհափառ նշ.):

25 Խոսքը վերաբերում է հայոց Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսին (1715—1726):

26 Խալիֆա (արբ.—պրսկ. *خليفة*) — այստեղ՝ թուրքական փաշայի տիտղոս:

27 Ղասապա (արբ.—պրսկ. *قاصبه* զասաբե) — ավան, գյուղաքաղաք, բնակատեղի:

28 Արզա (արբ.—պրսկ. *ارضا* արիզե) — խնրազիր:

29 Նոմոս (հուն. *νόμος*) — օրենք, սովորություն, կանոն:

30 Իմա՝ ոսկեզօծ:

31 Մանաստր (հուն. *monastiri*) — վանք:

32 Իմա՝ էջմիածնի վանքը:

33 Ենիշերի (թրք. *يكي چري* նոր զինվոր) — Քուրբիայի բանակի զինվոր: Ենիշերական առաջին կանոնավոր հետևակային զորաբանակը կազմվել է 1361—1363 թթ.՝ քրիստոնյա ռազմագերիներից: Հետագայում ենիշերիների զորքերը հավաքագրվում էին ղեշիրմեի (մանկամողով) սկզբունքով՝ քրիստոնյա երեխաներից ու պատանիներից (8—20 տարեկան), որոնք խլվում էին ծնողներից, իսլամացվում և վարժեցվում ռազմական գործին: Ենիշերիների կորպուսը վերացվեց 1826 թ.:

34 Այս և նախորդ տողը Ա տարբերակում գրված են էջի (95թ) ձախ լուսանցքում:

35 Արիֆի Ահմատ փաշա — ըստ թուրքական աղբյուրների՝ Կարամանի վայրի և Քավրիզի շրջանի սերասքերը:

36 Վալի (արբ.-պրսկ. *والی*) — վիլայիթի կառավարիչ, կուսակալ, նահանգապետ:

37 Բնագրում՝ ու

38 Իմա՝ 1725 թ.:

39 Նիսան (նեյսան) *نیسان* — սիրիական օրացույցի 5-րդ ամիսը. համապատասխանում է ապրիլին:

40 Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ, 13—18-րդ դդ.», կազմ. Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 433:

41 Հավանաբար՝ «սերասքեր» (պրսկ.—թրք. *سرسکر*) — զորապետ, զորագլուխ, բանակի հրամանատար, զորավար: Կամ ավելի քիչ հավանական՝ «սերքերդե» (պրսկ. *سکرد*) — ոչ կանոնավոր զինվորական մասերի պետ, հրամանատար. և կամ՝ «սարքալա» (պարսկ. վարչական պաշտոն):

42 Շահիտ (արբ.—թրք.—պրսկ. *شهید*) — հանուն իսլամական կրոնի պատեհրգամում զոհված մուսուլման: Նահատակ:

43 Շահսենե կամ շահսեան (պրսկ. *شا هسون* շահին սիրողներ) — հատուկ ռազմական կազմակերպության՝ շահի զվարդիայի անդամներ, որը ստեղծվել էր շահ Աբրահ Ա-ի (1587—1629) կողմից՝ ի հակակշիռ քոչվոր ցեղերի զորագնդերի: Շահսենեները վայելում էին շահ Աբրահսի հովանավորությունը և օգտվում մեծ արտոնություններից:

44 Խոնդքար (թրք. *خندقار*) — աղավաղված ձևը պրսկ. *خداوندگار* (տեղ) բառի — թուրքական սուլթանների անվանումը՝ սկսած ԺԾ դարից: Աղբյուրներում այս բառը գործածվում է խիստ աղճատված ձևերով:

45 Խանդակ (արբ.—պրսկ. *خندق*) — խորամաս, փոս:

46 Խոսքը վերաբերում է Ստամբուլում 1730 թ. ենիշերի Պատրոնա Խալիլի գլխավորությամբ տեղի ունեցած ապստամբության հետևանքով Սուլթան Ահմեդ Գ-ի զահնեկեց լինելուն, որին փոխարինեց նրա եղբորորդին՝ Սուլթան Մահմուդ Ա-ն (1730—1754):

47 Քահմազ-ղուլի խանը (Նադիր շահ) ծնվել է Քալաթում (Մաշադ քաղաքի մոտ):

48 Բնագրի Ա տարբերակում սխալմամբ՝ Ուստոր:

49 Հավանաբար՝ «փակեցան»:

50 Իմա՝ Քարքուր (Քիրքուկ) — քաղաք Իրաքում: Հանդիպում է նաև Քերքիտ, Քարքուտ, Քերքուդ և այլ ձևերով:

51 Քորբե (պրսկ.—թրք. *تربده* türbe) կամ թորբաթ (تربت) — գերեզման, դամբարան:

52 Ա տարբերակում այս տողին նախորդում է շնչված երկտող (տե՛ս վերևում՝ էջ 154), այն փոխարինված է մի հատվածով (տող 310—325), որը զետեղված է «Համա-

ոտտութիանն վերջում և պայմանական նշանով ցույց է տրված նրա տեղը տեքստում: Բ տարրերակում այդ տեղադրումը կատարված է:

53 Թավրիզը գրավվել է 1730 թ.:

54 Իմա՝ տէր զօրութեանց, սարավոթ կամ սարավոթթ (եբր. ֆօթթ — զորք) — մակդիր աստծու:

55 Նկատի է առնված կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու նկատմամբ Նազիր շահի բարյացակամ վերաբերմունքը, հրնվերը Մուղանի հայտնի հավաքին:

56 Նկատի ունի Սուլթան Մուրադ 'Ի-ի (1623—1640) օրոք՝ 1630 թ. պայմանագրով որոշված թուրք-իրանական սահմանի ընդունումը 1736 թ.:

57 Այս և նախորդ տողը Ա տարրերակում գրված են էջի ձախ և ներքևի լուսանցքներում և ըստ համապատասխան նշանի հաջորդում են 384-րդ տողին:

58 Բնագրում այս բառին առընթեր լուսանցքում ավելացված է՝ «կրկնատեսակ»:

59 Վականակիր—վական՝ քահանայի թիկնոց կրող, քահանա, քահանայապետ իմաստով:

60 Այս և նախորդ տողը՝ կարմիր թանաքով:

61 Տպագրոն—փայլուն, տարբեր գույներով հանք, որի բյուրեղներն օգտագործվում են որպես թանկագին քար:

62 Կարկեհան—թանկագին քար, կոչվում է նաև նոնաքար:

63 Եղնզնաքար կամ եղնզնաքար—թանկագին քար, որի վրա փորագրություններ են անում:

64 Շափուղա—(ասոր.) կանաչ կամ կապույտ թանկագին քար:

65 Ոսկեքար—ոսկեգույն-կանաչավուն թանկագին քար, քրիզոլիթ:

66 Քրիսոպրա, քրիսոպրաս(ոս), կամ քրիսոպրոս— (հուն. χρυσοπρασος) — ոսկեզննուխտ՝ թանկագին քար, կոչվում է նաև ոսկեպրաս:

67 Ամեթոս, ամեթովս, ամեթիստ, մեղեսիկ (հուն. αμεθύστος — ոչ հարբած) — թանկագին քար: Ամեթիստին վերագրում էին արբեցությունից զերծ պահելու հատկություն, որից և գալիս է ամեթիստ անունը:

68 Սարդիոն (հուն. sardon) — դեղնակարմիր գույնի թանկագին քար:

69 Ասպիս (հուն. aspis), նաև ասպար—վահան:

70 Ցուրաստականք—ուրացողներ. լուրաստ, ուրաստ—ուրացում:

71 Փաղերա—վարդապետ. ըստ Հր. Աճառյանի («Հայերեն արմատական բառարան») առկա է միայն երեմիայի բառարանում, որը սխալներ շատ ունի:

72 Իմա՝ 1738 թ. մայիսի 31:

73 Իմա՝ հարլուրապատիկ:

А. ЖАМКОЧЯН

НЕИЗДАННЫЕ ОТРЫВКИ ИБН АЛ-ФАКИХА И АБУ ДУЛАФА ИЗ МЕШХЕДСКОЙ РУКОПИСИ

Данная работа представляет собой издание двух отрывков из уникальной Мешхедской рукописи—одну главу сочинения Ибн ал-Факиха ал-Хамадани «Ахбар ал-Булдан» («Известия о странах») и первое послание (рисала, записка) Абу Дулафа.

В работу включен раздел сочинения Ибн ал-Факиха, который посвящен описанию тюрок Средней Азии до принятия ими ислама, а именно «Глава о тюрках». В рукописи сочинения, издание которой было осуществлено М. Ж. де Гье в 1885 году¹, материалы этой главы почти отсутствуют. Мешхедская рукопись, открытая в 1923 году в Иране (г. Мешхед), содержит уникальные сведения о религиозно-политической ситуации, об экономике и быте населения этого региона. Некоторые главы из Мешхедской рукописи опубликованы русскими, советскими и зарубежными исследователями². Эта рукопись содержит вторую часть полной редакции труда Ибн ал-Факиха.

Сравнивая сочинение (краткой редакции) Ибн ал-Факиха и географический труд Ибн Хурдадбеха «Китаб ал-Масалик вал-мамалик» («Книга путей и стран»)³, составленный еще в IX в., с Мешхедской рукописью, можно заключить, что последняя содержит более полное описание тюрок.

Многотомный географический словарь Йакута⁴, составленный в первой четверти XIII в., сохранил сведения Ибн ал-Факиха, однако его информация неполна: имеются пропуски, опущены непонятные составителю места, иногда текст Ибн ал-Факиха упрощен, имеется много авторских вставок. Это объясняется главным образом целью, которую преследовал Йакут: его интересовали, прежде всего, географические данные. Вместе с тем текст Йакута позволяет уточнить прочтение отдельных мест текста Мешхедской рукописи, названия городов, округов, рек, каналов, имена информантов, названия населенных пунктов и др.

Ибн ал-Факих составил свою книгу в 903 г., около 1022 г. Али ал-Шайзари составил сокращенный вариант («Китаб ал-

Булдан»), опубликованный еще в 1885 г. М. Ж. де Гье в пятом томе «Библиотеки арабских географов».

Так часть полной редакции труда Ибн ал-Факиха сохранилась в Мешхедской рукописи. Эта рукопись в 212 листов большого везирейского формата была найдена в библиотеке мечети Имам Реза города Мешхеда. Помимо считавшихся утерянными записок Ибн Фадлана и Абу Дулафа, она заключала в себе и значительные отрывки неизвестной редакции сочинения Ибн ал-Факиха «Ахбар ал-Булдан».

В Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха имеются сведения о многих районах, которые были подчинены Арабскому халифату, о постройках в разных странах, их особенностях и различных достопримечательностях. Эти главы опубликованы нами в 1979 г. в книге «Ибн ал-Факих, Ахбар ал-Булдан»⁵. Главу о Туркестане, по ряду причин в нее не вошедшую, и предлагаем в данном издании.

В 1935 г., получив в дар фотокопию Мешхедской рукописи по случаю III Международного конгресса иранского искусства, советские арабисты сразу же приступили к ее исследованию. В рукописи были обнаружены ценнейшие сведения о ряде территорий, ныне входящих в состав Советского Союза, и о живущих на них народах. Отметим, что академик И. Ю. Крачковский, А. П. Ковалевский, П. Г. Булгаков, А. Б. Халидов, О. В. Циктишвили и другие арабисты внесли большой вклад в исследование и публикацию отдельных частей Мешхедской рукописи.

В предлагаемой работе впервые дается перевод еще одного отрывка из «Ахбар ал-Булдан» по Мешхедской рукописи, где автор повествует о тюрках-кочевниках Средней Азии. В данной главе Ибн ал-Факих приводит интересные и ценные сведения.

Прежде всего следует рассмотреть его источники и выяснить, что именно хотел сообщить Ибн ал-Факих, какой смысл вкладывал он в то или иное выражение, в то или иное отдельное слово. Он мог не разобраться в том, что видел, мог ошибочно передать чужие слова, мог, наконец, сознательно что-либо исказить или добавить от себя.

Трудно сказать, был ли Ибн ал-Факих сам в Туркестане, но, во всяком случае, он приводит рассказы побывавших там путешественников, одним из которых был Тамим ибн Бахр ал-Муттау', и (конец VIII—нач. IX в.)⁶. Он также ссылается на устную традицию, передатчиками которой являются довольно известные люди того времени.

Данные источников, использованных Ибн ал-Факихом, конечно, неравноценны по своей достоверности. Вообще сведения об исламизации, касающиеся этого периода истории тюрков, довольно фрагментарны и о многих областях общественной и хозяй-

ственной жизни этого периода мы не имеем четкого представления. Поэтому особый интерес заслуживают личные свидетельства Ибн ал-Факиха. Известный как добросовестный географ, он приводит довольно подробные материалы социально-экономического характера, и можно сказать, что его сообщения представляют большую ценность для историков, тем более, что часть материалов заимствована у авторов, труды которых до нас не дошли. Публикация перевода на русский язык главы о тюрках из Мешхедской рукописи, как нам представляется, заинтересует филологов и историков, занимающихся проблемами истории и культуры мусульманского общества в период раннего средневековья, так как фактический материал, содержащийся в ней, уникален по своему значению. В комментарии отмечены разночтения в написании имен исторических лиц, географических и этнических названий. При передаче собственных имен, географических названий и восточных терминов в основном применена транскрипция, которой придерживался И. Ю. Крачковский и которая была проведена в издании его избранных сочинений. При передаче имен, географических названий и этнонимов, которые мы не смогли идентифицировать, использована транслитерация.

Данный раздел из Мешхедской рукописи, охватывающий 30 рукописных листов, переводится на русский язык. Следует привести некоторые данные о самой рукописи. Работа велась по фотокопиям (ЛО ИВ АН ФВ-202), сама рукопись находится в Мешхеде. Текст написан черной тушью, по 19 строк на каждом листе, заголовки написаны красными и черными чернилами. Фотография, переданная иранским правительством Академии наук СССР в 1935 г., дает возможность судить о некоторых мелких деталях. Кадр снимка, к сожалению, иногда не охватывает всей страницы оригинала, но все же он гораздо шире рамок самого текста: таким образом, многие пометки, надписи и печати на полях, кустики внизу страниц и т. п. в фотографию в общем вошли. Ширина кадра несколько колеблется, обычно около 15,5 см (на стр. 1а—13,5 см). Длина, по-видимому, 21 см (размер фотобумаги—16×22 см). Число листов рукописи—212. В рукописи имеются лакуны в размере 1 листа между листами 7 и 8, 15 и 16, 100 и 101, а между 85 и 86 пропущено, очевидно, 2 листа, что отметил в приписке и один из прежних читателей. Эти пропуски можно установить по фотокопии Института востоковедения, причем на стр. 86а имеется арабская отметка—«здесь отсутствуют приблизительно два листа». Конец рукописи утерян, но сколько листов недостает—установить нельзя. Кроме того, второй лист и последние пять повреждены; стр. 2а и последние 9 страниц имеют наклейки, местами закрывающие текст. Возможно, что многие дефект-

ные места в подлинной рукописи можно прочитать при помощи современной фототехники.

Так, точки над конечным «та марбута» чаще всего опущены. Диакритические знаки не всегда проставлены правильно. Начало рукописи, а именно лл. 16—26, сняты с недодержкой, на листе 26 тушь размазана в середине и в нижней части страницы. Отдельные листы сняты хорошо и вполне разборчивы. На листах 4а, 7а, 8б, 12а, 18а и 169а, 171а, 178а, 181а в нижней половине на полях и в тексте имеется надпись на арабском языке «вакф», а на лл. 9а, 175а та же надпись помещена сверху. Эти надписи более поздние, так как они отличаются по почерку от остального текста. На листах 8а, 172а, 175б, 179а имеются приписки на полях. Было необходимо проделать большую текстологическую работу, сравнивая текст данной рукописи с соответствующими местами в сочинениях Якута и других арабских географов и историков, как более ранних, так и более поздних. Переписчик данной рукописи не всегда понимал текст, поэтому очень часто он просто механически переписывал непонятные ему слова, не ставя огласовок и знаки пунктуации. Единственный знак препинания—кружок с точкой внутри (·) — не всегда логично поставлен. Текст переписан каллиграфически среднеазиатским или хорасанским насхом. Стиль данного произведения прост и лаконичен. Автор редко называет свои источники. Далее упоминается, что составил ее (Мешхедскую рукопись) Ахмад ибн Мухаммад ал-Хамадани и что в конце его книги помещены два послания Абу Дулафа, в одном из них—сообщение о тюрках и китайцах по личным наблюдениям. Далее следует сочинение Ахмад ибн Фадлана ибн Рашид Хаммад ибн Сулайман: сообщения о тюрках, хазарах, русах, саклабах (славянах), башкирах, из того, что он встретил и увидел. Он был послан по приказу аббасидского халифа Муктадира Биллахи в страну славян в 309 г. х./922 г. в ответ на просьбу их царя. Об этой части имеется работа проф. А. П. Ковалевского, который издал, перевел и прокомментировал текст с мельчайшими подробностями.

Наша цель заключалась в том, чтобы опубликовать «главу о тюрках» из Мешхедской рукописи «Ахбар ал-Булдан», а также первое послание Абу Дулафа, сличить их с соответствующими местами из опубликованных вариантов, восстановив таким образом наиболее близкий к авторскому варианту текст, дать его перевод на русский язык и комментарий.

Академик И. Ю. Крачковский, отмечая важность материалов Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха, писал, что «если в географическом отношении она сильно уступает трудам целого ряда старших и младших современников, то в культурно-историческом иногда стоит выше»⁷.

Настоящая публикация фрагмента* сочинения Ибн ал-Факиха «О тюрках», а также первого послания Абу Дулафа, взятых из Мешхедской рукописи, является первой попыткой критического издания этих памятников с учетом тех разночтений текста, которые приводятся средневековыми арабскими географами и историками. Стремясь избежать громоздкости критического аппарата, в данном издании текста зачастую не приводятся многочисленные варианты разночтений, огласовок, пунктуации, а сразу дается правильный, с нашей точки зрения, вариант. Однако разночтения наиболее важных на наш взгляд географических и этнических терминов даны нами в комментариях. В настоящую публикацию включено и издание первого послания (рисала, записка) Абу Дулафа.

Нам известны очень скудные данные о жизни Абу Дулафа Мисара ибн Мухалхила. Со слов самого Абу Дулафа известно, что он состоял на службе при саманидском правителе в Бухаре Наср II ибн Ахмаде (914—942), около 942 г. совершил поездку в Китай и Индию; в 942—952 гг. побывал в разных местностях Ирана. Наконец, Абу Дулаф бывал при дворе бундского везира Исмаила ибн Аббада ас-Сахиба (ум. в 995 г.). Абу Дулаф известен как путешественник, географ и поэт.

Отрывки из описаний путешествий Абу Дулафа сохранились в «Географическом словаре» Иакута и «Космографии» ал-Казвини. Сообщения Абу Дулафа о разных странах были извлечены из этих трудов и подвергнуты исследованию. В арабистической литературе у некоторых ученых возникло сомнение о достоверности путешествий Абу Дулафа.

Открытие в 1923 г. в Мешхеде ценной рукописи дало в распоряжение ученых оригиналы описания путешествий Абу Дулафа. Стали известны два самостоятельных сочинения Абу Дулафа—первое послание (или записка) и второе. Вероятно, эти названия (рисала) исходят от самого автора.

В 1939 г. немецкий арабист А. Рор-Зауер перевел** и подверг анализу первое послание (записку). Он поставил под сомнение отрицательные выводы ряда арабистов о достоверности первого послания. В дальнейшем его поддерживал И. Ю. Крачковский.

Тем не менее достоверность многих сведений этого послания наукой ставится еще под вопросом.

* Маленький отрывок из главы Ибн ал-Факиха о тюрках переведен С. Л. Волиным. «Материалы по истории туркмен и Туркмении», т. 1, М.—Л., 1939, стр. 153—155.

** A. von Rohr-Zauer, Des Abi Dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan, China und Indien, Stuttgart, 1939.

Мы уделили особое внимание сочинению Ибн ал-Факиха, которому первое послание (записка) Абу Дулафа уступает по своему значению. Это, конечно, не касается второго послания (записки) Абу Дулафа, являющегося важным источником по географии Ирана и Армении.

Рассказы Ибн ал-Факиха, а также Абу Дулафа представляют большой интерес для изучения истории Востока в средние века. Они дают представление об уровне тех племен (особенно огузов), которые спустя полтора столетия огнем и мечом опустошили цивилизованные страны Среднего и Ближнего Востока.

ПЕРЕВОД*

СООБЩЕНИЯ О ТЮРКАХ

Передают со слов Хузайфы⁸, что он сказал: «Тюрки покорили Куфу, хазары покорили аль-Джазиру, а византийцы покорили Сирию». Рассказывают со слов пророка—да благословит его Аллах и да приветствует, что он сказал: «Изгонят тюрки жителей Ирака из их страны». Омар—да будет доволен им Аллах—писал своим наместникам: «Если захватите кого-нибудь из тюрков, отрубите ему голову. У них выход через 200 (лет?), а когда они будут выведены, они будут злее к тому, что в ваших руках, чем к тому, что в их руках»⁹.

Передают со слов пророка, да благословит его Аллах и да приветствует, что он сказал: «Тюрки,—первые кто будет грабить мою общину народа,—(еще) не выведены (оттуда, где живут)».

Передают со слов Абдаллаха Лббаса, что он сказал: «Клянусь Аллахом, пусть халифат перейдет моим потомкам, чтобы он смог покорить эту краснолицую силу с ликом, напоминающим расплющенный (твердый) щит».

Передают со слов Абу Хурайры¹⁰, что он сказал. «Еще не наступит (последний) час, как придут люди с широкими лицами, маленькими глазами и плоскими носами, привяжут своих лошадей на берегу Тигра».

Передают, что Му'авия сказал: «Не возбуждайте против себя двух затаившихся (?) (ал-рабидайн). Оставьте их, пока оставляют вас (в покое) тюрки и абиссинцы».

И по (!) хадису сказал пророк, да благословит его Аллах и да приветствует: «Не трогайте тюрков, пока они вас не трогают».

Говорили, что овца у тюрков приносит не менее четырех ягнят и что она, будто сука, может принести пять или шесть. Двоих или троих она приносит очень редко, и тогда они бывают очень

* Факсимиле см. с. 311

крупными. У этих овец огромные курдюки, которые они волочат по земле.

Земля тюрок—это ал-Тогузгуз; (токуз-гуз). Земля их—самая обширная из стран тюрок: они граничат с Китаем и Тибетом; Карлуки, кимаки (или каймаки), гузы (или гуззы); ал-Джа'ар, печенеги, тюркеши, аркеши, кыпчаки и киргизы (хирхиз), и в этих странах есть мускус, они находятся по эту сторону от реки¹¹. Что касается города Фараб, то для мусульман в нем польза. Другой— у тюрок—карлуков. Всего у тюрок шестнадцать городов.

Кто-то из ученых говорил: «У тюрок (различные) рода. Это тюрки-карлуки, которые живут в районе Самарканда, и являются древним тюркским племенем. Это базкаши, у которых огромные бороды, гузы (или гуззы), тогузгузы, кимаки (или каймаки), это пари, они глубже всех в их стране и имеют самую большую славу среди всех тюрок. Это ал-Буштакийя, ал-Шагрийя, Тогузгузы, бедуины тюрок. Они живут там, где выпадают дожди, устраивают стоянки и кочуют, а ал-Базкашийя имеют строения и поселения. (Халиф) Хишам ибн Абд-аль-Малик¹² отправил к царю тюрок человека, который предложил ему принять ислам. Он рассказывал: «Я вошел к нему и застал его мастеращим седло». Толмач сказал: «Кто это?» Тот ответил: «Посланник царя арабов». Он сказал: «Мой гулам?» («Он пришел служить мне?»). Тот ответил: «Да». Он позвал меня в дом, где было много мяса и мало хлеба. Однажды он выехал с десятью людьми, у каждого с собой было знамя. Он велел мне сесть верхом, и я сел. Он поднялся на холм, вокруг которого были заросли. Когда взошло солнце, он приказал одному из этих десяти развернуть знамя и помахать им. Тот сделал. Прискакало десять тысяч вооруженных людей. Все они кричали: «Джах, Джах» («мы здесь» (?) пока не остановились у холма, а их предводитель (стоял) рядом с царем и кланялся ему. А тот продолжал приказывать одному за другим развернуть свое знамя и помахать им. И как только он делал это, появлялось десять тысяч вооруженных людей, которые останавливались у подножья холма, на который поднимался их предводитель (так продолжалось), пока не были развернуты все знамена, а у холма собралось сто тысяч вооруженных людей. И он (царь) сказал толмачу: «Скажи этому посланнику, пусть его господин знает, что среди этих людей нет ни цирюльника, ни сапожника, ни портного и если они примут ислам, что они будут есть?»

Со стороны аш-Шаша Хорасан кончается городом Верхний Нушаджан¹³. Ст Нушаджана до столицы Хакана, царя тогузгузов, три месяца пути, через большие села, плодородные земли, рынки. Население их—тюрки, среди них есть маги, поклоняющиеся огню и занадика, манихейского толка. Царь живет в ог-

ромном многонаселенном городе с многочисленными базарами, у которого двенадцать железных ворот. Слева от города—кимаки, а прямо от него на расстоянии трехсот фарсахов—Китай.

Царь кимаков (или каймаков) и его окружение—кочевники, кочующие в поисках пастбищ в те места, где выпадают дожди.

Али ибн Зайн, писец из Мазьяра, самого укрепленного из городов, когда-либо построенных на земле, рассказал, что один из тюркских царей пришел на один солончак и болото с обычной солоноватой водой на одной из окраин своих владений, отвел оттуда воду, выкопал яму под фундамент шириной в сорок локтей, затем приказал построить со дна ее две стены из кирпича с известью. каждая шириной в десять локтей и между ними пространство шириной в двадцать локтей. Когда кладка стен дошла до уровня поверхности земли, пространство между ними завалило песком и смочило водой. По мере того как стены росли, между ними заваливали песок до тех пор, пока высота не достигла пятидесяти локтей. Затем он построил себе и своим подданным город, в котором были обычные дома и дворцы. Вокруг него он вырыл ров, затем заполнил его водой. Не прошло и года, как там появились густейшие заросли. Его жители вложили свое имущество и деньги на (город) и этот город стал самым неприступным из городов, построенных как на вершинах гор, так и на равнинах. Один из тюркских царей захотел завладеть этим городом, а тюрки—самый умелый народ в проведении очень длинных подкопов к городам и крепостям. Он направился к городу, остановился на расстоянии нескольких фарсахов от него и приказал своим землекопам рыть подкоп. Они стали рыть подкоп и дошли до него, но когда они дошли до зарослей вокруг города, в подкоп потекла вода. Они продолжали применять разные хитрости, иногда справлялись с напором воды, иногда нет, и так до тех пор, пока дошли до того места, где была стена. Они подумали, что город уже в их руках, и начали пробивать стену. Когда они ее пробили, на них обрушился песок, и чем больше они его удаляли, тем больше его сыпалось на них. Когда они это увидели, то поняли, что им ничего не сделать, и ушли ни с чем.

Говорили, что овца приносит в стране тюрков в одном помете нескольких ягнят. Иногда семерых, шестерых, пятерых или же четверых-троих. И так у них весь скот.

Тюрки, когда хотят привести кого-нибудь к клятве, приносят медного идола, ставят его, затем приносят блюдо, наливают в него воды, ставят его перед идолом, затем кладут в тарелку кусок золота и щепотку проса. Приносят женские шаровары и кладут их под тарелку, затем говорят приводимому к клятве: «Если нарушишь обещание, то пусть Бог тебя сделает женщиной, носящей шаровары, или пусть даст над тобой власть тому, кто тебя

порвет на куски, как это просо. Пусть ты пожелтеешь, как это золото». После клятвы он выпивает эту воду¹⁴. То же самое делает каждый из них, когда его постигает болезнь и несчастье.

В их стране (водится) соболь, хороший фенек (лиса пустыни), и они самые меткие из всех народов в стрельбе из лука.

Если у кого-нибудь из них родится сын, то он его воспитывает, кормит и делает все, что нужно, пока тот не достигает зрелости. Когда он достигает зрелости, (отец) дает ему лук и стрелы, выводит из дома и говорит ему: «Забиться о себе сам». Затем сын становится для него как чужой, которого не знает. Так они поступают со своими детьми. У них есть племена, которые женят своих сыновей и дочерей (следующим образом): их девушки ходят простоволосыми. Когда мужчина хочет жениться, он выбирает ту, которую хочет, и надевает ей на голову покрывало. Если он это сделает, она становится его женой. В этом ему не может воспрепятствовать ни отец, ни брат. В их стране водится хороший «хито» (кулан?). Это стадное (?) животное, на которое охотятся в их стране.

Тамим ибн-Бахр ал-Муттау'и говорит, что их страна очень холодная, по ней можно ехать только шесть месяцев в году. И он отправился в страну Хакана и ал-Токузгузов с гонцом, которого предоставил ему хакан. Он ехал днем и ночью по трем дорогам—насколько мог быстро и в течение двадцати дней ехал по степям, где были родники и пастбища, но где не было ни деревень, ни городов, кроме ответственных за дорогу, живущих в шатрах. Гонец вез с собой припасы на двадцать дней, так как знал, где этот город, до которого двадцать дней пути через степь, где есть родники и пастбища. После этого он ехал двадцать дней через переходящие одна в другую деревни и многочисленные поселения, жители которых полностью или в большинстве—тюрки. Среди них есть огнепоклонники, исповедующие толк магов, а также занадика (манихейцы). Так вот, в это время он (посланник) прибыл в город царя. По его рассказу, это огромный, процветающий город. Вокруг него многолюдные предместья и деревни, переходящие одна в другую. У него (города) двенадцать огромных железных ворот. Он говорил, что население (города) весьма многочисленно, что его улицы многолюдны, в нем много базаров, и полно товаров и что его жители исповедуют по большей части занадик. Он говорит, что, покинув город, смог доехать до Китая, проехав, по его словам, триста фарсахов. И говорил: думаю, что больше. Он говорил: «Справа от него город царя Токузгузов, страны тюрок, где с ними, кроме как самих, никто не соприкасается, слева от него страна Кимаков, а впереди него страна Китай. Он упоминал, что не доезжая до города, на расстоянии пяти фарсахов от него, он видел палатку царя из золота, на крыше

его дворца, которая вмещает девятьсот человек¹⁵. (Далее) он упоминал, что Хакан, царь Тогузгузов, был зятем китайского царя и что царь Китая каждый год посылает ему пятьсот тысяч халатов¹⁶. Он упоминал, что между Верхним Нушаджаном и аш-Шашем расстояние приблизительно в сорок переходов для караванов, а тот, кто едет верхом один, тот преодолевает его за месяц. Он говорит, что в Верхнем Нушаджане четыре больших и четыре маленьких города. Он предполагает, что в одном городе, расположенном на берегу тамошнего озера, могут собраться до двадцати тысяч всадников в полном вооружении, что среди остальных родов тюрок нет сильнее их. И когда они собираются воевать с карлуками, то на их сто человек — тысяча человек карлуков и таким образом они ведут все свои войны. Он упоминал, что это озеро похоже на квадратный водоем, вокруг него высокие горы, где встречаются всевозможные породы деревьев¹⁷. Говорил, что там есть развалины древнего города. Среди тюрок я не встретил никого, кто бы знал что-либо о нем, о том, кто его построил, кто были его жители и когда он был разрушен. Он видел там реку¹⁸, которая пересекает его и дна которой не достать. Я видел в ней различных морских? (может быть речных) животных, подобных которым прежде не встречал. Там же я видел птиц, подобных которым я ни в одной из стран не видел.

Он говорил: «Жители ан-Нушаджана и жители других родов и деревень совершают один раз в году, весной, шествия вокруг них и делают это специально. Вода приходит туда со стороны Тибета, ста пятидесяти больших и малых рек, а также со стороны Тогузгузов и Кимаков». Он упомянул, что длина их сорок дней пути на верблюдах, а всадник преодолевает это расстояние за месяц, если будет спешить. Он упоминал, что видел царя Тогузгузов, когда прибыл к нему в лагерь около города, подсчитал число войска вокруг его палатки, не считая прочих, и их оказалось около двенадцати тысяч человек. Он говорил: «После этих семнадцати военачальников, у каждого военачальника три тысячи (человек). Военачальники отделяются друг от друга пространством, на котором разбиты палатки. И военачальники со всеми людьми, находящимися при них, расположились кругом лагеря, оставляя при этом промежуток шириной, равной ширине четырех ворот». Он говорил: «Все лошади царя и его войска пасутся на пространстве между шатром царя и месторасположениями военачальников, и ни одна из этих лошадей не ходит за пределы лагеря».

Мы спросили у него о пути к кимакам из Тараза. Он сказал, что лучший путь к Таразу ведет туда через две деревни, в местности, называемой Каракиб (или Кавакиб)¹⁹, благоустроенные, с большим числом жителей. Расстояние между ними и Та-

разом семь фарсахов, а от этой местности до местонахождения царя кимаков восемьдесят дней быстрой езды для спешащего всадника, везущего с собой припасы. Весь этот путь идет через пустыни и степи, в которых есть много подножного корма и источников воды, пастбища кимаков. Он говорил, что проехал по этой дороге и видел царя кимаков с его войском в палатках, а рядом с ними деревни и населенные места. Он переезжает с одного места на другое, туда, где есть корм для скота. У них много лошадей и они с мелкими копытами. Он насчитал в его войске двадцать тысяч всадников.

Абу ал-Фадл ал-Вашджирди исворит, что царь Тогузгузов дважды шел в поход на китайского царя во времена ар-Рашида²⁰. Другие говорят, что это было во времена ал-Махди²¹.

Он совершил поход на земли от Усрушаны²² до Самарканда. Правитель Самарканда несколько раз вступал с ним в битву и между ними шла ожесточенная война. Затем правителю Самарканда была ниспослана победа, он разгромил его и убил какое-то число его спутников. Говорят, что у него было шестьсот тысяч всадников и пеших китайцев. Мусульмане захватили богатую добычу и захватили пленных. Их потомки в Самарканде изготавливают отличную бумагу, и такое оружие и орудия, которые не производятся ни в одном из городов Хорасана, кроме Самарканда.

Одним из чудес страны тюрок являются мелкие камни, которыми они вызывают, когда хотят, дождь, снег, град и тому подобное. Использование этих камней у них широко известно, и ни один из тюрок не скрывает (?) этого. Особенно это в ходу у царя Тогузгузов. И ни у одного из других их царей этого нет.

Мне рассказал Абу Абдаллах ал-Хусайн ибн Устазвайх, от Абу Исхака Ибрахима ибн ал-Хасана, от Хишама ибн Лухрасб ас Са'иб ал-Калби, со слов Абу Малиха, со слов ибн Аббаса, который говорил: Ибрахим (Авраам), да пребудет над ним мир, не женился ни на ком другом при Саре, пока она не умерла, а потом он взял в жены женщину из исконных арабов по имени Кантур бинт Мактур. Она родила ему Мадина,—и (?) Мадаина, а также Нисана, Иштака и Суджа. И повелел Ибрахим, да пребудет над ним мир, чтобы к нему присоединилось потомство Исмаила, Исхака, Мадина и Нисана, и чтобы его оставили Мадин, Иштак и Судж. Те сказали ему: «О, отец наш! Как ты даешь приют Исмаилу, Исхаку, Мадину и Нисану в безопасности и благополучии, а нас изгоняешь от себя на чужбину, в безлюдие и пустошь?» Он сказал: «Так я повелел, но я скажу вам одно из имен Аллаха Всевышнего, чтобы вы прибегли к нему против врагов ваших, а также чтобы вызвать дождь (когда кому-нибудь из вас понадобится). И он сказал им это имя. Они отправились в путь и шли до тех пор, пока не остановились в Хорасане. Там

они дали потомство. И этим именем они победили всех, кто стал с ними враждовать. Весть о них дошла до хазар, а они из потомков Иафета, сына Ноя. Они пришли к ним, стали их союзниками, переженались с ними, часть осталась у них, а остальные вернулись в свою страну.

Абу-л-Аббас Иса ибн Мухаммад ибн Иса ал-Марвази рассказывал: «Мы до сих пор слышим в пограничных укреплениях (Сугур) Хорасана, в Мавараннахре и в других районах, граничащих со страной неверных тюрок—гузов, тогузгузов, карлуков, у которых есть свое царство, у которых о себе большое самомнение, и которые очень суровы к своим врагам,—что среди тюрок есть такие, которые умеют вызывать дожди²³, и идет то, что хотят: дождь, град, снег и тому подобное. Кто-то из нас не верил, кто-то верил в это, пока я не встретил Дауда ибн Мансура, ибн Аби Али ал-Базгиси. Он был праведным человеком, управлял Хорасаном, его хвалили. Он нас обезопасил от царя тюрок-гузов, которого звали Балыкбак ибн Джабуи́я. Он сказал тому: «До нас дошло, что тюрки вызывают дождь, град и снег, когда захотят. Что у тебя об этом?» Тот ответил: «Тюрки слишком жалки и унижены перед богом, чтобы мочь подобное, а то, что дошло до тебя,—правда, но у этого есть история и я тебе расскажу ее. Один из моих предков поссорился со своим царем, убежал от него, набрал себе спутников из мавля, гулямов и прочих людей, и тех, кто любил бродяжничать, и отправился, двигаясь по востоку и западу страны, нападая на людей, охотясь на все, что попадалось ему и его спутникам. И путь привел его в страну, жители которой утверждали, что никто не может выйти из нее, перейдя гору. Он спросил их: «Как это так?» Они отвечали: «Когда солнце восходит из-за этой горы, оно так близко от земли, что все сжигает». Он спросил: «Так что, там нет ни жителей, ни зверей?» Они ответили: «Нет, есть». Он спросил: «Если это так, как вы говорите, то как они могут там существовать?» Они ответили: «У людей есть подземные ходы и пещеры в горах. Когда восходит солнце, они спешат укрыться в них и находятся там до тех пор, пока солнце не поднимается достаточно высоко (чтобы не причинить им вреда). Звери же хватают там с земли мелкие камни, знание которых внушено им. каждый зверь берет в пасть по камню, задирает голову к небу и тотчас же на него падает тень от облака, которое защищает его от солнца». Он говорил: «Мой предок направился в то место и увидел, что там все так, как ему рассказывали». Он рассказывал: «Когда солнце начало всходить, звери бросились к тем камешкам, набрали их в пасти, задрали головы к небу и на них пала тень облаков». Он рассказывал: «Тогда тот и его люди погнались за ними до тех пор, пока не довели их до изнеможения, и тогда (звери) выбросили из

пасти эти камешки; он приказал своим людям их поднять, чтобы знать (что это). Они это исполнили, принесли, он их запомнил. Они поискали подобные в этой степи, набрали их и поднялись с ними на солнечную гору, на них пала тень от облака и они спаслись от жара, исходящего от солнца. Затем они собрали столько этих камней, сколько смогли, и привезли их в свою страну. И когда они отправлялись куда-либо, когда им нужен был дождь, снег или град, то они вызывали дождь, снег и град. Говорят, когда они отправлялись куда-либо с ними (этими камешками), то там выпадал дождь или град. Такова их история, и это все не из-за их умения или способности, это все от мощи Аллаха Всемогущего.

Говорил Абу-л-Аббас: «Я достиг города аш-Шаш, где встретился с некоторыми его жителями. Они знают о судьбах тюрок. Я их спросил, и они ответили: «У нас есть люди, имеющие отношение к тому, о чем ты говоришь. Что же касается этого объяснения, которое дали эти люди, то я расскажу о нем, когда речь пойдет о чудесах, к которым (эти люди) имеют отношение. (Абу-л-Аббас) продолжал: «Я встретил там старца из старых писцов, имя которого Хабиб ибн Иса. Он собрал известия о битвах Нуха ибн Асада²⁴ и его войнах с тюрками. Он знал о событиях, (происходящих) в этой местности. Он вынул мне (Абу-л-Аббасу) копию письма Абдаллаха ибн Тахира Нуху ибн Асаду. В конце копии письма, отданного на сохранение (старцу), он просит (Нуха) спросить и выяснить, что говорят тюрки при вызывании дождя. Хабиб говорил: «Тогда Нух собрал старейшин страны и тюрок-мусульман и спросил их об этом деле». Они были единодушны в том, что все это правда, но не знали этому причину. Абу-л-Аббас продолжал: «Я слышал как Исмаил ибн Ахмад, эмир Хорасана, говорил: В какие-то годы я вел поход против тюрок с двадцатью тысячами человек из мусульман. Против меня выступило около шестидесяти тысяч в полном вооружении, и я вел битвы с ними целыми днями подряд. В один из дней во время битвы с ними ко мне пришли гуламы (а также) и другие тюрки, которые были недовольны. Они сказали мне: «У нас среди неверных воинов есть родичи и братья. Они нас предупредили и предостерегли, что придет некто».

Он продолжал: «Тот, о котором они говорили, был у тюрок вроде жреца. И они утверждали, что он вызывает облака с градом, снегом и тому подобным, и направляет их против тех, кого хочет погубить. (Далее) они сказали: «Он (жрец) вознамерился осыпать наше войско таким крупным градом, что одна градина может убить человека». Я принял их слова во внимание и сказал: «Неверие еще не ушло из ваших сердец. Да и разве может сделать это кто-нибудь из рода людского?» Они сказали:

«Мы тебя предупредили, тебе лучше знать. Это должно произойти завтра в полдень». Он продолжал: «На следующий день к полудню возникло огромное облако из-за вершины горы, у которой я расположился со своим войском. Это облако продолжало распространяться и расти, пока полностью не накрыло тенью мое войско. Меня ужаснула его чернота и тот страшный гром, который слышался из него. Я понял, что это испытание. Я слез с лошади и помолился, сделал два раката. Среди воинов началось волнение, не сомневаясь, что пришла беда. И я призвал Аллаха, велик он и славен, и посыпал лицо пылью. Я сказал: «О Аллах, укрой нас! Рабы твои слабы перед испытанием твоим. Я знаю, что у тебя всемогущество и что ни у кого нет власти над вредом и пользой, кроме как у тебя. Если это облако прольется на нас, то это будет соблазном для мусульман и торжеством для многобожников. Отведи от нас его зло, своей мощью и силой, обладатель этой мощи и силы!» Он продолжал: «С лицом, выпачканным пылью, надеясь (?) и страшась Аллаха, зная, что благо исходит только от него и что зло отводит только он. И когда я в этом состоянии, ко мне подбежали слуги и воины, возвещая о благополучном исходе. Они взяли меня под руки, поднимая из распростертого положения, говоря: «Взгляни, взгляни, о эмир!» Я поднял голову, (и увидел, что) облако отошло от моего войска и направилось к войску тюрок, сбрасывая на них огромные градины. Вот они заволновались, их лошади понесли и палатки сорвались с мест. На кого из них упала градина, оказался изувечен, либо убит. Мои спутники сказали: «Нападем же на них!» Я сказал: «Нет, наказание Аллаха страшнее и суровее». «Только немногие из них спаслись, они оставили свой лагерь со всем, что там было и побежали. На следующий день мы пришли в их лагерь и нашли там неопишное количество добычи. Мы взяли все это и возблагодарили Аллаха за благополучие, зная, что это именно он облегчил нам это и отдал во владение. Слава Аллаху, господу миров!»

Рассказ о некоторых городах тюрок и их диковинках.

Рассказывал Саид ибн аль-Хасан ас-Самарканди: «Среди них есть кочевники, которые кочуют в поисках земель, орошенных дождем, и подножного корма точно так же, как это делают кочевники в странах ислама. Эти люди не подчиняются никакому царю и не повинуются кому-либо. Одни из них нападают на других и берут в плен женщин и детей. Иногда часть их отделяется от своего рода и переходит в другой, где (берут) себе женщин из того племени, в которое перешли. Их дети превращаются в невольников, они же (пришельцы) не требуют их (себе), но смотрят на них, как на своих рабов. Таков у них закон и так было установлено ими.

У них много городов, в некоторых из них есть купцы и товары, и во всех (этих городах) есть рынки. Один из них—город Тогузгузов, это самый большой и укрепленный город, он обнесен высокой стеной, сложенной из дикого камня, он окружен рвом, где много воды. Жители его сильны и смелы в бою. Большинство их оружия—мечи.

У них есть город под названием Мабус, поблизости от аш-Шаша. Он также велик. У его жителей нет никакой религии, они худшие из созданий Аллаха. Одни из них нападают на других. Сильный у них убивает слабого, брат не доверяет брату, отец сыновьям. Они едят всех животных и открыто прелюбодействуют. Один у них входит в дом другого, овладевает его женой, а тот смотрит на него, не возмущается этим и не осуждает за это. Доблести нет у них. Среди них есть красивые, большинство из мужчин женственны (?), они пьют кровь. Посреди их города есть полноводное озеро; когда кто-нибудь умирает, то его бросают туда. Еще у них есть город под названием Дай. Жители его не воинственны, они платят дань каждому, кто их покорит, и совокупляются с кем попало—женщиной, юношей или животным.

Есть у них и город, который называется Сур; его обитатели воюют с жителями Шаша и Самарканда. Они очень воинственны и злобны. На войне они бросают арканы и почти не промахиваются. Мужчины их красивы, а женщины уродливы. Они не признают разврата и убивают каждого, кто его совершает—и женщину и мужчину. Они делают вино из известных им зелий²⁵, и один его багдадский ратль вызывает очень сильное опьянение. У них есть город, который называется Харисм (?); его жители чаще всего совершают набеги на город под названием Сур. Если они берут в плен кого-нибудь из его жителей—режут его, варят и едят. Они такие дикари, что некоторые из них почти не понимают речи и ничего не знают, а если сильный у них окажется наедине со слабым, то совокупляется с ним. Они очень отважны. У них есть также город, который называется Аграс. Его жители отличаются от всех тюрок спокойным характером и благополучием, царящем в их местности. Они едят мясо большинства животных после забоя, поклоняются своим идолам и имеют своих знатоков их вероучения (жрецов). Они не знают прелюбодеяния и сторонятся разврата. У них есть храм, очень длинный, широкий и высокий, они утверждают, что он спустился к ним с неба в том виде, как есть. Они говорят: «Мы поклоняемся идолам, чтобы приближали нас к богу», и были за нас у него заступниками, ибо они (идолы) безгрешны. У них свой царь. Еще у них есть город под названием Киршим. Его жители едят все, что движется по земле, в сыром виде (дословно—не разжигая огня). Они отважны и смелы, они ходят обнаженными, как животные, и муж-

чины, встречая женщину на дороге (!), совокупляется с ней, и люди смотрят на него. Они живут в шатрах, и воюют они чаще всего отравленными стрелами и никому не подчиняются. Еще у них есть город под названием Дакас (?). Его жители очень отважны и стойко принимают смерть. Они очень привязаны друг к другу. Тот, кто у них богат, навещает бедного, у них заметное изобилие скота, лошадей и тому подобного. У них есть купцы, которые выезжают в страны ислама. Они верны обещанию, если дают его, а кто нарушит его, то их убивают—а знают об этом те, кто живет вместе с ними. Однако прелюбодеяние у них не осуждается.

В их городе много блага, много воды, садов. У них есть удивительные фрукты, которых в странах ислама не знают. Есть еще город, который называется Кисат, недалеко от страны Хазар. Его жители совершают набеги на хазар, и они из самых злых созданий Аллаха: если в их город попадает чужестранец, они совокупляются с ним. Если попадет к ним человек с мальчиком, то они отбирают от него этого мальчика. В их стране водится животное, пожирающее людей, размерами с собаку. Редко кто спасается, если это животное его заметит, появляется оно внезапно и обгоняет резвых скакунов. Есть у них вино приятного запаха и вкуса, они едят мертвечину и кровь, как львы, редко щадят, подлы, если одолевают (?). Лицом они уродливы и ростом низки. Еще у них есть город под названием Дани. Мужчины в нем высокие, а женщины низкорослы. Город этот расположен между хазарами и византийцами. Они воюют и с теми, и с другими. С хазарами они сильны, а с византийцами—нет. Они едят мясо всех животных, зализывают раны свои, бьются мечами, не терпят стрел. Мужчина у них женится на сотне женщин. Иногда один из них режет свою жену и своего ребенка в присутствии отца, матери и братьев жены. Там есть гора, где водится разновидность змей, от укусов которых нет спасения. В их жилищах много очень крупных скорпионов, которых трудно поймать, но поймавши, иногда их съедают. У них водятся летучие мыши размером с большого голубя и даже больше. Еще один город называется Сукуб. Его жители говорят по-сирийски, доблестны, и женщины вместе с ними бешено участвуют в сражениях. Прелюбодеяние у их женщин—врожденное качество. Если одна из них посмотрит на мужчину и восплает к нему страстью, то хватает его, не давая ему опомниться, ведет его к горе близ города, где есть пещеры, помещает его в одной из пещер, откуда он не может выйти, и приносит ему все, в чем он нуждается. И не может ни муж, ни брат или сын, если они у нее есть, помешать ей в этом. Мужчина не может освободиться от нее. И если у него есть жена, сын или другие родственники то когда они приходят убить ее или

воспрепятствовать ей в этом, (то) она призывает на помощь женщин своего образа действий, и они дерутся (?) вместе с ней, пока не достигнут для нее то, чего она желает, потому что они придерживаются одного образа действий и прелюбодействуют друг с другом. Если она рассердится на него, или он надоест ей, или она полюбит другого, то этого отпускает домой и никто кроме нее не сможет освободить его, потому что она препятствует этому, будь он с ней или нет.

У этого города есть удивительный по целебным свойствам горячий источник, вытекающий из пещеры на высокой горе. В пещеру человек не может подниматься, вода течет к десяти домам, выстроенным из дикого камня; семь—для мужчин и три для женщин. Вода зимой очень горячая, а летом она становится холоднее. На этой горе водятся черные, рыжие и пестрые лисы; их трудно поймать, потому что они укрываются между деревьями и редко спускаются на равнину. Они—самые терпеливые к снегу звери, как и другие, которые водятся на этой горе, потому что снег лежит там большую часть года.

У них много городов, которых мы не упомянули, куда не доходил никто из мусульман или других, кто бы принес о них достоверные сведения, потому что они далеко на востоке, туда никто не добирается, ни купец, ни кто-либо другой.

*Титулы царей Хорасана, Востока (Машрика), тюрок
и прилегающих к ним областей*

Царь Нишапура—Кайан²⁶, царь Мерва—Махуйя, царь Са-рахса—Развийа (Разуйа), царь Абиварда—Бахмана, царь Нисы—Иран (или Айран), царь Гурджистана—Иязан Банда (?), царь Марваруза—Кайлан (или Гилан?), царь Забулистана—Фируз, царь Кабула—Кабул-шах, царь Тирмиза—Тирмиз-шах, царь Бамийана—Шир-Бамийан, царь Согда—Ихшид²⁷, царь Ферганы также—Ихшид, царь Рубшана (?) Рубшан-шах, (?) царь Джурджана—Кукабар-худа, царь Хуваризма—Хуваризм-шах, царь Ханаша—Ханаш Килан (или Гилан), царь Бухары—Бухара-худа, царь Усрушаны—Афшин, царь Самарканда—Тархун, царь Сиджистана и страны ад-Давар—Занбил, царь Герата, Бушинджа и Базгиса-Нараран (?), царь Киша и ар-Руххаджа—Бандун, царь Мавераннахра—Шар-шах. Что касается царей тюрок, то это: Хилуб-хакан²⁸, Хабгун-Шабах-хакан, Санджабир (или Санджар)-хакан, Мабус Хакан, Файруз (или Фируз)-хакан.

А их мелкие правители—Тархан-Бузург, Джур-Такин, Йамрун, Сахран, Гурак. Завершена книга славословием Аллаху Всевышнему.

До этого места²⁹ (простирается) сочинение Ахмада ибн Му-

хаммада ибн Исхака ал-Хамадани, прозываемого Ибн ал-Факих, из книги «Сведения о странах». Слава Аллаху, господу миров и да благославит Аллах своего пророка Мухаммада, печать пророков и посланника господи миров. Мы сообщаем в этих местах (книги) некоторые вещи, не сообщенные в «Сведениях о странах», именно два послания (рисала), оба написанные к нам Абу Дулафом Мисаром ибн ал-Мухалхилем ал-Баназии; в одном из них (из их обоих) он рассказал сообщения о турках, об Индии и о других (странах), как очевидец этого, а в другом (послании) (он сообщил) вещи, которые он видел и свидетелем которых был в целом ряде стран, достойные, чтобы мы отметили их в этой книге, так как они относятся к ее теме (научной области) и также (мы присоединяем) книгу из той же области, которую составил Ахмад ибн Фадлан ибн Рашид ибн Хаммад, клиент Мухаммада ибн Сулаймана ал-Хашими, содержащую сведения о турках, хазарах, русах, славянах, башкирах (башгирд) и других, касающуюся того, при чем сам он присутствовал и что сам наблюдал, так как ал-Муктадир биллах³⁰ отправил его в страну славян в триста девятом году, по просьбе их царя об этом и так как он (царь) имел стремление к исламу. Итак он (Ибн Фадлан) рассказал все, свидетелем чего он сам был в этих странах, как собственными глазами видевший и смотревший. Да благославит Аллах Мухаммада, своего пророка избранного и да умиротворит (его) миром.

Послание (рисала) первое, которое написал к нам Абу Дулаф Масуд (читай: Мисар) ибн ал-Мухалхил ал-Баназии, сообщая о том, свидетелем чего он был и что видел в стране турок, в Индии и в Китае.—Воистину, когда я увидел, что вы оба, о мои господа и мои покровители, чьим рабом я являюсь, да продлит Аллах остаток вашей жизни, страстно желаете (иметь) сочинение и стремитесь (иметь) произведение, я не хочу оставить (без внимания) ваше желание (разрешение) и закон вашей мудрости без чего-либо полезного, что было бы представлено (мною) вниманию вас обоих, и без диковинок, в которые ввергли меня приключения, чтобы было ясно содержание того, что вы оба воспринимаете слухом и того, что сердце дает понять для восприятия читающих его³¹.

Итак, я начал, после хвалы Аллаху и славословия его про рокам, рассказывать о путях на востоке, различиях в надзоре за ними, их принадлежности и различия в их состоянии, об их храмах, о надменности их владетелей и кротости их народов, о степенях власти имущих у них, потому что знание этого обостряет разум и нужно в жизни. Отметил им Аллах—«велик он и славен»—людей проникательных и рассудительных, и сделал обязательным для тех, у кого есть ум и зрение. И сказал Он, да славится

его имя: «Разве они не ходили по земле и не видели, каков был конец тех, кто был до них? Они были мощнее их силой, и взрыли землю, и заселили ее больше, чем заселили они. Пришли к ним их посланники с ясными знаменьями. Аллах не был таков, чтобы их тиранить, но они сами себя тиранили»³². И сделал Он это обязанностью и сделал необходимостью идти по далеким путям. Я думаю, что вы потрудились на этом пути ради воздаяния и пожелали оставить добрую память, я решил помочь вам ради возникшего между нами братства и утвердившейся симпатии, молился об удаче, сторонился промахов. Он господин моего счастья (...?), он могущественный, мудрый. Когда стала далекой от меня родина после странствий по земле и путь привел меня в Хорасан, я увидел его царя, облеченного властью над ним, Насра ибн Ахмада ибн Исма'ила ибн Ахмада³³, могущественного, имеющего большую власть, рядом с которым малы великие и у которого становится легкими весы сильных. У него я обнаружил послов, Фалина ибн аш-Шухайра, царя Китая, стремящихся устроить с ним брачный союз и завести с ним дружбу. Они сватали его дочь, но он отказал и осудил это, ссылаясь на шариат. Но когда он отказался от этого, его стали уговаривать женить одного из сыновей на дочери китайского царя, и он согласился. Я воспользовался случаем отправиться с ними в страну Китая, и мы отправились по стране тюрок.

Первым племенем, к которому мы добрались, пройдя мусульманские города Хорасан и Маверанахра, было племя под названием Хазках³⁴, и прошли в течение месяца, питаясь пшеницей и ячменем, затем добрались до племени, известного под названием Тахфак (где) мы питались ячменем и просом, мясом разных животных и степными растениями. Двадцать дней мы шли в спокойствии и безопасности. Жители там повинуются царю Китая и платят дань (племеню) Хазках из-за своей близости к землям ислама, который они приняли. Они в большинстве случаев сговариваются с теми для набегов на живущих далеко язычников.

Затем я добрался до племени, называемого Наджа, там мы питались (?) просом, чечевицей, горохом; среди них мы благополучно путешествовали месяц. Они—язычники, подчиняются ат-Тахта, поклоняются своему царю, чтут коров, которых они не держат и не владеют ими из-за почтения к ним. В этой стране много винограда, смоквы, черного кизила, есть разновидность дерева, которое не горит, из этого дерева сделаны их идолы.

Затем мы прошли к племени под названием Баджанак (печенеги). Они длиннородые, усагие (?) варвары, одни из них нападают на других. Мужчина у них ложится с женщиной посреди дороги, едят они только просо. Среди них мы двигались двенадцать дней. Нам сообщили, что их страна большая, на се-

вере она граничит со страной Сакалибов (славян), а дань (харадж) они не платят никому.

Затем мы двинулись к племени Джакл (джакал?). Они едят только ячмень, горох и баранину. Верблюдов они не режут и коров не убивают, в их стране этого нет. Одежда у них из шерсти и шкур, другого они не носят; среди них есть немного христиан, у них красивые лица. Мужчина женится на своей дочери, сестре и других близких родственницах. Они не маги (огнепоклонники), это у них такой брачный закон. Они поклоняются Канопусу, Сатурну, созвездиям Близнецов, Медведице, Полярной звезде. Сириус они называют ал-Иаманийе (Йеменский)—Господин Господ. Они скромны, не причиняют зла, и все гюркские племена, обитающие вокруг них, похищают их и хотят ими владеть. У них есть растение, называемое ал-килкан, приятного вкуса, которое варят вместе с мясом. У них рудники: ал-Баззахра—(безоаровый камень)³⁵ и джибах ал-Хутурхан? Там разводят крупный рогатый скот. Они делают из крови и ....? вино, которое сильно опьяняет. Дома их из дерева и кости, царя у них нет. Их страну мы пересекли за сорок дней в безопасности, там была засуха.

Затем мы ушли от них, достигли племени, известного как ал-Баградж. Его обитатели носят усы, но не имеют бород, они очень хорошо быются на копьях, как конные, так и пешие. У них могущественный царь, и говорят, что он Алид из потомков Иахьи ибн Зайда, и что у него есть позолоченный Коран, на переплете которого написаны стихи, оплакивающая элегия (?) о Зайде, да пребудет над ним мир. Они поклоняются этому Корону, а Зайд для них—царь арабов, а Али ибн Аби Талиб³⁶—бог арабов, и никого не ставят над собой царем, кроме потомков Али. А когда они обращаются к небу, открывают рты и выпучивают глаза, говорят, что бог арабов спускается с него и поднимается на него. И удивительно, что те цари, которым они дают управлять собой,—потомки Зайда—бородатые, с прямыми (?) носами и широкими глазами. Пища их—просо и мясо баранов-самцов, в их стране нет ни коров, ни коз, одежда у них из войлока и они носят только такую. Они считают нужным коптить ее над огнем (?...). Среди них мы двигались месяц в страхе и боязни, мы им отдали десятую часть всего, что у нас было.

Затем мы оказались у племени, известного под названием Тиббет, и двигались, пересекая его, сорок дней в безопасности и спокойствии. Они питаются пшеницей, ячменем, бобами, разными видами мяса и рыбы, овощей, винограда, фруктов, носят они всяческую одежду. У них есть большой город, (выстроенный) из тростника, в нем капище из крашенных коровьих шкур, в котором идолы (сделанные) из рогов нарвала и мускусных газелей. Там живут мусульмане, иудеи, христиане, маги, индусы, они платят

подать (харадж) алиду из Баграджа. Они избирают царя только по жребию; за преступления и нарушения у них сажают в тюрьму, а молятся они в сторону нашей киблы.

От них мы попали к племени, известному под названием Кимак (или Каймак), жилища их из кожи, едят они горох, бобы, мясо самцов баранов и козлов, самок у них не режут, виноград у них—половина виноградины белая, половина черная.

У них имеются магнитные камни для воды и ими они, когда хотят, вызывают дождь. У них золотые рудники, на равнине, они находят золото кусками, есть и алмазы, которые вымывает поток, есть растение сладкого вкуса, усыпляющее и приводящее в забытие, у них есть своя письменность, нет царя и нет капища. Тому, кто среди них проживает восемьдесят лет, они поклоняются, если только у него нет увечья или видимого изъяна.

Среди них мы двигались тридцать пять дней, затем мы добрались до племени, называемого ал-Гузз (огузы). У них город из камня, дерева и тростника и храм без идолов. У них есть могущественный царь, собирающий с них подать (харадж), у них торговля с Индией и Китаем, едят только пшеницу; овощей у них нет, едят баранину и козлятину как самцов, так и самок. Одеваются в лен и шкуры и не носят шерсти. У них есть белые камни, помогающие при коликах, и красные, если провести ими по мечу, меч ничего не режет. Среди них мы двигались месяц благополучно и в безопасности.

После них мы попали к племени под названием ат-Тогузгуз (токузгузы). Они едят зарезанное и не зарезанное, носят хлопок и войлок, капища у них нет, чтут лошадей и умело с ними обращаются, у них есть камень, останавливающий кровь, если его подвесить у того, у кого кровотечение из носа, или при другом кровотечении. У них праздник, когда появляется радуга. Молятся они на заход солнца. Перья из тростника. Письменность (?) у них черного цвета.

Среди них мы двигались двадцать дней в сильном страхе, затем добрались до племени, называемом Хархин. Они едят просо, рис, говядину, козлятину, баранину и другие виды мяса, кроме верблюжьего. У них есть капище и письменность. Они рассудительны и осмотрительны, светильник они не тушат, пока не сторит то, что дает жизнь этому огню. У них существует размеренная речь, которой они говорят во время молитв. У них немного мускуса. В году у них три праздника, знамена у них зеленые, молятся они на юг, чтут Сатурн и Венеру, а Марс считают дурным предзнаменованием, падают ниц перед родившимся младенцем и прислуживают беременным, пока они не родят. Носят всевозможную одежду. У них есть товары и знают они измерение времени и счет времен года. В их стране много львов. У них есть

камни, светящиеся ночью, с ними они обходятся без светильников, причем светятся только в их стране. У них знающий царь, которому подчиняются без принуждения, перед ним сидят только достигшие сорока лет. Среди них мы двигались месяц в безопасности и спокойствии.

Затем мы добрались до племени под названием «ал-Харлах» (Карлуков)³⁷, они едят горох и чечевицу, а из проса делают напиток, не едят соленое мясо, одеваются в шерсть, у них есть капище, на стенах которого изображения предыдущих царей и дом из дерева, которое не горит, такого дерева в их стране много. Несправедливость и насилие среди них открыто видны, одни из них нападают на других, и прелюбодеяние среди них открыто и не воспрещается. Они азартные игроки: один может играть с другим на свою жену, дочь, сына, мать. Пока они на месте игры, проигранного можно выкупить и отпустить, но если игрок уходит выиграв, то проигранное отходит к нему, он продает это купцам, как хочет. Красота у их женщин заметна и испорченность тоже. Ревности у них мало. Жена старейшины или того, кто ниже, или его дочь, или сестра приходит к караванам, прибывшим в страну, показывают лица; если какой-либо человек ей нравится, она ведет его в дом и селит у себя, хорошо с ним обращается, заставляет ему прислуживать мужа, детей, братьев; муж к ней не приближается, пока тот, кого она хочет, живет у нее, кроме как для удовлетворения надобности, а затем он уходит, а она и ее избранник едят и пьют. Это значит: муж это не позорит и не осуждает. У них есть праздник, в который они носят парчу (алдибадж), а тот, кто не в состоянии ее носить, прикрепляет к своей одежде лоскуток из нее. У них есть рудник серебра, которое извлекается ртутью, У них есть дерево вроде мироболана (алхалилдж) с прямым стволом; если его соком помазать воспаленную опухоль, тотчас ее исцеляет. У них есть огромный камень, которому они поклоняются, около которого судят и которому приносят жертву, камень зеленый сулка?

Среди них мы двигались двадцать пять дней в безопасности и добрались до племени, называемого Хатлах, среди его членов мы двигались десять дней. Они едят только пшеницу, едят все виды мяса животных, не зарезанных как положено. Среди всех племен тюрков я не видел доблестнее их, они захватывают тех, кто уцелел; они женятся на сестрах, и женщина выходит замуж только за одного мужа, если он умрет, больше замуж не выходит. Они рассудительны и смысленны. Того, кто в их стране прелюбодействовал, они сжигают вместе с той, с кем он прелюбодействовал. Развода у них нет, а калым—все имущество мужчины и год служить святому (?). Убийство у них карается кровной мезтью (кисас), а за раны берут виру; если раненый умер.

когда вира уже выплачена, то его кровь не считается. Их царь осуждает зло и не женится, а если женится, его убивают.

Затем добрались до племени под названием ал-Хитан (или ал-Хайтан), они едят ячмень, горох, а мясо едят только от зарезанного и женятся по правилам Прэвила у них разумные, по которым идет управление. Царя у них нет, а каждый десяток из них обращается к своему старейшине, у кого есть и ум и суждение, к нему идут со спорами и принимают то, что он скажет. Они не обижают тех, кто проезжает мимо, и не убивают их. У них есть капище, где они пребывают неотлучно месяц, меньше или больше, не носят ничего окрашенного. У них хороший мкусус. но только пока он находится в этой стране, а если его вывезти оттуда, он меняется. У них много овощей и большинство их имеет полезные свойства. Там водятся змеи, убивающие того, кто на них посмотрит, но только в определенный срок, от которого нет отступлений. У них есть камни, успокаивающие лихорадку, в других странах они не действуют. У них хороший безаровый камень воскового цвета с зелеными прожилками. Среди них мы двигались двадцать дней.

Затем мы добрались до страны, называемой Бахи (?), там много финиковых пальм, овощей и обширные виноградники. Там есть город и села, правление, кочевники и оседлые, а царь их носит титул «Бахи» (?). В их городе проживают мусульмане, иудеи, христиане, маги (зороострийцы), индусы, идолопоклонники. У них есть праздники; у них есть зеленые камни, помогающие от болезни глаза, и красные, помогающие от боли в селезенке. У них есть яркое индиго, которое не тонет в воде.

Среди них мы двигались сорок дней в безопасности, но в страхе и добрались до местности под названием ал-Калиб (или ал-Кулайб) в пустыне арабов, которые остались от Туббы, когда он шел в поход на Китай³⁸. У них есть летние и зимние стоянки, много пальм в песках, разные источники. Они говорят на старом арабском языке и другого не знают, а пишут по-химьяритски³⁹, и не знают нашей письменности. Они поклоняются идолам. Их царь—из членов одной из семьи и царя из других семей не выбирают, у них есть закон и запрет прелюбодеяния и разврата. У них хороший напиток из фиников, а их царь обменивается подарками с китайским царем. Среди них мы двигались месяц в страхе и с риском.

Затем мы добрались до заставы; это песчаный город, где находятся стражники китайского царя, там спрашивают разрешения для въезда в Китай тюркские племена и другие. Там мы находились три дня в гостях у царя, и у каждой фарсанговой отметки он менял нам лошадей. Затем мы добрались до долины, там за нас и спросили разрешения, перед нами были посланники,

и нам позлолили, когда мы пробыли в этой долине—а это самая лучшая страна Аллаха—три дня, пользуясь гостеприимством царя; затем мы пересекли долину, двигались целый день и подошли к городу Сандабиль⁴⁰, там укрепленная столица и в нем резиденция царства, и на расстоянии одного перехода (мархала) от нее переночевали.

Затем мы шли целый день и на закате прибыли в нее. Это большой город размером в день пути, в нем шестьдесят улиц, каждая улица выходит к царскому дворцу, затем к одной из его дверей. Высота его стены—девять локтей, и ширина—девять локтей. А у начала стены большая река, разделяющаяся на шестьдесят протоков, каждый из которых течет к одним из ворот, где стоит мельница, и льется вниз, а затем на землю. Затем половина идет под стену и орошает сады, а половина возвращается в город и поит жителей той улицы до дома царя, затем выходит на улицу, другую и вытекает из города. На каждой улице две реки, на каждом пространстве два протока навстречу друг другу; входящий их поит, а выходящий уносит их отбросы. У них большой храм, говорят, что он больше иерусалимской мечети, в нем статуи, изображения, идолы и большой Будда. У них удивительные правила и совершенные законы. Они не забивают (животных) и не едят мяса вообще, а если кто-нибудь из них убил животное—его убивают. Это столица индусов и тюрок вместе. Я входил к их царю и нашел его сведущим в своих делах, совершенным во мнении. Посланцы говорили с ним о том, ради чего приехали—чтобы он (царь) выдал дочь замуж за Нуха ибн Насра. Он на это согласился и хорошо обошелся со мной и с посланцами. И мы жили у него в гостях, пока дела женщины не были завершены и не было готово то, что он ей снарядил. Затем он поручил ее двумстам слугам и гремстам невольницам из особых слуг и невольниц, и она была отвезена в Хорасан к Нуху ибн Насру. У него родился от нее Абд ал-Малик. До ее приезда (331 г. х./943 г.) умер Наср ибн Ахмад и царство перешло к Нуху ибн Насру, и в ней он увидел благословение. До нас дошло, что Наср сделал себе могилу за десять лет до кончины, потому, что при рождении был определен срок его жизни, время завершения его и то, что он умрет от чохотки. Ему сообщили день, в который он умрет, и в день своей смерти он выехал за Бухару, сказав людям, что в тот день он будет мертв, и приказал им приготовить, что нужно для оплакивания при несчастье; чтобы представить, как они будут это делать после его смерти. Перед ним прошли тысячи безбородых гулямов-тюрок, одетых в черное, разорвавших одежду на груди, посыпавших голову пылью. За ними последовало около двух тысяч невольниц из разных народов и языков в том же виде. Вслед за ним прошло все

гойско и знать, выделяясь своей осанкой и красотой своих неоседланных скакунов, у которых гривы и лбы были окрашены черным, головы посыпаны пылью. За ними последовали подданные и купцы в печали, с плачем, воплями, вместе с детьми и женами, за ними наемные войска, погонщики, носильщики, каждая группа из них изменила свою одежду, отличив себя каким-то ее видом, затем перед ним прошли его дети, босые, с непокрытыми головами, посыпанными пылью, а с ними главные писцы, лучшие слуги, главные военачальники. Затем в печали прошли судьи, ученые (?), законоведы, ученые. Он достал (?) свернутый свиток и приказал судьям, ученым, законоведам, писцам и другим поставить свои печати, и приказал своему сыну Нуху сделать после его смерти то, что (записано) в нем. Затем он распорядился принести похлебки в чашке из желтого фарфора, съел оттуда немного, затем его глаза увлажнились, он восхвалял Аллаха всевышнего, произнес формулу вероисповедения, сказав: «Это последняя пища из вашего мира», пошел к своей могиле, вошел в нее, затем он прочел десять стихов (из Корана), чтобы отдать душу, затем тело стало неподвижным и он умер, да помилует его Аллах, а власть принял его сын Нух.

Нам кажется, что этот рассказ верен, потому что наш рассказчик так рассказывал, и мы просим Аллаха всевышнего не гневаться. Он говорил: «В Сандабиле, городе Китая, я пробыл некоторое время, иногда встречал его царя, он кое о чем говорил со мной, спрашивал о делах мусульманских стран, затем я попросил разрешения уехать, и он мне позволил, благодетельствовав, когда я уже был не нужен. И я вышел к побережью, направляясь к Кале, первому индийскому городу, к концу пути кораблей (?), дальше они пройти не могут и тонут.

Когда я до него добрался, увидел, что он большой, неприступный, с высокой стеной, многими садами, богатый водой. Там я обнаружил рудник олова, которого во всем мире нет, кроме как там.

В этой крепости куются мечи, известные как «ал-Кал'ийа», это старые индийские (мечи). Жители этой крепости затворяются против своего царя, когда хотят, а когда хотят—повинуются. У них такой же порядок, как у китайцев, которые не закалывают животных. Во всех климатах земли нет рудника олова (называемого Кали), кроме как в этой крепости. От нее до города Китая триста фарсахов. Вокруг нее города, рустаки (волости) и деревни. У них есть и законы, и тюрьмы, и преступления. Едят они пшеницу, финики. Все овощи у них продаются на вес, а хлебные лепешки продаются поштучно, бань у них нет, зато есть горячие источники, где они моются. Их дирхем весит $\frac{2}{3}$ нашего и известен как «ал-Фахзи». У них есть мелкие монеты фельсы, кото-

рыми они расплачиваются и которые носят при себе. Жители Синда⁴¹ одеваются в ценные китайские (ткани), а его царь ниже царя Китая и подчиняется ему. Его кибла в сторону китайского царя. Там он имеет свой храм.

Оттуда я вышел к стране, называемой Страной Перца («Баллад-ал-Фулфул»), и видел само растение, это обыкновенное дерево, под которым все время вода. Если подует ветер, то что на нем, осыпается, поэтому он морщится (?). Собирают его с поверхности воды, на него есть особая подать царю. Деревья ничейные, без владетеля, а плоды на них не исчезают ни зимой, ни летом, это грозди. Когда солнце становится жарким, гроздь закрывают несколько листьев, чтобы не сгорела на солнце, а когда солнце уходит, отходят и листья от грозди. Оттуда я попал к подножию камфары, это подножие большой горы («Джабал»), на ней города, выходящие на море, это Камирун, к нему возводится сырое алоэ, известное как камирунское благовонное алоэ (ал-Мандал ал-камируни). Там еще город под названием Кумариан (Кимар), к нему возводится Кумарское алоэ. Там есть город под названием ас-Санаф, к нему возводится Санафское алоэ. А на другом подножии этой горы, с севера, город под названием ас-Саймур (или ас-Симур). Его жители наделены красотой, потому что они произошли от смешания тюрков и китайцев, поэтому они и красивы. Туда идет торговля тюрков, к нему возводится Саймурский мускус, хотя он не оттуда (...), у них есть храм над горным проходом и он перекрыт. Там идолы из бирюзы и граната. У них есть мелкие царьки и носят они то же, что и китайцы. Здесь есть синагоги, церкви, мечети, храмы огня. Они не режут (животных) и не едят рыбы и яиц. Среди них есть разновидность, которая ест забоданных и разбившихся животных, но не ест умерших от насилия.

И мы вышли к городу, называемому «Джаджали», на вершине горы, наполовину выходящей на море и наполовину—на сушу. У них такой же царь, как и в Кале (?), они едят пшеницу, едят яйца и не едят рыбы и не режут (животных). У них большой храм, который один устоял перед ал-Искандером⁴² в стране индусов. Туда привозят корицу и оттуда вывозят, обработав во все стороны. Коричное дерево растет свободно, без владельца. Одеваются они так же, как и жители Кале, но в свои праздники они украшают себя йеменскими тканями и из звезд чтут Сердце льва (Регулус). Там имеется дом наблюдений, они обладают точным счетом, полным знанием звезд, а в их характере преобладает воображение.

Оттуда я вышел к городу, называемому Кашмир, большому, с крепкими стенами и ровом, он равен половине Сандабиля—города китайцев. Его царь выше царя Кала и ему больше подчи-

няются. У них праздники отмечают во время новолуний и во время спуска обоих светил...⁴³. У них большая обсерватория в здании, сделанном из китайского железа, на которое не действует время. Они чтут Плеяды, едят пшеницу, соленую рыбу, но не едят яиц и не режут (животных).

От них я двинулся в Кабул, шел месяц, пока не добрался до его крепости, известной, как Табан⁴⁴. Этот город расположен среди гор, которые окружают его кольцом в тридцать фарсахов, и войти туда никто не может, кроме как по позволению, так как там есть узкое место, сделаны ворота и поручено людям их охранять, никто без позволения не входит. В этом городе много мироболана и вся вода в деревнях и рустаках, которые в пределах гор, течет из города. Они отличаются от царя Китая тем, что забивают животных, едят рыбу и яйца, мучают животных, они убивают друг друга. У них есть храм.

И я вышел из Кабула к берегам Индии, свернул налево и оказался в местности, известной, как Мандукин (или Мандукайн) с зарослями из тростника и сандалового дерева, отсюда вывозится мел. Когда стебли высохнут и подует ветер, они трутся друг о друга и от трения нагреваются, вспыхивает огонь и, бывает, выгорает на пятьдесят фарсахов и больше. Это и есть тот мел, который вывозят во все страны света, получающийся от пожара этих стеблей. А тот хороший мел, мискаль которого стоит сто и более мискалей—это то, что выходит из сердцевины стеблей, когда их трясут, он очень ценный. Нам неизвестно, что некоторые сорта мела, которые вывозят в остальные страны, продают как индийскую тутию (окись цинка), хотя это не так, потому что индийская тутия—это сажа (окисел) свинца ал-Кал'и. Его количество доходит каждый год до трех, четырех, пяти маннов⁴⁵, не превышая этого. Манн продается от пяти тысяч дирхемов до тысячи динаров.

Из этого города я отправился к городу, называемому «ал-Кулм», у его жителей есть храм, где нет ни идола, ни статуи. Там заросли дерева тик, это дерево чрезвычайно большое и высокое, может быть больше ста локтей. Там очень много бамбука и еще тростника. Там еще есть «ас-сандарус»⁴⁶, но его мало и он плохой по качеству. Хороший бывает в Китае, он продается у восточных ворот города. Ас-сандарус—лучшая и самая дорогая из разновидностей серы (!...), он как магнит, притягивает любую вещь, если его нагреть трением. У них есть камни, известные как санданийские, при помощи их делают мечи. Столбы в их домах из связок хребтов рыб, их они не едят и не режут (животных). Большинство их ест мертвечину. Его жители выбирают для Китая (?) царя, если умирает их царь. И нет в Индии врачевания, кроме как в этом городе. Там делают посуду, продающуюся в

наших странах за китайский, хотя она не китайская, потому что китайская глина тверже и лучше выдерживает огонь, а глина этого города, где делается посуда, похожая на китайскую, не выдерживает трех дней накаливания, а китайская глина выдерживает десять дней и больше. Фаянс из этого каолина, что из Китая, и другие сорта—прозрачные и непрозрачные, изготавливаются в стране персов из щебня, извести, олова, графита и стекла; делается на двух видах мочи (?!), выдувается и изготавливается при помощи щипцов так же, как из стекла выдуваются чаши и другая посуда. Из этого города ездят в Оман, там произрастает слабодействующий ремень, но китайский лучше его. Ревень—это тыква, которая там растет, а его листья известны как индийский «аш-шазидж», туда добавляются некоторые виды алоэ, камфоры, ладана и «кожуры». Алоэ растет на островах за линией экватора и туда, где оно растет, никто не добирался и никто не знает, каково его растение, что это за дерево. Никто не описывает, как выглядят листья дерева алоэ, в северном направлении их выносит вода, то, что отрывается и доходит до берега во влажном виде, собирается в Кали или в Камируне или в «стране перца», или в ас-Санафе, или в Камариане, или на других берегах. Если он попадает под северный ветер—навсегда остается влажным, не изменяется и известен, как «ал-Камируни ал-мандали». А тот, что высыхает в море—«индийский», плотный, тяжелый. Проверить его можно, попилив над водой, если опилки плавают и не тонут, то это не индийский, а если тонут, то это индийский, лучше которого нельзя желать. В то, что...⁴⁸ на своем месте и сгнило в море—Кумарийский, а то, что сгнило на месте и море уже принесло гнилым—Санфский. Цари этих «ал-Мараки» берут десятину («ал-ушр») с тех, кто собирает алоэ на берегах и в море. Камфора же—на подножии горы между этим городом и Мандурикайн (?), на море. Это сердцевина дерева, его разрезают, и внутри находится камфора, иногда она жидкая, иногда застывшая, потому что это—смола из сердцевины этого дерева. Там есть мироболан, но его мало. Кабульский—лучше его, потому что Кабул далеко от моря. Все виды мироболана—одно и то же и все это кустарники. То, что разбрасывает ветер и что не успевает созреть—это желтый, он кислый, холодный, а то, что созревает и убирается вовремя—это кабульский, сладкий, горячий, а то, что оставляется на кусте до зимы, пока не почернеет—это черный, горький, горячий. Там рудник желтой серы и рудник меди, из окисла которой получается хороший цинк и все виды цинка получаются из окисла меди, кроме индийского, он, как мы упомянули, из окисла олова Кали. Воду в этом городе и в Мандури-тайн («Мандурикин» или Мандурикайн)⁴⁹ берут из цистерн, в которых запасается дождевая вода, там ничего не растет, кроме

тыквы-ревеня—он растет между колючками. Есть у них еще арбузы, но их очень мало, и там есть (канбил?), который падает с неба, и тот, кто ищет корову и козла, найдет самое хорошее⁵⁰.

И из городов побережья я двинулся в Мультан. Это последний город индусов рядом с Китаем и первый с нашей стороны, он примыкает к земле ас-Синд. Это большой город, пользующийся славой у индусов и китайцев, потому что он—место их паломничества и поклонения, как у нас Мекка, а у иудеев и христиан—Иерусалим. Там огромный купол и самый большой идол. Высота купола—триста локтей к небу, а высота идола внутри его—сто локтей, и от его головы до вершины купола сто локтей, а от его ног до земли—сто локтей. Он висит в воздухе без опоры снизу, на которой бы он стоял; и без привязи сверху, на которой бы он висел. Здесь ты подумаешь, что Абу Дулаф сказал, что не соответствует истине, потому что этого идола упоминал ал-Мада'ини⁵¹ в «Завоеваниях Синда и Инда» и сообщал, что длина его двадцать локтей и не иначе. Сказал Абу Дулаф: «Страна эта в руках Иахьи ибн Мухаммада Омейяда, он же владыка ал-Мансуры, и весь Синд в его руках и власть (ал-Даула) в Мультане принадлежит мусульманам, и владельцы его земель—потомки Омара ибн Али аби Талиба, да будет доволен им Аллах. И соборная мечеть присоединена к этому куполу. Там распространен ислам и приказ делать благодеяния, а запрет порицаемого там полный. Оттуда я вышел к ал-Мансуре, это крепость Синда, в ней находится омейядский наместник, владеет им, устанавливает границы и владеет всем Синдом, и сушей и морем. Оттуда до моря пятьдесят фарсахов, на его берегу город Дабил (Дайбул) и Кайбайа (?), в нем наместничает (?) ал-Кибани? Приморские города Хабан, Балхара, Каннудж, Сандан, Самара и Аркамари.

Из Мансуры я вышел в На'аин⁵², это обширная страна, ее жители платят земельную подать («харадж») омейяду и владельцу золотого здания, это здание из золота в пустыне, в четырех фарсах. Когда вокруг идет снег, на дом снег не падает. В этом здании наблюдают за звездами, это славное здание, в нем индусы и маги (зороастрийцы). Пустыня известна, как пустыня Заратустры магов. Жители этих стран говорят об этой пустыне, что если из нее выходит человек, чтобы захватить государство, то он непобедим и войско его не знает поражений, куда бы он ни направлялся.

Оттуда—в шахр Давар⁵³, оттуда...⁵⁴, оттуда в Газнин, развилка дорог: путь, поворачивающий направо—в Бамийан⁵⁵ и Хутталан⁵⁶ и Хорасан, а путь в сторону Киблы—в Буст, затем в Сиджистан, правителем Сиджистана, когда я туда прибыл, был Абу Джа'фар Мухаммад ибн Ахмад ибн ал-Лайс, а мать его Ба-

нуйа—сестра Иа'куба ибн ал-Лайса. Он философ, умный, щедрый, благородный, в каждом селении у него есть мастерская (тираз)⁵⁷, где делают одежду и снаряжение. Каждый день он одаривает одного из своих посетителей почетной одеждой, пятью тысячами дирхемов, лошадью из Нубии, матрацем, креслом с двумя «масурата» и двумя подушками. Из этого делается тюк и вручается посетителю хранителем. Слава Аллаху, Господу миров, и да благословит Аллах своего пророка и его пречистое семейство».

2. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

Ի ԲՆ ԱԼ-ՖԱԿԻՆԻ ԵՎ ԱՐՈՒ ԴՈՒԱՅԻ ՉԸՐԱՏԱՐԱԿՎԱՍԾ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՄԵՇՇԵԴՅԱՆ ՁԵՌԱԳՐԻՑ

Ա մ փ ո փ ու մ

Ի բն ալ-Ֆակիհը արաբ աշխարհագրութեան Թ դարի դպրոցի կարկառուն դեմքերից է, իսկ Արու Դուլաֆը, որն ապրել է Ժ դարի կեսերին, հայտնի է որպես ճանապարհորդ աշխարհագրագետ:

Ի բն ալ-Ֆակիհն իր աշխատությունը գրել է մոտավորապես 903 թվականին: Նրա աշխարհագրական երկը ունեցել է ընդարձակ խմբագրություն, որից Ալի ալ-Շալգարին կազմել է համառոտ խմբագրությունը մոտավորապես 1022-ին, և հրատարակված է «Գիրք երկրների մասին» (Քիտաբ ալ-բուլդան) վերնագրով:

Սակայն 1923 թվականին Իրանի Մեշհեդ քաղաքում հայտնաբերվեց նրա ընդարձակ խմբագրության երկրորդ մասը, որն ալ-բուլդանների ուսումնասիրության առարկա դարձավ: Այդ ձեռագրում, բացի Ի բն ալ-Ֆակիհի ընդարձակ խմբագրության երկրորդ մասից, կային նաև Արու Դուլաֆի երկու թղթերը (ոխսալա, նամակ) և Ի բն Ֆադլանի աշխարհագրական երկը: Ձեռագրում Ի բն ալ-Ֆակիհի այս ընդարձակ խմբագրությունը կոչվում է «Տեղեկություններ երկրների մասին» (Ախբար ալ-բուլդան):

Հեղինակը 1979-ին Մեշհեդյան ձեռագրից հրատարակել է Ի բն ալ-Ֆակիհի՝ Միջագետքի ու Պարսկաստանի որոշ նահանգների վերաբերյալ գլուխներ: Այստեղ հրատարակում ենք Ի բն ալ-Ֆակիհի ընդարձակ խմբագրությունից մի գլուխ, որը վերաբերում է Միջին Ասիայում ապրող թյուրք ցեղերին: Ներկայացվող գլխում կարևոր տեղեկություններ կան այդ ցեղերի կենցաղի, բարքերի, կրոնի և այլ հատկանիշների մասին: Դրանք այն ցեղերն են, որոնց մի մասը (օղուղներ) ԺԱ դարի կեսերին

ասպատակեց Միջին ու Մերձավոր արևելքի քաղաքակիրթ երկրները: Տպագրվում է նաև Արու Դուլաֆի առաջին թուղթը (սխալա), ուր խոսվում է նրա թուրքեստան, Զինաստան ու Հնդկաստան կատարած ուղևորության մասին:

ПРИМЕЧАНИЯ

1 Ibn al-Fakih al-Hamadani, Kitab al-Boldan, edidit M. J. De Goeje, pars V, Lugduni Batavorum, 1885 (в дальнейшем — Ибн ал-Факих, ал-Булдан...).

2 Вторая Записка Абу Дулафа. Изд. текста, пер., введ. и коммент. П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова, М., 1960; О. В. Цкитишвили, К истории города Багдада, Материалы к истории возникновения и развития феодального города на Ближнем Востоке, Тбилиси, 1968; Валидов А. З., Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха, предст. акад. Бартольдом, ИРАН СССР, Сер. IV, т. 21, Пг, 1924; Путешествие ибн Фадлана на Волгу, под ред. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939; А. П. Ковалевский, Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг., Харьков, 1956; «Ленинградская правда», 11.IV.1937. С. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur, (GAL), Bd. I, s. 227 Weimar, 1898. GAL, Bd. II, Berlin, 1902, s. 519. SB. Bd I, s. 405. Mustafa ibn Abdallah katib Jelebi, instruxit G. Flugel, London-Ireland, MDCCC, p. 510, Gibb Memorial Series, „GMS“ ETW, vol. VI. Yaqut's Irshad al-'arib ila ma'arif al-adib, text ed. by D. S. Margolouth, Leyden-London, 1909, p. 63. Yaqut's Dictionary of Learned Men, „Mo'gam al-Odaba“, vol. V, Cairo, 1939. J. E. Sarkis, Dictionnaire Encyclopaedique de bibliographie arabe, Le Caire, 1930, p. 206.

3 Abu'l Kasim Obaidallah ibn Khordadbeh. Kitab al-Masalik wa'l Mamlak, accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj, auctore Kodama ibn Djafar, BGA, VI, edidit M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1889, (в дальнейшем — Ибн Хурдадбех, Китаб...).

4 Yakut al-Rumi, Mu'djam al-Buldan, editeurs Dar Sader, Dar Beyrouth, Beyrouth, 1956, T. I, c. 24—26... Jacut's Geographisches Worterbuch herausgegeben von F. Wustenfeld aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg, Paris, London, und Oxford auf kosten der DMG, Leipzig. Bd. I—IV, 1869 (в дальнейшем — Яакут. Му'джам... Бейрутское изд.: Яакут, Му'джам... изд. Вюстенфельд).

5 Ибн ал-Факих, Ахбар ал-Булдан («Известия о странах»). Введение, пер. с арабского, изд. текста и комментарии А. С. Жамкочяна, изд-во АН АрмССР, Ереван, 1979 (в дальнейшем Ибн ал-Факих, Ахбар...).

6 О тамиме ибн Бахре ал-Муттау'и (конец VIII—нач. IX вв.), на которого лично ссылается Ибн ал-Факих, известен составленный им сухопутный маршрут из Средней Азии в Китай. Он был путешественником, который писал в своем дневнике все, что он видел и слышал, в частности, о Средней Азии. Он ездил к хакану тюркского племени тогузгузов, по-видимому, по поручению аббасидского халифа. У Минорского упоминается, что конечной точкой его путешествия был город под названием Биш-Балык. См. Abu Dulaf Mis'ar ibn

Muhalhil's travels in Iran, circa A. D. 950, Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky Cairo, 1955, p. 26. Tamim ibn Bahr's journey to the Uygurs, „a passage from the new Ibn al-Fakih“ published by V. Minorsky in BSOAS, 1948. Hudud al-'Alam, The regions of the world, a Persian geography 372 AH, 982 AD, translated and explained by V. Minorsky, with a preface by V. V. Barthold/died in 1930/London, 1937. (В дальнейшем—„Худуд“ Минорского).

7 И. Ю. Крачковский, «Избранные сочинения», т. IV, М.—Л., 1957, с. 159.

8 Полное имя—Хузайфа ибн ал-Ямани, арабский историк, традиционалист. О нем см. Ибн ал-Факих, Ахбар..., с. 26 и Е1.

9 Предшествующий фрагмент у Яакута отсутствует, вариант перевода: I. «Ведь через 200 (лет?) они восстанут (или выступят), а если они восстанут, то они будут более жадные к тому, что у вас, чем к тому, что у них самих». II. «Они должны быть выведены через 200 (лет?). Если они уйдут (со своей земли), то они будут более преданы Вам, что (сейчас) самим себе.»

10 Абу Хурайра—друг и сподвижник пророка Мухаммада, родом из южно-арабского племени Азд. О нем см. *Ибн ал-Факих*, Ахбар... с. 34, 106, а также Е1.

11 Ср. Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I, под ред. В. А. Ремодина. М., 1973, с. 17, 41, 51 (в дальн. МИКК). Сообщается, что в Мавераннахре имеется мускус, который доставляется им (жителям Мавераннахра) из Тибета и от хырхызов оттуда доставляют мускус в остальные страны.

12 Омейядский халиф,—правил в 105—125 гг. (724—743 г. н. э.) см. *Босфор К. Э.*, Мусульманские династии, справочники по хронологии. М., 1971.

13 Верхний Нушаджан—последний мусульманский город тюркских стран в X веке. Идентифицируется с современным городом Хотан. См. *Ибн Хурдадбех* (Китаб..., VI, с. 28), он приводит расстояние от Тараза до Нижнего Нушаджана—3 фарсаха. О Верхнем и Нижнем Нушаджане см.: *Le Strange G.*, The lands of the Eastern caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the moslem conquest to the time of Timur, London, Cambridge, 1930, p. 488, 489.

14 Вариант перевода: «Затем кладут на блюдо кусок золота и горсть проса, приносят женские штаны и кладут их под блюдо, потом говорят тому, кто (клялся) принимает присягу: «Если ты нарушишь это обещание, пусть превратит тебя Аллах в женщину, носящую штаны, и пусть найдет на тебя того, кто размельчит тебя, как это просо, и пусть пожелтеешь ты, как золото». А после этой клятвы пьют эту воду.

15 *Ибн Хурдадбех*, Китаб..., с.31. Он пишет: У царя тогузгузов на самом верху его дворца находился шатер из золота, который вмещает в себя сто человек и виден с расстояния пять фарсахов, а что касается царя кимаков, то он живет в шатрах у пастбищ; между Таразом и местом, где он живет, расстояние в 81 день пути среди пустынь. У Яакута ошибочно указано 900 человек. Ср.: Яакут, Муджам..., Бейрутское изд., т. I, с. 24—26 и текстологический комментарий.

Минорский В. Ф. («Худуд ал-'Алам», с. 269—270, 272) предполагает, что это был Буддийский купол «ступа», который стоял со времен Западной Ту'Шуэ (Восточная Ту'Шуэ была разрушена уйгурами и корлуками в 745 году). Отдельные сведения упоминаются у ал-Идриси, который говорит, что «столица тогузгузов—Биш Балык, имеет двенадцать железных ворот, ее жители—зо-роастрийцы, часть из них—манихей и огнепоклонники». Тюркское название города «Биш Балык» соответствует греческому Пентаполису, административному центру «Пяти городов»—этот город можно идентифицировать с Пенджикентом; руины этого города находятся в 47 км западнее Гушена около Джумисара. Впервые они были осмотрены в 1908 году Долбежеевым.

16 Термин «фираид» у Баранова дается в знач. «меч». Однако легко сообразить, что такое количество мечей они никак не могли использовать, какое бы войско у них ни было. В словаре «Мунджид» дается значение «халат» см.:

لاب ميس معلوفاليسيفى المنجون فى المغات والادب والعلوم، بيروت، 1957

17 Можно предположить, что озеро, которое упоминается в Мешхедской рукописи, по своему географическому положению является идентичным озеру Иссык-Куль (Горячее озеро).

18 Имеется в виду река Чу—протяженностью 500 км. В рукописи—80 фарсахов.

19 У Ибн Хурдадбега (Китаб..., с. 29)—Навакит—со всеми огласовками.

20 Ар-Рашид—знаменитый по «1001 ночи» аббасидский халиф (786—809 гг.).

21 Ал-Махди—аббасидский халиф (775—785 гг.).

22 В Мешхедской рукописи написано «Спрушана», следует читать Усрушана, по-видимому, погрешность переписчика. Ср. *Ибн ал-Факих*, Ахбар ал-Булдан, с. 101.

23 У Минорского в «Худуд» приводится фантастический рассказ о «дождевых камнях» («Хиджара за хия магматис ал-матар»), принадлежавший племени кимаков. В Мешхедской рукописи они приписываются племенам тогузгузов. Минорский сообщает, что об этих «дождевых камнях» упоминает Гардизи, и что они принадлежали по его словам гузским племенам. Рассказ этот упоминается и в географическом словаре Пакута ал-Хамави со ссылкой на Ибн ал-Факиха и ал-Мервези. Эти сведения сохранились в Мешхедской рукописи.

См. «Худуд» Минорского, с. 312, Иакут, муд'джам..., Бейрутское изд., т. I, с. 26.

24 Нух ибн Асад (919—942)—саманидский правитель. «Асад» написано на полях.

25 Термин عاقم употреблен во множественном числе, единственное число—عقر в значении—простой корень, ароматное растение, приготовленное как лекарство. См. *Dictionnaire arabe-français*, A. De Kazimirsky de Biberstein, Paris, MCMXX, т. II, p. 316.

26 См. МИКК, с. 242. Составитель А. К. Арендс. Термин Каан—монг. означает «великий хан», «правитель всей империи монголов».

27 Там же, с. 242, ихшид—титул правителей Ферганы в раннем средне-ековье.

28 МИКК, с. 244. Хакаи—(тюрк.) верховный правитель, глава тюркских племен.

29 Далее идет первое послание (рисала) Абу Дулафа. Однако перед началом сочинения Абу Дулафа читаем слова неизвестного лица (*И. Ю. Крачковский*, Путешествие Ибн Фадлана на Волгу, М.—Л., 1939, с. 28).

30 Ал-Муктадир биллах—аббасидский халиф (908—932)

31 Здесь текст искажен, так что дается предположительный перевод (*И. Ю. Крачковский*, там же, с. 29, сноски № 4).

32 См. Коран, XXX, 8 (9), пер. И. Ю. Крачковского.

33 Правитель из династии Саманидов по прозвищу—«ал-Саид». После убийства отца в месяце джумада II, 301 г. х. (январь 914 г.), восьмилетний Наср был сделан правителем, а опытный везир Абу Абдаллах ибн Ахмад ал-Джайхани принял регентство.

34 В Мешхедской рукописи имеется приписка на полях.

35 Термин ал-Баззахр восходит к перс. بازهر، بازهر пазахр и означает «безоаровый камень». См. Словарь персидско-русский, сост. Ю. А. Рубинчик, т. I, с. 259.

36 «Праведный» халиф (656—661 гг.), его приверженцы положили начало шиитскому движению в исламе.

37 Карлук или Карлуг, в ранних арабских источниках Харлух, в китайских—ко-ло-лу—название тюркского племени, которое упоминается и в орхонских надписях. См. «Худуд» *Минорского*, с. 286.

38 Abu Djafar Muhammed ibn Djarir at-Tabari, Annales quos scripsit Abu Djafar Mahammed ibn Djarir at-Tabari. cum aliis edidit M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1879—1901, vol. I, ser. II, p. 685—686. См. Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, IX, Арабские страны, Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1978, с. 382—383. Здесь упоминается, что 12 тысяч всадников из арабов-химьяритов остались в Тибете и что в то время они помнили, что они арабы.

39 См. *E. W. Lane*, Maddu-l-Kamus, с. 1442—1444 (на англ. яз.). Здесь, по-видимому, имеется в виду орхонское руническое письмо. *В. В. Бартольд*, Соч., т. I, М., 1963, с. 137—138; ЗВОРАО, т. XII, Спб., 1899, с. XXIV—XXV.

40 Предполагается, что г. Сандабил был столицей Китая, подробно см. Пакут, Му'джам..., изд. Ф. Вюстенфельда, т. III, с. 451. Упоминается, что Абу Дулаф провожал посольство китайского царя по имени Калин ибн аш-Шах к саманидскому правителю Насру ибн Ахмад (ум. 331 г. х.—943 г.) из Хорасана в Китай. К сожалению, как отметил акад. *В. В. Бартольд*, в других источниках нет ни малейшего упоминания об этом.

41 Вероятно, здесь ошибка, так как речь идет не о жителях Китая, а Индии.

42 Ал-Искандар—в мусульманской традиции Александр Македонский.

43 В рукописи написано небрежно.

44 Табан—название крепости и села в Хабуре. Подробно см. Яакут, Му'джам..., Бейрут, 1957, т. IV, с. 3.

45 См. В. Хинц. Мусульманские меры и веса. М., 1970, с. 25, Е. А. Давидович, Материалы по метрологии. М., 1970, с. 85—123.

46 Ас-сандарус—род желтой камеди.

47 В рукописи неясно.

48 Здесь пропуск в оригинале, см. текст.

49 Здесь, по-видимому, погрешность переписчика.

50 В рукописи неясно.

51 Ал-Мада'ини—Али ибн Мухаммад ал-Мада'ини (ум. в 225/840 гг.), один из самых древних авторитетных арабских историков-традиционалистов. Трудно сказать, сколько из 230 сочинений, приписываемых 'Али ибн Мухаммаду ал-Мада'ини, на самом деле написано при его жизни. Многие из них представляли собою просто редакции сводов Абу Убайды. Наиболее важными были его обширные труды по истории халифата и сочинения по истории Басры и Хорасана. Подробно см. EI; X. А. Гибб, Арабская литература, классический период, М., 1960, с. 43, 58, 127—128; С. М. Прозоров, Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии, М., 1980, с. 53, 55, 116—117, 152, 158, 182, 198.

52 В рукописи неясно.

53 Области Давара и Забулистана, которые принадлежали к пограничным областям Тохаристана, платили харадж (поземельный налог) в размере 776 тыс. дирхемов. См. подробно Ибн ал-Факих, Ахбар..., с. 98 и след.

54 В рукописи неразборчиво.

55 Бамийан (в древности Бам-йан-на, согласно Маркварту перс. Бамикан)—город с одноименной областью в Тохаристане, однако политически Бамийан был больше связан с Кабулом и Газной, а не со Средней Азией. В IX—X вв. Бамийан стал столицей независимого царства, в которое входили весь Тохаристан и некоторые области Средней Азии. На северо-востоке это царство достигло границ Кашгара. При монголах город был полностью разрушен. См.: Ибн Хурдадбех, Китаб..., с. 37; Яакут, Му'джам..., Бейрутское изд., т. I, с. 330; В. В. Бартольд, Туркестан..., т. I, с. 118, 249, 402, 509, 511—512, 551.

56 Ал-Хутталан или Хутталь—область в Хорасане. Название этой области в источниках пишется по-разному. У Яакута—Хатлан, Хутталан, у В. В. Бартольда—Хутталь, Хутталан. См. Яакут, Му'джам..., Бейрутское изд., т. II, с. 346; В. В. Бартольд, Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии, т. II, с. 42, 149, 225, 330, 431, 469, 513.

57 Тираз—мастерская, где изготовляют одежду и подшивают разное об-

М. П. ШЕВЧЕНКО. *الاب لويس معلوف اليسوعي المتجد في اللغات والادب والعلوم، بيروت، ١٩٤٧ ص ٢٧٢*

ИМЕННОЙ И ПРЕДМЕТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ

- Абдаллах Аббас 199
 Абдаллах ибн Тахир 206
 Абд ал-Малик 217
 Абу Абдаллах ал-Хусейн ибн Уста-
 звайх 204
 Абу Джа'фар Мухаммад ибн Ахмад
 ибн ал-Лайс 222
 Абу Дулаф Мис'ар ибн ал-Мухаль-
 хил ал—Баназн'и 194, 195, 197—
 199, 211, 222
 Абу Исхак Ибрахим ибн ал-Хасан
 204
 Абу'л-Аббас Иса ибн Мухаммад ибн
 Иса ал-Марвази 205, 206
 Абу'л Фадл ал-Вашджирди 204
 Абу Малих 204
 Абу Хурайра 10 прим., 199
 Али ал-Базгиси 205
 Алим 213, 214
 Али ибн Аби Талиб 36 прим., 213
 Али ибн Зайн 201
 Ал-Мада'ини 51 прим., 222
 Алмаз 214
 Арабы 200, 204, 216
 Аркеши 200
 Афшин 210
 Ахмад ибн Мухаммад ибн Исхак ал-
 Хамадани 197, 210, 211
 Ахмад ибн Фадлан ибн ал-Аббас
 ибн-Рашид ибн Хаммад 211
 Баградж (племя) 213, 214
 Базгиса-Нараран 210
 Баз Захр (безоаровый камень) 35
 прим., 213, 216
 Базкаши (ал-Базкашийя) 200
 Балыкбек ибн Джабуийа 205
 Бандун 210
 Бануйа 223
 Бахман 210
 Башкиры 197, 211
 Белые камни (красные) 214
 Близнецов (созвездие) 213
 Будда 217
 Бухара худа 210
 Бушинджа 210
 Буштакийя (ал-Буштакийя) 200
 Венера (созвездие) 214
 Византийцы 199, 209
 Владыка 211
 Войско 204, 206, 207
 Ворот 201—203
 Гора 205, 207, 209, 210
 Герод 202, 203, 206, 208—210, 212—
 214
 Господин господ 213
 Гузз (Гуз) 199, 200, 205, 214
 Гулям 205, 206
 Гурак 210
 Дауд ибн Мансур 205
 Деревня 202, 204
 Деревья 17 прим., 203
 Джа'ар (ал-Джа'ар) 200
 Джаджали 219
 Джакл (Джакал) 213
 Джибах ал-Хутурхан (?) 213
 Джур Такин 210

- Дибадж (парча) 215
 Динар 220
 Дирхем (ал-Фахзи) 218, 220
 Дождь 23 прим., 205, 206

 Животные 203, 208
 Жрец 206, 208

 Занадика 200, 202
 Занбил 210
 Зверь 205
 Зелий 25 прим., 200, 201, 204, 207,
 208, 212, 217
 Земля
 Золото 201, 202, 214
 Зороастрийцы 222

 Газан Банд 210
 Га'куб ибн ал-Лайс 223
 Иакут 194, 198
 Иаманийа (Йеменский) 213
 Иамрун 210
 Нафет, сын Ноя 205
 Иахья ибн Зайд 213
 Иахья ибн Мухаммад Омейяд 222
 Ибн Аббас 204
 Ибн ал-Факих 194—199, 211
 Ибн Фадлан 195, 211
 Ибрахим (Авраам) 204
 Идбл 201, 208, 212—214, 216, 219,
 220, 222
 Идолопоклонники 216
 Индусы 213, 216, 217, 222
 Иран (Айран) 210
 Искендер 42 прим., 219
 Ислам 200, 207, 209, 212
 Исмаил 198, 204
 Исмаил ибн Ахмад (Эмир Хорасана) 206
 Источник 210
 Исхак 204
 Иудеи 213, 216
 Ихшид 27 прим., 210
 Иштак 204

 Кабул шах 210
 Кайан 26 прим., 210
 Кайлан (Гилян) 210
 Калым 215
 Камень (Дождевые камни) 204—
 206, 214—216
 Канбил 222
 Канопус (созвездие) 213
 Кантур бинт Мактур 204
 Карлуки (племя) 37 прим., 200, 203,
 205, 215
 Кибани 222
 Кибла 214
 Килкан (растение) 213
 Кимак (каймак) 200—204, 214
 Киргизы (хирхиз) 200
 Кисас (вира) 215
 Коран 213, 218
 Крепости 201
 Кукабар худа 210
 Кумаркское алоэ 219
 Кыпчаки 200

 Лагерь 203, 207
 Лошадь (конь) 203, 204, 207, 209,
 214, 223

 Мабус хахан 210
 Маги 200, 202, 216
 Маданн 204
 Мадин 204
 Мада'нини (ал-Мада'ини) 51 прим.,
 222
 Мандал (благовоное алоэ) 221
 Манихейство 200, 202
 Манн 45 прим., 220
 Марс (созвездие) 214
 Махди (ал-Махди) 21 прим., 204
 Махуйя 210
 Маула (клиент) 205
 Медведица (созвездие) 213
 Мироболана (ал-Халилдж) 215, 221.
 Мискаль 220
 Многобожник 207

- Му'авия (халиф) 199
 Муктадир Биллахи 30 прим., 197, 211
 Мускус 200, 214
 Мусульманин 204, 206, 207, 210, 212, 213, 216, 218
 Мухаммад (пророк) 199, 211, 223
 Мухаммад ибн Сулайман ал-Хашими 211
 Наджа (племя) 212
 Населенные места 204
 Наср ибн Ахмад ибн Исмаил ибн Ахмад 33 прим., 212
 Нисан 204
 Нух ибн Асад 24 прим., 206
 Нух ибн Наср 217, 218
 Огнепоклонники 200, 202
 Омар (халиф) 199
 Омар ибн Али [ибн Али] аби Та-либ 222
 Оружие 204
 Палатки 203, 207
 Пастбища 201, 222
 Печенеги 200, 212
 Пещеры 205, 209, 210
 Племя 202, 207, 212—216
 Пленные 204
 Плеяда (созвездие) 220
 Полярная звезда 213
 Поселение 200, 202
 Посланники 202
 Раб 207
 Равнина 201
 Редуга 214
 Развийа (Разуийа) 210
 Район 200, 205
 Растение 212
 Рашид (ар-Рашид) 20 прим., 204
 Регулус (созвездие) 219
 Река 18 прим., 203, 217
 Ртуть 215
 Рубшан шах 210
 Русы 197, 211
 Санд ибн аль-Хасан ас-Самарканди 207
 Саклабы (славяне) 197, 213
 Сандарус (ас-Сандарус) 46 прим., 220
 Санджабир (Санджар) хахан 210
 Сара 204
 Сатурн (созвездие) 213, 214
 Сахран 210
 Село 200, 216
 Серебро 215
 Синагоги 219
 Сприйский яз. 209
 Сириус (созвездие) 213
 Скот 209
 Слуги 207
 Солнце 205, 206
 Степь 204, 206
 Столица 200
 Страна 206, 209
 Судж 204
 Сулка (камень) 215
 Тамим ибн Бахр ал-Муттау'и прим., 195, 202
 Тархан Бузург 210
 Тархун 210
 Тахтах (племя) 212
 Тахфак (племя) 212
 Тиббет (племя) 213
 Тираз 57 прим., 223
 Тирмиз Шах 210
 Токуз-гуз (ал-Тогузгуз) 200, 202—205, 208, 214
 Тубба (титул южноарабских царей) 216
 Тюркеши 200
 Тюрки (ат-Турк) 194—207, 210—213, 215—217, 219

Улицы 217

Файруз (Фируз) хакан 210

Фалин ибн аш-Шухайр 212

Фахзи (ал-Фахзи) 218

Фируз (Файруз) 210

Фулус (Фельсы) 218

Хабгун Шабах хакан 210

Хабиб ибн Иса 206

Хазары 197, 199, 205, 209, 211

Хазках (племя) 34 прим., 212

Хакан 203, 210

Халат 16 прим., 203

Ханаш Килан (Гилан) 210

Харлах (карлук) 37 прим., 215

Харкин (племя) 214

Хатлах (племя) 215

Хваризм шах 210

Хила (Дарованная одежда) 223

Хилуб хакан 28 прим., 210

Химъяритский яз.) (южноаравский
яз.) 39 прим., 216

Хитан (Хайтан) племя 216

Хишам ибн Абд аль-Малик 12
прим., 200

Хишам ибн Лухрасб ас-Са'иб ал-
Калби 204

Храм 208, 211, 214, 217, 220

Храм огня 219

Христиане 213, 216

Хузайфа 199

Царь 200, 201, 203—205, 210, 215,
216, 220, 221

Церкви 219

Шагрйя (ал-Шагрйя) 200

Шариат 212

Шар шах 210

Шатер 209

Шир Баймийан 210

Эмир 206, 207

Эфиопы (абиссинцы) 199

Язычники 212

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Абивард 210

Аграс 208

Ал-Джазира 199

Арабская пустыня 216

Аркамари 222

Армения 199

Базгис 210

Балад-ал-Филфил (страна Перца)
219, 221

Балхара 222

Бамийан 55 прим., 210

Бахи 216

Буст 222

Бухара 198, 210, 217

Верхний Нушаджан 200, 203

Восток (Машрик) 210

Герат 210

Гурджистан 210

Газни 222

Дабил (Дайбул) 222

Давар (ад-Давар) 210

Дай 208

Дакас 209

Дани 209

Джабал 219

Джаджали 219

Джазира 199

Джурджан 210

- Забулистан 210
 Иерусалим 217, 222
 Индия 198, 211, 213, 214, 220, 221
 Иран 194, 198, 199
 Кайбага 222
 Кабул 220, 221
 Кал'и 221
 Калиб (ал-Кулайб) 216
 Кале 218, 219, 221
 Камариан 221
 Камирун 219, 221
 Каннудж 222
 Каракиб (Кавакиб) 19 прим. 203
 Кашмир 219
 Кибла 222
 Киршим 208
 Китай 38 прим., 200, 211, 212, 214,
 216, 218, 219, 220—222
 Кисат 209
 Киш 210
 Кулм 220
 Кумариан (Кимар) 219, 220
 Куфа 199
 Мабус 208
 Мавараннахр 205, 210, 215
 Мазьяр 201
 Мандукки (Мандукайн) 49 прим.,
 220, 221
 Мансура 222
 Мараки 221
 Марваруз (Марв ар-Руз) 210
 Мекка 222
 Мерв 210
 Мешхед 194—196
 Мультан 222
 На'ани 52 прим., 222
 Нараран 210
 Ниса 210
 Нишапур 210
 Нубия 223
 Нушанжан Верхний 200, 203
 Оман 221
 Пустыня Заратустры магов 222
 Рубшан 210
 Руххадж (ар-Руххадж) 210
 Самарканд 200, 204, 208, 210
 Санаф 219, 221
 Сандабиль 40 прим., 217—219
 Сандан 222
 Сарахс 210
 Сиджистан 210, 222
 Симур (ас-Саймур) 219
 Синд 41 прим., 219, 222
 Сирия 199
 Согд 210
 Средняя Азия 194, 195, 197
 Страна индусов 219
 Страна персов 219
 Сугур (пограничные укрепления)
 205
 Судж 204
 Сукуб 209
 Самара 222
 Сур 208
 Табан 44 прим., 220
 Тарз 203, 204
 Тибет 200, 203
 Тигр (Диджла) 199
 Тирмиз 210
 Туркестан 195
 Усрушана 22 прим., 204, 210
 Фараб 200
 Фергана 210
 Хабан 222

Хакан (страна) 200—203

Ханаша 210

Харисм 208

Хваризм 210

Хинд (Страна индусов—Индия) 198,
211, 213, 214, 219, 220—222.

Хорасан 200, 204—206, 210, 212, 217,
222

Хутталан 56 прим., 222

Шахр Давар 53 прим., 222

Шаш (аш-Шаш) 200, 203, 206, 208

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ал-Хасан ибн Муса ан Наубахти*. Шнитские секты. Пер. с арабского, исследование и коммент. С. М. Прозорова.
- Арабский аноним XI в., издание текста, пер., введение в изучение памятника и коммент. П. А. Грязневича, М., 1960.
- Ашнин Ф. Д.* Первая печатная научная грамматика алтайского языка, Тюркологический сборник, М., 1978.
- Бартольд В. В.* Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926.
- Бартольд В. В.* Историко-географический обзор Ирана, Спб., 1903.
- Бартольд В. В.* Ислам, Пг., 1918.
- Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия, т. I, М., 1963.
- Бартольд В. В.* Новый источник по истории тимуридов. Зап. ИВАН, т. V, Л., 1935.
- Бартольд В. В.* Общие работы по истории Средней Азии, т. II, (1), М., 1963.
- Бартольд В. В.* Народное движение в Самарканде 1365 г. ЗВОРАО, т. XVII, 1906.
- Бартольд В. В.* Сочинения, т. II. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии, М., 1964.
- Бартольд В. В.* История изучения Востока в Европе и в России, изд. II, Л., 1925.
- Бартольд В. В.* Сочинения, т. III. Работы по исторической географии, М., 1965.
- Бартольд В. В.* Культура мусульманства, Пг., 1918.
- Бартольд В. В.* Сочинения, т. VI. Работы по истории ислама и арабского халифата, М., 1966.
- Бартольд В. В.* Мусульманский мир. Введение в науку, История, Пг., 1922.
- Беляев В. И.* Арабские рукописи из Йемена в собраниях Ташкента, СВ, т. IV, 1947, с. 35—72.
- Беляев В. И.* Арабские рукописи в бухарской коллекции азиатского музея ИВАН СССР—«Труды ИВАН СССР», т. I, Л., 1932.
- Беляев В. И.* Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX—XIII вв., МИТТ, т. I, изд. АН СССР, М.—Л., 1939.
- Беляев В. И.* Арабские рукописи в собрании Института востоковедения АН СССР—«Уч. зап. ИВАН СССР», т. VI, 1953, с. 54—103.
- Беляев Е. А.* Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1965.
- Беляев Е. А.* Мусульманское сектанство, М., 1957.
- Бертельс А. Е.* Насир-и Хосров и исмаилизм, М., 1959.

- Бертельс Е. Э.* История персидско-таджикской литературы, Избр. труды, т. I, М., 1960.
- Бикерман Э. Ж.* Хронология древнего мира, пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского, М., 1976.
- Благова Г. Ф.* О соотношениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского письменного-литературного языка XV—нач. XVI в. (падежное склонение в языке произведений Бабура), тюркологический сборник, М., 1978.
- Босфорт К. Э.* Мусульманские династии, справочник по хронологии и генеалогии. Пер. с англ. и примеч. П. А. Грязневича, отв. ред. проф. И. П. Петрушевский, М., 1971.
- Булгаков П. Г.* Сведения арабских географов IX—нач. X вв. о маршрутах и городах Средней Азии, Л., 1954 (реф. дисс.).
- Булгаков П. Г., Халидов А. Б.* Вторая записка Абу Дулафа. Издание текста, пер., введение и коммент., М., 1960.
- Валидов А. З.* Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха, «Изв. АН СССР», № 1, 1924, с. 237—248.
- Васильев Д. Д.* Древнетюркская эпиграфика Южной Сибири, тюркологический сборник, М., 1978.
- Всемирная история, т. I, под ред. Ю. П. Франциева, И. М. Дьяконова, Г. Ф. Ильина, С. В. Киселева, В. В. Струве, М., 1955; т. IX, А. О. Чубарьяна, И. М. Волкова, Р. Ф. Иванова, Г. Ф. Кима, М. А. Полтавского, В. Т. Фомина, М., 1977.
- Гевонд Вардапет,* писатель VIII в. История халифов, пер. с армянского, Спб., 1862.
- Гибб Хар.* Арабская литература. Пер. с араб. А. Б. Халидова и П. А. Грязневича, М., 1960.
- Гольдциер И.* Культ святых в Исламе. М., 1938 (рус. пер. пяти статей И. Гольдциера, под ред. и с предисл. Л. И. Климовича).
- Гордлевский В. А.* Из религиозных исканий в Малой Азии—Кызыл-баши. «Русская мысль», 1916, № 11.
- Гос. Эрмитаж, Труды отдела Востока, т. IV, Л., 1947, с. 206—207 (статья М. М. Явича).
- Григорьев В. В.* Об арабском путешественнике X в. Абу Дулафе и странствовании его по Средней Азии—ЖМНП, ч. 163, сентябрь 1878, отд. 2, с. 1—45.
- Давидович Е. А.* Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, М., 1970.
- Добродомов И. Г.* О половецких этнонимах в древнерусской литературе, Тюркологический сборник, М., 1978.
- Дози Р.* Очерк истории ислама. Рус. пер. В. И. Каменского, с предисл., под ред. и с прим. А. Е. Крымского, Спб., 1904.
- Еремеев Д. Е.* Юрюки (турецкие кочевники и полукочевники), М., «Наука», 1969.
- Еремеев Д. Е.* Проникновение тюркских племен в Малую Азию, М., «Наука», 1964.

- Еремеев Д. Е.* Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории), М., «Наука», 1971.
- Жамкочян А. С.* Харадж Хорасана по материалам Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха «Ахбар ал-Булдан» — «Историко-филологический журнал АН АрмССР», 1971, № 3 (54), с. 174—182.
- Жамкочян А. С.* Неизвестная глава об ас-Саваде в «Ахбар ал-Булдан» Ибн ал-Факиха — «Вестник Ереванского университета», 1971, № 3 (15), с. 141—153.
- Жамкочян А. С.* Город Самарра по материалам Мешхедской рукописи — «Историко-филологический журнал АН АрмССР», 1973, № 2 (61), с. 275—294.
- Жамкочян А. С.* Сведения ат-Табари по истории Южной Аравии в VI в. «Вестник Ереванского университета», Ереван, 1974, № 2, с. 213—224.
- Жамкочян А. С.* История древней Южной Аравии в анналах ат-Табари, Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, вып. IX, Арабские страны, изд-во АН АрмССР, Ереван, 1978, с. 370—398.
- Жузе П. К.* Обследования и изучения Азербайджана. Иа'куби. История, текст и пер. с араб. Баку, 1927.
- Жузе П. К.* Мутагаллибы в Закавказье в IX—XI вв. — «Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. III, Тифлис, 1937.
- Ибн Фадлан.* Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Под ред. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939.
- Ибн Фадлан.* Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Изд. текста, пер., введение в изучение памятника и коммент. А. П. Ковалевского, Харьков, 1956.
- Иванов С. Н.* Об историзме в содержании грамматического понятия, Тюркологический сборник, М., 1978.
- История Ирана—История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий, Л., 1958.
- Кадырова Т.* Из истории крестьянских движений в Маверанахре и Хорасане. Ташкент, 1965.
- Караулов Н. А.* Сведения арабских географов IX—X вв. о Кавказе, Армении и Азербайджане (ал-Истахри, 930 г. х.), текст, пер. и примеч., Тифлис, 1901.
- Климович Л. И.* Ислам. Очерки, М., 1962; нов. изд., 1965.
- Ковалевский А. П.* Библиография. Харьков, 1966.
- Коран. Изд. Флюгеля, Лейпциг, 1958, арабский текст.
- Коран. Каирское изд. 1338 г. х./1919—1920 г. арабский текст.
- Коран. Изд. Хаджи Мухаммад-Хусейна Каджурани, Тегеран, 1341—1923 г. Литогр. (араб. текст с перс. подстрочным пер. и с конкордациями).
- Коран. Изд. Басир-ал Мулька. Тегеран, 1314—1896. Литогр. (араб. текст с параллельным перс. пер. и кашф ал-айат—конкордация).
- Коран. Изд. Г. С. Саблукова. 3-е изд. Казань, 1907 (араб. текст с параллельным рус. пер.).

- Коран. Перевод, комментарии и приложения И. Ю. Крачковского. Под ред. В. И. Беляева, М., 1963.
- Кляшторный С. Г. Наскальные рунические надписи Монголии, I ТЭС, Гурвалжин-ула, Хантыта-хат, Хэнтэй, тюркологический сборник, М., 1978.
- Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950.
- Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Избр. соч., т. IV, М.—Л., 1957.
- Крачковский И. Ю. Арабская поэтика в IX в. Избранные соч., т. II, М.—Л., 1957.
- Крачковский И. Ю. Шахразур в географическом словаре Якута и в записке Абу Дулафа, Избранные соч., т. I, М.—Л., 1955.
- Крачковский И. Ю. Избранные соч., т. V, М.—Л., 1958, с. 163—181.
- Крачковский И. Ю. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Якута (Азербайджан, Армения, Иран)—Избр. соч., т. I, М.—Л., 1955, с. 280—292.
- Кумеков Б. Е. Государство кимаков, IX—XI вв. по арабским источникам, Алма-Ата, 1972.
- Лерх П. И. Монеты Бухар-худатов—ТРАО, XVIII, Спб., 1909.
- Массе А. Ислам, Очерк истории. Пер. с франц. А. Б. Костиной, А. С. Луцкой, М., 1961.
- Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I, М., «Наука», отв. ред. В. А. Ромодин, М., 1973.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I, арабские и персидские источники VII—XV вв. Под ред. С. Л. Волина, А. А. Ромаскевича и А. Ю. Якубовского, М.—Л., 1939.
- Медников Н. А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, т. I, т. II—IV. Приложения (избр. отрывки из соч. араб. историков и географов).
- В серии: Православный Палестинский сборник, т. XVII, вып. II, Спб., 1897—1903.
- Мец А. Мусульманский ренессанс. Пер. с нем. Д. Е. Бертельса, М., 1961.
- Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента, X—XII вв. Отв. ред проф. А. А. Али-Заде, М., 1963.
- Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен. Рус. пер. с нем., под ред. Н. А. Медникова, тт. I—III, Спб., 1895—1886.
- Надирадзе Л. И. К вопросу о рабстве в Аравии в VII в. В сборнике «Вопросы истории и литературы стран зарубежного востока». Изд. МГУ, 1960.
- Наршахи. История Бухары. Пер. Лыконина, Ташкент, 1897.
- Насилов Д. М. К проблеме тождества аффиксов в алтайских языках, Тюркологический сборник, М., 1978.
- Новичев А. Д. История Турции, I, Эпоха феодализма. Изд. ЛГУ, 1963.
- Палестинский сборник, вып. 15 (78), История и филология стран Ближнего Востока, ст. И: П. Петрушевского, с. 141—147, М.—Л., 1966.
- Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960.

- Петрушевский И. П.* Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднем средневековье. В серии: Доклады делегации СССР на XV Международном конгрессе востоковедов в Москве, М., 1960.
- Петрушевский И. П.* Городская знать в государстве Хулагуидов. «Советское востоковедение», т. V, М.—Л., 1948.
- Петрушевский И. П.* Государства Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949.
- Петрушевский И. П.* Из истории Ширвана в конце XV в. «Исторический журнал», 1944, № 1.
- Пигулевская Н. В.* Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1965.
- Пигулевская Н. В.* Византия и Иран на рубеже VI и VII вв., М.—Л., 1946.
- Пигулевская Н. В.* Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке, Уч. зап. ИВАН, т. XVI, 1958.
- Пигулевская Н. В.* Общественные отношения в Неджране в нач. VI в. н. э. «Советское востоковедение», т. VI, М.—Л., 1949.
- Грозоров С. М.* Арабская историческая литература в Иране, Ираке и Средней Азии, М., 1980.
- Рассадин В. И.* История этнографического и лингвистического изучения тофаларов. Тюркологический сборник, М., 1978.
- Савинов Д. Г.* Этнокультурные связи енисейских киргизов и кимаков в IX—X вв. Тюркологический сборник, М., 1978.
- Стеблева И. В.* Преодоление традиционной тематической нормы в газели Бабура. Тюркологический сборник, М., 1978.
- Султаков Т. И.* Письма золотоордынских ханов. Тюркологический сборник, М., 1978.
- Труды азербайджанской (Орен-калинской) археологической экспедиции, т. I (1953—1955 гг.). Отв. ред. А. А. Иессен (Материалы и исследования по археологии СССР № 67), М.—Л., 1959.
- Тугушева Л. Ю.* Два колофона из собрания древнеуйгурских рукописей ЛО ИВАН СССР. Тюркологический сборник, М., 1978.
- Цкитишвили О. В.* К истории города Багдада, материал к истории возникновения и развития феодального города на Ближнем Востоке. Тбилиси, 1968.
- Цкитишвили О. В.* Город Васит по Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха. Очерки по истории городов Ближнего Востока (сборник статей), под ред. проф. Габашвили, вып. II, Тбилиси, 1970, с. 272.
- Хиц В.* Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Е. А. Давидович, Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, М., 1970.
- Якубовский А. Ю.* Ирак на грани VIII и IX вв. (черты социального строя халифата при Аббасидах). Труды первой сессии арабистов, М.—Л., 1937.
- Якубовский А. Ю.* История Узбекской ССР, т. I, кн. первая, Ташкент, 1955 (ч. III).
- Якубовский А. Ю.* Об испольных арендах в Ираке в VIII в. «Советское востоковедение», т. IV, М.—Л., 1947.

- Abu 'Abd Allah Muhammad 'Abd Allah Ibn Idris al-Hammudi al-Hasani al-Idrisi, *Opus Geographicum sive Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant, consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi della Vidat, L. Petech, G. Tucci una cum aliis ediderunt A. Bombaci, U Rizzitano, R. Rubinacci, Veccia Vaglieri, Neapoli-Romae, AD MCMLXXI, Lugduni Batavorum, 1971.*
- Abu Dulaif Mis'ar Ibn Muhallih's travels in Iran (circa AD 950) Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky, Cairo, University press, Egypt, 1955.
- Ahlward W.*, Verzeichniß der Arabischen Handschriften der Königslichen Bibliothek zu Berlin, siebenter Bd., Buch XIX, Fortsetzung, Berlin, 1895.
- Al-Beladsori*, Imamo Ahmed Ibn Jahia Ibn Djabir al-Beladsori, Liber expugnationis regionum, edidit M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, Fasc. secundus, Neapoli-Romae, Lugduni Batavorum, A. D. 1971.
- Christenson A.*, L'Iran sous les Sasanides, deuxième édition, Copenhague, 1936.
- Flügel G.*, Concordantiae Corani Arabicae ad litterarum ordinem et verborum radices diligenter disposuit. Lipsiae, 1898.
- Hudud al-'Alam*, The regions of the world, a Persian geography 372 A. H. 982 A. D. translated and explained by V. Minorsky, with a preface by V. V. Barthold, died in 1930, London, 1937.
- Ibn al-Fakih al-Hamadhani*, Kitab al-Boldan, edidit M. J. De Goeje, BGA, pars. V, Lugduni Batavorum, 1885.
- Ibn Haukal Abu'Kasim al-Nasibi*, Viae et regna, Descriptio dittonis moslemicae, edidit M. J. De Goeje, BGA, pars secunda, apud E. J. Brill, Lugduni Batavorum, 1873.
- Ibn Haukal*, Opus Geographicum, auctore Abu'l Kasim al-Nasibi Ibn Haukal, Liber imaginis terrae, edidit collato textu primae editionis aliis que fontibus adhibis J. H. Kramers, BGA, II, editio secunda, fasc. I, II, Lugduni Batavorum, 1938—1939.
- Ibn Khordadbeh Abu'l Kasim Obaidallah Ibn Abdollah Ibn Khordadbeh.*, Kitab al-Masalik wa'l Manalik, edidit M. J. De Goeje, BGA, VI, Lugduni Batavorum, 1889.
- Ibn al-Nadim*, Kitab al-Fihrist, herausgegeben von G. Flügel, Bd. I, Leipzig, 1871.
- Ibn Rusteh Abu Ali Ahmed Ibn Rusteh*, Kitab al-A'lak al-Nafisa, edidit M. J. De Goeje, BGA, VII, Lugduni Batavorum, 1891.
- Istakhri Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri*, Viae regnorum, Descriptio dittonis moslemicae, edidit M. J. De Goeje, BGA, I, Lugduni Batavorum, 1870.
- Jakubi Ahmed Ibn Abi Jakub Ibn Wadhii al-Katib al-Jakubi*, Kitab al-Boldan, edidit M. J. De Goeje, BGA, VII, Lugduni Batavorum, 1892.
- Jacut's Geographisches Wörterbuch, aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg, London, Paris und Oxford, auf kosten der DMG, herausgegeben von F. Wustenfeld, Bd. I, IV, Leipzig, 1866—1873.

- Yakut's Irshad al-Ārib ila Ma'arifat al-Ādib*, Text edited by D. S. Margoliouth, Leyden-London, 1903, GMS, Memorial Volume, VI.
- Mas'udi*, *Kitab at-Tanbih wa'l-Ischraf auctore al-Mas'udi*, edidit M. J. De Goeje, BGA, VIII, Lugduni Batavorum, 1894.
- Mas'udi*, *Les prairies d'or*, édition C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, vol. I—IX, Paris, 1861—1877.
- Mokaddasi*, Schamso'd-din Abu Abdallah Mohammed Ibn Ahmed Ibn Abu Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi, *Descriptio imperii moslemici*, edidit M. J. De Goeje, BGA, III, Lugduni Batavorum, 1877.
- Moravsik G.*, Byzantino-Turcica, *Die Byzantinischen quellen der Geschichder Türkvolker*. XXVIII 609. Sprachreste der Türkvolker in den Byzantinischen quellen XXV 376. Zweite durchgearbeitete Auflage, Akademie-Verlag, Berlin. 1958.
- Noldeke-Tabari*, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt und mit ausführlichen erlauterungen und ergänzungen versehen, Leyden, 1879.
- Spuler B.*, *Die Mongolen in Iran*, 2 aufl., Berlin, 1955.
- Tabari*, Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir at-Tabari, *Annales cum aliis* edidit M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1879, 1890, 1901.
- Tabari*, Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir at-Tabari, „Indices“, edidit M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1901.
- Yakut ar-Ruml*, Mu'djam al-Buldan, editeurs Dar-Sader, Dar Beyrouth, T. I—V, Beyrouth, 1955—1957.
- Yakut's Dictionary of Learned Men*, Mo'djam al-Odaba, Vol. IV, Egypt, Cairo, 1939.
- Brockelmann C.*, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Bd. I, Weimar. 1898; Bd. II, Berlin, 1902 (SB. I—ERster Supplementband, Leiden, 1937, SB, II—Zweiter Supplementband, Leiden, 1938).
- Hitti Ph. K.*, *History of the Arabs*, London, 1946.
- Hitti Ph. K.*, *History of Syria*, London, 1959. 3rd edition.
- Iwanow W.*, A notice on the library attached to the shrine of Imam Riza of Meshhed. in the journal of the Royal Asiatic Society, London, 1920.
- Le Strange G.*, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the moslem conquest to the time of Timur*, London, Cambridge, 1930.
- Levy R.*, *The social structure of Islam*, édition II, London, Cambridge, 1957.
- Rohr Sauer A.*, *Des Abu Dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, neu übersetzt und untersucht, Bonner Orientalische Studien, Heft 26, Stuttgart, 1939.
- Schwarz P.*, *Iran im Mittelalter nach der arabischen Geographen*, Bd. I—IX, Leipzig-Stuttgart-Berlin, 1896—1936.
- Schwarz F.*, *Iran im Mittelalter nach der arabischen Geographen*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1896.
- Ter-Ghewondyan A.*, *The arab emirates in Bagratid-Armenia*, translated by N. Garsolan, Lisbon, 1976.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ СЛОВАРЕЙ

- Баранов Х. К. Арабско-русский словарь, М., 1977.
Баранов Х. К. Арабско-русский словарь, М., 1958.
Борисов В. М. Русско-арабский словарь, М., 1967.
Гиргас В. Ф. Словарь к арабской хрестоматии и корану, Казань, 1881.
Миллер Б. Ф. Персидско-русский словарь, изд. II, М., 1953.
Гаффаров М. А. Полный персидско-русский словарь, М., 1914.
Магазаник Д. А. Турецко-русский словарь, М., 1945.
Турецко-русский словарь, 48 тыс. слов, авторы: Баскаков А. Н., Голубеева Н. П., Кямилиева А. А., Любимов К. М., Салимзянова Ф. А., Юсипова Р. Р., М., изд-во «Русский язык», 1977.
Belot V. B., Vocabulaire arabe-français, Beyrouth, 1893.
Dozy R., Supplement aux dictionnaire arabes, т. I—II, Leyde, 1881.
Kazimirski A. de Biberstein, Dictionnaire arabe-français, Vol. I—VIII, London, 1863—1893.
Sarkiss J. E., Dictionnaire encyclopaedique de bibliographie arabe, Le Caire, 1930.
Okyanus, 20 yuzyl Ansiclopedik, Turkke Sözlük, hazırlayan pars Tuglaci, cilt III, Istanbul, 1974.
Mustafa Nihat Ozon, Buyuk Osmanlica-Türkce Sözlük, Ankara Caddesi, Istanbul, 1955, 1959.
والاب لويس معلوف اليسوعي، المنجد في اللغة والادب والعلوم، بيروت، ١٩٥٦
وبينجة يورى فرهنگه فارس بيروس دروم جلد دستور زبان فارس مسكو، ١٩٧٠
النزركلى خير الدين، الاعلام، ١٠١، القاهرة، ١٩٦١
حسن عميد فرهنگه عميد شامل واره هاي فارس ولغات عربى واروبالى مصطاح در
زبان فارس واصطلاحات علمى وادبى جاب دوم تهران، ١٣٤٥ خورسيدى

СОКРАЩЕНИЯ

- АН СССР—Академия Наук СССР (Москва).
АН АзССР—Академия Наук Азербайджанской ССР (Баку).
АН УзССР—Академия Наук Узбекской ССР (Ташкент).
БСЭ—Большая Советская Энциклопедия.
ЗКВ—Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии Наук (АН СССР).
ИАН—«Известия Академии Наук СССР».
ИВАН СССР—Институт востоковедения АН СССР.
ИРАН—Известия Российской Академии Наук.
ЛО ИВАН—Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР.
МИКК—Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I, М., 1973.

- МИТТ—Материалы по истории туркмен и Туркмении.
МР—Мешхедская рукопись.
СВ—«Советское востоковедение».
СМОМПК—Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа.
ТРАО—Труды Русского археологического общества, Спб.
ЗВОРАО—Записки Восточного отделения (имп.) Русского археологического общества, Спб.
ЕІ—Энциклопедия ислама.
ЛГУ—Ленинградский государственный университет.
МГУ—Московский государственный университет.
BGA—Bibliotheca Geographorum Arabicorum.
BSOAS—Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
GAL—Geschichte der Arabischen Literatur, Bd. I—II, Weimar, 1898—1902.
GAL SB—Supplementbande, Bd. I—III, Leyden, 1936—1942.
GMS—Gibb Memorial Series.
EI (NE)—Encyclopaedia of Islam (New Edition).
JRS—Journal of the Royal Asiatic Society.
ZDMG—Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Leipzig.

ДЕШИФРОВКА
АРАБСКОГО ТЕКСТА

1890
1891

القول في الترك يروى عن حذيفة أنه قال تغلب الترك على الكوفة
وتغلب الخزر على الجزيرة وتغلب الروم على الشام ⑤ ويروى
عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال لتخرجن الترك أهل العراق
من بلادهم قال كتب عمر رضى الله عنه الى عماله اذا اصبتهم احدا
من الاترك فاضربوا عنقه فان لهم خربة بعد المائتين فاذا
اخرجوا كانوا اشد كلبا على ما في ايديكم مما في ايديهم ② ويروى ③
عن النبي صلى الله عليه وسلم قال الترك اول من يسلب امتي ما حولوه
ويروى عن عبد الله عباس انه قال والله لنكونن الخلافة في ولدى
حتى تغلب على غزهم الحجر الوجوه الذين وجوههم كأنها المجان
للطرفة ④ ويروى عن امي هيريرة انه قال لا تقوم الساعة حتى يجي
قوم عراض الوجوه صفار العيون فطيس الانوف حتى يربطوا خيولهم
بشاطىء دجلة ⑤ ويروى ان معوية قال لا تبعثوا الرابضين اتركوهما
ما تركوكم الترك والحشة ⑥ وفي حديث مرفوع قال قال النبي صلى الله
عليه وسلم اترك الترك ما تركوكم ⑥ وقالوا لا تضع المسلحة بالترك اقل
من اربعة وربما وضعت خمسة او ستة كما تضع الكلبة فاما اثني
وثلاثة فانما يكون في الفرد وهي كبار جدا ولها الايا عظام ⑧ تجرها على
الارض ⑨ قال وبلدان الاترك التفرغرو وبلادهم اوسع بلدان الاترك
عدهم الصين والتبت والخرج ⑩ والكمكان ⑪ والنز ⑫ والجعر والبجاك ⑬
والتركن ⑭ واركش ⑮ وخشفاخ ⑯ وخوخيرو ⑰ وبها

مسك وهي من هذا الجانب النهر فأما مدينة فاراب ¹⁹ فان فيها
 مصلحة للمسلمين والاخرى اتراك الخرخية وجميع مدن الترك سنة
 عشر مدينة ٥ وقال بعض العلماء بالترك ²⁰ ايناس الترك الخرخ وهم
 ما يكون الى ناحية سمرقند ٥ وهم عتاق الترك ٥ والبذكشية وهم
 اصحاب اللحي العظام والغز والتغز والكيماك وهم الملوك وهم
 اوغل في بلادهم واعزهم عند جميع الترك والبستالية والشغرية ²¹
 والتغز عوب الترك وهم اصحاب عمد يحلون وبرحلون والبذكشية
 اصحاب بناء وقرى ٥ قال وبعث هشام بن عبد الملك رجلا الى
 ملك الترك يدعوه الى الاسلام قال فدخلت اليه وهو ينجر سرجا
 فقل الترهان من هذا قال رسول ملك العرب قال غلاي قال نعم
 فامرني الى بيت كثير اللحم قليل الغبز فلما كان ذات يوم ركب في عشرة
 انفس مع كل واحد منهم لواء وامران اهل فحملت على دابة
 فصعدت تلالا وحول التل غيضة فلما طلعت الشمس امر واحدا من
 اوليك العشرة ان ينشر لواءه ويلج به ففعل فوافا عشر الف
 مدحج كلهم يقول جاه جاه حتى وقفوا تحت التل ومعه صاحبهم
 فكفر للملك فما زال يامر واحدا واحدا ان ينشر لواءه ويلج به فاذا
 فعل وافا عشرة الف مدحج فوقفوا تحت التل وصعد حاجتهم حتى
 نشر الالوية كلها وصارت تحت التل مائة الف مدحج فقال للترهان
 قل لهذا الرسول يعلم صاحبه ان ليس في هؤلاء حجام ولا اسكيف
 ولا خياط فاذا اسلموا من اين يا كلون ²² واخر خراسان من ناحية
 الساش نوشجان الاعلى فمن نوشجان الى مدينة خاقان ملك
 التغز مسيرة ثلثة اشهر في قرى كبار وخصب واسواق واهلها
 اتراك وفيهم مجوس يعبدون النار وفيهم زنادقة على مذهب ماني والملك
 في مدينة عظيمة كثيرة الال والاسواق ولها اثنا

عشر باباً حديثاً ① وعن يسارها كيماك ② واماها الصين على ثلثمائة فرسخ
فاما ملك كيماك واصحابه فبادية يتبعون ساقط القطر ويحلون
ويتحلون في طلب الكلاء ③ وقال علي بن زين كاتب المازيار ارض
مدينة بنيت على وجه الارض ان ملكا من ملوك الترك اتى بسجدة
ومستنقع ماء عادي اجابى في طرف من اطراف سلطانه فصرف الماء
عنه ثم حفر اساساً عرضه اربعون ذراعاً ثم امر فرفع من قرار الحفر
سوران بالاجر والكلس عرض كل سور عشرة اذرع وبينهما فضاء
عرضه عشرون ذراعاً فلما انتهى بالسورين الى وجه الارض ظم الفضاء
الذى بينهما بالرمل وانبل بينهما فكما ارتفعا جعل الرمل في وسطهما
حتى رفعهما خمسين ذراعاً ثم يلي المدينة له ولرعيته من المنازل
والقصور وحفر حولها خندقاً ثم جرف اليها الماء فلم تلبث ان
عادت بعد سنة اجمدة عظيمة من اعظم الاجام واودعها الله وكبس
امواله ④ قصارت اضع مدينة بنيت على قلال الجبال او في قرار الارض
وان ملكاً من ملوك الترك رامها والترك اغلب الامم واشدد
احتمالاً على نقب المدن والحصون من المواضع البعيدة فسار
اليها ونزل على فراسخ منها وامر نقابيه ان ينقبوا فنقبوا حتى
يلغوها فلما صاروا الى الاجمة التي حولها خرج عليهم الماء في النقب
فما زالوا يمتلئون فيه وهو مرة يغلبهم ومرة يغلبونه حتى استوى
لهم قطعة وظنوا انهم قد ظفروا بالمدينة لما اقصوا الى السور
واخذوا في نقبه فلما نقبوه خرج عليهم الرمل المنهال فكانوا لا
يخرجون منه شيئاً الا سال من جوانبه اضعافه فلما رأوا ذلك
علموا الاحيلة بهم فانصرفوا خائبين ⑤ قالوا والنخعة تضع في
بلاد الترك عدة من السخولة في البطن الواحدة ربما وضعت سبعة
وسنة وخمسة فاما اربعة وثلاثة

جميع مواشيهم على هذا^{٢٥} والترك اذا ارادت ان تحلف رجلا انت بضم
 من نحاس فتصبه ثم تحفر قصعة فتصير فيها ماء وتضع بين يدي
 العنق ثم تجعل في القصعة قطعة ذهب وكف دخن وتؤتي سراويل
 امرأة فيوضع تحت القصعة ثم يقولون للمستحلف ان نقضت هذا
 المعهد او غدرت او هنت فصيرك الله امرأة تلبس سراويلها وسلط
 عليك من يقطعك^{٢٦} قطعا مثل هذا الدخن واصفر لونك مثل اصفرار
 الذهب ثم يشرب بعد اليمين ذلك الماء فعل ما يفعله اثنان منهم
 ويحث الامات او اصابته بلية^{٢٧} وفي بلادهم السمور والفنك الجيد
 وهم ارضي الامم كلها بالنشاب^{٢٨} واذا ولد للرجل منهم ولد رثاه وعاله
 وقام بامره حتى يحتم فاذا بلغ الحام دفع اليه قوسا وسهاما واخرجه عن
 منزله وقال له احمل نفسك^{٢٩} ثم يصبر ولد عنده مثل الغريب الذي لا
 يعرفه هذه سنتهم في اولادهم^{٣٠} ومنهم قوم بنيهم وبناتهم وتزوجهم ان
 جوازيهم بكسفات^{٣١} الشعور فاذا اراد الرجل ان يتزوج نظرا الى التي يريد
 والتي على رأسها مقنعة فاذا فعل ذلك فقد صارت امراته لا يمنحه عنها
 والد ولا يدفعها^{٣٢} اح^{٣٢} وفي بلادهم الخوليد وهو جبهة دابة تصاد في بلادهم
 وذكر تميم بن بحر المطوعي ان بلدهم شديد البرد وانما يسلك^{٣٣} سنة اشهر
 في السنة وانه سلك الى بلاد خاقان والتغرغري على بريد انفده خاقان
 اليه وانه كان يسير في اليوم والليله ثلثة سلكه باشد سير واحته
 غسار عشرين يوما في براري فيها عيون وكلاء وليس فيها قرية ولا مدينة
 غير اصحاب السكك وهم نزول في خيام وانه كان البرية حمل معه زاد
 عشرين يوما وذلك انه عرف امر تلك المدينة وان مسافتها عشرون
 يوما في براري فيها عيون وكلاء وثم سار بعد ذلك

عشرين يوماً في قرى متصلة وعمارات كثيرة اهلها كلهم او اكثرهم أتراك
 منهم عبدة النيران على مذهب المجوس ومنهم زنادقة وانه هذه الايام
 وصل الى مدينة الملك وذكر انها مدينة عظيمة خصية حولها رساتيق
 عامرة وقرى متصلة ولها اثنا عشر باباً من حديد مفرطة العظم قال وهي
 كثيرة الامل والزحام والاسواق والتجارات والغالب على اهلها مذهب
 الزنلقة وذكر انه هوز ما بعدها الى بلد الصين فميزه ثلثمائة فرسخ
 قال واطنه اكثر من ذلك قال وعن يمينه مدينة ملك البخرغز بلاد الترك
 لا يخالطهم غيرهم وعن يسارها بلاد كيماك وامامها بلاد الصين وذكر
 انه نظر قبل وصوله الى المدينة بخمس فراسخ الى خيمة للملك من
 ذهب على سطح قصره تسع مائة رجل وذكر ان خاقان ملك البخرغز
 كان عماتنا الملك الصين وان ملك الصين يحمل اليه في كل سنة خمس
 مائة الف فرندون وذكر ان بين نوشجان الاعلى وبين الشاس على طراز
 اربعين مرحلة للقوافل فمن سارها على دابة وكان منفرداً قطعها في شهر
 قال ونوشجان الاعلى بها اربع مدن كبار واربع صغار وانه حرز المقابلة
 في مدينة واحدة على شط بحيرة هناك فميزهم نحو عشرين الف فارس
 بالسلاح التام وليس في جميع اجناس الترك اشد منهم وانهم اذا اجتمعوا
 مع الخرجية لحرب كان منهم مائة رجل ومن الخرجية الف رجل وعلى هذا
 يخرجون في جميع حروبهم وذكر ان هذه البحيرة شبيهة بالمحوض المربع
 وان حولها جبال شائعة فيها من جميع اصناف الشجر قال وهناك
 رسم مدينة قديمة لم اجد في الاترك من يعرف خبرها ولا من بناها
 ولا من كان اهلها ولا متى خربت وانه نظر فيها الى نهر يشقها لا يلمح
 غوره هناك ورأيت فيه انواعاً من الحيوانات البحرية ما رأيت مثلاً وكذلك

رأيت به طويلاً لم ارفى شيء من البلدان مثلها قال واهل النوشجان
 وغيرهم ما يقيمون منهم من المدن والقرى يطوفون بها في سنة مرة واحدة
 في ايام الربيع ويجعلون ذلك عمداً قال ويدخلها الماء من ناحية البنت
 من مائة وخمسين نهراً كباراً وصغاراً وكذلك من ناحية التغرغر
 والكيماك وذكر ان طولها مسيرة اربعين يوماً على الجمال وان الفارس
 يقطعها في مدة شهر اذا جد في السير وذكر انه وجد ملك التغرغر
 حين اليه معسكراً بالقرب من مدينته وانه خزر جيشه الذي حول
 سراقه دون غيرهم فكانوا نحو من اثني عشر الف رجل قال وبعد
 هؤلاء سبعة عشر قائداً مع كل قائد ثلاثة الف قال وبين القائد
 والقائد مصاليح من خيام والقواد ومن معهم من المصالح باجمعهم
 يحيطون بالعسكر ولهم في احاطتهم فرجة يكون مقدارها مقدار اربعة
 ابواب الى ناحية العسكر قال وجميع دواب الملك ودواب الجدي ترمى
 فيما بين سراق الملك ومواقع القواد لا يتخلص منها دابة الى خارج
 العسكره وسألناه عن طريق كيماك من طراز فذكر ان الطريق سرية طراز
 الى قريتين في موضع يقال له كواكب³⁶⁶ عامرتين اهليتين ومسافتها من
 طراز سبع فراسخ ومن هذا الموضع ملك كيماك مسيرة ثمانين يوماً³⁶⁸
 للفارس المجد يحمل معه زاده وان جميع ذلك صحارى وبارى ومفاوز
 واسعة كثيرة الكلاء والعيون وفيه مراعى الكيماكية وذكر انه سلك هذه
 الطريق ووجد ملك كيماك مع عسكره في خيماً وبقره قرى وعمارات وانه
 ينتقل من موضع الى موضع يتبع الكلاء وان دوابهم كثيرة دقيقة الموافر وجزر³⁷
 من في عسكره فوجدهم نحو عشرين الف فارس وذكر ابو الفضل الواشجرى
 ان ملك التغرغر غزا ملك الصين مرتين في ايام الرشيد وقيل ذلك في ايام
 المهدي

وكانت غزوته ما بين اسروشنة الى سمرقند وان عامل سمرقند جاريه في عدة
 وقائع وكانت لهم حروب شديدة ثم ان صاحب سمرقند رزق النصر عليه
 فهزمه وقتل خلقا من اصحابه ويقال انه كان في ستمائة الف بين فارس
 وراجل من اهل الصين فغنم المسلمون غنيمة عظيمة واسروا خلقا
 فاولداهم الذين بسمرقند يعملون الكاغذ الجيد وانواع السلاح والالات
 التي لا تعمل في مدن خراسان الا بسمرقند ومن عجائب بلد الترك
 حصى عندهم يستعطرون ماشاءوا من مطر وتلج وبرد وغير ذلك واهر
 هذا الحصى عندهم مشهور مستفيض لا تنكره احد من الاترك وهو عند
 ملك التتر غز خاصة ليس يوجد عند احد من ملوكهم غيره وحدثني ابو عبد
 الله الحسين بن استاذوية حدثني ابو اسحق ابراهيم بن الحسن حدثنا هشام
 بن هراسب السائب الكلبى عن ابي مليح عن ابن عباس قال لم يتزوج ابراهيم
 عليه السلام على سارة حتى ماتت فتزوج امرأة من العرب العاربة
 يقال لها قنطور بنت مقطور فولدت له مدين ومدنين وهو مدين ونيسان
 واشتق وسوج فامر ابراهيم عليه السلام ان يضم اليه من ولد اسمعيل
 واشتق ومدنين ونيسان ويخرج عنه مدن واشتق وسوج فقالوا له
 يا ابا نانا كيف تستجير ان ترك عندك (عندك) اسمعيل واشتق ومدنين
 ونيسان في الامن والدمعة وتخرجنا عن عنك الى الغربة والوهشة والوحدة
 فقال بذلك امرت ولكني ساعلمكم اسما من اسماء الله تعالى لتستنصرون
 به على اعدائكم ويستنزلون به الغيث اذا اهدم فاعلمهم اياه وخرجوا
 سائرين حتى نزلوا موضع خراسان فتناسلوا هناك وقهروا بذلك
 الاسم جميع من ناواهم فاتصل خبرهم بالخزروهم من ولد يافث بن نوح
 فصاروا اليهم وحالفوهم وتزوجوا اليهم واقام بعضهم عندهم وانصرف
 الباقيون الى بلدهم

وحدث ابو العباس عيسى بن محمد بن عيسى المروزي فقال لم تنزل نسع في
 الثور الخراسانية التي من وراء النهر وغيرها من الكور الموازية لبلاد
 الترك المكفرة الغزية والتغوغرية والخرجنية وفيهم المملكة والامم في
 انفسهم شأن عظيم ونكايمة في الاعداء شديدة ان من الترك من
 يستمطر في اسفاره وغيرها فيمطر ويحدث ما يشاء من مطر وبرد
 وتلج ونحو ذلك فكانا بين منكر ومصدق حتى رأيت داود بن منصور
 بن ابي علي الباذغيسي وكان رجلاً صالحاً قد تولى خراسان فهد امره وقد خلانا
 يا من ملك ترك الغزية وكان يقال له بالقبج بن جوية فقال له بلغنا
 عن الترك انهم يملحون المطر والبرد والثلج متى شاذاً⁴¹ فما عندك في ذلك
 وقال الترك أحقر وأذل عند الله من أن يستطبعوا هذا الامر والذي
 بلخك فهو حق ولكن له غير احدئك به كان بعض اجدادى راغم لياه
 وكان الملك في ذلك العصر وشد عنه واتخذ لنفسه اصحابا من مواليه
 وغلمانه وغيرهم ممن يجب الصعلك ومضى سائرا في شرق البلاد القرب
 يغير على الناس ويصير ما يظهر له ولأصحابه فانهى به السير الى
 بلد ذكر اهله انه لا منفذ لأهد وراءه جبل لهم فقال لهم وكيف ذلك
 قالوا لان الشمس تطلع من وراء هذا الجبل وهي قريبة من الأرض جدا فلا
 تقع على شيء الا احرقته قال افليس هناك ساكن ولا وحين قالوا بلى قال
 فكيف يتهيأ لهم المقام على ما ذكرتم قالوا اما الناس فلهم أسراب تحت
 الأرض وغيران في الجبال فاذا طلعت الشمس بادروا اليها فاستكنوا فيها
 حتى ترتفع الشمس عنهم واما الوحوش⁴⁵ فانها تلتقط حصي هناك قد
 ألهمت معرفته فأخذ كل وحشة حصاة من ذلك الحصى⁴⁷ بفيها وترفع
 رأسها الى السماء فظللها عند ذلك نمامة تجيب بينها وبين الشمس
 قال فقصد جدى تلك الناحية فوجد الامر على ما بلغه قال فلما بدأت
 الشمس في الطلوع بادرت الوحوش الى ذلك الحصى فجعلته في افواهها

ورفعت رؤوسها الى السماء فاظلمت النجوم قل نخل هو واصحابه عليها
يكذبونها فلما ادركها اللغوب القت ذلك الحصى من افواهها فامر
اصحابه يلقيه ليعرفه ففعلوا وجاءوا به فعرفه وتتبعه هو واصحابه
في تلك البرية فاخذوه وشالوه جبال الشمس فاظلمت النجوم ونجوا من
وقع الشمس وعرها ثم جمعوا منه ما قدروا عليه وحملوه الى بلادهم ففهم
اذا سافروا وارادوا المطر وان هم ارادوا الثلج او البرد زادوا فيه
خوافي الثلج والبرد ويقال انهم انا او ما به الى جهة من الجهات مطرت
تلك الجهة او ابردت فهذه فضتهم وليس هذه من جيلتهم ولا قدرتهم
ولكنها من قدرة الله تعالى قال ابو العباس ثم وردت مدينة الشاش
واجتمع الي قوم من اهلها لهم افهام ومعرفة وعلم باحوال الترك فسألهم
فقالوا عندنا من حملة الامر ما عندك فاما التفسير الذي ذكره بالنسبة فهو
اعرف به اذا كان يخرج الحديث عن آياته فقال ولقيت هناك شيئا من الكتب
القدماء يقل له حبيب بن عيسى وكان قد اجتمع اخبار وقائع نوح بن اسد
وحروب مع الترك وفهم امر ذلك الصقع فاخرج الى نسخة كتاب من عند
الله بن طاهر الى نوح بن اسد وفي آخر نسخة كتاب المأمون اليه يأمره
بالمسألة والبحث عما يتكلم به الترك في الاستمطار قال حبيب فجمع نوح
مشائخ البلد وسلى الترك فسألهم عن الامر فلم يختلفوا في انه هو الا
انهم لم يعرفوا العلة فيه قال ابو العباس فسمعت اسمعيل بن احمد امير
خراسان يقول غزوت الترك في بعض السنين في نحو عشرين الف رجل من
المسلمين فخرج الي منهم نحو ستين الف في السلاح الشاك فواقعتهم اياما
فاتي يوم الفى قتالهم اذا اجتمع الى خلق من غلمان الأتراك وغيرهم من الأتراك
استاء منه فقالوا الى ان لنا في عسكر الكفرة قرابات واخوان وقد
انذرونا وخوفونا بموافاة

البربر اوصافهم في نسخة
البربر اوصافهم في نسخة
البربر اوصافهم في نسخة

50

506

507

فلان قال وكان هذا الذي ذكروا عندكم كالكاهن وكانوا يزعمون انه يشق
 حساب البرد والسج وغير ذلك فيقصد بها من يريد التلاكمهم وقالوا
 قد عزم ان يحطر على عسكرنا برذا عظيما ما لا يصيب البردة انسانا
 الا قتله فانتهزتهم وقلت لهم ما خرج الكفر من قلوبكم بعد وهل
 يستطيع هذا احد من البشر قالوا قد اندرناك وانت اعلم والموعود
 غداة عند ارتفاع النهار قال فلما كان من الغد وارتفع النهار نشأت
 سحابة عظيمة هائلة من رأس جبل كنت مستندا بعسكري اليه ثم لم تزل
 تتنشر ويزيد امرها حتى اظلت عسكري كله فهالني سوادها ومما رأيت
 منها وما سمعت فيها من الاصوات الهائلة وعلمت انها فتنة فنزلت
 عن دابتي وصليت ركعتين واهل العسكر موح بعضهم في بعض لا يشكون
 في البلاء فدعوت الله عز وجل وعفرت وجهي في التراب وقلت اللهم
 اغشنا ان عبادك يضعفون عن محنتك وانا اعلم ان القدرة لك وانه
 لا يملك الضر والنفع الا انت ان هذه السحابة ان مطرت علينا كانت
 فتنة للمسلمين وسطرة للمشركين فاصرف عنا شرها بجوك وقوتك
 يا ذا الجول والقوة قال فاكثرت وجهي في التراب رغبة الى الله
 وعلما انه لا ياتي الخير الا من عنده ولا يصرف السوء غيره فبينما انا كذلك
 اذ تبادر الى العلمان وغيرهم من الجند يبشرون بالسلامة واخذوا
 بعصدي يبهضوني من سجدي ويقولون انظر انظر ايها الأمير فرفت
 رأسي وانا السحابة قد زالت عن عسكري وقصدت عسكر الترك ⁵⁶ تمطر
 عليهم بربا عظيما واذا هم يجهون وقد نفرت دوابهم وتقلعت خيهم
 وما تقع بردة على واحد منهم الا اذهنته او قتلته فقال اصحابي
 نحمل عليهم فقلت لا لان عذاب الله ادهى وامر فلم يفلت منهم الا
 القليل وتركوا عسكرهم بجميع ما فيه وهربوا فلما كان من الغد جئنا ⁵⁸

الى محسركم فوجدنا فيها من العنائم ما لا يوصف فحملنا جميع ذلك وحمدنا
الله على السلامة وعلما انه هو الذي سهل لنا ذلك وملكنا اياه والحمد لله
رب العالمين⁶¹

ذكر بعض مدن الاثراك ومجاثمها⁶²

قال سعيد بن الحسن السمرقندي⁶³ منهم بادية يحلون ويرتلون ويتجمعون
الغيث ويتبعون الكلاء كما تفعل البوادي في بلد الاسلام وهؤلاء لا يدينون
لملك ولا يعطون طاعة لأحد بغير بعضهم على بعض فيسبون المحرم ولذالك
وربما فارق القوم منهم المعنى الذي كانوا فيه وصاروا الى آخى آخر ورحمهم من
حرم اهل ذلك المعنى الذين قد صاروا اليه واولادهم قد استعبدوهم فلا
يطلبون لهم وهم ينظرون اليهم بعيدا لهم سنة فيهم وشئ قد اصطلحوا
عليه هـ ولهم مدن كثيرة في بعضها تجار واموال وفي جميعها أسواق هـ
فمنها مدينة التمرغز وهي أكبر مدائنهم واحصننها ولها سور عظيم مبني
بالصخر وله خندق دائره فيه ماء غري واهلها لهم شدة واقدام في الحرب
وأكثر سلاحهم السيوف هـ ومن مدنتهم مدينة يقال لها مبوس يقرب من
المناس وهي كبيرة ايضا واهلها بغير دين وهم شرار خلق الله يغير بعضهم على
بعض ويقتل قدرهم ضعيفهم ولا يامن الأخ أخاه ولا الوالد اباه يأكلون
جميع الحيوانات والزنا فيهم ظاهر يدخل الواحد منهم الى منزل الآخر
يفترش حرمته وهو ينظر اليه لا يمتنع من ذلك ولا ينكره وليست لهم
شباعه وفيهم جمال وأكثرها لهم مؤنثون ويشربون الدم وفي وسط مدنتهم
بحيرة غزيرة الماء اذا مات الواحد منهم القى فيها هـ ومن مدنتهم ايضا
مدينة يقال لها دي لا يقول اهلها بالحرب بل مؤدون الاناوة الى كل من
غلب يده عليهم وينكحون كل ما يحقه من امرأة أو غلام أو حيوان هـ

ومن مدنتهم مدينة يقال لها سور يقال اهلها اهل الشاش واهل سمرقند
ولهم باس شديد ونكاية عظيمة ولهم اوهاق يرمون بها في الحرب ولا تكلم
تخطى وفي رجالهم جمال وفي نسائهم قبح وهم ينكرون الزنا ويقتلون من
يفعله من الذكر والانثى ولهم نبذ يتخذونه من عقاقير يعرفونها بسكر
الرطل الواحد بالبغدادى منه سكر المفرط ومن مدنتهم مدينة يقال لها
خريسم اكثر غارة اهلها على المدينة التي يقال لها سور واذا اسروا من اهلها
انسانا قطعوه وطبخوه واكلوه وهم هج لا يكاد بعضهم يفقه قولا
ولا يعرف شيئا واذا غلا القوى منهم بالضعيف نكحه ولهم ايضا باس شديد
ومن مدنتهم ايضا مدينة يقال لها اغريس اهلها قد خالفوا جميع الاثراك
باعترال الطبع وسلامة الناحية ياطنون لحم اكثر الحيوان بعد الذبح
ويعبدون اوثاننا لهم وفيهم علماء بمذاهبهم ولا يرون الزنا ويحتمنون
النواحي ولهم بيت عبادة مفرط الطول والعرض والارتفاع يرمعون انه
نزل من السماء على هيئة التي هو عليها ويقولون انما يعبد الاوثان ليقرنا الى
الله ويشفع لنا عنده لانها بغير ذنوب ولهم ملك منهم ومن مدنتهم
مدينة يقال لها كرشيم يأكل اهلها كل ما ادب على وجه الارض بغير تذكية ولهم
اقدم وصولته وهم عراة كالبهايم يلقى الرجل المرأة في الطريق نجا معها
والناس ينظرون اليه وهم اصحاب بيات واكثر قتالهم بالنشاب المسموم ولا
يعطون طاعة لاحد ومن مدنتهم مدينة يقال لها دكس لاهلها باس شديد
وصبر على القتل وبعضهم شديد الحب لبعض وغيرهم يعود على فقيرهم ولهم
يسار ظاهر من المواشي والحيل وغير ذلك ومنهم تجار يجزؤون الى بلد الاسلام ولهم
وفاء بالعهد اذا عاهدوا وقتل منهم دون جازه او من يعرفه من غير بلده الا
ان الزنا عندهم غير مستنكر ومدنتهم كثيرة

الخبز غزيرة المياه والبساتين ولهم ضروب من الفاكهة مجيبة لا يعرف في بلد
 الاسلام ومنهم مدينة يقال لها كياسة تقرب من بلد الخزر فاهلها يغزون على الخزر
 وهم من شر خلق الله اذا دخل الغريب مدينتهم نكحوه واذا وجدوا رجلا مع
 غلام جعلوا الغلام له ابدان وفي بلدهم ضرب من الحيوان يأكل الناس فيكون في
 قدر الحلب الا انه شديد المضراوة على الناس قل من بغلت منه اذا نظر اليه
 سريع الحضر يسبق الخيل المضرة ولهم نبيذ ابيض طيب الرائحة والعظم
 يا يكون الميتة والدم مثل السباع قليلة جسمهم لثام الظفر قباح الوجوه
 قصار الاجسام ومن مدينتهم مدينة يقال لها حاني رجالها طول ونساءها
 قصار ومدينتهم بين الخزر والروم فهم يقاتلون هؤلاء وهؤلاء ولهم قوة
 على الخزر ولا قوة على الروم يا كلون جميع الحيوان ويلجسون جراحتهم
 ويقاتلون بالسيوف ولا صبر لهم على النشاب يتزوج الرجل منهم بمائة
 امرأة وربما ذبح الواحد منهم امرأته وولده بحضرة ابي المرأة وامها 68
 واخوتها وانكحها هو وهم ولهم جبل فيه ضرب من الحيات لا سل سليمها ولهم
 عقارب مفرطة العظم كثيرة في منازلهم ليست تناله ربما اكلوها وعندهم خفاش يكون
 الواحد منهم مثل الحمامة الكبيرة واعظم ومن مدينتهم مدينة يقال لها سكوب
 واهلها يتكلمون بالسريانية ولهم شجاعة وقدام ونساءهم تقاثلن معهم
 قتالا شديدا والزنا في نساءهم طبع مركب تنظر الواحدة منهم الى الرجل
 الذي تشتهي فتقبض عليه ولا تملك شيئا من نفسه وتمضي به الى جبل بالقرب
 من المدينة فيه غيران وكهوب فتجعله في بعض تلك الغيران ولا يسهل له
 الخروج وتحميه بجميع ما يحتاج اليه ولا يجوز لزواج ان كان لها أو اخ أو ولد
 معها من ذلك وكذا الرجل لا يمكنها الخلاص ويدها ان كانت له

68a

امرأة او ولدا وغير ذلك من الاهل ¹⁷⁴⁵ ممنى يأتي عليها قتلها وكذلك منعها
 منه مانع استنجدت من النساء اللواتي على مذهبها فقاتلن معها حتى
 تبغضن لها ما تريد لانهن على مذهب واحد فبعضهن زينن بعضها
 فاذا ضجرت منه او ملته او هويت سواه صرفته الى منزله ثم لم يقدرها
 غيرها على ان يقتطعه لانها تمنع من ذلك كان معها او لم يكن ولهم هذه
 المدينة حمة مجيبة التفع تخرج من كهف في جبل شاهق لا يصل انسان
 الى الكهف الذي هي فيه وانما تجرى فيه الى عشرة ابيات منبئة بالصخر
 سبعة للرجل وثلاثة للنساء ماؤها في الشتاء شديد الحر وينقص حره
 في الصيف وهذا الجبل ثعالب سود وحمرة وبلق قل ما يعطاد شئ منها
 لتغلقتها بين الشجر وقله نزولها الى السهل وهي اصعب الجوان على التلج وكذلك
 جميع ما في هذا الجبل لان الثلج يقع فيه اكثر المتسنة ولهم مدن كثيرة ولم
 نذكرها ومدن فما وصل اليه انسان من المسلمين ولا غيرهم ⁷¹ يجيئنا بصحة خبرها
 لانها واغلة في المشرق لا يبلغها اهد ولا يقصدها تاجر ولا غيره
 القاب ملوك خراسان والمشرق والترك والنواحي الملتصقة بهم
 ملك نيسابور كيان ملك مرو ماهويه ملك نغوش راذويه
 ملك ابيورد بهمنه ملك نسا ايران ملك غرستان يزن بنده
 ملك مرو الروذ كيلان ملك زابلستان فيروز ملك كابل كابل شاه
 ملك الترمذ ترمذ شاه ملك الباميان شيرباميان ملك السغد اخشيد
 ملك فرغانة ايضا اخشيد ملك روبشان روبشان شاه ملك الجرجان كوكابار
 خذاء ملك خوارزم خوارزم شاه ملك الخنخ حنخ كيلان ملك بخارا خذاه
 ملك اسروشنه آفشن ملك سمرقند طرخون ملك سجستان وبلاد الداورزيل

ملك هراة وبوشنج وبادغيس زاران ملك كشي والرهج بندون ملك ماوراء النهر
 شارشاه اما ملوك الترك هيلوب خاقان خبغون شبله خاقان سنجر
 خاقان مابوس خاقان نيموز خاقان ومن ملوكهم الصغار طرفان بزرگ
 جورتيگين يرون سهران غورك ثم الكتاب بحمد الله تعالى الى هاهنا تاليف
 احمد بن محمد بن اسحق الهذلي المعروف بابن الفقيه من كتاب اخبار البلدان
 والحد للارباب العالمين وصل الله على نبيه محمد خاتم النبيين ورسول رب العالمين
 وذكر نحن في هذا الموضع اشياء من اخبار البلدان لم يذكر فيها رسلتين كتبها
 الينا ابو دلف مسعري المهلهل البنازعي حكى في اهدهما اخبار الترك والهند
 وغيرهما بمشاهدته ذلك وفي الاخرى اشياء رآها وشاهدها في عدة من
 البلدان حقها ان نرسم في هذا الكتاب اذ كانت من فقه ومن ذلك ايضا
 كتابا جمعه احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد مولى محمد بن سليمان
 الياشعي في اخبار الترك والنزر والروس والصقالبة والباشغرد وغيرهم مما وقف
 عليه ونظر اليه لان المعتد بالله انقذه الى بلد العقالبة في سنة تسع وثلثمائة
 باستدعاء ملكهم ذلك رغبه منه في الاسلام فحدث بجميع ما شاهد في هذه البلدان
 بمعانيته ونظيره وصل الله على محمد نبيه المصطفى وسلم تليها
 الرسالة الاولى كتب الينا ابو دلف مسعود بن المهلهل البنازعي في ذكر ما شاهده
 وراه في بلد الترك والهند والصين اني لما رايت كما يا سيدي ومولاي ومن
 انما عجزت ان اطال الله بقاها لهجهين بالتحسين مولعين بالتاليف اجبت ان
 لا اخلي دستوركما وقانون حكومتكما من فائدة رفعت الى مشاهدتهما
 وأعجوبة رمت في الزيام اليها ليعروق في ما نظمتمه السمع وبصره الى
 استيفاء قرأته القلب ووددت

بعد محمد الله والتشا على انبيائه يذكر المسالك المشرقية واختلاف السياسة فيها
 وتباين ملكها واقتراق احوالها وبيوت عباداتها وكبرياء ملوكها وحلوم قوامها
 ومراتب اولى الامر والنهى لديها لان معرفة ذلك زائدة في البصيرة واجبه
 في السيرة قد خصى الله عز وجل عليها اولى التيقظ والاعتبار وكلمة اهل
 العقول والابصار فقل جل اسمه اولم يسيروا في الارض فينظروا كيف كان
 عاقبيه الذين كانوا من قبلهم كانوا هم اشد قوة واثاراوا الارض وعمروها
 اكثر مما عمروها وجاءتهم رسلهم بالنبيات فما كان الله ليظلمهم ولكن كانوا
 انفسهم يظلمون فجعله امرا مفترضا والوقوف على ما بعد من الاثار حتما
 لازما وانى لا ظنكما توخفتما في ما هذه سبيله الاجر وارتدما جهيل الذكر
 فرأيت معا وتكما بما وشج بيننا من الاخفاء وتاكيد من المودة وسألت احسن
 التوفيق وتجنبت الزلل وهو ولى اسعادي بحريته من ذلك وهو العزيز الحكيم
 ولاننا عنى وطنى ووصل الى السير الى خراسان ضاربا في الارض ابصرت
 ملكها والموسوم بامارتها نصر بن احمد بن اسمعيل بن احمد عظيم الشأن كثير
 السلطان يستعمر في جنبه اهل الطول وتحف عنده موازين ذوى القدرة
 والحول ووجدت عنده رسل فالين بن المشخير ملك الصين راغبين في
 مصاهرته طامعين في مخاطبه يخطبون ابنته فابى ذلك واستنكره من خطر
 السريعة له فلما ابى ذلك راضوه على ان يزوج بعض ولده ابنت ملكه الصين
 فاجاب الى ذلك وانعمت قصد الصين معهم فسلطنا بلد الاثراك فاول
 قبيلة وصلنا اليها بعد ان جاوزنا خراسان وما وراء النهرها من مدن الاسلام
 جميلة يعرف بالخرگاه فقطعنا في شهر نتغدى بالبر والشعير ثم خرجنا الى
 قبيلة يعرف بالمخفاخ فتغدينا بالشعير والذخن واصناف من اللحوم
 والبقول الصمرانية وصرنا فيها عشرين يوما في امن

وردة يسمع أهلها ملك الصين ويطيعونه ويؤدون الامارة الى الخزانه
لقريلهم من الاسلام ودخولهم فيه وهم يتفقون معهم في أكثر الاوقات
على غزو من بعد منهم من المشركين ٥ ثم وصلت الى قبيلة تعرف بالنجا
فتعدنا فيهم بالدخن والعدس والحصى وسرنا بينهم شهرا في امن وهم
مشركون ويؤدون الامارة الى الطخطاخ ويسجدون لملكهم ويعظمون
البقر ولا يكون عندهم ولا يملكونها تعظيمها لها وهو يلد كثير الغنم والتمن
والزعرور الاسود وفيه ضرب من الشجر لا تأكله النار ولهم اصنامهم
من ذلك الخشب ثم جزناهم الى قبيلة تعرف بالبنكاك طوال المحي اولى
اسيلة نصح يغير بعضهم على بعض ويفترش الواحد منهم المرأة على ظهر
الطريق يأكلون الدخن فقط فسرنا فيهم اثنا عشر يوما واخبرنا ان بلادهم
عظيم مما يلي الشمال وبلد الصقالبة ولا يؤدون الخراج الى اهدن ٥ ثم سرنا الى
قبيلة تعرف بالحكل يأكلون الشعير والجلبان ولحم الغنم فقط ولا يذبحون
الابل ولا يقتلون البقر ولا يكون في بلادهم ولباسهم الصوف والفرأ لا
يلبسون عنهما وفيهم نصارى قليل وهم صباح الوجوه يتزوج الرجل بابنته
وباخته وسائر محارمه وليسوا بمجوسا ولكن هذا مذهبهم في النكاح ٥ ويعبدون
سهيلا وزحل والجماز ونبات النخس والمجدى ويسمون الشعري اليمانية رب
الارباب وفيهم دعة ولا يرون الشر وجميع من حولهم من قبائل الترك
تخطفهم وتطعم فيهم ٥ وعندهم نبات يعرف بالكيلكان طيب الطعم يطبخ
مع اللحم وعندهم معادن الباذر وهو وجباه الختو وهن بقر تكون هناك ٥
ويعملون من الدم الرادي البري نبيذا يسكر سكرًا شديدا ويوتهم من الخشب
والعظام ولا ملك لهم فقطعنا بلادهم في اربعين يوما في امن ونحط ٥
ثم مررنا منهم الى قبيلة تعرف بالبغراج فهم اسيلة بغير لحي يحملون بالمرح عملا
حسنا

فرسانا ورجللة لهم ملك عظيم الشأن يذكر انه علوى وانه من ولد يحيى بن زيد
 وعنده مصحف مذهب على ظهره آيات شعر رثى بها زيد عليه السلم وهم
 يعبدون هذا المصحف وزيد عندهم ملك العرب وعلى بن ابي طالب آله العرب
 ولا يملكون عليهم احد الامن ولد العلوى واذا استقبلوا السماء فاهم
 مفتوحوا الافواه شاخصوا الابصار يقولون ان آله العرب ينزل منها
 ويصعد اليها ومجرة هؤلاء الملوك الذين يملكونهم عليهم من ولد زيد
 انهم ذو ولحي وانهم قيام الانف عيونهم واسعة غداؤهم الدخن
 ولحوم الذكران من الضان وليس في بلدتهم بقرو ولا معز ولباسهم اللبود لا
 يلبسون غيرها ويرون حرق السودان بالنار فسرنا بينهم شهرا على
 خوف ووجل واذينا اليهم العشر من كل شئ كان معنا ثم صرنا الى
 قبيلة تعرف بتبت فسرنا فيها اربعين يوما في امن وسعة يتعدون
 البر والشعير والباقلى وسائر المحرم والسوك والبقول والاعناب
 والفواكة ويلبسون جميع اللباس ولهم مدينة من القصب كبيرة فيها بيت
 عبادة من جلود البقر للدهونة فيه اعناب من الخنوق وقرون غزلان المسك
 وبها قوم من المسلمين واليهود والنصارى والمجوس والهند ويؤدون الخراج
 الى العلوى البغراحي ولا يملكون عليهم احدا الا بالقرعة ولهم مجلس هرايم
 وجنايات وصلواتهم الى قبلتنا وصرنا منها الى قبيلة تعرف بالكيماك
 بيوتهم من الجلود ياكلون الحمص والباقلى ولحوم ذكران الضان والمعز ولا
 يرون ذبح الاناث منها وعندهم غنم نصف الحبة ابيض ونصفها
 اسود وعندهم حجارة هي مغناطيس الماء يستمطرون بها متى ساءوا ولهم
 معادن ذهب في سهل من الارض يجمدونه وتلحها وعندهم ماس يكشف عنه
 السيل ونبات حلو الطعم بنوم ريحندر ولهم قلم يكتبون به وليس لهم
 ملك ولا بيت عبادة

- 177a -

ومن جاوز عندهم ثنتين سنة عبده إلا أن تكون به عاهة أو عيب ظاهر فكان
 مسيرنا فيهم خمسة وثلاثون يوماً ثم انتهينا إلى قبيلة تعال لهم الغزلهم
 مدينة من الحجارة والخشب والقصب ولهم بيت عبادة ليس فيه أصنام
 ولهم ملك عظيم المسلطان يستأدى منهم الخراج ولهم تجارات إلى الهند وإلى
 الصين ويأكلون البقر فقط وليست لهم بقول ويأكلون لحوم الضأن والمعز
 الذكران والإناث ويلبسون الكتان والفراء ولا يلبسون الصوف وعندهم
 حجارة بيضاء تنفع من القولنج وحجارة هجرآء إذا امرت على السيف لم يقطع
 شيئاً وكان مسيرنا فيهم شهراً في أمن وسلامة ثم انتمينا بعدهم إلى قبيلة
 تعال لها الترخيز يأكلون المذكي وغير المذكي ويلبسون القطن واللبود وليس
 لهم بيت عبادة وهم يعظمون الخيل ويمسنون الصيام عليها وعندهم حجر تقطع الدم
 إذا علقت على صاحب الرعاف والنزف ولهم عيد عند ظهور قوس قزح
 وصلوا بهم إلى مغرب الشمس وأقلامهم سود فسرنا فيهم عشرين يوماً في
 خوف شديد ثم انتهينا إلى قبيلة تعال لها الترخيز يأكلون الذخن والأرز
 ولحوم البقر والمغز (الضأن) والضأن وسائر اللحوم إلا الجمال ولهم بيت عبادة
 وقلم يكتبون به ولهم رأي ونظر ولا يطفون سراجهم حتى تطفأ مولدهما
 ولهم كلام موزون يتكلمون به في أوقات صلواتهم وعندهم مسكة قليل ولهم ثلثة
 أعياد في السنة وأعلامهم خضر ويصلون إلى الجنوب ويعظمون زحل والزهرة
 وتبطينون من الریح ويسجدون للظنل إذا ولد ويخدمون الحوامل حتى يلدون
 ويلبسون كل اللباس ولهم تجارات وقياس للفصول والأزمان والساعات في
 في بلدتهم كثير ولهم حجارة تسرج بالليل يستخون بها عن المصايح ولا تعمل في
 غير بلدتهم ولهم ملك عالم بما يضطرون إليه مطاع فيهم لا يجلس بين يديه أحد
 منهم إلا إذا جاوز أربعين سنة

فسرنا بينهم شهرا في امن ودعة ثم انتهينا الى قبيلة تغال لها الخراج يأكلون
الحمص والعدس ويعملون الشراب من الدخن ولا يأكلون اللحم معتقة بالملح
ويلبسون الصوف ولهم بيت عبادة في حيطانه صور لمعتدى ملوكهم والبيت
من خشب لانا كلة النار وهذا الخشب كثير في بلادهم والبخى والجور بينهم
ظاهر ويغير بعضهم على بعض والزنا بينهم ظاهر غير مخطور وهم اصحاب
قمار يقامر الواحد صاحبه في امراته وابنته وابنه وامه فما دام في مجلس
القمار فلم يقمور ان يفادى ويفك فاذا انصرف القامر فقد حصل له ما قمر
يبيعه من التجار كما يريد والجمال في نسايتهم ظاهر وكذلك الفساد وهم قليلوا
الغيرة تجي مرأة الرئيس فمن دونه او ابنيه او اخوته الى القوافل اذا وافت
البلد فتعرض الوجوه فان ائجها انسان اخذته الى منزله وانزلته عندها
واحسن اليه وتصرف زوجها وولدها واخرها في حوائجها ولم يصبرها
زوجها ما دام من ترميده نازل عندها الاحاجة يعرضها ثم ينصرف وهي ومن
تخاره في اكل وشرب وذلك يعنى زوجها لا يعبره ولا يتركه ولهم عيد يلبسون
فيه الدرياج ومن لم يمكنه ليسه رفع ثوبه برقعته منه ولهم معدن فضة
يستخرج بالزئبق وعندهم شجر يقوم مقام الهليلج قائم المساق اذا طلى
عصارته على الاورام الحارة ابراهام لوقته ولهم حجر عظيم يعظمونه ويحكمون
عنده ويذبحون له الذبايح والحجر اخضر سلقى فسرنا بينهم خمسة وعشرين
يوما في امن وانتهينا الى قبيلة تغال لها المظلع فسرنا بين اهلها عشرة
ايام وهم يأكلون البر فقط وياكلون سائر اللحوم غير مذكاة ولم ار في
جميع قبائل الترك اشد شوكة منهم يتخطفون من حولهم ويا منهم من
تسايلهم يتزوجون الاخوات ولا يتزوج المرأة اكثر من زوج واحد فاذا مات
لم تتزوج بعده ولهم رأى وتديبير ومن زنا في بلادهم امروق هو والى ينفي

أيسر لهم طلاق والمهر يسع ملك الرجل وخدمة الولي سنة والقيل
بهم بقصاص والبراع غوم فان تلقى المروج بعد ان يأخذ العضم بطل
دقه وملكهم ينكر الشر ولا يتزوج فان تزوج قتل ⁸³ ثم انتهينا الى قبيلة
تقال لهم النيقان يأكلون المشعير والجلبان ولا يأكلون اللحم الا مذكبا
ويتزوجون تزويجا صحيحا واحكامهم احكام عقلية يقوم بها السياسة وليس
لهم ملك وكل عشرة منهم يرجعون الى شيخ فيهم له عقل ورأى فيتحاكمون
اليه ويقبلون قوله وليس عندهم اذا المن يجازيهم ولا اعتيال ولهم بيت
عبادة يعتكفون فيه الشهر والاقبل والاكثر ولا يلبسون شيئا مصبوغا
وعندهم مسك جيد ما دام في بلدهم فاذا حمل عنها تغير واستحال ولهم
بقول كثيرة في اكثرها منافع وعندهم حيات تعقل من ينظر اليها الا انها
في اجل لا تخرج عنه توجهه ولا سبب ولهم هجرة يسكن الي ولا تعمل في غير بلادهم
وعندهم باذهر جيد شعبي فيه عروق خضر وكان مسيرنا فيهم عشرون
يوما ⁸⁴ ثم انتهينا الى بلد يقال له بلاد بهي فيه نخيل كثيرة وبقول كثيرة
وانجاب واسعة ولهم مدينة وقرى وسياسة وبدو وحضر وملك
يلقب بهي في مدينتهم قوم مسلمون ويهود ونصارى ومجوس وهند
وعبد اصنام ولهم اعياد وعندهم هجرة خضر ينفع من الرمد وجمرة حمر
تنفع من وجع الطحال وعندهم النيل الجيد القافي الطافي المرتفع الذي اذا
طرح على الماء لم يرسب فسرنا فيهم اربعين يوما في امن وخوف وانتهينا
الى موضع يقال له القليب في بوادي عرب ممن تخلف عن تبع لما نزا بلد
الصين لهم مصائف ومشاف ونخيل كثيرة في رمال ومياة مختلفة
يتكلمون بالعربية القديمة لا يعرفون غيرها ويكتبون بالحيرية ولا يعرفون
دلتنا يعبدون الاصنام وملكهم من اهل بيت منهم لا يخرجون الملك
من اهل ذلك البيت وهم احكام وخط

للزناء والفسق ولهم شراب جيد من التمر وملكهم يهادى ملك الصين فسرنا
 فيهم شهرا في خوفه وتغريده ثم انتهينا الى مقام الباب وهو بلد من الرمل
 يكون فيه حجة ملك الصين ومنه يستأذن لمن يريد ببلد الصين من قبائل الترك
 وغيرهم فسرنا فيه ثلثة ايام في ضيافة الملك يغير لنا عند كل رأس فرسخ
 مركوب ثم انتهينا الى وادي المقام فاستودن لنا منه وتقد منا الرسل فاذن
 لنا بعد ان اقمنا بهذا الوادي وهو أنزه بلد الله وأحسنه ثلثة ايام في
 ضيافة الملك ثم عبرنا الوادي وسرنا يوما تاما واشرفنا على مدينة سندابل ⁸⁵
 وهي قسبة الصين وبها دار المملكة فبينا على مرحلة منها ثم سرنا من
 الغد طول نهارها حتى وصلنا اليها عند المغرب وهي مدينة عظيمة تكون
 مسيرة يوم ولها ستون شاعا يتفد كل شارع منها الى دار الملك ثم الى باب
 من ابوابها وارتفاع سورها تسعون ذراعا وعرضه تسعون ذراعا وعلى رأس
 المسور نور عظيم يتفرق على ستين جزءا كل جزء منها ينزل على باب من
 الابواب سلقاها رها يصب الى ما دونها ثم الى غيرها ثم يصير الى الأرض ثم
 يخرج نصفه تحت السور فيسقى البساتين ويرجع نصفه الى المدينة فيسقى
 اهل ذلك الشارع الى دار الملك ثم يخرج في الشارع والآخر الى خارج البلد
 فكل شارع فيه نهران وكل خلا فيها حجران كل يخالف صاحبه فالداخل يستقيم
 والخارج يخرج ففولاتهم ولهم بيت عبادة عظيم يقال انه اكبر من مسجد
 بيت المقدس وفيه تماثيل وصور واصنام وبدة عظيم ولهم سياسة ⁸⁶
 عجيبه واحكام منقنه ولا يذبحون ولا ياكلون اللحم اصلا ومن قتل منهم
 شيئا من الحيوان قتل وهو دار مملكة الهند والترك معا ودخلت على ملكها
 فوجدته نائما في فته كامل في رايه فخطبه الرسل فيما جاؤا له من تزجيته ⁸⁷
 ابنته من نوح بن نصر

فاجاب الى ذلك وأحسن الى والى الرسل واقنا في ضيافته حتى نحررت امور
 المرأة وتم ما جهزها به ثم سلمها الى مائتي خادم وثلثمائة جارية من
 خواص خدمه وجواريه وهملت الى فراسان الى نوح بن نصر فأولدها عبد
 الملك ومات نصر بن احمد قبل موافقتها وماتت المملكة الى نوح بن
 نصر فتبرك بها ^{هنا} وبلغنا ان نصر عمل قبره قبل وفاته بعشر سنين
 وذلك انه حُد له في مولده مبلغ عمره ووقت انقضا اجله وان موته
 يكون بالسل وعرف اليوم الذي يموت فيه فخرج يوم موته الى ظاهر
 بخارا وقد اعلم لناس انه ميت يؤمنه ذلك وامرهم ان يجهبوا له
 بجهاز التعزية والمصيبة ليتصورهم بعد موته بالحال التي يرأهم بها
 فسار بين يديه الوف من الغلمان الا تراك المرء وقد ظاهروا اللباس
 السود وشقوا عن صدورهم وجعلوا التراب على رؤوسهم ثم تبعهم نحو
 الف جارية من اصناف الرقيق مختلفى الاجناس واللغات على تلك الهيئة ثم
 جاء على آثارهم عامة الجيش والاولياء يحيون دوايبهم ويفردون قعرهم وقد
 خالفوا في نصب السروج عليها وسودوا نواصبها وجباهها حاشين التراب
 في رؤوسهم واتصل بهم الرعية والتجار في غم وحزن وبكاء وضجيج يقد لهم
 اولادهم ونساءهم ثم اتصل بهم الساكرية والمكارون والمجالون كل فريق منهم
 قد غير زيه وشهر نفسه بغرب من اللباس ثم جاء اولاده يمشون بين
 يديه خفاة حاسرين والتراب في رؤوسهم وبين يديهم وجوه الكتاب وجلة
 خدمه ورؤساء قواده ثم اقبل والقضاة والمعدلون والفقهاء والعلماء
 يسأرونه في غم ومكابه واحضر سجلا ملفوفا فامر القضاة والمعدلون والفقهاء
 والكتاب ومن يجري بجرانهم يختمه وامر فوجا ابنه ان يجعل بما فيه بعده
 واستدعى بما شيئا من حسا في زبدته من الصيني الا صفر قتا ولده
 شيئا يسيرا ثم تغرغرت عيناه وحمد الله تعالى وتشهد ثم قال هذا اخر
 زاد يضر من

89

دنياكم وسار الى قبره و دخله وقرأ عشرين الف مرة وخرج عنه واستقر به وبت رحمة
 الله وتولى الامر نوح ابنه من نسلك في صحبة هذا الخبير لأن محمد ثنا كان ربما
 ذكر شيئا نسل الله تعالى ان لا يواخذ بها قال واقمت بستد ابل مدينة
 الصين مدة التي ملكها في اهايين فيفا وبنى شيئا ويسلمني عن امور من
 امور بلد الاسلام ثم استاذنته في الانصراف فاذن لي بعد ان احسن الي
 ولم يبق غاية في امري فخرجت على الساحل اريد كلة وهي اول مدينة الهند
 وشرى مسير المراكب لا ينهما لها ان يتجاوزها ولا غرقت فلما وصلت
 اليها رأيتها عظيمة منيعة عالية السور كثيرة البساتين غزيرة الماء ووجدت
 بها معدنا للرصاص القلعي لا يكون الا في قلعتها من سائر الدنيا وفي هذه
 القلعة تضرب السيوف المعروفة بالقلعية وهي الهندية العتيقة وأهل
 هذه القلعة يمتنعون على ملكهم اذا أرادوا ويطيغونه اذا اجبوا ورسمهم
 رسم الصين في ترك الذباحة وليس في جميع اقاليم الارض معدن للرصاص
 القلعي الا في هذه القلعة وبينها وبين مدينة الصين ثلثمائة فرسخ وحولها
 مدن ورساتيق وقرى لهم احكام وجوس وجنايات وأكلهم البر والتمر
 وبقولهم كلها تباع وزنا وارغفه خبزهم تباع عددا والامامات لهم بل
 عندهم أعين هارة يتغسلون فيها ودرهمهم يزن ثلثي درهما ويعرف
 بالفارزي ولهم فلوس يتعاملون بها ويلبسون وأهل الصين الا فرند للصين
 المشمن وطكها دون ملك الصين ويخطب ملك الصين وقبلته اليه وبيت
 عبادة له وخرجت منها الى بلد يقال له بلد الفلفل فسأهدت نباته وهو
 شجر عادي لا ينزل الماء من تحته فاذا هبت الريح تساقط حمله فلذلك
 تشبهه وانما يجبع من فوق الماء وعليه ضريبة للملك وهو شجره لملك
 ملك له وحمله

ابدأ فيه لا يزول بشتاء ولا صيفاً وهو عناقيد فاذا هيمت الشمس عليه
 انطبق على العنقود منه عدة من ورقه ليلا تحترق بالشمس فاذا زال
 الشمس زال الصنم تلك الاوراق عن العنقود وانتهيت منه الى لجن الكافور
 وهو لحف جبل عظيم فيه مدن تشرف على البحر منها قامرون التي تنسب اليها
 العود الرطب المعروف بالمنديل القامروفي وفيه مدينة يقال له قماريان
 واليها ينسب العود القماري وفيه مدينة يقال له الصنف ينسب
 اليها العود الصنفي وفي اللحف الآخر من ذلك الجبل مما يلي الشمال مدينة
 يقال لها الصيموري لاهلها حظ من الجمال وذلك انهم متولدون من الترك
 والصين فجالسهم لذلك واليها تخرج تجارات الترك واليها ينسب السمك
 الصيموري وليس هو منها وانما تجهز اليها ولهم بيت عبادة على رأس
 عقبة عظيمة عليه سد وفيه أعمام من الفيروزنج والبجاذي ولهم ملوك
 صغار ولباسهم لباس أهل الصين ولهم بيع وكناش ومساجد ويوت
 نار ولا يذبحون ولا يأكلون السمك ولا البيض وفيهم ضرب يأكلون النطحة
 والمتردية ولا يأكلون مامات هتف انفه وخرجنا الى مدينة يقال لها جاجلي
 على رأس جبل يشرف نصفها على البحر ويشرف نصفها على البر ولها
 ملك مثل ملكة كلة ويأكلون البر ويأكلون البيض ولا يأكلون السمك ولا
 يذبحون ولهم بيت عبادة كبير عظيم لم يمنع على الاسكندر في بلدان
 الهند غيره واليها يحمل الدار صيني ومنها يحمل ويجهز الى سائر الافاق
 وشجر الدار صيني خزلا ملك له ولباسهم لباس أهل كلة الا انهم يترينو
 في أعيادهم بالجبر اليمانية ويعطون من الفجر قلب الاسد ولهم بيت
 صد وحساب محكم ومعرفة بالنجوم كاملة وتعمل الاوهام في طباعهم
 وخرجت منها الى

مدينة يقال لها قسيرة كبيرة عظيمة لها سور و خندق محكمان يكون مثل نصف
سندابل مدينة الصين وملكها أكبر من ملك كلّة و اتهم طاعة و لهم أعبياد في
رؤوس الالهة و في نزول النيران شرفها و لهم رصد كبير في بيت مجهولة
من الحديد الصيني لا يعمل فيه الزمان و يعظمون الثريا و أكثرهم البر و اللون
الملح من السمك و لا يأكلون البيض و لا يذبحون و سرت منها الى كابل فست
شهرها حتى وصلت الى قصبتها المعروفة بطابان و هي مدينة في جوف جبل
قد استدار عليها كالحلقة دوره ثلثين فرسخا لا يقدر أحد على دخوله
الا بجواز لان له مضيق قد غلق عليه باب و وكل به قوم يحفظونه فما يدخله
أحد الا بأذنه و الابلح كثير جدا في هذه المدينة و جميع مياه القرى
و الرساتيق التي داخل الجبل تخرج من المدينة و هم يخالفون ملك الصين
في الذبابة و يأكلون السمك و البيض و يؤلون الحيوان و يقتل بعضهم بعضا
و لهم بيت عبادة و خرجت من كابل الى سواحل الهند متيا سرا فصرت
الى بلد يعرف بمندوقين غياضه القنا و شجرة السندل و منه يحمل الطباشير
و ذلك ان القنا اذا جف و صبّت به الرياح اهتكت بعضه ببعض
و اشتدت فيه الحرارة للمركبة فانفجرت منه نارا فرجما اهرقت مسافة
خمسين فرسخا او أكثر من ذلك فهو الطباشير الذي يحمل الى سائر الدنيا من
هريق ذلك القنا فاما الطباشير الجيد الذي يساوي مثقاله مائة مثقال او
أكثر فهو شيء يخرج من جوف القنا اذا هزّت و هو عزيز جدا او ما تفجر من صنف
الطباشير حمل الى سائر البلدان و يبيع على انه التوتيا الهندي و ليس كذلك
لان التوتيا الهندي دخان الرصاص القلعي و مقدار ما يرتفع في كل سنة مقدار
ثلثة امنا او أربعة او خمسة لا يجاوز ذلك و يباع المن منه بخمسة الف
درهم الى

الى الف دينار¹⁸¹⁰ وخرجت منها الى مدينة يقال لها اللؤلؤ لاهلها بيت عبادة
 وليس فيه صنم ولا تمثال وبها منابت الساج وهي شجرة مفروط العظم
 والسطول وربما جاز المائه ذراع وأكثر والخيزران بها كثير جداً وكذلك القنا
 وبها شيء من السندر روس قليل غير جيد والجيد منه ما بالصين وهي تتبع
 على باب مدينتها الشرقي والسندر روس زبد الكبارت واهلها وهو
 مغناطيس يجذب كل شيء اذا اشمى بالدلك وعندهم الحجارة التي تعرف
 بالسندانية يعمل بها السيوف واساطين بيوتهم من خرز اصلاب السمك
 الميتم ولا ياكلونه ولا يذبحون وأكثرهم تأكل الميتة واهلها يختارون
 للصين ملكاً اذا مات ملكهم وليس للهند طب الا في هذه المدينة وبها يعمل
 غضاير يباع في بلداننا على انه صيني وليس هو صيني لان طين الصيني
 اصلب منه واصبر على النار وطين هذه المدينة الذي يعمل منه الغضار
 المشبهة بالصيني يخمر ثلثة ايام لا يحتمل أكثر منها وطين الصيني يخمر
 عشرة ايام ويحتمل أكثر منها وخرق غضايرها اوكن الدهن وما كان من
 الصين وغيره من الالوان شفافا وغير شفاف فهو محمول في بلد فارس
 بالحصى وكلس القلحي والاسرب والزجاج على البولين وينفخ ويعمل بالاسك⁹⁴
 كما ينفخ الزجاج مثل المجامات وغيرها من الاواني ومن هذه المدينة يركب
 الى عمان وبها راوند ضعيف العمل والصيني اجود منه والراوند قريح يكون
 قنك وورقه الشاذج الهندي واليه تنصب اصناف العود والكافور
 واللبان والقشار واصل العود ينبت في جزائر وراء خط الاستواء ما وصل الى
 منابتها احد ولا يعلم اهد كيف نباتها وكيف شجرها ولا يعرف انسان شكل
 ورق شجر العود وانها يأتى به الماء الى جانب الشمال فما انقلع وجاء الى
 الساحل رطبا فاخذ بكلة او بقامرون او في بلدان الفلفل وبالصنف
 او بقامريان⁹⁵

أو بغيرهما من السواحل بقي اذا احابته الريح الشمال رطبا ابدا لا يحول عن
 طبعه وهو المعروف بالقاروف المندلي وما جف في البحر ورق يابس فهو
 الهندي المصمت الثقيل ومخته ان ينال منه بالمجرد على الماء فان
 طفت البرادة ولم ترسب فليس برهندي وان رسبت فهو الهندي الذي
 ما بعده غاية وما في مواضعه ونحر في البحر فهو القمري وما نخر في
 موضعه وعمله البحر نخر فهو الصنفي وملكوك هذه المراتي ياخذون من
 يجمع العود من السواحل ومن البحر العبير ^١ فاما الكافور فهو في لحف
 جبل بين هذه المدينة وبين مندوريقين يظل على البحر وهو لب شجريت
 فيوجد الكافور كما في فرجا وجد ما يعا وربما جامدا لانه صمغ فيكون
 في لب هذا الشجر وبها شيء من الهليلج قليل والكابلي اهود منه لان
 كابل بعيدة من البحر وجميع اصناف الهليلج واهدة وسائر شجرة واهد
 فمانثرته الريح فجا، غير نضيج فهو الاصفر وهو حامض بارد وما بلغ
 وقطف في اوان ادراكه فهو الكابلي وهو حلوها روم ترك في شجرة الى
 ايام الشتاء حتى يسود فهو الاسود مزار ^٢ وبها معدن كبريت
 اصفر ومعدن نحاس يخرج من دخانه توتيا جيد وجميع اصناف التوتيا
 كلها من دخان النحاس الا الهندي فانه كما ذكرنا من دخان الرصاص القلعي
 وماء هذه المدينة وماء مندوريقين من الصهاريج المختون فيها مياه
 الامطار ولا زرع فيها الا القرع الذي فيه الراوند فانه يزرع بين الشوك
 وكذلك ايضا بطيخهم وهو قليل جدا وبها قنبيل يقع من السماء ويجمع
 باحثا البقر والمعزى اهود منه ^٣ وصرت من مدن السواحل الى المولتان
 وهي آخر مدينة الهند مما يلي الصين واولها مما يلينا ويلى ارض السند
 وهي مدينة عظيمة جليلة القدر عند اهل الهند

والصين لانها بيت مجهم ودار عبادتهم كمكة لنا وبيت المقدس لليهود
والنصارى وبها القبة العظمى والصنم الأكبر وهذه سمكها في السماء ثلثمائة
ذراع وطول الصنم في جوفها مائة ذراع وبين رأسه ورأس القبة مائة ذراع
وبين رجليه وبين الارض مائة ذراع معلق في جوفها لا بقائمة من اسفله
يدغم عليها ولا بعلاقة من اعلاه تمكسه ٥ هذا مما تظن ان ابادلف قد
ذكر منه ما لا حقيقة له لان هذا الصنم قد ذكره المدائني في فتوح الهند
والهند وذكر ان طوله عشرون ذراعاً لا غير ذلك ٥ قال ابو دلف والبلد
في يد يحيى بن محمد الاموي وهو صاحب المنصورة ايضاً والسند كله في
يده والدار بالمولتان للمسلمين وملاك عقورها ولد عمر بن علي بن ابي
طالب رضى الله عنه والمسجد الجامع مصاب لهذه القبة والاسلام
برها ظاهر والامر بالمعروف والنهي عن المنكر فيها شامل ٥ وخرجت منها
الى المنصورة وهي قسبة السند والتخليفة الاموي تقيم بها يخطب لنفسه
ويقيم الحدود ويملك السند كله بقره وبحره ومنها الى البحر خمسون فرسخاً
وساقلها مدينة الدبيل وكيبايا ويعمل بها الكيما في ومدن ساقلها هلبان
وبلهرا؟ وفتوح وسندان وصومارا واركماري ٥ وخرجت من المنصورة
الى بعايني؟ وهو بلد واسع يؤدى اهلها الخراج الى الاموي والى صاحب
بيت الذهب وهو بيت من ذهب في صحرا يكون اربع فراسخ لا يقع عليه
الثلج ويتلج ما حولها وفي هذا البيت ترصد الكواكب وهو بيت معظم
فيه الهند والمجوس وهذه الصحراء يعرف بصحراء زردشت صاحب
المجوس ويقول اهل ذلك البلدان لهذه الصحراء متى خرج منها انسان
بطلب دولة لم يغلب ولم يهزم له عسكر حيث ما توجه ٥ ومنها الى شهر
داور ومنها الى... ومنها الى غزنين متفرق الطرق فطريق يعطى يمنة
الى باميان وختلان

وخراسان وطريق يأخذ تلقاء القبلة التي بستان ثم الى سجستان وكان
صاحب سجستان في وقت موافاتي اياها ابو جعفر محمد بن احمد بن الليث
وامه بانوية اخت يعقوب بن الليث وهو رجل فيلسوف حكيم سمي
كريم له في كل بلد طراز يحمل فيه ثياب وآله ويخلع في كل يوم خلعة
على واحد من زواره يقوم عليه من طرازها بخمسة الف درهم ومعه ادا
به النوبة ودلى الحمام والمطرح والمسند ومسورناه ومحدثاه يحمل
بذلك ثبوت ويسلم الى الزائر فيستوفيه على الخازن
والحمد لله رب العلمين وصلى الله على نبيه وآله الطاهرين ٥

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

1 В Мешхедской рукописи (в дальнейшем—MP) точки над конечной буквой «та марбута» в имени *حارثة* пропущены.

2 У Иакута этот фрагмент опущен: Иакут, Му'джам..., т. II, Бейрут, 1956, с. 23 и сл.

3 У Иакуга—*ماخولو*: следует читать «джувилу» как в MP, в знач. «тюрки первые грабили мой народ, когда они насакивали». Ср. текст.

4 У Иакуга—*صغار الاعين* в MP—*صغار العيون*

5 Пропущена «вертикальная фатха» над собственным именем—*معوية* (халиф) Му'авия.

6 У Иакута употреблена другая конструкция: *وخبر اخر عن النبي صلعم انه قال اذكوا النوك ماتركوكم*. В MP—*وفي حديث مرفوع قال. قال النبي صلعم اقرت الترك ماتركوكم*. Переводим по MP.

7 У Иакута—*كلاب* во множ. числе; в MP *الكلبة* в единственном числе женского рода.

8 У Иакута—*كبر*

9 В тексте это место повреждено, без огласовки и без диакритических знаков, следует читать *التبنت* Ср. с изданным вариантом этого сочинения—

Ibn al-Fakih al-Namadhani, Kitab al-Boldan, edidit M. J. de Goeje, BGA, V; Iugduni Batavorum, 1885, с. 21, 255, 258. 322. 326. 329 (в дальнейшем—Ибн,

ал-Факих, ал-Булдан..); ср. Ибн Хурдабех, Китаб..., с. 31. ал-Туббат—*التبنت*

мы приводим чтения по Ибн Хурдабеху и Иакуту, у Ибн Хурдабеха со всеми огласовками; ср. „Худуд“ Минорского, Tibet (Tubbat, Türbā). с. 24—25,

34—35, 39, 61, 63, 70, 80, 83—86, 90, 92—94, 96—97, 112, 116, 119, 121, 233,

254—263, 284, 349 482; Ср. Al-Idrisi (Abu' Abd Allah Muhammad Ibn Muhammad 'Abd Allah Ibn Idrisi al-Hammudi, al-Hasani), Opus Geographicum, sive „Liber

ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant. consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi della Vida, L. Petech. G. Tucci una cum altis ediderunt A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri, Fasc. Secundus, Neapoli-Romae, Iugduni Batavorum, AD M'CMLXXI, 1971—1976, с.

701 (в дальнейшем—Идриси, Опус географический).

10 У Ибн Хурдабеха, Китаб..., с. 31, *الخولج*—«ал-харлух»; Де Гье приводит еще два варианта чтения этого этнонима—*الخولج* «ал-хулдж» *الخولجية* «ал-хулджийа»; у Ибн ал-Факиха, ал-Булдан..., с. 329 *الخولج*

«ал-харлах»; у Иакута, Муджам, изд. Вюстенфельда, т. I, с. 839 «الخارلخ» «ал-харлах»; ср. В. В. Бартольд, Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы, т. II, ч. I, М., 1963, карлуки (Халлух, харлух, гелолу), с. 35—40, 50, 102, 125, 241—243 (в дальнейшем—В. В. Бартольд, Общие работы...); см. Идриси, Опис географикум, с. 698, 704—705 «الخارلخية» «ал-харлахийа» и خارلخ — «харлах», с. 714; В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, М., 1963, т. I, карлуки и (харлух), с. 120, 234, 258, 259, 282, 315, 389, 396—398, 418, 428, 479, 508, 586 (в дальнейшем—В. В. Бартольд, Туркестан...); «Худуд» Минорского—харлух, см. халлух (карлух) с. 13, 28, 35, 54, 62, 72—73, 80, 83, 92, 94—99; упоминается также—халлух—тюрки, с. 108, 111, а также «халлух ворота», с. 119; у Минорского на с. 286, § 15, упоминается, что название карлуков в китайской транскрипции—«ко-ло-лу», но чаще ранние мусульманские историки употребляют форму «карлух» и «халлух»—последнее—в форме خالغ очень часто смешивается с «халладж». Согласно Таи-Шу, племя ко-ло-лу принадлежало к различным ветвям Ту-Шуэ (центр, который находился в Орхон-Монголии). Они жили на северо-востоке от Пей-Тинг и западнее Кин-шан («Золотые горы»—Алтай), рядом с рекой Пу-ку-шен (Черный Иртыш). Их территория включала в себя горы «То-та» (может быть, Тарбагатай?). На юге карлухи граничили с группой Ту-лу на запад от Ту-шуэ, которые жили к востоку от Иссык-Куля, в бассейне Или. В 742—745 гг. карлухи помогли уйгурам разгромить федерацию восточной Ту-шуэ (тюрокские хаканаты), после чего они считали себя наследниками Зап. Ту-шуэ (под предводительством Тургешской ветви) и постепенно двигались на запад. Во время знаменитой битвы при Таласе (133 г. х./751 г.) карлухи восстали против Китая и присоединились к арабам. Этим они дали возможность арабам легко завоевать Хорасан и Среднюю Азию (см. «Худуд» Минорского, с. 286—287). В МР, л. 170а упоминается, что «в одном городе, расположенном на берегу тамошнего озера, могут собраться до 20 тысяч всадников в полном вооружении, что среди остальных родов нет сильнее их. И если они выступают в военный поход с карлуками, то на каждые их сто человек приходится тысяча человек карлуков и именно так они ведут свои войны». У Минорского приводится сообщение, что на каждые десять человек тогузгузов приходится сто карлуков. Харлухи были подчинены тогузгузам, но, восстав против них, захватили их страну (может быть, Тюркистан?), некоторые из них даже переселились в страны ислама. У Джахиза предложение на стр. 267, которая приведена в «Худуд» Минорского «ва кану йатакаддимуна ал-харлахийа ва'ни кангу фи-л'адад ад'афахум» (тогузгузы опережали карлуков, даже если последние были несколько раз больше, см. «Худуд» Минорского, с. 287). Другая ветвь халлухов обитала южнее Аму-Дарьи, в верхнем Тохаристане (см. Табари, II, с. 1604). В «Худуд» Минорского утверждается наличие халлухов в Тохаристане и, что даже теперь название «карлух» сохранилось у одного из узбекских племен в Северном Афганистане (см. ст. В. В. Бартольд, в EI). Эти сведения приведены в «Худуд» Минорского. Ср. Le Strange, The Lands ..., p. 482, 487, «Kharlikh Turcs» имеется сообщение, что тюрки «ал-харлахийа» вели торговлю с мусульманами в IV/X вв. в Таразе.

11 У *Ибн Хурдадбега*, *Китаб...*, с. 31 *الكيمان* «ал-каймак», со всеми огласовками; *Ибн ал-Факих*, *ал-Булдан...*, с. 328 *الكيمان* «ал-кимак»; *Идриси*, *Опус географикум*, с. 714 *الكيمان* «ал-кимаклия или ал-каймаклия»; «Худуд» *Минорского*, кимак, с. 35, 44, 66, 53, 75, 81, 83, 94—101, 180, 202, 204, 214—216, 222, 283, 301, 304—305, 312, 316—317, 437; *В. В. Бартольд*, *Туркестан...*, с. 234—235, 434, «кимак», а также *В. В. Бартольд*, *Общие работы...*, с. 124, 242—243, 493—494, 497, 501, 559, «кимак»; название тюркских народов, живших по нижнему течению Иртыша. Путь в Тараз (теперь Авлия Ата) ведет туда (в страну кимаков) через две деревни, которые находятся в пункте, называемом Кувейкат (см. *Ибн Хурдадбег*, *Китаб...*, с. 28 и 31) и *Б. Е. Кумеков*, *Государство кимаков IX—XI вв. по арабским источникам*, с. 48, *Алма-Ата*, 1972 (в дальнейшем—*Кумеков*, *Гос-во кимаков*); расстояние между ними 7 фарсахов. От этой местности до царя кимаков (80 или 81 день пути). У *Тамима ибн Бахра*—80 дней пути. *Гардизи* (*Бартольд*, *Отчет о поездке в Среднюю Азию*, с. 82 и сл.) описывает подробно другой маршрут от Фараба (Отрар) через Ениканд, южнее притока Сыр-Дарьи: современные руины носят название Джанканд.

Согласно *ал-Мукаддаси*, III, с. 274 (списка приведена у *В. В. Бартольда*), часть кимаков в конце IV/X в. жила в прямом соседстве с мусульманской территорией Туркестана. Историческое значение кимаков состоит в том, что впоследствии от них происходят многочисленные племена кипчаков, известных под названием «команы» в Европе и «половцы» на Руси. Название кимаков исчезает и больше не упоминается в монгольский период (подробно см. ст. *В. В. Бартольда* в Е1). О кимаках (или каймаках) любопытное сообщение приводится у *ал-Идриси*. Он, в частности, пишет: «Царь кимаков—из царей, величайших степенью и славнейших достоинством. Кимак—народ многочисленный и сообщество обширное. Они маги, поклоняющиеся огню, среди них есть «занадика» (исповедующие манихейство). Обитают они в чашах, где переплелись деревья, и следуют за кормом. От Тараза, (или Тираза, см. *Ибн Хурдадбег*, *Китаб...*, с. 28) до места города царя, в котором его царство, семьдесят один день по пустыням страны халджийских тюрок. Страна их—из самых обширных, плодородных и заселенных стран. К югу от кимаков—тогузгузы, к юго-западу харлухи, со стороны Тибета; к западу—халджи, а к востоку—«Бахр аз-Залма» (букв. «Море мрака». Может быть, Балхаш?). В этом море есть обитаемые острова, и купцы добираются до них по воде, сидя на спинах вьючных животных. Каждую ночь они проводят на деревьях, а животные остаются в воде привязанными к корням этих деревьев. Городов царей кимаков—шестнадцать, в том числе Астур, Надж'а, Бураг, Сиспан, Манан, Мастанах, город царя, называемого хаканом, Банджар, Захлан, Ханауш (огласовка предположительна). Город хакана—царя—большой, окруженный крепкими стенами с железными воротами. У царя в нем много войска. Цари тюрок боятся его власти, опасаются его гнева, оберегаются его силы, оберегаются от его походов, ибо это они про него узнали и от него испытали. Он великий царь, а царство у них принимает лишь тот, кто из царской семьи и по старшинству. Царь кимаков носит золотую одежду и золотую увенчанную вы-

сокую шапку. Он показывается жителям своего царства четыре раза в году. У него есть распорядитель (хаджиб), везиры и держава—справедливая, безопасная. Жители его державы любят его за благодеяния к ним, внимание в их дела, защиту от врагов. У этого царя дворцы, высокие здания, великолепные места отдыха. При этом у него деятельная натура и благородный характер. Одеваются они в красный и желтый шелк, и носят этот вид одежды только знатные люди. Вода течет у них по улицам, рынкам, храмам и домам. Они исповедуют веру сабиев и поклоняются солнцу и ангелам. Подр. см. *ал-Идриси*. Опус географикум, с. 718.

12 В МР—*الغز* «ал-гуз», без ташдида; у Ибн Хурдадбеха (Китаб..., с. 31) *الغز*—«ал-гузз» со всеми огласовками, и *الغزبية*—«ал-гуззийя»; у Ибн ал-Факиха (ал-Булдан..., с. 329) *العز*—«ал-гузз»; у Иакута (Муджам..., Бейрутское изд., т. II, с. 23) *الغز*—«ал-гузз» с ташдидом; Идриси (Опус географикум...) *الغزنية*—«ал-гузийя» и *بلاد الاعين* «Билад ал-агзаз»—«Страна гуззов», с. 695, 699, 705—706; В. В. Бартольд, Туркестан..., «гузы», с. 152, 207, 234—235. *Его же*, Общие работы..., гузы (гузз), с. 205, 243, 474, 513, 549, 557, 569, 581—583; см. гузз, ст. В. В. Бартольда в ЕИ; см. также А. З. Валидов, Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха, предст. акад. В. В. Бартольдом, ИРАН СССР, сер. IV, т. 21, Пг., 1924, с. 237—248; гуз (ар. гузз); известно, что это часть племени под названием огузы по турецким источникам. Позднее гуззы были известны под названием «туркоманы», см. «Худуд» Минорского, с. 311; у Минорского приводятся сведения о территории, занимаемой гуззами, что страна гуззов была расположена, вероятно, между Иртышом, Волгой, Каспийским морем и Бухарой. Упоминается также, что от Иртыша (Арташа) до деревянной деревни?; последняя отделяла кимаков от гуззов; однако он добавляет, что зимой кимаки перекочевывали на территории гуззов, (см. «Худуд» Минорского, с. 312). В начале VII в.—X/XIII в. г. Джанд был опустошен монголами. Арал часто упоминается, как Джандское море, и здесь в двух переходах от притока Сыр-Дарьи, находится столица гуззов, названная арабами «ал-Кария-л-Джадида» или «ал-Кария-л-Хадиса» («Новая деревня»), а позднее—«Ианги-канд» или «Ианги-Шахр», что по-турецки означает «Новая Деревня» См. *le Strange, The Lands...* с. 486.

13 У Ибн Хурдадбеха, Китаб..., с. 31, *الجف*—«ал-джафр» или «ал-джафар» и *الجفة*—«ал-джага»; Де Гье приводит еще два варианта чтения этого этнонима: *الخفر*—«ал-хафар» и *الجفنة* «ал-джафрийя»; у Иакута (Муджам, Бейрутское изд., с. 23)—«ал-джафр» или «ал-джафар»; у В. В. Бартольда этот этнос не упоминается, нет упоминания и у Ибн ал-Факиха (ал-Булдан...) и у Идриси, (Опус географикум...); в МР—«ал-джа'ар».

14 В МР искаженная форма *البعناك*—«ал-баджанак», может быть, погрешность переписчика. В такой форме это название приводится у Ибн ал-Факиха (ал-Булдан..., с. 329) и у Иакута (Муджам..., Бейрутское изд., т. II, с. 23); Ибн Хурдадбех (Китаб..., с. 31) дает название этого этноса в форме *البعانك*—«ал-баджанак» (с «алифом» после «джима») и со всеми огла-

совками; см. подр. «Худуд» Минорского, «о тюркских печенегах», с. 312—314; ср. В. В. Бартольд, Туркестан..., с. 297; «о же, Общие работы..., с. 575, 580; печенеги (биджие)—род туркмен, и печенегь, с. 556, 820—821, 823, 843—844.

15 У Ибн Хурдадбеха (Китаб..., с. 29, 31) *تورکاش* — «ат-Туркаш» со всеми огласовками и *مالی مدیده حاقان تورکشی* «ат-Туркашийн» со всеми огласовками. Ибн Хурдадбек приводит и расстояние между тюркскими городами в фарсах (1 фарсах=7,5 км); у Ибн ал-Факиха (ал-Булдан..., с. 329) *التورکاش* — «ат-Туркаш», без огласовки; Де Гуге приводит вариант рукописи и добавляет: *هم الاثوابك على حقهمة* что «они настоящие (чистокровные) тюрки»; у Пакута (Муджам..., с. 23) пропущено; ср. В. В. Бартольд, Туркестан..., т. I, с. 245, 259, тургеши.

16 У Ибн Хурдадбеха (Китаб..., с. 31) *أذکش* — «Азкаш» или «Азкиш» с неполной огласовкой; Ибн ал-Факих (ал-Булдан, с. 326) *أركش* «Аркаш» или «Аркиш»; Де Гуге приводит несколько вариантов чтения этого названия — *أزکش* — «Азкаш» или «Азкиш», и *ارکش* — «Аркаш» или «Аркиш»; у В. В. Бартольда это название не упоминается.

17 В МР написано *خشفا* — «хшишпах»; у Ибн Хурдадбеха (с. 31) *خفشاخ* — «хифшпах»; Де Гуге приводит еще два варианта чтения этого названия *خفاس* — хуфас, хифас или хафас и *خفجاج* — хифджах, хафджах, хуфджах; Ибн ал-Факих (ал-Булдан..., с. 329) *خفجاج* хифджах; у Пакута (Муджам..., Бейрутское изд.) *خفشاق* — «хифшак»; в анониме «Худуд» Минорского на с. 315, § 21, этноним «кыпчак» транскрибируется «*Khifshaki*» и «*Qirchaq*». На Руси кыпчак от *кыпчак* — «половцы» от «оловын»; ср. Le Strange, The Lands..., с. 486. Приводится сообщение о том, что столица кыпчаков — «Сагнак» находился в 24 переходах (1 пер.=4,83 км) севернее Утрара (об Утраре см. В. В. Бартольд, Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии, т. II, Отрар, с. 62, 69, 71—73, 75, 77, 80, 89—91, 93, 105 (в дальнейшем — В. В. Бартольд, Работы...)). Ср. В. В. Бартольд, Общие работы...; кыпчаки (половцы, команы, с. 139, 243, 258, 260); приводится также «кыпчаки каркаринские», «каркара джете», с. 541; ср. В. В. Бартольд, Сочинения, т. V, М., 1968, с. 550—551; там же изложено старое народно-этимологическое объяснение термина «кыпчак» от кобук, копы — «дупло»; см. о термине «кыпчак», ст. В. В. Бартольда в ЕИ; ср. G. J. Ramstedt. Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei, aufgefunden und mit Transcription, Übersetzung und Bemerkungen veröffentlicht von G. J. Ramstedt, JSFOO, т. XXX, 1913; Г. И. Рамstedt, перевод надписи «Селенгинского камня», Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела имп. «Русского географического общества», т. XV, вып. 1. Спб., с. 40 (сноска приведена у И. Г. Добродомова), ср. с работой С. Е. Малова, «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии», М.—Л., 1959, с. 30, 34, 38; речь идет о термине «кыпчак», где особенно широко представлено у мусульманских авторов в формах *قپچاق* — «кыпчак»; *قفچاق* — «кифчак»; *خفچاق* — «хифчак»;

«Хифшак», см. сборник «О половецких этнонимах в древнерусской литературе», М., 1975, с. 110—112 и сл.

18 В МР и у Иакута (Муджам..., Бейрутское изд., с. 23) خرخيز — «Хирхиз» или «Хархиз»; у Ибн Хурдадбеха (Китаб..., с. 31) خرخيز — «Хирхиз» со всеми огласовками; Де Гье приводит еще два варианта чтения этого названия — خوخيز «Хухиз» и حوحب «хухиб»; Ибн ал-Факих (ал-Булдан..., с. 132—133, 196) قرقبسيا — «Киркисна»; В. В. Бартольд, Общие работы..., с. 30, 39, 49, 90, 92—99, 101, киргизы или кыргызы; ср. Е. Киргиз (кара Киргиз); его же, Туркестан..., киргизы, с. 435—436, 459, 526, 560, 575.

19 У Ибн Хурдадбеха (Китаб..., с. 31) فآراب — «Фараб»; ср. At-Tabari Abu Djafar Mohamed Ibn Djarir, Annales cum aliis edidit M. J. De Goeje, Indices Lugduni Batavorum, 1901, т. II, с. 1694 (в дальнейшем — ат-Табари, анналы), ср. В. В. Бартольд, работы..., Фараб, с. 288, и Отрар, с. 62, 69, 71—73, 75, 77, 80, 89—91, 93, 105; его же, Туркестан..., Фарьяб гузганский, с. 130—131, и Фарьяб (карьят Мухтарика), с. 192.

20 В МР — المدائن — Следует его писать с «хамзой» — اتاك — см. ат-Табари — анналы, т. I, с. 211—212, 216, 218, 223, 227, 229—230, 324, 434; т. II, с. 109, 156, 169—170, 191, 285, 493—494; т. III, с. 74, 134, 318, 328, 353, 403; и بلاد الترك — «страна тюрков», там же, т. I, с. 529, 131, 534, 599, 601, 605, 609, 615, 617, т. II, 1888, т. III, 1305—1306, 2138 تركستان «Туркестан», т. I, с. 531 и A 102. Ibn-el-Athiri, Chronicon quod perfectissimum inscribitur volumen decimum quartum, indices continens edidit Carolus Joannes Tornberg, pars posterior indicum, Lugduni Batavorum, 1876. تركستان, Туркестан*, т. VIII, с. 345, т. IX, с. 209, 211, 213, 323, т. X, с. 465, т. XI, с. 54—56, 171, 178, т. XII, с. 234, 236—237, 242 (в дальнейшем — Ибн ал-Асир, Та'рих). البذكشية — البشتاكية — والشغرية

206 В МР приводятся названия племен как «ал-базкашйя», «ал-буштакйя» и «ал-шагрйя» — والشغرية — البذكشية — البشتاكية. В других источниках сведений об этих племенах нам не удалось обнаружить. Однако ниже в рукописи упоминается, что у «ал-базкашйя» длинные бороды и что они живут в домах и имеют свои деревни (МР л. 1686).

21 Хишам ибн 'Абд ал-Малик — омейядский халиф (724—743 гг.).

22 У Иакута эта фраза выглядит иначе: فلادا اسلموا والتزموا اشروط الاسلام — «Аин яаколон» — т. е. она более распространенная.

23 В МР — واود عها اهله و كيس... — эта фраза взята из другого текста: перевод ее — «жители вложили их (деньги) сделали оценку своего имущества». В рукописи написан лишний союз «و».

24 В МР глагол رأى — в знач. видеть, думать, полагать; написано неправильно; во мн. числе, III лице перфекта, должен быть رأى. Здесь пропущена и «хамза» и конечный «элиф».

25 В МР — اتت — следует читать اتى от اتي — проходить; здесь, очевидно, погрешность переписчика.

26 В МР написано *خبيث* — неправильно, во II лице мужского рода, ед. числа должен быть *خشت*

27 В МР *من يقطعك* — написано дважды.

28 У Якута это предложение выглядит иначе: *ثم يدفع اليه قوسا وسهما ويخرجه من منزله ويقول له احتل لمنسك*;

29 У Якута эта фраза укорочена и выглядит иначе: *ويصيره بمنزلة الغريب الاجنبي*.

30 У Якута — *منهم من يبيع ذكور ولدته واذا بهم بما يفتقونه ومن سنتهم ان البنات البكور مكشفات الروعوس*.

31 Эта фраза у Якута также отличается от текста Ибн ал-Факиха — *واذا اراد الرجل ان يتزوج النقي على رأس احداهن ثوبا*.

32 У Якута текст упрощен *فلا فعل لك صارت زوجته لا يمنعها منها مانع*

33 В рукописи исправлено.

34 В МР — *الايام* следует читать *الامام*.

35 У Якута здесь искажено: *رجل تسعمائة* девятьсот человек; здесь следует переводить глагол — *تسع* в знач. «помещать с удвоением на среднекоренной букве *تسع* — *وسع*, а не *تسع* «девять». Ср. Ибн Хурдадбех, *Китаб...*, с. 31, где говорится, что у царя тогузгузов на самом верху его дворца находился шатер из золота, который *вмещает* в себя сто человек и виден на расстоянии пяти фарсахов... (а не девятьсот, как у Якута — *تسعمائة*), а что касается царя кимаков (или каймаков), то он живет в шатрах и на пастбищах; между Таразом и местом, где он живет, расстояние в 81 день пути по пустыням, см. коммент. 15.

35а *الستاش* — аш-Шаш — см. Ибн ал-Асир, *Та'рих*, т. IV, с. 452, 459—461, т. V, с. 97, 113, 122, 177—178, 187, 202, 344, т. VI, с. 574, т. VII, с. 192, т. VIII, с. 97, 216, т. IX, с. 213, т. XII, с. 179; ср. *В. В. Бартольд*, *Работы...*, Шаш, с. 270, 288, 295, 316, 324, 326—327, 383, 435; *его же*, *Общие работы...*, Чач (Шаш), с. 150, 193—194, 210, 217, 237, 239—240, 443, 560; *Ибн Хурдадбех*, *Китаб...*, с. 25—27, 39, 202—204, 206—208, 243, 262; ср. *ат-Табари*, *Анналы*, аш-Шаш, т. II, с. 1242, 1247, 1249, 1256, 1257, 1267, 1479, 1521, 1529, 1534, 1554, 1609, 1613, 1689, 1692, 1694, 1717, 1767; т. III, с. 712, 774, 1326.

35б *نوشجان الاعلى* — Верхний Нушаджан. В МР упоминается, что между Верхним Нушаджаном и аш-Шашем расстояние около сорока переходов для тех, кто идет с караванами, а тот, кто едет верхом один, тот преодолевает это расстояние за месяц. Тамим ибн Бахр сообщает, что «Верхний Нушаджан включает в себя четыре больших и четыре маленьких города» См. *Ибн Хурдадбех*, *Китаб...*, с. 29. О Верхнем и Нижнем Нушаджане, с. 29, 30, 206, 208—209, 234, 262; и с. 28—169, 205, 262.

36 В рукописи *ثلثة الف* следует ввести поправку *ثلث الف* т. е. 1/3 тыс. войск—333 (человека), а не 3 тысячи.

36а طراز «Тараз» или «Тираз», в МР без огласовки, однако у Ибн Хурдадбега (Китаб..., с. 28) название этого города написано с огласовками, «Тараз» и «Тираз» — правильно.

36б كواكب «Кавакиб» (или «Каракиб»?); У Ибн Хурдадбега (Китаб..., с. 28) كويكت «увайкат»? Де Гье приводит еще два варианта чтения этой местности — كرنكث «Каранкас»? и كواكب «Кавакиб»? В этом же источнике на с. 29 — نواكت «Навакит»? Ср. Кумеков, Гос-во кимаков. с. 48, — «Кавакет».

36в В МР — восемьдесят дней пути, ср. Ибн Хурдадбех (Китаб..., с. 31) — «восемьдесят один день пути», но на с. 38 — «восемьдесят дней пути», ср. текст.

37 В МР — قيققة السوافر следует читать — حوافر

37а اسروشنة — Усрушана; в МР — «Сирушана», ср. Ибн ал-Факих, Ахбар ал-Булдан, с. 101; Ибн ал-Факих, ал-Булдан, с. 322, 327—328; Идриси, Опус географикум, с. 702; Ибн Хурдадбех, Китаб..., «Усрушана» и «Ширусана», с. 29, 38, 40, 169, 207, 243; Де Гье приводит вариант рукописи اشروسنة — «Ушрусана»; ср. В. В. Бартольд, Туркестан..., Осрушана (Осрушна, Усрушана, Ситрушана), с. 133, 135, 145, 180, 182, 185, 221, 223—226, 230; его же, Работы..., Осрушана (Сутрушана, Усрушана), с. 327, 331, 465, 497; его же, Общие работы..., Усрушана (Ситрушана), с. 188—189, 555.

38 У Йакута другая конструкция: مع الترك حصى يستمطرن به ويجيئهم التلج حين ارادوا.

39 В МР — تستنصرون — будущее время + усилит. частица ل — в знач. «Вы обязательно одержите победу».

40 У Йакута — بالقبق بن حيوية — со всеми огласовками. «Балыкбек ибн Ханйавуйна».

41 В МР — متى سادا — следует читать متى شاءوا — исправляем по Йакуту.

42 В МР вместо يستطيعوا написано يستطيعوا с перестановкой букв.

43 В МР — ولا وحين — описка? У Йакута ولا وحش; по-видимому в МР погрешность переписчика.

44 У Йакута يتهياء со всеми огласовками, мы принимает вариант Йакута.

45 В МР — وحش Здесь явная ошибка переписчика, согласование формы глагола соответствует слову وحوش как у Йакута.

46 У Йакута — تلتقط; В МР — تلتقط.

47 У Йакута пропущено выражение من ذلك الحصى

48 В МР — رووسها — следует писать رووسها — с хамзой.

49 Здесь переписчик МР пропустил целую строку, но потом приписал ее на полях, показав стрелкой ее место فمشر تركوا يسيرا شيئا عند ذلك غيم.

50 В тексте не упоминается, однако на полях приписано اسد — Асад; ср. ат-Табари, Анналы, т. III, с. 1307—1308.

50а Полное имя — Абдалах ибн Тахир ибн ал-Хусайн абу-л-'Аббас, см. ат-Табари, Анналы, т. III, с. 1044—1045, 1062, 1065, 1067—1072; т. VI, с. 173, 256—157, 267, 270; т. VII, с. 9, 12, 109, 112, 192—193; т. XI, с. 180.

506 Полное имя—Исма'ил ибн Ахмад ал-Самани—саманидский правитель Эмир Хорасана, см. ат-Табари, *Анналы*, т. III, с. 2133, 2138, 2183, 2194—2195, 2201, 2203—2204, 2208, 2216, 22220—2221, 2249, 2279.

50в О тюркских племенах см. *Кумекон*. Государство кимаков, где приведены сведения Гардизи, Тамима ибн Бахра, «Худуд» Минорского, из арабских географов Истахри и Ибн Хаукаль, Иа'куби и др., с. 53—54, 56, 59, 115—116.

51 У Иакута—; В *كروه كالكاهن عند هم* MP—*كالكاهن*

52 У Иакута пропущена форма благословения— *عز وجل*— «Велик он и славен».

53 У Иакута—*ووجهي على التراب*

54 В MP—*يمشرون*; У Иакута—*ننى*

55 В MP—*ينفضونى*; У Иакута—*ينفضونى*

56 У Иакута—*خيامهم*

57 В MP—*وما نفع*; У Иакута—*وما تقح*, по-видимому, погрешность переписчика.

58 В MP—*جينا*; У Иакута—*جئنا*

59 У Иакута—*جميع* пропущено.

60 У Иакута—*وملكنا اياه*; в MP—*وملكنا اياه*

61 Иакут добавляет в конце своего рассказа— «Эти известия я скопировал, как нашел, а об их достоверности Аллах знает лучше *قلت هذه اخبار*

سطرتها كما وجدتها والله اعلم بصحتها

62 В печатном Иакуте, конечно, с хамзой *عجائب* по модернизированной орфографии, в рукописях же, с которых было сделано издание, почти наверняка стояло *عجايب* или вообще без точек, поэтому также искусственные разночтения, думаю, лучше снять вообще. В Бейруте, тем более, «подправить» никогда не стеснялись; на это и востоковеды жаловались.

63 Следует читать— *السمرقندي*

64 В предложении *يقولون انها نعبد الا مئان ليقرربنا الى انه* Они говорят: «Понистине мы поклоняемся идолам, чтобы (этот храм) приблизил нас к богу.

65 Здесь не следует переводить дословно: *ياكل اهلها كل ما دب على وجه* его? жители едят всякую живность (букв. все, что движется по земле) в сыром виде (досл. *بغير تذكية* «не разжигая огня». Ср. текст.

66 Здесь употреблено выражение: *و صبر على القتل*— в пер. «терпеливые к убиению», т. е. стойко и мужественно принимают смерть.

67 В печатном Иакуте, конечно с хамзой *لسام* по модернизированной орфографии, в рукописях же, с которых было сделано издание, почти наверняка стояло *ليام* или вообще без точек, поэтому также искусственные разночтения.

68 В MP *لا امل لسليمها* следует читать *لا سل سليمها* «кто ужален ими, надежды нет». Переписчик, не понимая слова «салим» в знач. «ужален-

ный змеей» (очень редкое слово, см. словарь, «Мунджид»). Заметим, что в этом варианте «алиф» слова— **امل** выходит на «алиф» предыдущего слова, а «лям» слова «амала» выходит на «лям» последующего слова.

68а В МР на л. 174а упоминается город «Сукуб» и что его жители—христиане и говорят по-сирийски. Здесь впервые встречается подобное упоминание. О христианстве в Туркестане в домонгольский период имеется известная статья акад. В. В. Бартольда по поводу семиреченских надписей (см. ЗВОРАО, т. VIII, 1894). И. П. Петрушевский написал статью об исторических судьбах христианства в Средней Азии в послемонгольский период. Он, в частности, пишет: «Обострение религиозных противоречий в Мавераннахре после монгольского завоевания, а также спорадические преследования христиан после принятия ислама монгольскими ханами Мавераннахра, что не эти преследования привели к исчезновению христианства в Средней Азии, христианство в Мавераннахре исчезло постепенно, вследствие прекращения сношений со странами западной культуры и именно преследования XIV—XV вв. (которых не было до XIII в.) положили конец существованию христианства в Средней Азии».

Обзор мусульманско-христианских столкновений и последующих преследований христиан в Иране (в улусе монгольских ильханов хулагуидов после принятия ими ислама) дан Б. Шпулером (см. Палестинский сборник, вып. 15 (78), М.—Л., 1966, с. 141—147).

69 В МР—**فتقبض** следует читать—**فتقبض**

70 Следует читать—**السنة**; В МР—искажено.

71 В печатном Йакуте, конечно с хамзой **يجئنا**

72 См. титулы царей Хорасана, по работе А. К. Арендса. При составлении точных названий использованы материалы, представленные переводчиками, а также заимствованные из глоссариев, опубликованных в «Сборнике материалов по истории Золотой Орды» и в «Истории Масуда», М., 1969; ср. МИКК, с. 241—242.

73 «Первая записка» Абу Дулафа переведена В. В. Григорьевым, а затем и Рор Зауэром; работа В. В. Григорьева сделана по материалам Йакута, в 1872 году, под названием «Об арабском путешественнике X века, Абу Дулафе и странствовании его по Средней Азии, в Журнале Министерства народного просвещения, часть XIII, СПб., 1872; и затем А. Rohr Saueг, к сожалению, автору эта работа была недоступна.

74 Следует читать—**انبياؤه**

75 Переписчик пропустил целую фразу и восстановил на полях. Мы приводим в тексте.

76 Это слово в МР написано отдельно, следует написать слитно **ولا يذبحون**

77 Следует читать—**يقتلون** в МР—искажено.

78 Следует написать слитно.

79 Термин—«ал-Баззахр» или «Паззахр» см. прим. 35.

80 Термин—«ал-ушр» в знач. «десятина».

81 В МР написано «амар», следует читать «аман» (безопасность).

- 82 Следует читать—تجى امسراة الرئيس; в МР написано неправильно.
- 83 Следует написать слитно; перенос неправильный в МР—ولا ياكلين
- 84 В МР перенос неправильный—واعذاب
- 85 В МР—سندابل; правильно—سندبيل
- 86 Имеется ввиду Иерусалим.
- 87 В МР следует читать—تزوجه
- 88 В МР—يومه, следует читать—يؤمنه
- 89 Переписчик пропустил фразу и приписал на полях, мы приводим в тексте.
- 90 В МР «Балад ал-фулфул»—«страной Перца»?
- 91 В МР текст искажен.
- 92 Следует читать «джабал».
- 93 В МР написано отдельно.
- 94 Слово «масик»—в знач. «держаший», «схватывающий», здесь в значении «щипцы» или «стеклодувная трубка».
- 95 В МР—Камариан? В тексте—без огласовки и всякий раз пишется по-разному.
- 96 «Ал-Мандурикайн»? Местонахождение неизвестно, по-видимому, погрешность переписчика.
- 97 Имеется в виду Иерусалим.
- 98 Имеется в виду ал-Мада'ини, ум. в 225 г. х./840 гг., известный историк-традиционалист; см. подробно прим. 52.
- 99 Кабайя? Местонахождение неизвестно, по-видимому, здесь тоже погрешность переписчика.
- 100 Дальше названия этих стран в МР по-видимому искажены.
- 101 В МР—очевидный пропуск.
- 102 «Тараз» или «Тираз»—место, где изготовляют одежду.
- 103 Следует написать слитно, см. МР.

Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԵԱՆ

ԱՐԱՐԱԳԵՏ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԵՏ ՀԱԿՈՐ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Արևելյան աղբյուրագիտութեան հարցերին նվիրված այս առաջին հատորի լույս ընծայման առթիվ կարևոր է ընդգծել և պատշաճ ձևով ներկայացնել արաբական աղբյուրագիտութեան մեծ երախտավոր Հ. Նալբանդյանի գիտական անխոնջ գործունեությունը:

Հակոբ Թագվորի Նալբանդյանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1891 թվականին: Սովորել է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայկյան դպրոցում, իսկ բարձրագույն ուսումը ստացել է Բրյուսելի համալսարանի հասարակագիտական պատմական ֆակուլտետում: Տիրապետել է բացի հայերենից՝ արաբերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, իսպաներեն ու թուրքերեն լեզուներին:

Հաստատվելով Եգիպտոսում նա զբաղվել է մանկավարժական և գիտական գործունեությամբ: Առաջին հերթին ձեռնամուխ է եղել միջնադարյան Եգիպտոսի Ֆաթիմյան ժամանակաշրջանում (969—1171) աչքի ընկած հայ վեղիրներին գործունեության ուսումնասիրությանը: Դրանցից առաջինը Բադր ալ-Գամալին¹ էր, որը Մուստանսիր խալիֆայի (1036—1094) վերջին տարիներին լիազոր վեզիրի բարձր պաշտոնը վարեց, երկիրը դուրս բերելով քաոսային վիճակից և երկու տասնամյակ մնաց այդ դիրքում: Իր հաջորդ հոգվածում Հ. Նալբանդյանը ընդհանրացնում է այս հարցը և քննության առնում միջնադարյան Եգիպտոսում բարձր պաշտոններ վարած հայերի գործունեությունը²: Առաջինը Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին է, որը եղել է թե Եգիպտոսի թե՛ Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դարբանդ) կառավարիչ տարբեր ժամանակներում: Ապա հիշում է Բադր ալ-Գամալիի և նրա որդու Աֆդալ Շահանշահի գործունեությունը, որոնք բոլորը մահմեդականացած հայեր էին և հատուկ կանգ առնում իր ժողովրդի քրիստոնեական հավատին անդամաճան մնացած Վահրամ Պահլավու-

նու և եղբոր՝ Վասակի կատարած գործերի վրա: Բազրը, Աֆդալը և Վահրամը, որպես վեղիրներ, մեծ դեր են կատարել ֆաթիմյան Եգիպտոսի բազարական կյանքում, ընդ որում, Վահրամը, որպես քրիստոնյա, մահմեդական մոլեռանդ խավերի խիստ դիմադրությունը հանդիպեց: Հոգվածում հիշված են նաև ուշ միջնադարի մի քանի հայազգի դեմքեր՝ Մուլայման բեյ ալ-Արմանի և այլք: Նա անդրադարձել է ԺԸ դարում հայտնի մամուլը Մուրադ բեյի հայկական ծագում ունենալու հարցին, որն առաջին անգամ առաջ էր բաշել Ն. Աղադարմը³: Հ. Նալբանդյանը գտնում է որ բավարար փաստեր չկան նրան հայ համարելու համար: Թեև նա մամուլում առարկություն է հանդիպում⁴, սակայն, նորից հանդես գալով, ժխտում է Մուրադ բեյի հայ լինելու հանգամանքը⁵: Շարունակելով Եգիպտոսում հայտնի քաղաքական գործիչների շարքը նա գրում է նաև անցյալ դարում կարևոր դեր կատարած Պողոս բեյ Յուսուֆի և Առաքել բեյ Նուպարի մասին⁶:

Հ. Նալբանդյանը ուսումնասիրում է հայերի մշակութային գործունեությունը Եգիպտոսում, նշում Եգիպտոսի տիրակալ Մուհամմադ Ալիի անձնական բժիշկ, հայազգի Ջիովաննի Բողարիի⁷ կատարած դերը, որի մասին դրանից շատ առաջ Վ. Թորգոմյանը⁸ արհամարհանքով էր արտահայտվել: Հ. Նալբանդյանը մանրամասն ուսումնասիրելով հայազգի բժշկի կենսագրությունը բարձր է գնահատում նրա գործունեությունը:

Հ. Նալբանդյանն առաջինն է, որ, օգտվելով արաբական պատմական աղբյուրներից, ուսումնասիրել է Եգիպտոսի հայ նշանավոր քաղաքական դեմքերի պատմությունը, սակայն կիսատ թողնելով իր գիտական պլըր-պլըտումները, ամբողջովին նվիրվել է մանկավարժական գործունեության և, մասամբ, զբաղվել հայ ժողովրդի քաղաքական հասարակական կյանքի հարցերով: Նա մի փոքրիկ ուսումնասիրություն⁹ վերլուծում է հայությունը վերջին հարյուրամյակում հուզող իրադարձությունները, շեշտելով, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման համար մղված հեղափոխական պայքարը վերջացավ ողբերգությամբ: Դրանից եզրակացնում է, որ այսօր ևս պետք է խուսափել հախուռն գործելակերպից և անհրաժեշտ է «հայկական հարցի լուծման հիմք ընդունել ներկա Հայաստանի Հանրապետությունը» (Խորհրդային Հայաստանը):

Հ. Նալբանդյանը եղել է Կահիրեի հնագույն և ամենակարևոր հայկական դպրոցի՝ Գալուստյան ազգային վարժարանի նախ տեսչական մարմնի անդամ (1934—1935), ապա նրա տնօրենը 1935—1943, իսկ 1943—1947 թթ.՝ Ալեքսանդրիայի Պողոսյան վարժարանի տնօրենը: Նրա ջանքերի շնորհիվ այս դպրոցները ծաղկման մի շրջան ապրեցին:

սրան զուգահեռ նա պրպտումներ է կատարում Եգիպտոսի հայկական դպրոցների պատմության վերաբերյալ: Գալուստյան վարժարանի բարերար Ադա Կարապետ Գալուստի կենսագրությանը նվիրված հոդվածում¹⁰ նկարագրում է դպրոցի հիմնադրման հանգամանքները: 1828 թվականից Կահիրեում հղել է մի դպրատուն, իսկ 1854-ին հիմնադրվում է նոր դպրոց, որը Մոմսես Խորենացու անվամբ կոչվում է Խորենյան, սակայն Եգիպտոսի գավառական ժողովը 1897-ին դպրոցը բարերարի անվամբ վերանվանում է Գալուստյան: 2. Նալբանդյան անդրադառնում է նաև Ալեքսանդրիայի Պողոսյան վարժարանին¹¹, որը հիմնադրվել է 1864-ին և տարբեր ժամանակներում նրա տնօրեններն են հղել գրող Սմբատ Բյուրատը (1905—1906), Ն. Աղբալյանը (1924—1927) և հենց ինքը՝ 2. Նալբանդյանը:

Այս շրջանում նա պատրաստել է մայրենի լեզվի դասագիրք՝ հայկական դպրոցներում (Ա.—Ե դասարաններում) օգտագործելու համար¹², զբաղվել է թարգմանական գործունեությամբ, հայերենի վերածելով իսպանացի մեծ գրող Սերվանտեսի Դոն Քիշոտը¹³:

2. Նալբանդյանը եգիպտահայ մտավորականության կարկառուն դեմքերից էր: Նա գործել է քսանական-քառասնական թվականներին, երբ եգիպտահայ գաղութը¹⁴ ամբողջ սփյուռքահայության ամենադարգացած կենտրոնն էր:

2. Նալբանդյանի գիտական գործունեության ծաղկուն շրջանն ըսկրվում է Հայաստան ներգաղթելուց հետո: 1947 թվականից մինչև իր մահը (1952) աշխատել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում: Այս շրջանում նա խորանում է Հայաստանի արարական շրջանի հարցերի մեջ և կարճ ժամանակում պաշտպանության ներկայացնում «Արարների վարչական և հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում (Ը դարի սկզբից մինչև Թ դարի կեսը)» թեկնածուական ավարտաճառը¹⁵, որը մեծ հաջողությամբ պաշտպանում է 1950 թվականին: Սույն աշխատությունից նա լույս ընծայեց հրկու շատ արժեքավոր հոդվածներ: Առաջին հոդվածում¹⁶ անդրադառնում է արարական շրջանում խալիֆայության լսիստ և դաժան քաղաքականությանը, քանզի հարկային ծանր լուծը շատ հատկանշական էր այս ժամանակահատվածին: Արարական տիրապետության շրջանը, ըստ հարկային քաղաքականության, բաժանում է հինգ շրջանների՝ արարական արշավանքներից մինչև Մուավիայի դաշնագիրը (640—652), Մուավիայից մինչև Աբդ ալ-Մալիքի խալիֆայությունը (652—686), Աբդ ալ-Մալիքից մինչև Հիշամի խալիֆայությունը (686—

724), Հիշամից մինչև Օմայան հարստության վախճանը (724—750) և, վերջապես, Աբբասյանների շրջանը (750—862): Տարբեր շրջաններում հարկազումարը ելևէջներ է ունեցել, սակայն ընդհանրապես բարձրացել է հատկապես Աբբասյանների օրոք:

Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դարբանդ) ոստիկանների ցուցակը կազմել են Հ. Պետերմանը, Մ. Ղազարյանը, Ժ. Լոտանը և Ռ. Ֆասմերը, սակայն Հ. Նալբանդյանը, նոր տվյալների հիման վրա, առանձին հողավածով ներկայացրեց¹⁷ մի նոր ցուցակ, որն սկսվում է 693 թվականից, նկատի ունենալով, որ այդ տարում Աբդալ-Մալիք խալիֆան իր եղբորը՝ Մուհամմադ իբն Մրուանին նշանակել էր Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի փոխարքա ու այսպիսով իրավականորեն Հայաստանը արաբական խալիֆայության մասը կազմող երկիր էր համարվում:

2. Նալբանդյանի երկար տարիների պատմական և բանասիրական անխոնջ պրպտումների արգասիքն էր «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» հատորը, որը լույս տեսավ հետմահու՝ 1965-ին¹⁸, Աշխատությունը պարունակում է ԺԳ դարի արաբ հայտնի աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավիի «Երկրների բառարան» (Մուշամ ալ-բուդան) կոչված աշխարհագրական բառարանից, ԺԴ դարի պատմիչ Աբու-լ-Ֆիդայի պատմությունից և ԺԲ դարի Իբն Շադդադի Սալա՛ ալ-Դինի կենսագրությունից քաղվածաբար կատարված թարգմանություններ Հայաստանի և հայերի մասին: Սրանք կարևոր աղբյուրներ են մասնավորապես ԺԱ.—ԺԴ դարերի բուն Հայաստանի և կլիկկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար: Սակայն հատկապես արժեքավոր են Հ. Նալբանդյանի ծանոթագրությունները, որոնք դիտական մեծ բարեխղճությամբ են կատարված: Ամեն մի անձնանուն, տեղանուն կամ երևույթ ծանոթագրելիս նա զուգահեռներ է բերում թե՛ հայ, թե՛ արաբ կամ այլ օտար աղբյուրներից, լրացնելով և իմաստավորելով բնագրի՝ հեղինակի տեղեկությունները: Այս աշխատությունը կարող է աղբյուրագիտական աշխատանքների համար օրինակ ծառայել որպես դասական նմուշ:

2. Նալբանդյանից առաջ արաբական աղբյուրներից թարգմանություններ են կատարել Ա. Մորդոմանը, Ա. Հովհաննեսյանը, Ն. Կարաուլովը, Բ. Խալաթյանցը և ուրիշներ, սակայն դրանք փոքրարժեք գործեր են համեմատած Հ. Նալբանդյանի աշխատանքի հետ, որը հիմք դրեց Հայաստանի և հայերի մասին արաբական աղբյուրների ուսումնասիրման մի նոր շրջանի¹⁹:

1 Հ. Նալբանդյան (Նալպանդյան), Պատր ալ-ճամալի, Արև, Կահիրե, 27, 28 մայիս, 1931:

2 Նույնի, Հայեր, որոնք կառավարած են Եգիպտոսը, Արև, Կահիրե, 2, 4 սեպտեմբեր, 1931:

3 Ն. Աղազարմ, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութի վրա, Կահիրե, 1911, էջ 23—24:

4 Գ. Փյուսկոյւյան, «Հայեր, որոնք կառավարած են Եգիպտոսը» հոդվածաշարքին առթիվ, Արև, Կահիրե, 24 սեպտեմբեր, 1931:

5 Հ. Նալբանդյան, Մուրատ պեյի մասին, Արև, Կահիրե, 2 հոկտեմբեր, 1931: Մուրատ բեյը եղել է Եգիպտոսի մամլուքների նշանավոր ղեկավարներից, կռվել է Նապոլեոն Բոնապարտի դեմ, պատրաստվել հարձակվելու Ֆրանսիացիների կողմից գրավված Կահիրեի վրա, սակայն 1801-ին ժառանգաբար մահացել է: Նրա հայ լինելու մասին կասկածում է նաև Ա. Ալպոյաճյանը («ԱՄՂ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը», Կահիրե, 1960, էջ 56):

6 Հ. Նալբանդյան, Հայեր, որոնք կառավարած են Եգիպտոսը, Արև, Կահիրե, 9 սեպտեմբեր, 1931:

7 Նույնի, Ծիռվաննի Պողարի, հայազգի անձնական բժիշկ Մուհամմատ Ալիի, Արև, Կահիրե, 1 հոկտեմբեր, 1932:

8 Վ. Թորգոմյան, Ստեփան բժիշկ Գևորգյան (Սարգիս բժիշկ Գևորգյան) կամ Տորթոր Ճորճիանի, Հանդես Ամսօրյա, 12, 1909, էջ 354—355:

9 Հ. Նալբանդյան, Հայ քաղաքական մտքի ուղղութիւնը երևկ և այսօր, Կահիրե, 1933:

10 Նույնի, Աղա Կարապետ Գալուստ, Աշմավենի տարեգիրք, Կահիրե, 1937, էջ 5—10:

11 Նույնի, Աղեքսանդրիո Պողոսյան ազգային վարժարանը, Արմավենի տարեգիրք, Կահիրե, 1937, էջ 228—235:

12 Նույնի, Մեր լեզուն, հայերեն լեզվի դասընթաց, Բ գիրք, Կահիրե, 1939:

13 Սերվանտես, Դոն Քիշոտ Մանչեցի, Թարգմանեց Հ. Նալբանդյան, Ալեքսանդրիա, 1930 (ունի հետաքրքիր առաջարան):

14 Եգիպտոսում են հիմնադրվել սփյուռքահայութւյան խոշորագույն մշակութային կազմակերպութւյնները՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութիւնը (1906) և Համազգայինը (1928): Քսանական-քառասնական թվականներին Եգիպտոսում էին գործում հայախի մտավորականներ Աթոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Երվանդ Օտյանը, Վահան Քեքեղյանը, դերասաններ Սիրանույշը, Օ. Գալֆայանը, պատմաբաններ Ա. Ալպոյաճյանը, Գ. Մըրրյանը, ծաղրանկարիչ Ա. Սարուխանը, նկարիչ Օ. Ավետիսյանը և ուրիշներ:

15 А. Налбандян, Административная и налоговая политика арабов в Армении (с начала VIII в. до середины IX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1950.

16 Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականութիւնը Հայաստանում, Տեղեկագիր (հարկ. գիտ.), 1954, № 12, էջ 73—84:

17 Նույնի, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, Տեղեկագիր (հսրկ. գիտ.), 1956, № 8, էջ 105—124:

18 Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակուտալ-Համալի, Աբու-լ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Լ. Ք. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

19 Ը. Նալբանդյանն ուսումնասիրել է նաև հայ-եթովպական առնչությունները՝ ՏԿ՝ս «Հայերը և Եթովպիան», Արև, 15—25 փետրվար, Կահիրե, 1935:

ԴՐԱՄԱԳԵՏ ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂՅԱՆԻ ՀԻՇՍԱԿԻՆ

Անցյալ դարում ձևավորված դրամագիտությունը դարձել է պատմական գիտությունների դարգացման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը, նպաստելով ժամանակագրության, չափագիտության, հնագրության, ապրանքադրամային հարաբերությունների, ներքին և արտաքին առևտրի և պատմական բնույթի այլ հարցերի ուսումնասիրությանը:

Հայաստանի դրամագիտական նյութերի քննությանը անդրադարձել են Եվրոպայի հայագիտության կենտրոններում, ընդ որում առավելապես Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ: Հետազոտությունները հայ դրամագիտության հարցերով Հայաստանից դուրս հիմա էլ շարունակվում են: Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում լուրջ աշխատանքներ կատարվեցին Մերձավոր արևելքի հայկական գաղթավայրերում, մասնավորապես Լիբանանում և Սիրիայում: Դրանց մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն Պերճ Սապպաղյանի հոգվածները նվիրված ինչպես անտիկ՝ հայ-հռոմեական, այնպես էլ միջնադարի՝ հայ-արաբական և հայ-սելջուկյան ժամանակաշրջանների դրամների քննությանը:

Պերճ Սապպաղյանը ծնվել է 1918 թվականին Սիրիայի Հալեպ քաղաքում, նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Հայկազյան վարժարանում, միջնակարգը՝ Ֆրանսիական դպրոցներում: Այնուհետև ավարտելով Լոնդոնի համալսարանի իրավագիտական ճյուղը դասավանդել է Հալեպի Հայկազյան վարժարանում, աշխատակցել «Եփրատ» թերթին, եռանդուն մասնակցություն ունեցել Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միության մշակութային գործունեությանը՝ դասախոսություններ կարդացել հայագիտական նյութերի շուրջը:

Դեռևս երիտասարդական տարիներից Պ. Սապպաղյանը հետաքրքրվել է պատմության հին շրջանով, հավաքել է հին ու միջնադարյան հայկական ու արաբատառ դրամներ և ստեղծել իր սեփական դրա-

մագիտական հավաքածուն: Տիրապետելով արաբերեն և եվրոպական լեզուներին, հետեւելով մասնագիտական գրականութեանը, խորամուխ լինելով հարազատ ժողովրդի պատմութեան սկզբնաղբյուրների մեջ, Պ. Սապպաղյանը պարզարանեց մի շարք հարցեր, որոնք երկար ժամանակ մնացել էին վիճելի և անորոշ:

Նա իր առաջին գործում առավել հավաստի տվյալներ ներկայացրեց անտիկ աշխարհի խոշորագույն ճակատամարտերից մեկի՝ մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտի գոտեմարտին մասնակցած հռոմեական զորքերի թվաքանակի մասին, որ այնքան «անհեթեթ համեմատութուններով ներկայացված են Հռոմին համակիր աղբյուրներու կողմէ», ինչպես գրում է հեղինակը: Հիմք ընդունելով Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի հաղորդումները՝ Տիգրանակերտում հռոմեացիների բռնագրաված 8000 տաղանդ, այսինքն 51, 114, 115 դրախմ գումարից ամեն մի լեգեոնականի 800 ատտիկյան քաշի արծաթ դրամ (միավորի միջին կշիռը՝ 4,10 գ) բաժին հանելու մասին, Պ. Սապպաղյանը հիմնավորեց, որ իրականում Լուկիլլոսի բանակի կազմում եղել է ոչ թե 15,000 այլ, 63,892 զինվոր: Դա մի փայլուն ապացույց է այն կարևոր դերի, որ դրամագիտութունը, ի դեմս Պ. Սապպաղյանի, ունեցավ ընդհանուր պատմութեան մեջ տեղ գտած այնքան վիճելի հարցերից գեթ մեկի պարզաբանման համար:

Պերճ Սապպաղյանի երկրորդ գործը վերաբերում է Կիլիկիայի Հայոց թագավորութեանը: Առաջին անգամ պատմաբանների ուշադրութեանը ներկայացվեց Գուիտոն Լուսինյան թագավորի (1342—1344) «Կիտայ Թագաւոր Հայոց» արձանագրութունը: Քննութեան առարկան թագավորի կողմող հազվագյուտ դրամն է, արծաթե դրամ, մոտ երկու գրամ քաշով: Ի տարբերութուն հայոց այդ գահակալի բուն անվան՝ Կիտոն, Կուիտոն կամ ընդհանրացված Կի ձևի, դրամը վկայում է, որ Կիլիկիան Հայաստանում գործածվել է նաև Կիտ, որից և սեռական հոլովի Կիտայ ձևը: Հայոց անձնանունների համար դրամագիտական նյութերից քաղված այս վկայութունը ուշագրավ նորույթ է:

Առավել բովանդակալից Պ. Սապպաղյանը հանդես եկավ հայարաբական առնչութուններին վերաբերող դրամագիտական նյութերի քննութեամբ, ոգեշնչված այն վիճակից որ, իր խոսքերով ասած, «Հայկական դրամագիտութունը, վերջին քսան տարիներու ընթացքին բոլորեց զարթոնքի նոր շրջան մը և՛ հայրենիքին մեջ և՛ արտասահմանի»: Հայկական ՍՍՀ-ի տարածքում հայտնաբերված հին ու միջնադարյան դրամներն ու դրամական գանձերը մասնագիտական քննութեան են-

Թարկվեցին և հրատարակվեցին Հայաստանում թողարկված արաբական դրամների ժամանակագրական տախտակները, ինչպես նաև դրամական շրջանառության տվյալներով նորովի լուսարանվեցին երկրի տնտեսական կապերի հիմնական ուղղությունները խալիֆայության դարաշրջանում: Ի լրումն հայրենիքում կատարված հետազոտությունների, Պ. Սապապաղյանը ներկայացրեց տարբեր տարեթիվերով Դվին, Արմինիա, Առան, Պարտավ, Մաադան-Բաջունայս տեղանուններով 26 դրամներ, որոնք այժմ պահվում են Բաղդադի, Կոստանդնուպոլսի, Կահիրեի, Դամասկոսի և այլ թանգարաններում ու հանդես եկավ վաղ արաբական դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնների, մասնավորապես Դամասկոսի և Վասիթի, ինչպես նաև Արմինիայի վերաբերյալ դիտողություններով: Մեկ տարի անց՝ 1975 թ. Սապապաղյանը հանդես եկավ ուշագրավ հաղորդումով առաջին արաբական արծաթե դրամի մասին, որի վրա արձանագրված էր Հայաստանի (Արմինիա) անունը: Այդ հետաքրքիր վկայությունը տեղիք տվեց խորհրդածությունների և կմնա անհերքելի քանի դեռ չեն գտնվել նոր փաստեր:

Հայ արաբական հարաբերությունների վերաբերյալ 1981 թ. լույս տեսավ «Թողարկված է Արմինիայում» արաբերեն արձանագրությամբ երկու պղնձե դրամների (ֆիլսեր) մասին Պերճ Սապապաղյանի վերջին հոդվածը: Դրամագետը ցույց տվեց, որ տեղական կյանքի պատմության ուսումնասիրության համար պղնձե դրամներն առաջնակարգ նշանակություն ունեն: Դրվագված լինելով ներքին շուկայի, տվյալ դեպքում Հայաստանի կարիքների համար, պղնձե դրամները, իրենց վրա ունեցած գրություններով, տեղեկություններ են հաղորդում նախ այդ ժամանակ իշխած ամիրանների (ոստիկանների) մասին: Այդ ամիրանները, իրենց զորքերով և պաշտոնյաներով, ապրում էին վաճառաշահ Դվինում, որի քաղաքային շուկայի համար, տեղական ամիրանների հսկողությամբ, նրանց անունների հիշատակությամբ, թողարկվում էին հիշյալ ֆիլսերը: Բրիտանական թանգարանում պահվող Հայաստանի (Արմինիա) արաբ ամիրա Իսհակ իբն Մուսլիմի անվամբ (745—750) անտարեթիվ պղնձե դրամի և Աղվանքում (Առան) հիջրայի 153 տարեթվով (այսինքն 770) Արմինիայի փոխարքա ալ-Մահդիի հրամանով թողարկված պղնձե դրամի արաբերեն արձանագրությունների, դրամների կնիքները, փորագրող վարպետների սխալների ու վրիպումների մասին իր մտքերն է հայտնել Պ. Սապապաղյանը, միաժամանակ ցույց տալով «անոնց թանկագին նպաստը մեր պատմագրության համար»:

Պ. Սապապաղյանը փորձեց ցրել այն շփոթը, որ գոյություն ունի

Արտաշեսյան տոհմի վերջին գահակալներ Տիգրան-էրատո թագավոր-
թագուհու արյունակցական կապի վերաբերյալ: Հիմք ընդունելով դրա-
մագիտական նոր տվյալները, մասնավորապես մ.թ.ա. Ա. դ. 8—7 թվա-
կաններին վերագրված դրամները, նա ցույց տվեց, որ, դրանց թողար-
կումից մոտ մեկ դար անց, պատմիչ Տակիտոսի հաղորդումը հիշյալ
արքայական անձերի թույր-եղբայր և միաժամանակ ամուսիններ լի-
նելու մասին ենթակա է վերանայման: Նա ելնում էր այն ընդհանուր
տվյալներից, որ Արտաշեսյանները ունեին հելլենիստական բարձր,
որ նրանց համար խորթ էր թույր-եղբայր արյունակցական ամուսնու-
թյունը, որ մատենագրության մեջ Տակիտոսը վիճելի մատենագիր է,
իսկ նրանից բացի ուրիշ ականարկություն չկա այդ առթիվ և որ միշտ
արքայական ամուսնությունները հետապնդել են նախ և առաջ քաղա-
քական նպատակներ, հետևաբար Տիգրան Դ-ը պետք է ձգտեր ամուս-
նանալ ոչ թե իր քրոջ, այլ ավելի շուտ դրացի երկրներից մեկում իշ-
խող արքայական կամ Հայաստանի ազդեցիկ նախարարական տներից
մեկի դստեր հետ, որով նոր հենարան կստեղծեր իր տիրակալության
դիրքերն ամրապնդելու նպատակով: Խորանալով այսպիսի նուրբ հար-
ցերի մեջ նա փորձում էր գտնել առավել հավանական պատասխաններ
իրեն հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ: Զարգացնելով քննությունը,
Պ. Սապպաղյանը նկատեց նաև, որ եթե էրատոն արտաշեսյան ժագում
ունենար, ապա դրամի վրա պետք է պատկերվեր իր հարազատ տոհ-
մական թագով և կոշվեր թագուհի: Հիրավի, թանգարանում պահվող
Տիգրան-էրատո հազվագյուտ դրամների վրա էրատոն պատկերված է
առանց թագի, հար և նման ժամանակի հոսմեական պատրիկուհու:
Սրանք, անշուշտ, պատահականություններ չեն, որ նկատել է դրամա-
գետը և դրանով իսկ հանգել այն եզրակացության, որ հարկ է առա-
ջիկայում մանրակրկիտ ուսումնասիրել Տիգրան-էրատո արյունակցա-
կան կապերի վարկածը: Ուշագրավ է, որ Պ. Սապպաղյանը, հիմնվելով
պատմական փաստերի վրա, էրատոյի պատկերի շուրջը դրամի վրա
դրոշմված հունարեն գրությունը թարգմանել է էրատո Արֆայալույր՝
ելնելով հելլենիստական երկրներում, մասնավորապես Սիլեկյանների
մոտ ընդունված թագուհիներին մեծարելու տիտղոսաձևից:

Պերճ Սապպաղյանի վերջին գործերից մեկը նվիրված է Կիլիկիայի
Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի գահակալության տարիներին (1226—1270)
թողարկված դրամների ուսումնասիրությանը: Քննելով Հեթումյան հա-
րըստության առաջացման պայմանները, Պ. Սապպաղյանը շեշտում է
այն կարևոր դերը, որ ունեւր Կիլիկյան Հայաստանը Հեռավոր արևել-

քից դեպի Եվրոպա տարվող ապրանքային կարավանների համար: Տարանցիկ առևտրից ստացվող եկամուտները նպաստում էին ուժեղացնելու երկրի պաշտպանունակութունը: Հայոց թագավորութունը ձեռնարկում էր ամրապնդել իր դիրքերը տարանցիկ առևտրում: Դեռևս Լևոն Ա-ի ժամանակներից պայմանագրեր էին կնքվել օտարերկրյա վաճառաշահ քաղաքների հետ: Կիլիկյան Հայոց թագավորության արժաթե դրամներն իրենց կշռային չափով (2,60 գ) և արծաթի մաքրությամբ (90—92 տոկոս) բարձր վարկ ունեին միջազգային շուկայում: Օտար վաճառականները, հավանաբար ոչ առանց պատճառի, նախընտրում էին ապրանքների փոխանակումը կատարել բարձրորակ արծաթե դրամներով, որպիսիք էին Զապել-Նեթումի պատկերներով Կիլիկիայի Հայոց պետության դրամները: Այդ դրամները թողարկվում էին Զապել-Նեթումի ամուսնության և համատեղ գահակալության տարիներից: Միջազգային առևտրում լայն ընդունելություն գտած այդ դրամները ճանաչված էին ամենուրեք և այդ էր պատճառը, որ նրանց թողարկումը շարունակվեց նաև Զապելի մահից (1252) հետո և հարատևեց մինչև Նեթումի թագավորության վերջին օրերը (1270): Դրամագետի ուշադրությունից չի վրիպել այն իրողությունը, որ Նեթում Ա-ի թագավորության տարիներին Մերձավոր արևելքի երբեմնի գլխավոր քրիստոնյա պետությունը՝ Բյուզանդիան գրեթե դադարել էր արծաթե դրամներ թողարկելուց: Փոքր Ասիայում արծաթե դրամների թողարկման մենաշնորհը Նեթումի գլխավորած Հայոց թագավորությանն էր պատկանում:

Այդ պայմաններում փոխել շրջանառության մեջ լայնորեն ճանաչված և ընդունված դրամների պատկերատիպը՝ ձեռնտու չէր: Ինչ վերաբերում էր Կիլիկիայում Նեթում Ա. թագավորի օրոք թողարկված արծաթե դրամներին, որոնց վրա մի կողմից պատկերված է Հայոց միապետը ձիու վրա, իսկ մյուս կողմից՝ արաբերեն գրությամբ, բայց առանց որևէ պատկերի, գրված են Ռումի սելջուկյան սուլթաններ Ալաադ-Դին Քալկուբադի (1219—1236) և Դիյաս ադ-Դին Քալխուարաուի (1236—1245) անունները, ապա դրանք Պ. Սապպադյանը գնահատում է որպես բացառիկ դրամներ, որոնց տարածումը Իկոնիայի սուլթանության շուկաներում նպատակ ուներ ընդլայնելու հայկական առևտրի ոլորտը:

Տարաբախտաբար, Պերճ Սապպադյանը շատ կարճ կյանք ունեցավ դրամագետության ասպարեզում: Այդուհանդերձ, նրա հրատարակած բոլոր մեզ հայտնի գործերը վերաբերում են հայ ժողովրդի պատ-

մության դրամագիտական կարևոր հարցերին: 1982 թ. նա կնքեց իր մահկանացուն:

Հայ դրամագիտությունը կորցրեց իր նվիրյալներից մեկին, որի ջանքերն ուղղված էին առավել գործոն դարգացնելու դրամագիտական միտքը Հայոց պատմության անորոշ հարցերը լուսաբանելու ուղղությամբ: Առաջիկայում, երբ քննության ենթարկվի Պ. Սապպաղյանի հին և միջնադարյան դրամների անձնական հավաքածուն, բացառված չէ, որ գտնվեն կարևոր և նոր վկայություններ նրա ստեղծագործական մտահղացումների մեջ նշված այլ հարցերի վերաբերյալ:

Պերճ Սապպաղյանը Սիրիայի Հնագիտական ընկերակցության վարչության անդամ էր: Նրա մահվան առթիվ Սիրիայի Հնագիտական ընկերակցության նախագահ Ս. Ջ. ալ-Քավաբիբին «Ջամահիր» թերթում գրել է. «Կորցրեցինք մի գիտնականի, որը զարգարում էր Սիրիայի Հնագիտական ընկերակցությունը և մենք հպարտանում էինք նրանով, քանզի մի անձնավորություն էր, օժտված գիտնականի լավագույն հատկանիշներով»:

Պ. Սապպաղյանի գիտական հարուստ գրադարանը (հազարից ավելի հատորներով), որը պարունակում է դրամագիտական և արևելագիտական շատ արժեքավոր ուսումնասիրություններ, նրա մահվանից հետո, որպես նվիրատվություն, փոխադրվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի գրադարան:

Մ Ա Ն Ո Ւ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Պ. Սապպաղյան, Լուկուլոսի դինոթրներուն թիվը Տիզրանակերտի ճակատամարտին (ըստ դրամագիտական տվյալներու), Հայկադյան հայագիտական հանդես, հ. Դ, Պեյրուս, 1973, էջ 97—102:

2 Նույնի, Կիլիկիոս Կի կիզիյան (Գվիտոն Լուսինյան) թագավորին ցարդ շհրատարակված արծաթ-թագվորին մը, Զարթոնք օրաթերթ, Պեյրուս, 29 մայիս 1973:

3 Նույնի, Հայ-արաբական դրամագիտության մեկ քանի հարցերու շուրջը, Հայկադյան հայագիտական հանդես, հ. Ծ, Պեյրուս, 1974, էջ 161—181:

4 Նույնի, Արաբական կայսրության առաջին արծաթ տիրհեմը կը կրն Հայաստան անունը, Գեղարդ, Սուրիահայ տարեգիրք, Հալեպ, 1975, էջ 1—8:

5 Նույնի, Դրամագիտական և պատմագիտական անշուքյուններ արաբական շրջանին, Նոր ապրիլ պարբերագիրք, Հալեպ, 1980, Բ տարի 1 (4), էջ 66—71:

6 Նույնի, Տիզրան Դ-ի և Երատոյի արյունակցական կապերու հարցին շուրջը, Հայկադյան հայագիտական հանդես, հ. է, Պեյրուս, 1979, էջ 121—130:

7 Նույնի, Հեթում Ա-ի Հեթում-Չապել և երկնեղվյան դրամներու մասին, Հայկադյան հայագիտական հանդես, հ. Ը, Պեյրուս, 1980, էջ 233—248: Վերջերս լույս տեսավ,

«Պ. Սապպաղյան, Դրամագիտական հարցեր, Պեյրուս, 1986» ժողովածուն:

ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏ ՄԱՐԻՈՒՍ ԿԱՆԱՐ

Ֆրանսիացի Արաբագետ-հայագետների շարքում (Սեն-Մարտեն, Ժ. Լորան) իր պատվավոր տեղն ունի Մ. Կանարը, որը բեղուն գործունեութուն է ունեցել թե արաբագիտության, թե հայագիտության ասպարեզներում:

Մ. Կանարը ծնվել է 1888 թվականին Կենտրոնական Ֆրանսիայում: Իր համալսարանական ուսումն ավարտելուց հետո 1927 թվականին հրավիրվել է Ալժիրի ֆրանսիական համալսարանը, ուր դասավանդելով մինչև 1961 թվականը վերադարձել է Ֆրանսիա: Մահացել է 1982 թվականի սեպտեմբերի 6-ին Փարիզում: Մ. Կանարը տիրապետել է, բացի եվրոպական լեզուներից, նաև հունարենին, արաբերենին, ռուսերենին ու հայերենին¹:

Հեռանալով կյանքից 94-ամյա տարիքում, նա թողել է գիտական բազմակողմանի և հարուստ ժառանգություն²: Նրա հետաքրքրության հիմնական ասպարեզը եղել են Բյուզանդիայի և արաբական երկրների փոխհարաբերությունները, ընդ որում, դա կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ Բյուզանդիայի հարաբերությունների արևելյան (Օմայան, Աբբասյան) խալիֆայության հետ և հարաբերություններ միջնադարյան Սգիպտոսի (ֆաթիմյան, մամլուքյան) հետ: Ուսումնասիրություններին զուգահեռ նա արաբերենից բազմաթիվ բնագրերի թարգմանություններ է հրատարակել: Ահա այս առնչությունների ոլորտում է, որ նա բազում առիթներով ուսումնասիրել է հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցեր: Նա կատարել է նաև նախկինում հրատարակված արժեքավոր մեծագրությունների նոր նյութերով և արաբերեն թարգմանություններով ճոխացված վերահրատարակման շատ շնորհակալ աշխատանքը:

Իր առաջին հոդվածը, որը լույս է տեսել 1926 թվականին, նվիրված է արաբա-բյուզանդական պատերազմներին՝ Կոստանդնուպոլսի դեմ արաբների կատարած արշավանքներին³: Օմայանների օրոք արաբ-

ները ևրեք անգամ գրոհեցին (669, 674—680, 716—717) կայսրութեան մայրաքաղաքը, նույնիսկ պաշարեցին և մեծ նեղութիւն պատճառեցին:

Եվ այսպես, նա հրատարակել է ուսումնասիրութիւններ ընդ շարք⁴ նվիրված արաբա-բյուզանդական քաղաքական բազմակողմանի հարաբերութիւններին, ապա այդ հարաբերութիւններին նվիրված արաբական աղբյուրներին:

Այսպես, Բյուզանդիայի և արաբների քաղաքական ու հասարակական հարաբերութիւններին նվիրված հոդվածում⁵ նա նկարագրում է ևրկու պետութիւնների միջև դեսպանների փոխադարձ այցելութիւնների մանրամասնութիւնները, սահմանի երկու կողմերի բնակչութեան փոխհարաբերութիւնները, առևտրականների ևրթուղարձը և այլն: Մի այլ հոդվածում ուսումնասիրվում է Վարդ Սկլերոսին վերաբերող երկու նամակ⁶, որ նա հայտնաբերել էր արաբ մատենագիր Կալիպաշանդիի (ԺԳ—ԺԾ դարեր) բազմահատոր աշխատութեան էջերում: Իրանք վերաբերում են արաբների մոտ ապաստանած բյուզանդացի հայտնի գործչի՝ Բաղդադում իշխող պարսիկ Բուի տիրակալների հետ ունեցած հարաբերութիւններին:

Կանարը հատուկ ուսումնասիրել է արաբների և Բյուզանդիայի պատերազմները Ժ դարում և ընդհանրապես Համդանյանների պատմութիւնը, ընդ որում, նախ հրատարակել է այդ նյութի մասին եղած արաբական աղբյուրներից քաղված տեղեկութիւնների մի արժեքավոր ժողովածու, ընդգրկելով բազում արաբ պատմիչների (Իբն Ջաֆիր, Ջահարի, Ֆարիկի և այլն), ապա գրել է հոդված՝ Համդանյանների (Սայֆ ալ-Դաուլա) Հայաստան կատարած արշավանքների մասին⁷ և, վերջապես, մի ծավալուն մենագրութիւն՝ Ասորիքի ու Ջաղիրայի Համդանյանների պատմութիւնը⁸: Միաժամանակ ուսումնասիրել է միայն արաբական խալիֆայութեանն առնչվող հարցեր⁹:

Արաբա-բյուզանդական պատերազմներին առնչվող պատմական աղբյուրների ուսումնասիրմանն առընթեր հեղինակը պրպտումներ է կատարել նաև արաբական հայտնի ժողովրդական վեպի («Ձատ ալ-հիմմա» նախանձահույզ հերոսուհին) շուրջը¹⁰, որի նյութը հիմնականում պատվում է արաբա-բյուզանդական գոտեմարտի ոլորտում, սկսած Օմայանների իշխանութեան գլուխ անցնելուց մինչև Վասիկ արքայսյան խալիֆայի օրերը (842—847): Ըստ Մ. Կանարի վեպը երկու մասից է բաղկացած. նախ Օմայանների օրոք հանդես են գալիս պատմական աղբյուրներում հայտնի ռազմիկ Բաթթայը և զորահրամանա-

տար Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը, ապա՝ հերոսուհի Ջատ ալ-Հիմ-
ման (կամ Ջու-լ-Հիմման) և որդին՝ Աբդ ալ-Վահհարը: Վեպը պետք է
ձևավորված լիներ մոտավորապես ԺԲ դարում¹¹:

Բազմաբովանդակ են նաև Բյուզանդիայի և Եգիպտոսի փոխհա-
րաբերություններին նվիրված հոդվածները: Դրանք վերաբերում են
Եգիպտոսի պատմության Ժ դարի դեպքերին և հատկապես ֆաթիմյան-
ների ու մամլուքների ժամանակաշրջանին:

Հետաքրքրական է Եգիպտոսի տիրակալ Մուհամմադ Թուլզի (որը
հայտնի է Իխշիդ տիտղոսով) Բյուզանդիայի Ռոմանոս Լեկապենոսին
ուղղված նամակի վերլուծումը Մ. Կանարի կողմից¹²: Եգիպտոսը և
Բյուզանդիան, լինելով Սիրիայի Համդանյանների ընդհանուր թշնա-
միները, բարեկամական հարաբերություններ ունեին միմյանց հետ:
Այս նամակը, որը պատասխանն է Ռոմանոսի հղած նամակի, տողոր-
ված է ջերմ տրամադրություններով: Իխշիդը նշում է, որ իր համար
պատիվ է, որ հզոր Ռոմի (Բյուզանդիայի) տիրակալը իրեն դիմում է
այնպես, ինչպես Բաղդադի խալիֆային:

Մ. Կանարը քննության է առնում մամլուքյան Եգիպտոսի և Բյուզան-
դիայի միջև կնքված դաշնագրեր¹³, նամակներ¹⁴ (սուլթան Մալիք Նա-
սիրի նամակը՝ թուլթը Հովհան Զ Կանտակուղենին), ինչպես նաև ֆա-
թիմյան և բյուզանդական արքունիքների արարողությունները¹⁵, Երու-
սաղեմում Ս. Հարության տաճարը ֆաթիմյան ալ-Հաքիմ բի-ամր իլահ
խալիֆայի կողմից քանդվելու մանրամասնությունները՝ ըստ աբար
պատմիչների տեղեկությունների¹⁶ և այլն: Նա հեղինակ է նաև ֆաթիմ-
յան խալիֆայության պատմությանը վերաբերող դիվանագիտական
(ֆաթիմյան Հաֆիզ խալիֆայի թուլթը Սիկիլիայի Ռոժեր Բ Թագավո-
րին)¹⁷, քաղաքական (Սիկիլիայի նվաճումը արաբների կողմից¹⁸, ֆա-
թիմյանների նվաճողական քաղաքականությունը) և այլ հարցերի վե-
րաբերյալ ուսումնասիրությունների¹⁹:

Պատմական սկզբնաղբյուրների նյութերը և ընդհանրապես աղբյու-
րագիտությունը միշտ կարևոր տեղ են գրավել Մ. Կանարի ուսումնա-
սիրություններում, սակայն նա ունի նաև զուտ աղբյուրագիտական աշ-
խատություններ, ինչպես Սայֆ ալ-Դաուլա Համդանիի մասին վերահիշ-
յալ ժողովածուն, Կալկաշանդիի ֆաթիմյանների տեղեկությունների
քննությունը²⁰, Ժ դարի արաբ մատենագիր Իբն Ֆադլանի Վուզայի ավա-
զանի մասին ուղեգրության ֆրանսերեն թարգմանությունը²¹:

Մ. Կանարի հետաքրքրությունը հայագիտության նկատմամբ արդ-
յունք է արաբա-բյուզանդական առնչությունների ուսումնասիրություն-

ների և պրպտումների: Առաջինը նա ուշադրութիւն դարձրեց Համդան-
յան ամիրութեան Հալեպի Ճյուղի հիմնադիր Սայֆ ալ-Դաուլայի Հայաս-
տան կատարած արշավանքներին, որոնք Բյուզանդիայի դեմ մղված գո-
տեմարտի մի մասն էին կազմում: Նախ ներկայացնում է Բագրատուն-
յաց Հայաստանում գոյութիւն ունեցող արաբական ամիրութիւնները,
այսպէս քննութեան առնում Սայֆ ալ-Դաուլայի 940 թվականին Հայաս-
տանի հարավ արեւմտյան գավառները կատարած արշավանքը²²:

Բյուզանդիայի և Ֆաթիմյան Եգիպտոսի հարաբերութիւնների ու-
սումնասիրութիւնը նրա մեջ հետաքրքրութիւն է արթնացնում հայազգի
վեզիրներին²³ և հատկապէս Վահրամ Պահլավունու նկատմամբ: Այս
առիթիւ նա հետադռտում է վեզիրութեան հարցը Ֆաթիմյանների օրոք,
քանզի թեև այլ մահմեդական երկրներում եղել են որոշ կարևոր պաշ-
տոններ վարող քրիստոնյաներ կամ հրեաներ, այսուհանդերձ, մեծ թվով
ոչ-մահմեդական վեզիրների առկայութիւնը Ֆաթիմյանների պետու-
թեան մեջ բացառիկ երևույթ էր ոչ միայն մահմեդական միջնադարի
այլև, ընդհանրապէս, միջնադարի պատմութեան մեջ: Մ. Կանարը ման-
րամասն վերլուծում է Վահրամ Պահլավունու վեզիրութեան խոռվա-
հույզ շրջանը, սակայն բավարար չափով ծանոթ լինելով հայազգի-
տական գրականութեանը (հատկապէս Գ. Մըսրյանի միջնադարյան հայ-
ազգի վեզիրների մասին հմուտ մենագրութեանը)²⁴, որոշ թյուրիմա-
ցութեան մեջ է ընկնում: Խորանալով հարցի ուսումնասիրութեան մեջ
նա հաջորդ հոգովածում ավելի ճիշտ է մեկնաբանում հարցերը և Վահ-
րամ Պահլավունու ծագման ու գործունեութեանն առնչվող խնդիրները²⁵:

Մ. Կանարը առավել հետաքրքրութեամբ զբաղվեց Հայաստանի
պատմութեամբ 1960-ական թվականներին վերջերին ու 70-ականի ըս-
կըրդին:

Արժեքավոր է նրա հանգամանալից հոդվածը 1064 թվականին Ալի
Արսլանի կողմից Անին գրավելու վերաբերյալ²⁶: Նա գալիս է այն եզ-
րակացութեան, որ ամրակուռ Անի մայրաքաղաքի ողբերգական անկու-
մը արդյունք էր բազմաթիւ և տարբեր պատճառների: Անին այնպիսի
գիմադրութեան ցուցաբերեց, որ պաշարող թշնամին հուսահատված
պատրաստվում էր հեռանալ, սակայն պաշտպանների տարածայնու-
թիւնները և այլ պատճառներ նպաստեցին Հայոց ոստանի անկմանը:
Հեղինակը արաբ, հայ և այլ բազմաթիւ աղբյուրներ է օգտագործել,
որոնցից, ի դեպ, արաբ պատմիչները Անիի անկումը հրաշքի արդյունք
են համարում: Ըստ Իբն ալ-Ասիրի Անիի պարիսպները աստվածային
հրաշքով փուլ եկան և սելջուկները ներխուժեցին քաղաք:

Մ. Ծ. Կանարն անդրադառնում է նաև Կիլիկյան Հայաստանի և մամլուքյան Եգիպտոսի գոտեմարտին, որն ընթանում էր Հուլյական իլխանության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև գոյություն ունեցող երկարատև պատերազմի ոլորտներում²⁷: Եգիպտոսը Բայբարս (1260—1279) և Կալաուն (1279—1290) սուլթանների օրոք կատաղի հակահարված էր տալիս մոնղոլների և նրանց դաշնակից Հեթում Ա-ի (1226—1269) և Լևոն Գ-ի (1269—1289) հարձակումներին: Այս պայքարի ընթացքում թեև հայկական զորքերը հաջողությամբ մաքառում էին, սակայն շատ հաճախ մոնղոլների թույլ մասնակցության պատճառով հաղթանակը մնում էր Եգիպտոսին և Կիլիկյան Հայաստանը թիրախ էր դառնում մամլուքների ավերիչ արշավանքների: Վերջապես, 1285 թվականին Լևոն Գ-ի և Կալաունի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով Կիլիկյան Հայաստանը, որոշ զիջումների դիմաց, միառժամանակ հրաժարվում է մամլուքների դեմ պայքարելուց: Մ. Կանարն այս պայմանագիրը համարում է շրջադարձային կետ Կիլիկիայի թագավորության և Եգիպտոսի հարաբերությունների մեջ:

Արաբ պատմագրության էջերում իր պրպտումների ընթացքում Մ. Կանարը հայտնաբերում է մի հետաքրքրական տեղեկություն արևորդիների մասին²⁸: ԺԲ դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Կալանիսին Դամասկոսի պատմությանը նվիրված երկում հիշում է, որ Դամասկոսի տեր Շիհաբ ալ-Դին Մահմուդ իբն Թուլթեգինը 1138 թվականին իր զորքերի հրամանատար իսֆահսալար Բազուաչին սպանել է տալիս իր զինված հեծյալների միջոցով, որոնք շամսիյա (արևային) հայեր էին: Համեմատելով այս տեղեկությունը արևորդիների մասին եղած գրականության հետ (հատկապես Հ. Բարթիկյանի «Գրիգոր Մագիստրոսի պատասխանը Ասորվոց կաթողիկոսին» աշխատությունը) ու վկայակոչելով աղբյուրների և ուսումնասիրությունների տվյալներն այն մասին, թե Հայաստանում և հատկապես Միջագետքի կողմերում ԺԱ.—ԺԲ դարերում եղել են արևորդիներ (արևապաշտներ, որոնք արևը նույնացնում էին Քրիստոսին), Մ. Կանարը եզրակացնում է, որ այս հայկական վարձկան զորքի արևորդի (արևային) ռազմիկները հավանաբար Մամոսատի կողմերից եկած հայեր էին, որոնց գուցե հալածել էր պաշտոնական եկեղեցին և ավելացնում է, որ այդ ժամանակաշրջանի համար տարածված երևույթ էր հայ վարձկան ռազմիկների մահմեդական սմիրների մոտ ծառայելը:

Անդրադառնալով Իրանի մոնղոլական իլխանության և Ոսկե Հորդայի հակասություններին, Մ. Կանարն օգտագործում է Վարդան պատ-

միշի մի վկայութիւնը²⁹, ճշտելու համար Հուլիան Աբաղայի և Ոսկե Հորդայի Բերքեի 1265/66 թվականին Կուր գետի ափերին տեղի ունեցած հանդիպման հանգամանքները:

Մ. Կանարը քննութիւնն է առնում բյուզանդիայի նշանավոր պատմիչ Թեոփանեսի տեղեկութիւնները, փորձելով պարզել քաղաքական այն բարդ միջակեր, որ ստեղծվել էր Աբխազիայում և ալանների մոտ Ը դարի սկզբին³⁰, Այդ ժամանակ Բյուզանդիայի Հուստինիանոս Բ կայսրը, իր իշխանութիւնն երկրորդ շրջանում (705—711), ցանկանալով ազատվել Լեոն սպաթարիոսից (սպազա կայսր Լեոն Գ Իսաւրացի), նրան ուղարկում է ալանների մոտ համոզելու նրանց, որ հարձակվեն Աբխազաց երկրի վրա, որն ընդունել էր արաբական գերիշխանութիւնը: Լեոն սպաթարիոսն իր հաշիվական զորամասով հասնում է Ալանաց երկիրը և այնտեղ երկար արկածներ ունենալուց հետո վերադառնում արդեն այն ժամանակ, երբ Հուստինիանոսն սպանվել էր՝ 713 թվականին:

Մ. Կանարի հայագիտական հետաքրքրութիւնն ներկայացնող աշխատութիւններից է Ա. Վասիլևի «Բյուզանդիան և արաբները» աշխատութիւնի հավելվածում զետեղված (Բ հատոր, Ա մաս) հոդվածը՝ «Ռոմանոս Լեկապենոսի մի նամակը Եգիպտոսի ամիրին»³¹: Նամակի վերնագրում թեև հիշված է Եգիպտոսի ամիրը, սակայն բովանդակութիւնն մեջ խոսվում է այն մասին թե այդ հասցեատիրոջը սիրաշահելու և Բյուզանդիայի տիրապետութիւնն տակ դնելու համար ինքը (Ռոմանոսը) պատրաստ է նրան շնորհելու իշխանաց իշխան (արխոնտների արխոնտ) տիտղոսը, նրա ենթակայութիւնն տակ դնելու Գագիկին և մագիստրոս Արասին, ինչպես նաև արևելքի որոշ մասեր: Բանն այն է, որ Ա. Վասիլևը իր գրքում գտնում է, որ այդ արվել է Եգիպտոսի իխշիդ (տիրակալ) Մուհամմադ Թուղթին սիրաշահելու և իր տիրապետութիւնն տակ վերցնելու նկրտումով:

Մ. Կանարը ցույց է տալիս, որ բոլորովին անհիմն է նամակի հասցեատիրոջը փնտրել Եգիպտոսում, որի տիրակալը ոչ մի առնչութիւն չէր կարող ունենալ Հայաստանի թագավոր Աբասի և Վասպուրականի Գագիկ Արծրունու հետ: Նա գտնում է, որ դա, հավանաբար, ուղղված է եղել կամ Զազիրայի որևէ տիրակալի (Համդանյան) կամ Ատրպատականի որևէ քաղաքական գործչի (օրինակ՝ Դայսամին), իսկ առկա վերնագրում Եգիպտոսի ամիրի հիշատակումը թյուրիմացութիւնն է:

Մ. Կանարի բանասիրական պրպտումների մեջ հատուկ տեղ ունեն նրա հոդվածները (արաբագիտական և հայագիտական) Իսլամի հանրագիտարանի նոր հրատարակութիւնն մեջ: Մասնագիտական հրմ-

տութեամբ են գրված նրա ֆաթիմյան խալիֆայութեան³², Ջատ փլ-Հիմ-մա³³ ժողովրդական վեպի և այլ հարցերի վերաբերյալ արաբագիտական արժեքավոր հոդվածները: Հայագիտական հոդվածներից նախ ֆիշարժան է «Արմինիա»³⁴ ծավալուն հոդվածը, ուր բազմակողմանիորեն օգտագործված են արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետների տեղեկությունները Հայաստանի արաբական շրջանի և Բագրատունյաց թագավորության մասին: Վահրամ (Բահրամ) Պահլավունուն³⁵ նվիրված հոդվածում հատկապես արժեքավոր է հարուստ մատենագիտությունը: «Դվին» ծավալուն հոդվածում օգտագործված է տարբեր լեզուներով Հայոց ոստանի մասին գրված հարուստ գրականությունը, ինչպես նաև Հայաստանում հրատարակված ուսումնասիրությունները՝ ներառյալ Դվինի հնագիտական պեղումների (Կ. Ղաֆաղարյան) արդյունքները: Դվինի պատմությունը տրված է խոսքով Կոտակի կողմից այն քաղաք դարձնելուց մինչև մոնղոլների կողմից կործանումը: Հայագիտությանն առնչվում են նաև «Դիար Բաքր (Աղձնիք)»³⁷ և «Իսա իբն Շայխ»³⁸ (Արմինիայի կառավարիչ) հոդվածները:

Հատկապես շնորհակալ աշխատանք է կատարել Մ. Կանարը վերահրատարակելով այլոց արժեքավոր մենագրությունները՝ հարստացված նոր ուսումնասիրությունների տվյալներով և արաբական աղբյուրների թարգմանությամբ: Համաշխարհային ասպարեզ դուրս եկավ Վասիլևի «Բյուզանդիան և արաբները»³⁹ մենագրությունը՝ վերամշակված և արաբ մատենագիրների տեղեկություններով ճոխացված Մ. Կանարի ջանքերով (մասամբ նաև Հ. Գրեգուարի օժանդակությամբ): Այս հրատարակության երկրորդ հատորի առաջին և, հատկապես, երկրորդ մասում, ֆրանսերեն թարգմանությամբ, արված են հիսունից ավելի արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետների երկերից քաղված թարգմանություններ: Նույն ձևով նա վերահրատարակել է Ժ. Լորանի «Հայաստանը Բյուզանդիայի և իսլամի միջև. արաբական նվաճումներից մինչև 886»⁴⁰ արժեքավոր մենագրությունը:

Վերջապես Մ. Կանարը գրախոսականներով⁴¹ հանդես է եկել Հայաստանում հրատարակված ուսումնասիրությունների մասին և որոշ թարգմանություններ կատարել Փարիզում լույս տեսնող «Հայկական ուսմանց հանդեսում», որի անխոնջ և բազմահմուտ խմբագիր Հ. Պերպերյանի աշխատանքներին նա որոշ օժանդակություն է ցուցաբերել:

Մ. Կանարի մահվամբ մեծ կորուստ ունեցան թե արաբագիտությունը և թե հայագիտությունը:

- 1 *Cl. Cahen*, Marlus Canard (1888—1982), *Revue des études Arméniennes*, NS, t. XVI, Paris, 1982, p. 3—4.
- 2 Bibliographie de M. Canard, *Extrait de Byzantion*, t. XLIII (1973), Bruxelles, 1974.
- 3 *M. Canard*, Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende, *Journal Asiatique*, CCVII, 1926.
- 4 *Idem*, Mutanabbi et la guerre byzantino-arabe, *Al-Mutanabbi*, Mémoires de l'Institut français de Damas, Beyrouth, 1936.
- 5 *Idem*, La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien, *Revue Africaine*, Alger, 1936.
- 6 *Idem* (avec N. Adontz), *Byzantion*, XI, 1936. Quelques noms de personnages byzantins dans une pièce du poète Abu Firas.
- 7 *Idem*, L'histoire byzantine et les sources arabes, Rapport présenté au Congrès de l'Association G. Budé (Nice), Paris, 1939.
- 8 *Idem*, Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle, *Bull. d'Etudes Orientales de l'Institut français de Damas*, XIII, 1949—1950.
- 9 *Idem*, La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès, *Mélanges H. Grégoire*, II, Bruxelles, 1950.
- 10 *Idem*, Quelques „à-côté“ de l'histoire des relations entre Byzance et les Arabes, *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida*, Roma, 1956.
- 11 *Idem*, Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe—XIe siècles, *Revue des Etudes Byzantines*, XIX, 1961.
- 12 *Idem*, La prise d'Héraclée et les relations entre Harun ar-Rashid et l'empereur Nicéphore Ier, *Byzantion*, XXXII, 1962.
- 13 *Idem*, *Byzantium and the Muslim World to the middle of the eleventh century*, *Cambridge Medieval History*, t. IV, ch. XVII, 1964.
- 14 5. *Idem*, Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes, *Dumbarton Oaks Papers*, XVIII, 1964.
- 15 6. *Idem*, Deux documents arabes sur Bardas Skléros, *Studi Bizantini e Neolentici*, V, Roma, 1939.
- 16 7 *Idem*, Sayf al-Daula, Recueil de textes relatifs à l'émir Sayf al-Daula le Hamdanide, *Alger-Paris*, 1934.
- 17 8 *Idem*, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, I, Alger, 1951.
- 18 9 As-Suli, *Akhbar ar-Radi wal-Muttaqi*, t. I, *Akhbar ar-Radi*, trad. fr. Publications de l'Inst. d'Et. Or. de la Fac. des Lettres d'Alger, XI, 1943.
- 19 *Idem*, *As-Suli*, *Akhbar ar-Radi wal-Muttaqi*, t. II, *Akhbar al-Muttaqi*, trad. fr. Publications de l'Inst. d'Et. Or. de la Fac. des Lettres d'Alger, XII, Alger, 1950.
- 20 *Idem*, Bagdad au IVe siècle de l'hégire (X^e -siècle de l'ère chrétienne), *Arabica*, 1962.

10 *Idem*, Un personnage de roman arabo-byzantin, Actes du deuxième Congrès National des Sciences historiques, Alger, 1932.

Idem, Delhemma épopée arabe des guerres arabo-byzantines, Byzantion, X, 1935.

Idem, Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe Dhat al-Himma wal-Baital, Arabica, 1961.

11 *Idem*, Dhu l-Himma, Encyclopédie de l'Islam, Leyde—Paris, p. 240—245.

12 *Idem*, Une lettre de Muhammad Ibn Tugj, emir d'Égypte, à l'empereur Romain Lécapène, Byzantion, XI, 1936.

13 Un traité entre Byzance et l'Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel Paléologue et les sultans mamluks Baybars et Qala'un, Le Caire, 1937, Mélanges Gaudefroy-Demombines.

Idem, Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qala'un, Byzantion, X, 1935.

14 Une lettre du sultan Malik Nasir Hasan à Jean VI Cantacuzène, AIEO, 111, 1937.

15 *Idem*, Le cérémonial fatimide et le Cérémonial byzantin, Byzantion, XXI, 1951.

16 *Idem*, La destruction de l'Église de la Résurrection par le calife al-Hakim et l'histoire de la descente du feu sacré, Byzantion, XXV, 1965.

17 Une lettre du calife fatimide al-Hafiz à Roger II, Atti del Convegno Internazionale di Studi Ruggieriani, Palermo, 1955.

18 *Idem*, La conquête de la Sicile par les Musulmans, Bull. des Et. arabes 1944 (janv.-fevr.).

19 *Idem*, Al-Maliki, La conquête de la Sicile par les Musulmans (trad. fr.) Bull. des Etudes arabes, 1944 (janv.-fevr.).

Idem, L'Afrique du Nord dans le „Hudud al-alam., Bull. des Etudes arabes 1944 (nov.-déc.).

Idem, L'Impérialisme des Fatimides et leur propagande, AIEO. VI, 1942—1947.

Idem, Quelques notes relatives à la Sicile sous les premiers califes fatimides. Studi Medievali in onore di Antonio De Stefano, Palermo, 1956.

Idem, Fatimides et Burides à l'époque du calife Hafiz, Revue des Etudes Islamiques, 1967.

20 *Idem*, Al-Qalqachandi, Les institutions des Fatimides en Égypte, Texte arabe, extrait du Tome III du Subh al-Acha. Bibl. de l'Inst. d'Et. Sup. Isl. XII, Alger, 1957.

21 *Idem*, La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga, Annales de l'Institut d'Études Orientales, XVI, Alger, 1958. *Idem*. Quelques observations sur l'Introduction Géographique de la Bughyat at-talab de Kama, ad-Din ibn al-Adim d'Alep, Annales de l'Institut d'Études Orientales, XV, Alger, 1957.

22 *Idem*, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'Études Orientales, Alger, 1948.

23 *Idem*, Un vizir chrétien à l'époque fatimide: l'Arménien Bahram, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, Alger, 1954.

24 Գ. Մբրյան, Աղանաոր հայեր եղիպտոսի մէջ, Գահիրէ, 1947:

25 M. Canard, Notes sur les Arméniens en Egypte à l'époque fatimide, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, Alger, 1955.

26 *Idem*, La campagne arménienne du sultan saljuqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064, Revue des Etudes Arméniennes, N. S., II, 1965.

27 *Idem*, Le royaume d'Arméno-Cilicie et les sultans mamelouka: I, De 1260 au traité de 1285, Revue des Etudes Arméniennes. IV, 1967.

28 *Idem*, Une mention des Arewordik dans un texte historique arabe, Revue des Etudes Arméniennes, III, 1966.

29 *Idem*, A propos de la traduction d'un passage de l'Histoire Universelle de Vardan sur les luttes entre Mongols d'Iran et Mongols de Horde d'Or, Revue des Etudes Arméniennes, V, 1968.

30 *Idem*, L'Aventure caucasienne du Spathaire Léon, le futur empereur Léon III, Revue des Etudes Arméniennes, VII, 1971.

31 A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, 1re partie, La dynastie Macédonienne, Bruxelles, 1968, p. 425—430.

32 M. Canard. Fatimides, Encyclopedie de l'Islam, Leyde-Paris, II, p. 1965 p. 870—882. *Idem*, Hamdanides, EI, III, 1971 p. 128—133.

33 *Idem*, Dhu l-Himma, EI, II, p. 240—245.

34 *Idem*, Arminiya, EI, I, 1960, p. 655—659.

35 *Idem*. Bahram, EI, I, p. 968.

36 *Idem*, Dvin, EI, II, p. 695—698.

37 *Idem*, (avec Cl. Cahen), Diyar Bakr, EI, II, p. 353—355.

38 *Idem*, Isa ibn al-Shaykh, EI, IV, 1978, p. 92—95.

39 A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I La dynastie d'Amorium, Edition française préparée par H. Grégoire et M. Canard, t. II, 1re partie, La dynastie Macédonienne, préparée par M. Canard, t. II, deuxième partie, Extraits des sources Arabes, traduits par M. Canard.

40 J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne, 1980.

41 M. Canard, Remarques sur l'article de M. H. Bartikian relatif à l'épopée byzantine de Digenis Akritas, REA, V, 1968, p. 307—313.

Idem, A propos de A. N. Ter Levondyan, L'Arménie et le califat arabe, Erevan, 1977, REA, XIII, 1978—1979, p. 387—407.

Հալադիտական հետաքրքրությունն են ներկայացնում նաև հետևյալ հոդվածները.

M. Canard, N. Adontz, Quelques noms de personnages byzantins dans une pièce du poète Abu Firas, Byzantion, XI, 1936.

Idem, Une lettre du calife fatimide al-Hafiz à Roger II, Atti del Convegno Internazionale di Studi Ruggertiani, Palermo, 1955.

Idem, Les reines de la Géorgie dans l'histoire et la légende musulmanes,
Revue des Etudes Islamiques, Paris, 1959/1.

42 Լեզրոնում հրատարակվել է Մ. Կանարի հոդվածների նրկու ժողովածու՝

M. Canard, Miscellanea Orientalia, préface de Ch. Pellat, Variorum Reprints, London, 1973. *Idem*, L'Expansion arabo-islamique et ses répercussions, Variorum Reprints, London, 1974.

وملحني التي عندهم بنظر طاهر من الكور والاعمال لاجل ما به واربعتون الف الف
تقارن عليه الف وستة واربعمائة الف قدوم في نفوس الدواب ثلثة عشر الف الف
ومن الغنم الفاشاة في ومن النسي الف الف واربعا عشر الف الف منها صفاه الف الف
ومن المدد وصلاح الحديد ثمانية قطيعين في القول في الترك
روى عن حذيفة انه قال تغلب الترك على الكوفة وتغلب الخوارج على الفيوم وتغلب
الروم على الشام وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال تغلبت الترك
اهل العراق من بلادهم قال وكتب عمر بن الخطاب الى عمار بن ابي ابيهم احدا
من المترك فليمر بالحققة فلن لهم خرجهم بعد المائتين فاذا خرجوا كانوا اشركها
على ما في ايديكم مما في ايديهم وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال الترك اول
من سلب اعني ما هو لوان وروى عن عبد الله عمار انه قال والله لكونن للثلاثة
في بلادهم حتى تغلب على خرم الخمر الرعي الذين يجهلهم كانوا الجان للثلاثة
وروى عن ابي هريرة انه قال لا تقوم الساعة حتى يلقى يوم عراض اليوم عمار
الفيوم تغلب المانوث حتى يربطوا خبرهم بسلامي دجل وروى ابن عمر قال
لا تجزوا الا ارضين اتركوهما متركوهما الترك والحبشة في حديث مرفوع قال
قال النبي صلى الله عليه وسلم اترك الترك متركوهما وقالوا الاضع الشام بالترك
اقل من اربعة وثمان ووضعت خمسة اوستة كما تضع الكلبة فاما اثنين وثلاثة فاما
يكون بيننا الف رومي كبار جدا ولها الاما اعظام بقدرها على الارض قال في بلاد
الامراك اشقر غر وبلادهم اوسع بلدان المترك اعظم الصين والهند والافرنج
والكيمان والنز والجعر والعتاك والتركش واركن وخصمناح وخصمناح

مك وهي من هذا الجانب النهر فاما مدية فارار فان فيها بطن السليمان والخرى
 اتراك الخرخية وجميع مداين الترك ستة عشرين مدينة وقال بعض العلماء بالترك
 اجناس الترك الخرخ وهم ما يكون الى ناحية سمرقند وهم عناق الترك والبدكية
 وهم اصحاب الحج العظام والغزو والتفرغز واليكماك وهم الملوك وهم اوغز بلادم
 واعزم عند جميع الترك والبشاكية والشغرية والتفرغز عرب الترك وهم اصحاب
 عمد خلون وبرجلون والوركيشه اصحاب بنا وقرمي قال وبعث هشام بن
 عبد الملك رجلا الى ملك الترك يدعوه الى الاسلام قال فدخلت اليه وهو بنجر
 سرجا فقال الترجان من هذا قال رسول ملك العرب قال غلامي فلا نعم فامرني
 الى بيت كثير اللحم قليل الخبز فلما كان ذات يوم ركب في عشرة انفس مع كل واحد
 منهم لواء واهرا من الحمل فحلت على هابة فصعدت التل وحول التل غيضة فلما طلعت
 الشمس امر واحد من اولئك العشرة ان ينزلوا ويلج به فنزل فواغتر الف مدحج
 كلهم يقول جاء جاء حتى وفوا تحت التل ومع صاحبهم نكذ للملك فآذ الى البحر
 واحدا واحدا ان ينزلوا ويلج به فاذا فعلوا فاعثر الف مدحج فوقفوا تحت
 التل وصعد حاجتهم حتى نشر الملوية كلها وصارت تحت التل مائة الف مدحج فقال
 للترجان قل لهذا الرسول يعلم صاحبه ان ليس في هؤلاء حجام ولا اسكيت ولا
 خياط فاذا اسلوا من ابن يكلون وخر خراسان من ناحية الشاش وخبان
 الال على فنو خبان للمدينة خاقان ملك التفرغز مسير ثلاثة اشهر فركب
 كبار وخصب واسواق واهلها اتراك وفيهم مجوس بعدون النار وفيهم زنادة
 على مذهب حاني والملا في مدينة عظيمة كثيرة الامل والاسواق والمالقة

عشر

عشر يا با حديداه وعز سادها كيماك وامامها البين على ثلثا يه فرسخ دفعا
ملك كيماك واصحابه فيلادية يتبعون مساقط القطر وحلون وبرحلون في طاب
الكلان وقال على زين كاتب المازن يا راحص مدينة بنيت على وجه الارض
ان ملكا من ملوك الترك اتي سبخة و مستنقع ما عادي لجاج في طرف من اطراف
سلطنة فصرف الماء عنه ثم حف اساسا عرضه اربعون ذراعا ثم امر فرفع من قرار
الحفر سوران بالاجرو والكلس عرض كل سور عشرة اذرع وبينهما فضا عرضة ترون
ذراعا فلما انتهى بالسورين الى وجه الارض ظم القضا الذي بينهما بالرمل وانبل
بينهما فكلما ارتدعا جعل الرملة وسطها حتى بينهما خمسين ذراعا ثم جرى المونة
له ولرييته من المنازل والقصور وحفر حوله لحدقا في حفر اليها الماء فلم تلبث
ان عادت بدسنة لجة عظيمة من اعظم الاجام وادوعها اهله وتيس ليواله
فصارت منع مدينة بنيت على قلال الجبال الوية قرار الملوح وان ملكا من ملوك
الترك راعها والترك لقلب الامم واشد احتيالا على نخب المدن والحصون من
المواقع البعيدة فسار اليها ونزل على فراخ منها وامر نقابيه ان ينقبوا فنقبوا
حتى بلغوها فلما صاروا الى الجهة التي حولها خرج عليهم الماء في النقب فاذوا
تحتالون فيه وهو مرة يغلبهم ومرة يغلبون حتى استوى لهم قطعة وظنوا انهم
قد ظفروا بالمدينة لما اقصوا الى السور واخذوا في نقبه فلما نقبوا خرج عليهم الرطل
المنهال فكانوا الاخرجون منه شيئا الهاسال من جوانبه اضغاده فلما راد ذلك
علموا الاحيلة بهم فلنصروا خابيين قالوا والنهجة تقع في بلاد الترك عدة
من الحول منى البطن الواحد ربما وضعت سيعد ستة وعشمة فاما ارب وثلثة

بجميع مواشيمهم على هذا والترك اذا ارادت ان تحلف رجلا لنتبصم من
 نحاس فقصبه ثم لحصر قصعه فتصير فيها ما يوضع بين يدي الصنم ثم يعلل بالانصه
 قطعة ذهب وكف دخن ووثق براديل امرأة فهو وضع تحت القصد ثم يقولون
 لمستحلف ان تقضت هذا العهد او غدرت او جئت ضميرك الله امرأه تلبس
 ساويلها ووسط عليك من تقطعك من تقطعك قطعا مثل هذا الدخن واصغر
 لو نك مثل اصدار الذهب ثم يشرب بعد الاميزخ لك الماء فلو ما ينقلب اسنان
 عليهم عثت الامات او اصابته بلمية ن وفي بلادهم السمور والفتك الحيدوم
 ارضي لهم كلها بالنشاب و اذا اولد للرجل منهم ولد رباه وعاله وقام بامر حتى
 عتلم فاذا بلغ الحالم دفع اليه قوسا وسهما واخرجه عن منزله وقال له احمل لنفسك
 ثم يصبر وبعده مثل العرب الذي لا يبرئه هذه سنتهم في بلادهم ومنهم قوم
 بينهم وبينها ثم تزوجهم ان حواريهم مكشفت للشعور فاذا اراد الرجل ان يتزوج
 نظر الى التي يريد والتي على راسها مقنعة فاذا فعل ذلك فقد صارت امرأته
 لا ينفقه عنها والد ولا يدفعها اخن وفي بلادهم الحنولييد وهو جبهة دابة تصاد
 في بلادهم و ذكرتهم من نحر المطوع ان بلدهم شديدا لبرد وانما يسلك ستة اشهر
 في السنة وانه سلك الى بلاد خانان والتغري على بريدان قد خانان الله وانه
 كان سير في اليوم والليله ثلثه سلكك باشد سير واحه فسار عشرين يوما
 في براري فيها عيون وكلا وليس فيها قرية ولا مدنه غير اصحاب السككوم
 نزول في خيام وانه كان البريه حمل معه زاد العشرن يوما وذلك انه عرف امر تلك
 المدينة وان مسافتها عشرين يوما في براري فيها عيون وكلا ثم سار بعد ذلك

عشران

ريت به طيود الم اريخ شي من البلدان ضلطان قال واصل الزنجارون منهم ما يقرب
 منهم من المين والقرى مطوفون بها في صفة من واحده في الامم اربع وعشرون من ذلك
 عد اقل وفيها الملكا عن نحيب المين من طراد وخمسين نهارا كما هو في بلاد اوكيا
 من ناحية القفر غر والخيال وذكرا ان طولها مسيرة اربعين يوما على الجبل وان القوس
 يقطعها في مدة شهر اذا اجتريه المسرون وذكرا انه وجد ملك القفر عن جن الزنجار
 بالقرب من مدينته وانه حوز جيشه الذي حوله سرادقة دور غيرهم في كياره
 نحو من اثني عشر الف رجل فلك وبعد هو لا صعبه عشر فايد مع كل فايد يلك الف
 قال وبين القايد والقايد صلح من خيام والقواد ومن معهم من المصلح باجمعهم
 محيرون بالعسكر ولهم في الحاطم فرجة يكون مقدارها مقدار اربعة ايلول التي
 نايحه العسكر قال وجمع دواب الملك ودواب الجيد ترعى فيما بين سرادق الملك
 ومواضع القواد لا تخلص منها دابة الى خارج العسكرن وسائنه عن طريق ملك
 من طراز فذكر ان الطريق ستة طراز الى قريتين في موضع يقال له كراكيه عايرتين
 اهليتين وعسافتهما من طراز سبع فراسخ ومن هذا الموضع ملك كياك مسون
 ثمانين يوما للنفارس الجند عمل معه زان وان جميع ذلك هضاري وداريت
 ومناوز واسعة كثيرة الكلا والعيون وفيه مراعي الكياك وذكرا انه سلك هذه
 الطريق وجد ملك كياك مع عسكره في خيام وبقرية قري عارات وانه ينقل
 من موضع الى موضع يتبع الكلا واذواهم كثيرة دقيته المواقف وحرير من في
 عسكر فوجهم نحو عشر من الف فارس وذكرا ابو الفضل الواشيري انه ملك
 القفر غر عن ملك الصين من في ايام الرشيد وقيل ذلك في الامم المملوك

وكان

عشرين يوما في قدي متصلة وعمارات كثيرة اهلها كلهم او اكثرهم اتراك منهم عدة الذين
على حذبت البحر ومنهم زنادقة وانه هذه الامام وصل الى مدينة الملك و ذكر انها
مدينة عظيمة خصينة هوها رساتيق علمة وقوي متصلة ولها اثنا عشر بابا من حديد
مفرطة العظم قال وهي كثيرة الامل والزحام والاسواق والتجارات والغالب على
اهلها مذهب الزنادقة وذكر انه حوز ما بعدها الى بلاد الصين في ثلثماية فرسخ قال
واظنه اكثر من ذلك قال وعمره مدينة ملك النفر غر بلاد الترك لا تحاطم
مخيزهم ونحوها بلاد كمان واملاها بلاد الصين وذكر انه نظر قبل وصوله
الى المدينة خمس فراسخ الى خيمة للملك من ذهب على سطح قصر تسع مائة رجل
وذكر ان خلفان ملك النفر عز كان مخاتنا الملك الصين ولين ملك الصين عمل اليه
يكل سنة خمسين مائة الف موزون وذكر ان من نوحان الاعلى وبين الشاش على
طراز اربعين مرحلة للقواغل فن سارها على اية وكان منفردا قطعها في شهر
قال ونوشان الاعلى ما اربع مدن كبار و اربع صغار وانه حوز المقاتلة في مدينة
واخذ على شطح حيين هناك فيزهم نحو عشرين الف فارس بالسلح التام
ليس في جميع اجناس الترك اشد منهم وانهم اذا اجتمعوا مع الخرجية لم يرب كان
منهم مائة رجل ومن الخرجية الف رجل وعلى هذا خرجوا في جميع حروبهم وانه
ان من البحرين شبيهة بلحوض المربع وان حواجبان هامة فيها من جميع
اصناف الشجر قال وهناك رسم مدينة قديمة لم اجد في الاتراك عن يعرف
خبرها ولا من بناها ولا من كان اولها ولا متى حوت وانه نظر فيها الى قديستها
لا يلقى غور هناك ورايت فيه انواعا من الطيور التي لم يرها في بلاد

انت غزوة ما بين سر و شنه الى سمرقند و ان عامل سمرقند جارية في عن و قابع
يكات لم حروب شديدة ثم ان صاحب سمرقند رزق النضر عليه منزله و قتل خلقا من
اصحابه و يقال انه كان في ستمائة الف بين فارس و راجل من اهل الصين فغنم المسلمون
غنيمة عظيمة و اسروا خلقا فاداموا الذين سمرقند يهلون الككغذ ليجيد و
انواع السلاح و الاكلات التي لا تغل في مدن خراسان الى سمرقند و من عجيب بلد
الترك هي عدم يستطيطون ماشا و ايمن مطر و تلج و يرد و غير ذلك و امر هذا
للمصاعده مشهور مستفيض لا يتكلم احد من الاثراك و هو عند ملك التبغ غز
خاصة ليس يوجد عند احد من ملوكهم غير من و صفي ابو عبدالله الحسين استاذ و
حدثني ابو اسحق ابراهيم بن الحسن جدا هشام بن ابراهيم السائب الاكلى عن ابي
عليه عن ابن عباس قال لم يتزوج ابراهيم عليه السلام على ما ن حتى مات فتزوج
امرأة من العرب العاربة يقال لها قنطورا انت مقطورة فولدت له مدين و مديان
وهو مدين و نيسان و اشترى و سرج فاما ابراهيم عليه السلام ان يضم اليه من ولد اسمعيل
و اسمعيل و مديان و مسان و يخرج عنه مدن و اشترى و سرج فقالوا له يا ابا نايكف تسخير
ان ترك عندك اسمعيل و اسمعيل و مدين و مسان في الامن و الدعة و نخر جناني غل و
الى الغربة و الوحشة و الوحدة فقال بذلك امرت و لكني ساعدكم اسماعيل و
تعالى لن يبتصر من به على امر ابيكم و يستنزلون به الغيث اذا احدم ظلمهم
اياهم و يخرجوا ساير من حتى نزلوا موضع خراسان فبتاسلوا هناك و قهر و ابدلك
الاسم جميع من ناولهم فاقبل خبرهم بالخزر و هم من ولد يافث بن نوح فصاروا
اليهم و حالفوهم و تزوجوا اليهم و اقام بعضهم عندهم و انصرف اليها قون الى بلدهم

وحدث ابو العباس عيسى بن محمد بن عيسى المروزي فقال لم ترزل سمع في القاموس الخراسانية
 التي من وراء النهر وغيرها من الكور الموازية لبلاد الترك الكفرة الغرية والمغرية والمطرية
 وقيم الملكة ولهم في انفسهم شان عظيم ونكابة في انفسها شديدة لان من الترك من يستطير في اعداءه
 وغيرها يخطر ويحرق ما يشاء من مطر وبرد وثلج ونحو ذلك فكنا بين منكره ومصديق حتى
 رات داود بن منصور بن ابي علي البلاذغسي وكان رجلا صالحا تدقولي فخراسان فخراسان
 وقد خلا من ملك ترك الغرية وكان يقال له بالقبض جبينه فقال له سلعناغ
 الترك انهم يجلبون المطر والبرد والثلج متى شاءوا فاعندك في ذلك وقال الترك اذل
 واحقر عند الله من ان يستطعوا هذا الامر والذي بلغتك فهو حق ولكن له خير
 احسن لك كان بعض جددي راغم اياه وكان الملك في ذلك العصر وشد عنه واتخذ
 لنفسه اصحابا من مواليه وعلمائه وغيرهم من محب الصعلك ومضى سايرا فوشق البلاد
 الغرب يغير على الناس ويصيد ما يظهر له ولا صحابه فانتهي به المسير الى بلد ذكر
 اهله انه لا يستعد لاحد وراجل لم فقال لهم وكيف ذلك قالوا لان الشمس تطلع من
 وراء هذا الجبل وهي قريبة من الارض جدا فلا يتبع على هي الا احرقته قال افليس هناك
 ساكن ولا حين قالوا الي قال فكيف ستعلم للقيام على ما ذكرتم قالوا اما الناس
 فلمهم اسراب تحت الارض وغيرها من الجبال فاذا اطلعت الشمس بادروا اليها فاستكروا
 فيها حتى ترتفع الشمس عنهم واما الوحش فانها تلتقط حصى هناك وقد اختلفت مع فنته
 فتأخذ كل وحشة حصاة من ذلك الحصى يفتها وترفع راسها الى السماء فتظلمها عند
 ذلك غمامة تجب بينها وبين الشمس قال فنهض جددي تلك الناحية فوجد الامر على
 ما بلغته قال فلما بدات الشمس في الطلوع بادرت الوحوش لها ذلك الحصى فجعلت في افواهها

وروى

نعت ردها الى السماء فاطلنها النمام قال فخل هو واصحابه عليها يكبدون فما
 قلما ادرها للغوب القت ذلك الحصن من افواهها فاصحابه يلقطه يعرفون فخلوا
 وحاوله ففرته وتبعه هو واصحابه في تلك البرية فاخذوا وشالوا جبال الشمس
 فاطلنها النمام ونحو من وقع الشمس وحر عاثم جمعوا منه ما تدروا عليه وحملوه الى
 بلادهم فمهم اذا سافروا او ارادوا المطر وانهم ارادوا الثلج او البرد زادوا فيه فبواقي
 الثلج والبرد ون يقال انهم ابانوا ما به الى جهة من الجهات مطرت تلك الجهة او لمرت
 فهدن فضتهم وليس همة وحيلتهم ولا قدرتهم ولكنهم من قدرة الله تعالى ان قال ابو
 العباس ثم وردت مدينة الشاش ولجميع الى قوم من اهلها لم يفهموا معه وعلم
 بلحاوي الترك فسألته عما لوالوا عنده فامر حمله الامر ما عندك ان فلما التفسير الذي
 ذكره ما ليقف فهو اعرف به اذا كان يخرج الحديث عن ابيه ان فقال ولقيت هناك
 شيخا من الكتاب القدامى يقال له جيب بن عيسى وكان قد اجتمع اخبار وناج نوح بن
 عمرو مع الترك وفيهم امر ذلك الصنع فخرج الى نسخة كتاب من عنده
 بنظرهم الى فوج بن اسد وفي آخر نسخة كتاب المامون اليه مامر بالمسئلة والحث عما يكلم
 به الترك في الاستظهار قال جيب فجمع نوح مشايخ البلد وسلي الترك فسألهم
 عن الامر فلم يختلفوا في انه حق الا انهم لم يعرفوا العلة فيه ان قال ابو العباس سمعت
 اسميل بن احمد بن جر اسان يقول غرقت الترك في بعض السنين نحو عشرين الف
 رجل من المسلمين فخرج الى منهم نحو ستين الف الف الف السلاح الساكن فواقعتهم اياما
 فاتي هو ما لقي قبالهم اذ اجتمع الى خلق من غلمان الا تراك وغيرهم من الا تراك المسان
 فقالوا ان لنا في عسكر الكفرة قرايات ولجواز وقد اندرونا وخرقونا بما انا

ابو داود في شيايب بن اسد
 في نسخة ذلك الكتاب

تمت

فلان قال وكان هذا الذي ذكره واعدهم كالكاظم وكانوا يزعمون انه ينشئ حجاب
 البرد والشج ويعر ذلك ويقصد بها من يريد اهلاكهم وقالوا قد عزم ان يحط عسكرنا
 برد اعظاما لا يصيب البردة انسانا الا قتله فانتهزتهم وقتلتم بلخرج الكفر
 من قلوبكم بعد وهل يستنبح هذا احد من البشر قالوا قد اندرناك وانت اعلم بالمعد
 عذارة عند ارتجاع النهار قال فلما كان من الغد وارتفع النهار نشأت بحماية عظيمة
 هائلة من راس جبل كت مستندا بعسكري اليه ثم لم تزل تنتشر ويزيد من هاجق
 اطلت عسكري كله فها هي سوادها وماريت منها وما سمعت فيها من الاصوات الهائلة
 وعلت انها فتنة نزلت عن دابتي وعليت ركعتين واهل العسكر يهوج بعضهم في
 بعض لا يشكون في البلا فدعوت الله عز وجل وعفرت وجهي في التراب وقلت اللهم
 اعتنا ان عبادك يضعفون عن محنتك وانا اعلم ان القعدة لك وانما يملك
 الضر والنفع الاله انت ان هذه الحماية ان مطرت علينا كانت فتنة للمسلمين وسطون
 للمشركين فاصرف عنا شرها نحو لك وقوتك يلا الحول والقون قال فاكثرت
 ووجهي في التراب رغبة ورهبة الى الله وعلما انه لا ياتي الخير الا من عند ولا يضر
 الا من غير فينا انا كذلك اذ تبادر الى الغلمان وعيهم من الحنف يشرون بالسلاية
 واخذوا بعضدي ينضوني من سخبي ويقولون انظر انظرا بها الامير فرفعت راسي
 وانا بالحماية قد زالت عن عسكري وقصدت عسكر الترك تمطر عليهم برد اعظاما
 واذا هم مرجون وقد نفرت دوابهم وتقلعت خيمهم وما نفع برون علي ولا احد منهم
 الا اوهنته او قتلته فقال اصحابي نخل عليهم فقلت لا لان عذاب الله ادهى وامرهم
 بقتل منهم الا القليل وتركوا عسكرهم جميع ما فيه وهربوا فلما كان من الغد جينا

الى

أولئك هم موجدنا من العنايم مما لا يوصف مجملنا جميع ذلك وحمدنا الله على
السلامة وعلما أنه هو الذي سهل لنا ذلك وملكنا إياه وأحمد رب العالمين
ذكر بعض مدن الأتراك وعجايبها ٥

قال سيد بن الحسن السمرقندي منهم بادية محلون ورتلون وبتجون الغيث وبتجون
الكلا كما تفصل البيولدي في بلد الإسلام وهو لا يدينون للملك ولا يعطون طلعة
كأحد بغير بعضهم على بعضهم ميسون الخرم والذرازي ورمافارق القوم منهم
الحني الذي كانوا فيه وصادوا إلى آخري وآخر ومعهم من حرم أهل ذلك الحني الذين نزلوا
إليه وأولادهم قد استعددهم فلا يطاق لبونهم وهم ينظرون إليهم عبيدا لهم
منه فيهم وشي قد اصطالحوا عليه ولهم مدن كثيرة في بعضها تجار وأموال وفي
حميمها أسواق فمنها مدينة التفرغز وهي أكبر مدليتهم ولحصنها ولها سور
عظيم مبني بالصخر والسحق في أيربه فيه ما غرر وأهلها لم شدة وأندلم في الحرب
ولكثر صلاحهم السيوف ومن مدنها مدنها يقال لها ميو من يقرب من الشاش
وهي كمين أيضا وأهلها بغير دين وهم شرار خلق الله بغير بعضهم على بعض وتقل
مدنهم ضعيفهم ولا يامن الأخ اخاء ولا الوالد لجابه ياكلون جمع الحيوانات
الزنايم ظاهرا يدخل الواحد منهم إلى منزل الآخر فيقترب من حرمة وهو ينظر إليه
لا يمتنع من ذلك ولا يملك وليست لهم جماعة وبهم جمال وأكثر رجالهم مؤمنون
ويكفون لهم حربة وسط مدنتهم بحسرة غزيرة لما إذا مات الواحد منهم التي
وتنادي لقتل مدنها أيضا مدنها يقال لها دي لا يقول أهلها بالحرب بل مؤذون
الأنام والكل في طلبهم ويكفون كل ملحق من امرأة أو غلام أو جملون

ومن مدنتهم مدينة يقال لها سور يقال لها أهلها أهل الناش وأهل سمرقند ولهم
باس شديد ونخاية عظيمة ولهم أوماقور مؤمن بها في الحرب ولا نخاد تخفلي وفي رطلهم
جمال وفيه نسايم قبح وهم نكرون الزنا ويقفلون من فعله من الذكر والمواشي ولهم ينيد
يتخذونه من عقابهم يعرفونها بسكر الرطل الواحد بالبغدادى منه سكر مفرطان ومن
مدنتهم مدينة يقال لها جريسم أكثر عنان أهلها على المدينة التي يقال لها سور ولذا أسروا
من أهلها أناسا ناقصون وطبخن وأكلن وهم هج لا يكاد بعضهم يفقه قولاً ولا يعرف
شيئاً ولا أهلها القوي منهم بالضعيف نكح ولهم أيضاً باس شديد ومن مدنتهم أيضاً
مدينة يقال لها أغرس أهلها قد خالفوا جميع الأتراك بمعتقدات الطبع وملائمة الناحية
يأكلون لحم أكثر الحيوان بعد الذبح ويعبدون آوثاناً لهم وفيهم علماء بمذنبهم ولهم يرون
الزنا ويحتملون الفواحش ولهم بيت عبادة مفرط الطول والعرض والارتضاع يرون
أنه نزل من السماء على هيئة الماء هو عليها ويقولون أنها بعد الأوثان ليقرنا إلى الله
ويشنع لنا عندنا لأنها بعين ذنوب ولهم ملك منهم ومن مدنتهم مدينة يقال لها
كوشيم يأكل أهلها كما دب على وجه الأرض بغير نذيقه ولهم أقدام صولة وهم
عمارة كالبهايم يلقى الرجل المرأة في الطريق فيجاء معها والناس ينظرون إليه وهم أصحاب
بيات وأكثر قتالهم بالنشاب المسموم ولا يعطون طاعتك ولا ومن مدنتهم
مدينة يقال لها دكس أهلها باس شديد وصبر على القتل وبعضهم شديد الحب
لبعض وغيبهم يعود على قتلهم وهم يسار ظاهري المواشي والخيل وغير ذلك
ومنهم تجار يخرجون إلى بلد الإسلام ولهم وفاء بالعهود لا عهدوا وقتل منهم
دون جان أو من يعرف من غير بلد إلا أن الزنا عندهم غير مستنكر ومدنتهم كثيرة

الجزيرة

الخيزر غزرة المياه والبساتين ولهم ضروب من الفاكهة عجيبه لا يعرف في بلاد العالم
ومنهم مدينة يقال لها كيساه تقرب من بلاد الخزر فاهلها يفرون على الخزر وهم من
شر خلق الله اذ اذل العرب مدينتهم نكحوا واذ اوجروا رجلا مع غلام حملوا الغلام
له ابدان وفي بلادهم ضرب من الحيوان يأكل الناس يكون في قدر الكلب لانه شديد
الضراوة على الناس قل من بغلت منه اذ انظر اليه سريخ الحضر ليسيق الخيل المضرة
ولهم نبيذ ابيض طيب الرائحة والطعم باكون الميته والدم مثل السباع قليلة اجسامهم
ليام الظفر فباح الرجل فصار الاجسام من مدنهم مدينة يقال لها داني
رجالها طوال ونساءها قصار ومدنتهم بين الخزر والروم فهم مقاتلون هو لا
وهو لا ولهم قوة على الخزر ولاقه على الروم باكون جميع الحيوان ولهم حياض
ويتقاتلون بالسيف ولا صبر لهم على المشاب يتزوج الرجل منهم بماه امرأه
وربما ذبح الواحد منهم امرأته وولد لخضر اي المرأة وامها ولخونها وكلها هو دم و
لم جبل فيه ضرب من الحيات لا سل سليما ولهم عقارب مفرطة العظم كثير في منازلهم
ليست تناله رما اكلوها وغندهم خفاش يكون الواحد منهم مثل الحامة الكبيرة و
اعظم من دمنهم مدينة يقال لها كوب واهلها يتكلمون بالسرانية وهم
شجعلة واقدام ونساءهم مقاتلن معهم قتالا شديدا والزناني نسايم طبع مركب
منظر الوحشة مثل من الرجل الذي يشتمه فقبض عليه ولا يملك شيئا نفسه
ومضى به الى جبل بالقرب من المدنه فيه غيران وكهوف فحصله في بعض تلك
الغيران كما يسهل له الخروج وتجيح جميع ما يحتاج اليه ولا يجوز لزوجه ان كان
لها اولد او ولد منها في ذلك وكذا الرجل لا يمكنه الاكل من معان كفته

امرأة اولاد وغير ذلك من الامل حتى باي عليها قتلها وكذلك معها من مانع استيحاء
 من النساء اللواتي على مذبحها فقاتلن معها حتى ملحن لها ما تريد لانهن على مذبح واحد
 فبعضهن دفن بعضا فاذا اجبرت منه اولمته او هويته سواء صرفته الى منزله ثم لم
 يتدبرها غير ما على ان يقتطعه لانهما تمنع من ذلك كان معها اولمكتي ولهن المدينة
 هامة عجيبية النفع تخرج من كهف في جبل شاهق لا يبيل انسان الى الكهف الذي
 هي فيه وانما يخرج في العشرة ابيات بالصخر سبعة للرجال وثلاثة للنساء
 ماؤها في الشتاء شديد الحار وينقص حره في الصيف وفي هذا الجبل ثعالب سود وحمراء
 وبلق قل ما يصطاد شي منها لتغلتها بين الشجر وقلة نزولها الى السهل وهي لصنوبر
 الخيوان على الثلج وكذلك جميع ما في هذا الجبل لان الثلج يقع فيه اكثر النسبة
 ولهم مدن كثيرة ولم نذكرها ومدن فواصل اليه انسان من المسلمين ولا غيرهم يجيئون
 بصفة خبرها لانها واغلة في المشرق لا يبلغها احد ولا يقصدها تاجر ولا غيره

القاب ملوك خراسان والمشرق والترك والخواجج المتحققين
 ملك نيسابور كيان ملك ميرو ماهويه ملك سرخس رادويه
 ملك ابورد همنه ملك نسا ايران ملك غرجستان بران ملك
 ملك مرو والروذ كلان ملك زابلستان فيروز ملك كابل كابل شاه
 ملك الترمذ محمد شاه ملك الباميان شير باميان ملك السغد اخشيد
 ملك فرغانة ايما اخنيز ملك رودشان وبلشان ملك الجوزجان كوكابا خذاه
 ملك خوارزم خوارزم شاه ملك الحشخس كلان ملك بخارا بخارا خذاه
 ملك اسروشه آفشن ملك سمرقند طرخون ملك جستان ولادالاور

زيبيل
 ملك

ملك هراة وبوشنج وباذغيس تراران ملك كوش والرحم بندون ملك ماوراالنهر
تارساته اماملوك الترك ن هيلوب خاقان خبغور شاه خاقان
سجهر خاقان مابوس خاقان فيروز خاقان ن ومن ملوكهم الصغار طرخان برك
جور تكين يمرون سهران غورك ن تم الكتاب بحمد لله تعالى الى هاهنا تاليف احمد
ن محمد بن اسحق الهزاني المعروف بابن الفقيه من كتاب اخبار البلدان والحكمه رب العالمين و
ن صلى الله على نبيه محمد خاتم النبيين وسؤل رب العالمين ن
وذكر في هذا المواضع اشياء من اخبار البلدان لم يذكر فيها رسالتين كتبها اليها
للودلف سمر من المهلهل السنازعي حكى في احدهما اخبار الترك والهند وغيرهما
مشاهدة ذلك ن وفي الاخرى اشياراها وشاهد ما في عدة من البلدان حقها ان نرى
في هذا الكتاب لذات من فنون ومن ذلك ايضا كتابا يجمعه احمد بن فضلان من
العباس بن راشد بن حماد مولد محمد بن سليمان الهاشمي في اخبار الترك والخزر والروس
والصقالية والباشغرد وغيرهم مما وقف عليه ونظر اليه لان المتقدر بالله انقذه الى
بلاد الصقالية في سنة تسع وثلاثمئة باستدعاء ملكهم ذلك رغبته في الاسلام فحده في جميع
ما شاهد في هذه البلدان معاينته ونظره وصلى الله على محمد بن المصطفى وسلم تماما
الرسالة الا و سبيل ر بكتنا ابودلف سعود بن المهلهل السنازعي
في ذكر ما شاهدته ورآه في بلاد الترك والهند والصين ن اني لما رايت كما يا سيدي
ومرلاي ومن انا عبد الماظر اليه بقا كما ليجين بال تصنيف من ابي بكر الطالبي لمحت
ان اخطى دستور كما وقانون حكمتكم من قايده رفعت الى شاهديتها والوجهية رمت
بي الايام انها ليروق معنى بانتظامه السمع وجهه الى استيفاء قراءة القلب

بعد عمده والثنا على انبياءه يذكر المسالك المشرقية واختلاف السياسة بها و
 تباين ملكها وافتراق احوالها وبيوت عبادتنا وكبريا ملوكها وطوم قواها ومراتب
 اولى الامر والنهي لدها لان معرفه ذلك زايدة في البصيرة والوجه في التمييز قد ظهر الله
 عز وجل عليها اولى التيقظ والاعتبار وكلفه اهل العقول والابصار نقال جيل اسمه
 ادلم يسيروا في الارض فينظروا كيف كان عاقبتهم المثبتين كانوا من قديم كانوا هم لشدة
 قنق واثار والارض وعمدها اكثر مما عمدها وجاهتهم رسلهم بالبيئات فما كان الله
 ليظلمهم ولكن كانوا انفسهم يظلمون فحمله امر مشتركوا والوقوف على ما جردت
 الاثار حتم الا زما وانى يظلمها توختها كما في ما بينه سبيله الجبر واردة ما عميل
 المذكرفات حوا وتكنا بما وشج بيننا من الاحقاد وناكد من الون وسالت احسن الترتيق
 وحدثت الزلال وهو ولي اسعلاى بحرته من ذلك وهو العزيز الحكيم في ولما تاشخى
 وطلبى ووصلت السير الى حراسان ضاربا في الارض ابصرت ملكها والمرسوم بامارتها
 نصر احمد بن اسمعيل بن احمد عظيم الشأن كثيرا السلطان يستصفره جنبه اهل
 الطول وتخف عند موازين ذوى القدر والحول ووجدت عند رسل فالين
 بن الشيخير ملك الصين راغبين مع مصاهرة طامعين من مخلطه تخبطون اننته فابى
 ذلك واستنكره من خطر الشريعة له فلما ادى ذلك راضى على ان يزوجه بعض
 ولد ابنت ملك الصين باجاب الى ذلك واعتمت فسد الصن معهم فملكتنا
 بله لا تراكن نادل بيلد وعلنا المهادان جاوزنا حراسان وماوراء النهرها
 من مدن الاسلام قبله يعرف للحركه بتطعنا في تهر تغدى بالبر والتغير
 والحق واصناف اللعوم والبقول الصحرايه ومنها فيها عشرين برما في اليمن

في سنة الف...

ووجه

وردة يسمع اهلها الملك الصين ويضعونه وبودون الامانة الى الخوكاه لقبهم من
الاسلام ودخولهم فيه وهم سفقون معهم في الكثرة اوقات على غزو ومن يد منهم من
المشركين ثم وصلت الى قبيلة تعرف بالنجاف تغدنا فيهم بالدرخ والمدس والنجس
وسرنايينهم شهر اية امن وهم مشركون وبودون الامانة الى الطخوطاخ وبيجرون
ملكهم ويعظون البقر ولا يكون عندهم ولا يملكونها تعظيما لها وهو بلد كثير الغن والبق
والرعور الاسود وفيه ضرب من الشجره تاكله النار ولهم اصنام من ذلك الخشب
ثم جزناهم الى قبيلة تعرف بالبنجاك طوان اللحمي اولى اسبلة حج فيهم بعضهم على
بعض ورف ترش الواحد منهم المرأة على ظهر الطريق ياكلون الرخ فقط فسرا فيهم اثنا
عشر يوما واخبرنا ان بلادهم عظيم مما يلي الشمال وبلاد الصقالبة ولا بودون الخراج الى
لحد ثم سرنا الى قبيلة تعرف بالكل ياكلون الشعير والبلبان ولهم الغن فقط و
لا يتحون الابل ولا تقسون البقر ولا يكون في بلادهم لباسهم الصوف والفرا لا يلبسون
عنهما وفيهم ضاري لليل وهم صباغ الوجود تترجح الرجل بابتنه وبلخته وباربهاره
وليسوا بجواسا ولكن هذا مذمبهم في النكاح فيرصدون سهيلا وزحل والجوزا و
بنات النعش والجدي ويغزون الشهري اليابس وباب وفيهم دتمرو ودايرون
الشرو جميع من حولهم من قبايل الترك تحفظهم وتطعم فيهم وعندهم نبات يعرف
بالكياكاز طب الطم يطبخ مع اللحم وعندهم معادن الباذر وهو جباه الخشوع ومن
بقر تون ضاكنه ويحلون من الدم والراذي البري ينبتا يسكر سكر اشديد اوتكلم
من الخشب والعضام ولا ملك لهم فتطعننا بلادهم في ارضين يوما في الغن وقطع
لم خرجنا منهم الى قبيلة تعرف بالخرج فيهم اسبلة بغنير لحي يحلون بالرماح علا حنا

فرسانا ورجالة لهم ملك عظيم الشأن يذكر انه علوي وان من ولد يحيى بن يحيى بن محمد بن
مصحف مذهب علي ظهر ابيات شعر في بها زيد عليه العلم وهم بعد من هذا المصحف
وزيد عندهم ملك العرب وعلي بن ابي طالب آله العرب ولا يملكون عليهم احد الا من
ولد العلوي واذا استقبلوا السما فتم مفتوحوا الالفواه شاخصوا الالهجار يقولون
ان آله العرب نزل منها ويعد اليها ومجرة هو الملك الذين يملكونهم عليهم من ولد
زيد انهم ذوو الحى وانهم قيام الالف عنيتونهم واسعة ن غدا وهم الذين لحم المذكرا
من الضان وليس في بلدهم بقرة ولا مضر ولا سهم اللبود ولا يلبسون غير ما يرون
حرق السودان بالنار ان قسرا بينهم شهرا على خوف ووجل واذا نال اليهم الحشر
من كل شئ كان معان ثم صرنا الى قبيلة تعرف بتنت قسرا فيها اربعين يوما
في امن وسعة يتعدون البر والشعير والباقي وسائر اللحوم والسموك والبقول
والاعناب والفواكه ويلبسون جميع اللباس ولم مدينة من القصب كسيرة فيها بيت
عبان من جلود البقر المدهونة فيه اصنام من الخشب وقرون غزال المسك وبها
قوم من المسلمين واليهود والنصارى والحجوس والهند ويوردون الخراج الى العلوي
المفراجي ولا يملكون عليهم احد الا بالقرعة وهم يحبس حرام وجبايات وصولتهم
الى قيلتان وصرنا منها الى قبيلة يعرف باليكماك بيوتهم من الجلود ياكلون الحن
والباقي ولحم ذكران الضان واللغز ولا يرون ذبح الوانات منها وعندهم عنق نصف
الحمة ابيض ونصفها السود وعندهم حجان هي مغاطيس الماء يستمطرون بها حتى شاوا
ولهم معادن ذهب في سهل من الارض يحده قطعها وعندهم ماس كشف عنه السيل
ونبات حلو الطعم ثوم ونخدر ولهم قلم يكتبون به وليس لهم ملك ولا بيت عبان .

ومن

ومن جاوز عندهم ثمانين سنة عبده إلا ان تكون عاهة او عيب ظاهر فكان
سير يافيه خمسة وتلتون يوماً ثم انتهينا الى قبيلة يقال لها البزلم عدنه من الحجان
والخشب والقصب ولهم بيت عبادة ليس فيه اصنام ولهم ملك عظيم السلطان يستأدى
منهم الخراج ولهم تجارات الى الهند واليمن وياكلون البر فقط وليست لهم بقول
وباكلون لحوم الضان والمفزالذران والامثا ويلبسون الكمان والهاوا ولا يلبسون
الصوف وعندهم حجان بيض تنفع من التولج وحجان حمرا اذا امرت على السيف
لم يقطع شيئا وكان سير يافيه شهر اربعه امر وسلافة ثم انتهينا بعدهم الى قبيلة يقال
لها التفرغز ياكلون المذيق وغير المذكي ويلبسون القطن واللبود وليس لهم
بيت عبادة وهم يعظمون الخيل ويحسون القيام عليها وعندهم حجر تقطع الدم اذا
علقت على صحنها الرعاف والترف ولهم عيد عند ظهور قوس قزح وصلواتهم الى
مغرب الشمس واذلاهم سورن فسر يافيه عشرين يوماً في خوف شديد ثم انتهينا
الى قبيلة يقال لها الخرخين ياكلون الذرخن والارز ولحوم البقر والمفزالضان وياجو
الحوم الا الجمال ولهم بيت عبادة وقلم يكتبون به ولهم راعي ونظروا يطفون اجسامهم
حتى تطفأ مولداهم وكلهم كلام موزون يتكلمون به في اوقات صلواتهم وعندهم مسك
قليل ولهم ثلثة اعياد في السنة واعلامهم خضر ويعلمون الى الجنوب وبخطون حل
والزهرة ويتطبرون من المريح ويجردون للطنل اذا ولدوا ويحذرون الجوامل حتى يولدوا
ويلبسون كل اللباس ولهم تجارات وقياس المفصوك والامازان واليهما في بلادهم
كثير ولهم حجان تشرح بالليل يستغنون به في المصايح ولا تعمل في غير بلادهم ولهم ملك
عالم ما يضطرون اليه مطمع فيهم لا يجلس بين يديه احد منهم الا اذا جلوز ارضه سنة

فسرنا بينهم شجر في امرو دعة ان ثم انهمينا الى قبيله يقال لها الخرخ ياكلون اللحم
والهدس ويعلمون الشراب من الدخن ولا ياكلون اللحم مضغته بالمخ ويلبسون الصوف
ولم يتبعنا في حيطانه صور لتقدمي ملوكهم والبيت من خشب لا تاكله النار
وهذا الخشب كثيرة في بلادهم والبنى والجور بينهم ظاهر ويغير بعضهم على بعض والزنا
بينهم ظاهر غير محظور وهم اصحاب تجار يقامر الواحد صاحبه امرأة وابنه وابنه
واقه مادام في مجلس القمار فلم يقبور ان يغادى ويترك فاذا انصرف القامر فقد جعل له
ما تم بيعه من التجار ما يورثه والجزايرة نسايم ظاهر وكذلك الفساد وهم قليل القوم
على المرأة الرئيس فنزونا وابنية او اخته الى القوافل اذا وافت البلد فتعرض الرجوع
فان اعجبها انسان اخذته الى منزله وانزلته عندها ولحسنت اليه وتعرف زوجها
وولدها ولخوها في حواجه ولم يقر بهما زوجها مادام من تريد نازلا عندها الا الحجة
يقضها ثم يخرف وهي ومن ختان في اكل وشرب وذلك يعني رجسها ليس
ولا ينكر ولم يجد يلبسون فيه الدباج ومن لم تكنه ليسه رفع ثوبه بوقعه فيه ولم حدث
فيه يستخرج بالرسوق وعندهم شجر يقوم مقام الهليلج فاقم الساق اذا اطلت عصارته
على الامورام الخان ابراهام ثوقته ولهم حجر عظيم يعطونه ويحكمون عنه ويذوقون
الذبايح والحجر اخضر سلق فسرنا بينهم خمسة وعشرون يوما في امزن وانهمينا الى
قبيله يقال لها الخنط فسرنا بين اهلها عشرة ايام وهم ياكلون البر فقط ويكولون
سائر اللوم غير مذكاة ولم اري في جميع قبائل الترك اشد شوكه منهم تحفظون
من حولهم ويانهم من نشاكلهم يتزوجون الخوات ولا يتزوج المرأة اكثر من زوج واحد
فاذا مات لم يتزوج بعده ولم راى وتيرير ومن زنا في بلدهم احرق هو والى يرى

وما ليس له طلاق وللمرء جميع ملك الرجل وخدمه الولي سنة والقفل بينهم بصلح
والجراح عوم فان تلف الجروح بعد ان ياخذ الغرم بطل دمه وملكه بدم التمز ولا يترج
فان تزوج قتل ثم انتبهنا الى قبيله يقال لهم لغينان ياكلون لشعير الجلبان و
لا ياكلون اللحم الا مذكا ويتزوجون تزوجا صحيحا واحكامهم لحكم عقاب يقوم بها
السياسة وليس لهم ملك وكل عش منهن يرجعون الى شيخ فيهم له عقل وداى فتحكوز
اليه ويقبلون قوله وليس عندهم اذا المن يجاز بهم ولا اعتيال ولم بين عبادة يعتقدون
فيه المشهور والاقبال والاكتر ولا يلبسون شيئا مصبوغا وعندهم مسك جيد مادام في
بلدهم فاذا حمل عنها تغير واستحال ولم يقولوا كثيرة في الكفرها مانع وعندهم جاز
تقتل من ينظر ابها الا انها في اجل لا تخرج عنه بوجه ولا سبب ولم يجاز بدم الحن
لا تقبل من غير بلدهم وعندهم اذ رف جرد شعبي فيه عروق خضر وكان مسيرنا فيهم
عشرون يوما ثم انتبهنا الى بلد يقال له بلدهى فيم يخل شمس ويقول كثير
اعتاب واسعة ولم مدينة وقرى وسياسة وبدو وخضر وملك بلقت جوى في منهم
قوم مسلمون ويهود ونصارى ومجوس وهدو وحنة اصنام ولم لعبادة وعندهم حجان
خضر تنفع من الرمد وحجان حمر تنفع من وجع الطحال وعندهم النيل الجيد النافع
الطافي المرتفع الذي اذا طرح على الماء يربب خضرنا فيهم اربعين يوما في ارض حوب
وانتبهنا الى موضع يقال له الطيب في بوادى عرب من مختلفى تنبع ما غزا بلاد
الذين لهم مصابف ومشاقي وخيل كثيرة في رمال وحياة مختلفة مملكون بالحق
القيمة لا يعرفون غيرها ويكتون بالحرمية وكما هو في قلمنا بدم من الاصنام
وملكهم من اهل حرم عندهم لا يخرجون الملك من اهل ذلك البيت وهم الحكيم وحظ

للزنا والفسق ولهم شراب جيد من التمر وملكهم نهادى ملك الصين فسرنا فيهم شهر
في خونه وتغير يد ثم انتسبنا الى مقام الباب وهو بلد من الرمال يكون فيه حجة ملك
الصين ومنه يستاذن لمن يريد بلاد الصين من قبائل الترك وغيرهم من فسرنا
فيه ثلثة ايام في ضيافة الملك بعير لنا عند كل راس فرسخ فركوب ثم انتهينا الى
وادي المقام فاستوذرن لنا منه وتعدنا الرسل فاذا زلنا بعد ان اقتنا بهذا الوادي
وهو اتزه بلد الله ولحسنه ثلثة ايام في ضيافة الملك ثم عبرنا الوادي وسرنا يوما
تماما واشرفنا على مدينة سندابل وهي قصبه لمحسين وبها دار المملكة فبينما على مرحلة
سنان ثم سرنا من الغد طول نهارا حتى وصلنا اليها عند المغرب وهي مدينة عظيمة
لكون مسيرين يوم ولها ستون شارعا ينفذ كل شارع منها الى دار الملك ثم الى باب
من ابوابها وارتفاع سورها تسعون ذراعا وعرضه تسعون ذراعا وعلى راس السور
نهر عظيم تفرق على ستين جزا كل جز منه ينزل على باب من الابواب سلقاه رجا
نصب الى مادونها ثم الى غيرها ثم بصيرا الى الارض ثم محزج نفضه تحت السور
فيسقى البساتين ويرجع نفضه الى المدينة فيسقى اهل ذلك الشارع الى دار الملك
ثم يخرج في الشارع والآخر الى خارج البلد نكل شارع فيه نهران وكل خال فيها مجران
كل مخالف صاج فالداخل يسقيهم وللخارج يخرج فضولا لهم ولم يتبعان
عظيم يقال انه اكبر من سجد بيت المقدس وفيه تماثيل وصور واصنام ومدى عظيم
ولهم سياسة عجيبية ولحكام مقننه ولا يذبحون ولا ياكلون اللحم اصلا ومن قتل
منهم شيئا من الحيوان قتل وهي دار مملكة الهند والترك معا ودخلت على ملها وخطبة
تايان في كابلاني بابها فخاصبه الرسل فيها جا واله من تزوجه ابنته من فرح بن نصر

فلما الى ذلك وحرص الى والى المرسل واقتنا في ضيافته حتى نوت امور المرأة
 وتم ملحقها به ثم سلمها الى نياي خادما وثلثاها جارية من خواهر خرمه وجواره
 وجمعت الى خراسان الى نوح بن نصر فاولدها عبد الملك ومات نصر بن احمد قبل
 موافقتها وصارت المملكة الى نوح بن نصر فترك بهان وبلغنا ان نصر عمل قبر قبل
 وفاته نصر سبعين وذلك انه خذله في مولد يبلغ عمره ووقت انقضاء اجله وان موته
 يكون بالمل وعرضا ليوم الذي يموت فيه فخرج يوم موته الى ظاهر بخارا وقد علم
 الناس انه ميت يومه ذلك وامرهم ان تحمضوا له الجهاز النفثة وللصبيبة ليتصومهم
 بعد موته بالحال التي يرام بها فصار بين يديه الوف من الغلمان المتراك المرود وقد
 ظاهره واللباس المود وشقوا عن صدورهم وجعلوا التراب على رؤوسهم ثم معهم
 نحو التي جارية من اصناف الرقيق مختلفي الاجناس واللغات على تلك الهية ثم جا
 على آثارهم عامة الجيش والملا والبايعون ووابهم ويفردون تقدم وتدخلوا في
 نصب السروج عليها وسود وانواصبها اجابها لثاين التراب في رؤوسهم واطل
 بهم الرعيبة والبخارية غم وحزن وبكاء وصحیح يقدمهم اولادهم ونساءهم ثم اقبل
 بهم الشاكوية والمكارون والحالون كل فريق منهم قد غنيرت ربه وشهر نفسه بصر
 من اللباس ثم جا اولان ممشون بين يديه حفاة حاسر من التراب في رؤوسهم
 وبين يديهم وجوه الكباب وجلة خدمه دروسا قوا ان ثم اقبل والقضاة والمعدون
 والنقرا والعلما والكتاب ومن لجوى مجرام نخته ولمرنوحا ابنه ان يعمل عليه
 بعد واستدعى شياما من حساني زبده من الصين الاصفر فتناول منه شيئا
 يسير اثم تغرغرت عيناه وحمد الله تعالى وشهد ثم قال هذا الخرز اذ يفرض

في كل واحد من هذه النسخ
 في كل واحد من هذه النسخ
 في كل واحد من هذه النسخ

ذياتكم وسار الى قبره ودخله وقرأ عشرين مرة وخرج عنه واستقره ومات رحمة
 الله وتولى الامر نوح ابنه فان نزلت عليه همة هذا الخبر كان محدثا كان وما
 ذكر شيئا نسل الله تعالى ان لا يواخذها ن قال ولقت بسند بل مدينة الصين هذه
 التي ملكها في الحاسين فيها ورضي شيئا ويسلني عن امور من امور بلاد الاسلام ثم استأذنت
 في الانصراف فاذا بعد ان احسن اليك ولم يبق غاية في امرى فخرجت على السافل
 اريد كلة وهي اول مدينة الهند وتسمى سيرا الملك لا ينهلها ان تجاورها
 والاعرفت فلما وصلت اليها رايتها عظيمة منيعة عالية السور كثيرة البساتين
 غرن الماء ووجدت بها معدنا للبرص القلبي لا يكون الا في قلعتها من ساير المدن
 وفي هذه القلعة تضرب السيوف المعروفة بالقلبية وهي الهندية الحقيقية والهل
 هذه القلعة تمتنعون على ملكهم اذا ارادوا ويطيعونه اذا اجتوا ورسومهم رسم
 الصين ترك الذباحة وليس في جميع اقاليم الارض معدن للبرص القلبي الا في
 هذه القلعة ومنها وبين مدينة الصين ثلثمائة فرسخ وحولها مدن وراسيق وقنا
 لم احكام وجوس وجنايات واكلهم البسر والتمور وبقولهم كلها تباع وزنا وارغفة
 خبزهم تباع عددا ولاحمامات لهم بل عندهم اسجين حارة يقتسلون فيها ودرهم
 يزن ثلثي درهما ويعرف بالفهري فلم فلو من يتعاملون بها ويلبسون واهل الصين
 الافرنج الصينى للثمن وملكها دون ملك الصين ومخطبة الملك الصينى قبيلة اليه
 وبنته عانة له وخرجت منها الى بلد يقال له بلد الفلفل فشهدت بناء
 وهو شجر عادى لا يزول الماء من تحته فاذا هبت الريح تساقط منه حمله فلذلك
 تشبهه وانما جمع من فوق الماء وعليه صفة للملك وهو شجر حرا لا ملك له و

أيدانيه لا يزول بشتا وكصيفاه وهو غنا قيد فاذا هجبت الشمس عليه انطبق على العود
منه عذ من وبقته ليلاحترق بالشمس فاذا لذات الشمس زالت تلك الاوراق
عن الععود وانتهت ميه الى الحن الكافور وهو لحف جبل عظيم فيه مدفن تشرف
على البحر منها قارون التي ينسب اليها العود الرطب المعروف بالمدن القارون
وفيه مدينة يقال له قماران واليه ينسب العود لقمارين وفيه مدينة يقال له
الصف ينسب اليها العود الصغرى وفي الحف الاخر من ذلك الجبل مما يلي الشمال
مدينة يقال لها الصيمور لاهلها حظ من الجمال وذلك انهم متولدون من الترك
والصين فخالص لذلك واليهما تخرج تجارات الترك واليهما ينسب المسك الصيموري
وليس هو سها وانما يحفر اليها ولهم بيت عبانة على اس عقبة عظيمة عليه سد قصير
وفيه اصنام من الفير وزج والجمادى ولهم ملوك صغار ولباسهم لباس اهل
الصين ولهم بيع وكنايس ومساجد وبيوت نار ولا يذبحون ولا ياكلون السمك
ولا البيض وفيهم ضرب ياكلون النبطجة والمتودية ولا ياكلون ما مات حفايته
وخرجنا الى مدنه يقال لها جاجلى على اس جبل يشرف نصفها على البحر ويشرف
نصفها على البحر ولها ملك مثل ملك كلة وياكلون البز وياكلون البيض ولا ياكلون
السمك ولا يذبحون ولهم بيت عبانة كبير معظم لم تمتع على الاسكندر في بلدان
الهند عين واليهما عمل الدار صيني ومنها عمل ويحفر الى ماير الالفاق وشجر
الدار صيني حرا لا مالكة ن ولباسهم لباس اهل كلة الا انهم يتزينون ببيع
اعلام بالحبر الهمانية ويعظفون من الضوم قلب الاسد ولهم بيت رصد حباب
معه ومعرفة بالضوم كاملة وتعمل الواهام في طباعهم وخرجت منها الحرس

مدينة يقال لها تشهير كبيرين عظيمة لها سور و خندق محجان يكون مثل نصف
سندابل مدينة الصين وملكها أكبر من ملك كل وانم طلعة و لهم اعياد في ربيع و
وفي نول النيون شرفها و لهم رصد كبير بيت معمول من الحديد الصيني لا يعمل فيه
الزمان و يغفون الثريا واكلهم البر وياكلون الملح من السمك و لا يكون البيض و
لا يدحون و سرت منها الى كابل فرت شهر احمي وصلت الى قصبته المرو
بطابان و هي مدينة في جوف جبل قد استدار عليها كالحلقة دون ثلثين فرسخا
لا يقدر احد على دخوله الا جواز لان له ضيق قد غلق عليه باب و وكله قوم
محفظونه فما يدخله احد الا باذنه و اهل الجبل كثير جدا في هذه المدينة و جمع مياه
القري و الرساتيق التي داخل الجبل تخرج من المدينة و هم يخافون ملك الصين
في الذبابة و ياكلون السمك و البيض و يولون الحيوان و تغلق بعضهم بضا و لهم
بيت عمارة و خرجت من كابل الى سواحل الهند تبارا فرت الى بلد يعرف
بمندوقين غياضه القنا و شجرة الصندل و منه عمل الطباشير و ذلك ان القنا
اذ جف و هبت به الرياح اخك بعضها بعض و اشتدت فيه الحرارة للحركة
فانفدت منه نارافز ما حرقت مسانة خمسين فرسخا و اكثر من ذلك فهو الطباشير
الذي عمل الى سائر الاديان من حرق ذلك القنا فاما الطباشير الجيد الذي يساوي ثقله
مايه مثقال او اكثر فهو شي تخرج من جوف القنا لافرت و هو غمزير جدا و ما غمزير
من صفات الطباشير حمل الى سائر البلدان و بيع على انه التوتيا الهندي و ليس
لذلك لان التوتيا الهندي دخان الرصاص القلعي و مقدار ما يرتفع في كل سنة مقدار
ثلاثة امنا و اربعة لو خمسة لا يجاوز ذلك و يباع للز منه خمسة الف درهم الى

الى الفدر ناره وخرج منها الى مدرته يقال لها الكوم ساهل بيتاء ان ليس
 فيصنم ولا تمثال وبها نبات الساج وهي شجر مفطر العظم والطول ورياحها الماء
 ذريع واكثر والحيزان بهلاش برجراد وكذلك القنا وبها شجر السندر ودر نبل غير
 جيد والجزر منه ما بالصين وهي منع على باب مدرتها الشرة والسندر ودر نبل القنات
 ولجلها وهو مفاطيس يمد بكل شئ اذ الحمى بالدلك وعندهم الحجان التي يعرف السندرية
 يعل بها الصيوف واساطين بيوتهم من خرز لصلاب السمك الميت ولا ياكلون و
 لا يذبحون واكثرهم تاكل الميتة لعلها خنارون للصين ملكا لذاعات ملكهم ليس
 الهند طب الا في هذه المدينة وبها يعل عضاير يباع في بلدنا على انه يصني وليس
 من جيني لان طين الصين اصله منه واصبر على النار وطين هذه المدينة الذي
 يعل منه القضاير المشبة بالصيني تخمر ثلثة ايام لا تخمر اكثر منها وطين الصين
 يخمر عشرون ايام ويحقل اكثر منها وخرق عضايرها او كثر للدهن وما كان من الصين
 وغيره من الخوان شفافا وغير شفاف وهو معمول في بلد فارس بالحجى وكلس
 القلعي والاسرب والزجاج يعل على البولس وينسخ ويعل بالماسك كما ينسخ الزجاج
 مثل الحمامات وغيره من الخوانى ومن هذه المدينة يركب الى عمان وها را ونز صيف
 العمل والصني لعوده والرا ونز قرع يكون هناك دورته الشاذج الهندى والها
 تصب اصناف العود والكافور واللبان والقضار واهل العود ينبت في جزاير در
 خط الاستواء ما وصل الى منابها احد ولا يعلم احد كيف نباتها وكيف شجرها ولا يذ
 انسان شغل ورق شجر العود وانها ياتي الماء الى جانب الشمال فالقتلع وجا
 الى الساحل بطبا فاحد بخله او يملعون ارضه بل ان القتل وبالصنف القاربان

لو بغيرها من السواحل بقي اذا اصابته الريح الشمال رطبا ابد الامحول ع طبعه
وهو المعروف بالقامروني المندلي وما جف في البحر ورقن باسا فهو الهندي
الميصت الثقيل ومحتته ان ينال منه بالمبرد على الماء فان طفت البراد ولم ترسب
فليس هندي وان رسبت فهو الهندي الذي يابعد غايه وما في روضه
ونخزة البحر فهو القماري وما نخز في موضعه وحمله البحر فخر انهر الضفي
وملوك هذه المراتق ياخذون من جمع العود من السواحل ومن الهمر العشرين
فاما الكافور فهو في جلف جبل بين هذه المدن وبين سند وريتين مظل على
البحر وهو لب شجر يشق فيوجد الكافور كما نفايه فرما وجد ما يعا وزيا جامدا
لانه صغ نيلون في لب هذا الشجر وبها شئ من الهليلج قليل والكابلي يوجد لان
كابل بعيد من العر وجميع اصناف الهليلج واحدة وسائر شجرة واحده فمما نثره الريح
فجلا غير نضيج فهو الاصفر وهو حاض بارد وما بلغ وقطف في اوان ادراله هو
الكابلي وهو حلو حار وما ترك في شجره الى ايام الشتاء حتى تسود فهو الاسود
فرحان وبها معدن كبريت اصفر ومعدن نحاس يخرج من دخانه تويلا جيد وجمع
اصناف التوتيا كلها من دخان النحاس الهندي فانه كما ذكرنا في دخان الصخر
القلبي وما هذه المدن وما مندوريتين من الصهارح المحتون فيها مياه الامطار
ولا زرع فيها الا القمح الذي فيه الرارند فانه يزرع بين الشوك ولذلك ايضا
بطيخهم وهو قليا جدا بها قنبيل يتبع من السماء وجمع باحثا البقر والمغزى اجود
منه ن وصرت من مدن السواحل الى المولتان وهي اخوه منه لهذا ما لي الهين
والها ما لينا والى ارض الهند وهي مدينة عظيمة جليلة القدر عند اهل الهند

والضيق لانها بيت حجم ودار عملانهم كمشة لنا وبيت المقدس لليهود والنصارى
وبها القبعة العظمى والصنم الاكبر وهذه سماكها في السماء ثلثماية ذراع وطول الصنم في جوفها
حايه ذراع ويزن اسه وراس القبعة مائة ذراع ويزن رجله وبين الارض مائة ذراع معلق
في جوفها لبقايرة من اسفل يدغم عليها ولا بعلاقة من اعلاه تمكس من هذا
مما تظن ان ابادلف قد ذكر منه ما لا حقيقة له لان هذا الصنم قد ذكر المدراعي
في فتح السند والهند وذكر ان طوله عشرون ذراعاً لا غير ذلك قال ابودلف
والبصرة يدعى بنوح الاموى وهو صاحب المصنوع ايضا والسند كله في يد والذو
بالمولتان للمسلمين وملاك عقرها ولد عمر بن علي بن طالب رضي الله عنه والمسجد
لجامع صاحب هذه القبعة والاسلام بها ظاهر والامر بالمعروف والنهي عن المنكر فيها
شامل في وخرجت منها الى المنصور وهي قصبة السند الخليفة الاموى يقيم بها خطب
لنفسه ويقيم الحدود ويملك السند كله بزه ونحو ومنها الى البحر خمسون فرسخا
وسطحها مدينة الدليل وكبها يا ويعمل بها الكسبانى ومدن ساحلها هابان ولها وفتح
وسندان وصومارا واركارى وخرجت من المنصور الى بغاينز وهو بلد واسع
يؤدي اهلها الخراج الى الاموى والى صاحب بيت الذهب وهو بيت من ذهب في
صخر يكون اربع فراسخ لا يتبع عليه الثلج ويشبع ملحوظا في هذا البيت ترصد
الذواكب وهو بيت معظم فيه الهند والجوس وهذا الصخر يعرف بصخر ازرديت
صاحب الجوس ومقول اهل ذلك البلدان هذا الصخر متى خرج منها انسان يطلب
دولة لم يطلب ولم يزد له عسكر حيث ما توجه ومنها الى شهر داور ومنها الى
ومنها الى غزنيين متفرق الطرق فطريق يعطف عنه الى بايجان وخلاز

خراسان وطريقاً باخذ تلقاً القبلة الى دست ثم الى سجستان وكان صاحب
سجستان في وقت موافق ايها ابو جعفر محمد بن احمد بن الليث واهل بيته
لخت يعقوب بن الليث وهو رجل فيلسوف حكيم سمح كريم له في كل بلد طراز
يعمل فيه ثياب وآله ومخلع في كل يوم خلعة على واحد من زواجر نفوس عليه من
جواز الخمسة الف درهم ومعها دابة النوبة ودلى الحمام والمطرح والسند و
مسورتاه ومخدناه يعمل بذلك ثبت ويسلم الى الزاير ويستوفيه على الخازن
© واحمديه رب العلمين وصلى الله على نبيه وآله الطاهرين ©

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ի ն ս ա ի տ ու տ ի կ ո ղ մ ի ց 5

ՀՈԴՎԱՄՆԵՐ

Ա. Տեր-Ղևոնդյան—Արարական աղբյուրների ուսումնասիրությունը և օգտագործումը հայագիտության մեջ	8
Զ. Քոփուզյան—Տիմոթեոս Սափրիչյանի ուղեգրությունը որպես եթովպիայի ժԹ դարի պատմության աղբյուր	34
Խ. Մուշեղյան—Անի և Դվին քաղաքներում գտնված դրամները և նրանց համագրության տվյալները	70
Զ. Ստեփանյան—Նմուշներ հայատառ թուրքերեն լատինագրականությունից	83
Ա. Խաչատրյան—Կարեն Սալգուխյանների ժամանակագրությունը և տոհմաբանությունը, ըստ արարական վիճազիր աղբյուրների	99
Ա. Տեր-Ղևոնդյան—Խալիֆա իրն Խայաթը, որպես Հայաստանի և Խալիֆայության է—Թ դդ. պատմության աղբյուր	134

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Լ. Իսենդյան—ԺԸ դարի նորահայտ հայկական աղբյուր իրանա-թուրքական պատերազմների և Հայաստանի պատմության վերաբերյալ	151
Զ. Ժամկոչյան—Իրն ալ-Ֆակիհի և Աբու Դուլաֆի լճրատարակված հատվածներ մեղհեղյան ձեռագրից	194

ԼՐԱՏՈՒ

Արարագետ աղբյուրագետ Հակոբ Նալբանդյան (Ա. Տեր-Ղևոնդյան)	288
Դրամագետ Պերճ Սապպաղյանի հիշատակին (Խ. Մուշեղյան)	294
Արևելագետ Մարիուս Կանար (Ա. Տեր-Ղևոնդյան)	300

СОДЕРЖАНИЕ

От института 5

СТАТЬИ

- А. Тер-Гевондян*—Изучение и использование арабских источников в арменоведении 8
- О. Топузян*—Путевые заметки Тимотеоса Саприсяна как источник по истории Эфиопии XIX в. 34
- Х. Мушегян*—Монеты, найденные в городах Ани и Двин и данные их сопоставления 70
- А. Степанян*—Образцы поэтической арменописьменной туркоязычной литературы 83
- А. Хачатрян*—Хронология и генеалогия Салдухидов Карина по данным арабских эпиграфических источников 99
- А. Тер-Гевондян*—Халифа ибн Хаййат как источник по истории Армении и халифата VII—IX вв. 134

ПУБЛИКАЦИИ

- Л. Данегян*—Новонайденный армянский источник XVIII в. об ирано-турецких войнах и истории Армении 151
- А. Жамкочян*—Неизданные отрывки Ибн ал-Факиха и Абу Дулафа из мешхедской рукописи 194

ХРОНИКА

- Арабист источниковед Акоп Налбандян (*А. Тер-Гевондян*) 288
- В память нумизмата Перча Саббагяна (*Х. Мушегян*) 294
- Ориенталист Мариус Канар (*А. Тер-Гевондян*) 300

CONTENTS

Institute's note	5
----------------------------	---

ARTICLES

<i>A. Ter-Ghevondian</i> —The Study of Arabic Sources and their use in Armenology	8
<i>H. Topuzian</i> —The Travel Notes of Timotheos Saprictian as a Source for the Study of the History of Ethiopia	34
<i>Kh. Musheghian</i> —The coins found in Ani and Dvin and their Comparison	70
<i>H. Stepanian</i> —Samples of poetical Works in Armentian-letter Turkish.	33
<i>A. Khachaturlian</i> —The Chronology and Geneology of the Saltuqids of Karin according to Arabic Epigraphic Sources.	99
<i>A. Ter-Ghevondian</i> —Khalifa ibn Kayyat as a Source for the Study of the History of Armenia in the 7th—8th Centuries and the Caliphate	134

PUBLICATIONS

<i>L. Daneghtian</i> —An 18th Century recently discovered Armenian Source on Wars between Iran and History of Armenia	151
<i>H. Jamkochian</i> —Unpublished Fragments of Ibn al-Faqih and Abu Dulaf in the Meshhed Manuscript.	194

CHRONICLE

<i>A. Ter-Ghevondian</i> —Hakob Nalbandian, the Arabist.	288
<i>Kh. Musheghian</i> —In Memory of P. Sabbaghian, the Numismatist.	294
<i>A. Ter-Ghevondian</i> —Marius Canard, the Orientalist.	300

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր Ժ. Մ. Աղունց
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուարյան
Սրբագրիչներ Ռ. Վ. Դարվաճեյան, Հ. Ն. Սահակյան

ИБ № 1089

Հանձնված է շարվածքի 18.09.1986 թ.: Ստորագրված է տպագրության 6.01.1988 թ.:
ՎՅ 69755, Չափը 60×84¹/₁₆, Թուղթ № 2: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 20,0 մամ., տպագր. 21,5 մամուլ: Ներկ. մամուլ 20,0
Հրատ.-հաշվարկ. 20,3 մամուլ: Տպաքանակ 1000: Հրատ. № 7089: Պատվեր № 642
Գինը 2 ռ. 95 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН Арм ССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին:

Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310, г. Эчмиадзин.

